

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ПОЛІТЕКОНОМІЯ

*За загальною редакцією
Семененка В. М. та Коваленка Д. І.*

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

Київ
“Центр учбової літератури”
2010

УДК 65.01я73
ББК 30(075.8)
Е 45

**Схвалено Вченою радою
Київського національного університету технологій та дизайну
(протокол № 11 від 24.06.2009)**

Рецензенти:

Єрмошенко М. М. – проректор з наукової роботи Національної академії управління, доктор економічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України;

Білик М. Д. – доктор економічних наук, професор Київського національного економічного університету;

Пилипів В. В. – кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник відділу проблем регіональної політики та розвитку територій Ради по вивченню продуктивних сил України НАН України.

Автори:

Семененко В. М. – кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту сфери послуг Київського національного університету технологій та дизайну (теми 1, 2, 3, 6, 8, 10, 13, модульний контроль №1);

Коваленко Д. І. – кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів Київського національного університету технологій та дизайну (передмова, теми: 4, 7, 9, 12, 14, 15, 16, модульний контроль № 2, термінологічний словник);

Бугас В. В. – кандидат економічних наук, професор кафедри менеджменту сфери послуг Київського національного університету технологій та дизайну (тема 17);

Семененко О. В. – асистент кафедри менеджменту сфери послуг Київського національного університету технологій та дизайну (теми 5, 11).

Семененко В. М., Коваленко Д. І., Бугас В. В., Семененко О. В.

Е 45 Економічна теорія. Політекономія. Навчальний пос. – За заг. ред. В. М. Семененка та Д. І. Коваленка. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 360 с.

ISBN 978-611-01-0028-1

Це посібник нового покоління.

У посібнику розкрито основні елементи економічної системи та її моделі. У центрі уваги перебувають ринковий механізм, з'ясовуються загальні риси ринкових структур та механізм розподілу доходів у ринковій економіці, проведено системний, глибокий аналіз законів та категорій економічної теорії.

Посібник устаткований необхідними схемами, графіками, рисунками, таблицями, прикладами, статистичним та аналітичним матеріалом до кожної теми.

У посібнику вміщено контрольні запитання, завдання для індивідуальної роботи студента, тестові завдання для перевірки знань студентів до кожного модуля, словник основних термінів, список рекомендованих першоджерел і додаткової літератури.

Посібник відповідає типовій програмі навчальної дисципліни «Економічна теорія» відповідно до вимог Державного стандарту підготовки бакалаврів за напрямом «Економіка і підприємництво».

Для студентів усіх економічних спеціальностей вищих навчальних закладів, слухачів бізнес-шкіл та курсів, аспірантів, викладачів, наукових і практичних працівників.

**УДК 65.01я73
ББК 30(075.8)**

ISBN 978-611-01-0028-1

© Семененко В. М., Коваленко Д. І.,
Бугас В. В., Семененко О. В. 2010.
© Центр учбової літератури, 2010.

ПЕРЕДМОВА

Життя як окремої людини, так і всього суспільства визначають потреби та інтереси. Вони спонукають людей до діяльності, результати якої слугують засобами задоволення потреб, реалізації інтересів. Розмаїття потреб та інтересів людей і суспільства зумовлюють різноманітність видів людської діяльності. Проте основою людської діяльності є процеси, що забезпечують виробництво матеріальних благ та послуг, споживання яких є передумовою діяльності людей в усіх сферах життя суспільства. Виробництво економічних благ, їхній розподіл, обмін і споживання утворюють особливу сферу його життєдіяльності – економіку, яка є об'єктом дослідження всіх економічних наук, у тому числі економічної теорії.

Розв'язання складних економічних, науково-технічних та соціальних проблем в умовах трансформації економіки зумовлює необхідність ґрунтовного теоретичного вивчення і аналізу фундаментальних економічних категорій і осмислення суті економічних явищ, що відбуваються на мікро- та макрорівнях. Саме на вивчення існуючих теорій економічного розвитку та розроблення нових моделей їхнього впровадження спрямовує свої зусилля наукова дисципліна **економічна теорія**.

Мета дисципліни: сформувати знання про економічні відносини як суспільну форму виробництва, вирішити проблеми використання обмежених виробничих ресурсів і шляхи забезпечення суспільних потреб в умовах ринкової економіки.

Завдання дисципліни:

- вивчити загальні засади економічного життя суспільства;
- розкрити закономірності розвитку економічних систем;
- з'ясувати механізм дії економічних законів і механізм використання їх людьми в процесі господарської діяльності;
- визначити принципові риси основних соціально-економічних систем та напрямів їхньої еволюції;
- визначити роль економічної теорії в розробленні шляхів трансформації економіки в соціально-орієнтовану ринкову економічну систему.

Предметом дисципліни є економічні відносини у їхньому взаємозв'язку з продуктивними силами, політичними, ідеологічними та іншими інститутами суспільства; закони і закономірності розвитку економічних систем, діяльність економічних суб'єктів, спрямовану на ефективне господарювання в умовах обмежених ресурсів, з метою задоволення безмежних потреб.

У посібнику студентам пропонується один із небагатьох, але доступних, на нашу думку, варіантів, який надає широкі можливості самостійно дослідити увесь спектр економічної проблематики.

Головна мета авторів – подати інформацію таким чином, щоб вона:

- несла в собі систематизований матеріал про напрями, чинники, шляхи, умови та принципи вирішення конкретної проблеми економічної теорії;

- передавала стисло та чітко концептуальні теоретико-методологічні положення і висновки класичної і новітньої економічної теорії;
- була доступною для будь-кого: тих, хто тільки приступив до вивчення економічної теорії, і тих, хто вже має певний обсяг знань;
- сприяла активізації самостійної роботи студентів, виробленню аналітичного мислення, вмінню висловлюватися аргументовано, логічно і лаконічно.

Автори мають надію, що робота з впровадженням у навчальних закладах сучасних методик навчання та використання на їхній базі модульно-кредитних і модульно-рейтингових технологій є досить актуальною і принесе відповідну користь студентам у вивченні актуальних проблем економічної теорії, а викладачам – при проведенні практичних занять і контролю знань як за окремими модулями, так і в цілому по предмету.

МОДУЛЬ 1. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

ТЕМА 1. ПРЕДМЕТ, МЕТОД І ФУНКЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

- 1.1. Виникнення економічної теорії, основні етапи розвитку та наукові течії.
- 1.2. Місце економічної теорії в системі економічних наук. Предмет і метод економічної теорії.
- 1.3. Економічні закони і категорії.
- 1.4. Функції економічної теорії.

1.1. Виникнення економічної теорії, основні етапи розвитку та наукові течії

Економічна теорія як наука має багату, цікаву і дискусійну історію розвитку. Її народження вкрите тінню віків, як і народження самої економіки. На ранніх етапах розвитку суспільства примітивне господарство не потребувало особливих наукових знань. Наука з'являється там і тоді, коли в її існуванні виникає необхідність. Але зародок цієї науки, її елементарні первісні клітинки виникли значно раніше. Закони Ману, кодекс царя Вавилонії Хаммурапі (1792–1750 рр. до н.е.), діяльність і твори Гесіода, Солона, Катона, ідеологія Конфуція, видатні праці Ксенофонта (430–354 рр. до н.е.) і Арістотеля (384–322 рр. до н.е.) мають чимало корисних аспектів і порад, які стосуються окремого приватного господарства.

Подолання феодальної роздробленості і утворення централізованих держав протягло за собою наміри осмислити і зрозуміти принципи організації вже не окремого, а загальнонаціонального державного устрою. У зв'язку з цим поряд з давно відомим поняттям «економія», яке вперше ввели в обіг великі мислителі Старого світу Арістотель і Ксенофонт, в літературі з'являється нове поняття – *політична економія*. Автором цього терміна в 1615 р. став французький вчений А. Монкретен.

Термін «політична економія» як назва економічної науки походить від давньогрецьких слів *politicos* – державний, суспільний, *oikos* – дім, домашнє господарство та *nomos* – закон. Синтез цих слів репрезентує сутність економічної теорії як науки, що вивчає закони суспільного господарства, тобто економіки, в межах певного суспільства. Проте А. Монкретен, як видатний представник пізнього меркантилізму – першої економічної школи XVI–XVII ст., викладаючи свої поради в праці «Трактат політичної економії» королю Людовіку XIII щодо ведення державного господарства, останнє ототожнював з накопиченням грошей, а його джерелом здебільшого вважав сферу обігу, торгівлю.

А. Монкретен, як і більшість *меркантилістів*:

- відображав інтереси торгової буржуазії в період первісного нагромадження капіталу та розвитку зовнішньої торгівлі;
- розглядав гроші як товар, але не зміг пояснити, чому товар перетворюється в гроші;
- виступав за досягнення активного торговельного балансу шляхом розвитку національного виробництва за посиленням ролі держави.

З розвитком капіталістичних відносин проникнення їх зі сфери обігу у сферу виробництва конкуренція, яка віддзеркалює інтереси торговельної буржуазії, вже не відповідає інтересам промислової буржуазії і мануфактурному періоду розвитку ка-

піталізму. Поступово, наприкінці XVI – на початку XVII ст., на зміну меркантилізму приходять теоретичні погляди **фізіократів**.

Її представники Ф. Кене (1694–1771), А. Тюрго (1728–1781), П. Буагільбер (1646–1714) та інші пов'язували походження багатства уже не зі сферою обігу, а зі сферою виробництва. Але джерелом багатства на відміну від меркантилістів, вважали тільки працю в сільському господарстві.

- Фізіократи визнавали, що об'єктивні закони діють не лише в природі, а й у суспільстві. Ф. Кене, Ф. Тюрго, П. Буагільбер обґрунтовували розвиток економіки на основі вільної конкуренції, стихійної гри ринкових цін. Фізіократи започаткували і теорію трудової вартості.

З подальшим розвитком капіталізму виникає **класична політична економія**, її становлення пов'язано з ім'ям відомого англійського економіста В. Петті (1623–1682), А. Сміта (1723–1790), Д. Рікардо (1772–1823).

- Представники цієї школи уперше підвели підсумки економічної думки.
- Класична політекономія аналізувала економічні явища і процеси розвитку всіх сфер суспільного виробництва.
- Класична школа ґрунтувалася на теорії трудової вартості, вважала джерелом доходів експлуатацію найманих працівників.
- Її представники досліджували механізм відтворення суспільного продукту.
- В. Петті, А. Сміт і Д. Рікардо активно виступали за обмеження втручання держави в економіку.
- Класична політекономія намагалася пояснити закони, які керують економічними процесами, а найважливішою умовою зростання багатства вважала свободу господарської діяльності.

Незважаючи на ці наукові досягнення вона мала і певні недоліки:

- капіталістичний спосіб виробництва вона називала вічним ладом, тобто її представники не враховували принципу історизму;
- вона ігнорувала роль держави в господарській діяльності;
- Д. Рікардо визнавав вартість виключно через механізм попиту і пропозиції;
- підійшовши впритул до розуміння товар – «робоча сила», вона не змогла науково обґрунтувати цю категорію.

Вслід за класичною політичною економією виникає **вульгарна буржуазна політекономія**. Її представники (Т. Мальтус, Н. Сеніор, Дж. Мілль, Д. Маккуллох та ін.), досліджуючи сутність капіталістичного способу виробництва, в основному обмежувалися описуванням не внутрішніх глибинних явищ і процесів, а зовнішніми, поверховими формами і взаємозв'язками.

В епоху становлення капіталізму виникають **соціалістичні теорії**. Вони представлені західноєвропейськими соціалістами-утопістами Сен-Сімоном (1760–1825), Л. Фур'є (1762–1837), Р. Оуеном (1771–1858). Їхні ідеї хоч багато в чому й привабливі (відсутність приватної власності, загальність і колективність праці, планомірна організація виробництва, розподіл деяких матеріальних благ через суспільні фонди), але не досить обґрунтовані економічно, на той час не витримували серйозної критики.

Більш фундаментальне обґрунтування соціалістичної ідеї пов'язане з **марксизмом** – філософською та економічною школою, яка виникла в 40-х роках XIX ст., в часи, коли світ пережив три економічні кризи (1825, 1836, 1847). Засновники цієї

школи **К. Маркс** і **Ф. Енгельс**, опираючись на класичну філософію Г. Гегеля, французький утопічний соціалізм і англійську класичну політичну економію:

- теоретично дослідили систему законів капіталістичного суспільства з позиції робітничого класу;
- розробили і обґрунтували концепцію про базис і надбудову;
- зробили глибокий науковий аналіз розвитку форм вартості;
- запропонували концепцію додаткової вартості, виникнення грошей, циклічного характеру виробництва, теорію простого і розширеного відтворення;
- дослідили закономірності генезису, розвитку і відмирання економічних систем, зокрема вільної ринкової економіки.

Багато з цих ключових положень були викладені у праці К. Маркса **«Капітал»**, перший том якої світ побачив у **1867 р.**

З другої половини XVIII ст. активно почала розвиватися російська і українська економічна наука (А. Радіщев, М. Г. Чернишевський, Я. П. Козельський, Г. Сковорода). А в першій половині XIX ст., в умовах кризи феодално-кріпосницької системи і формування капіталізму, економічна думка в Україні почала формуватись уже як самостійна сфера наукових знань. Спочатку вона була представлена дворянсько-ліберальним, а потім і дворянсько-революційним напрямом. Основні економічні погляди були відображені в програмах декабристів «Південного товариства» і «Товариства об'єднаних слов'ян». У 50–60-х роках XIX ст. оформлюється **революційно-демократична течія економічної думки**, видатним діячем якої був Т. Г. Шевченко. Він різко виступав проти ідеалізації суспільного устрою в Україні в часи гетьманщини і був прихильником революційного розв'язання селянських питань. Його безпосередня діяльність була тісно пов'язана з діяльністю представників революційного крила Кирило-Мефодіївського братства.

У другій половині XIX ст. в Україні відбулося характерне розмежування класових позицій в економічній науці, виникли нові економічні напрямки. Це було пов'язано з проникненням в Україну марксистської (пролетарської) політичної економії, окремі положення якої активно використовувалися для обґрунтування становлення і розвитку капіталізму в Україні. Найвідомішими людьми, які вже тоді широко використовували методологію та інструментарій марксистської політичної економії, які зберігають своє значення і в сучасних умовах і назавжди увійшли в скарбницю економічної думки, були Д. Піхто, М. Туган-Барановський, В. Железков та ін.

Наприкінці XIX ст. зовнішньо привабливі ідеї марксизму завойовують усе більше прихильників наукового світу. Це був новий етап у розвитку соціально-економічної думки, який мав прогресивний характер і в основному йшов у ногу зі своїм часом. Але пізніше, в дожовтневий період, періоди громадянської війни, «воєнного комунізму», НЕПу, зміст і висновки економічної науки характеризуються надзвичайною непослідовністю, шараханням, схоластичним виправдовуванням беззаконня і насильства в загальній соціалізації суспільства та економіки. Користуючись економічною неосвіченістю народу, його абсолютним зубожінням, офіційна влада, а разом з тим і державна економічна наука перейшли до політичної ліквідації товарно-грошових відносин, неприхованого грабежу, експропріації, названої націоналізацією, колективізацією та індустріалізацією. Суто марксистська наука значною мірою була підмінена лєнінськими вибірковими статтями, цитатами, догматичними положеннями та

постановами ЦК КПРС і Уряду. Проте розвиток економічної теорії не зупинився і не відійшов від об'єктивного розгляду актуальних суспільно значимих проблем.

Передова економічна думка через голод, розруху і репресії робила правильні кроки і висновки. У передвоєнні та післявоєнні роки в Росії і Україні успішно розроблялися проблеми методології планування (Г. Гринько, Я. Дудник, К. Сухомлин), розвитку і розміщення продуктивних сил України (Л. Яснопольський), політичної економії (А. Румянцев, А. Покритан, Ю. Палкін, С. Мочерний та ін.). Шкода, що останніми роками намітився формальний відхід від терміна «політична економія», а в деяких навчальних закладах і сам предмет «Політична економія» був поспішно замінений на курс «**Економікс**». Цей перехід до вивчення нового і популярного на Заході навчального предмета більшість прихильників «Економікс» звично пов'язують, з процесом тотального переходу суспільства до соціально орієнтованої ринкової економіки і необхідністю вирішення практичних завдань розвитку виробництва на ґрунті нових економічних положень.

Чи потрібні знання «Економікс» у нашій державі, де ринкові відносини тільки складаються? Безумовно, відповідь на це питання може бути тільки позитивною. Наукові працівники, викладачі, спеціалісти народного господарства, молоді підприємці і бізнесмени прагнуть оволодіти основами і новими напрацюваннями світової економічної науки, використати досягнення західних економічних шкіл для успішної практичної діяльності. Квінтесенцією такої науки і є «Економікс», або *теорія мікро- і макроекономіки*. Тут висвітлюються загальні економічні поняття, проблеми економічної організації тощо. Особлива увага приділяється механізму змішаної економіки, теорії попиту і пропозиції. Основою аналізу цих проблем є економіко-математичні методи.

По-друге, прибічники «Економікс» стверджують, що з переходом навчальних закладів до вивчення теорії А. Маршалла, Нордхауса і Самуельсона вітчизняні науковці-економісти вперше отримали змогу вивчати таку науку, яка не скована ідеологічними догмами, міфами і стереотипами.

В принципі так воно і є. Проте вони не врахували іншого – традиційний загальносвітовий класичний курс «Політична економія» давно пройшов перевірку часом, він теж має більш як двохсотрічну історію розвитку і викладається в більшості вищих навчальних закладів Європи і Сполучених Штатів Америки. Політична економія як наука і основна складова економічної теорії створювалась працею декількох поколінь видатних економістів – вчених світу, представлена багатьма школами і напрямками, не зводиться лише до марксистсько-ленінського етапу її еволюції і має повне право на існування. Завдання цієї науки – виявити закономірності та мотиви поведінки в процесі виробництва, розподілу та споживання матеріальних благ та послуг. Заради справедливості слід сказати, що навіть наші ідеологічні противники, як ми їх ще недавно називали, відносять К. Маркса до інтелектуальних гігантів, а в Україні окремі «гарячі голови», які ще недавно активно пропагували марксизм і вклонялися перед ним, нині сповнені рішучості звалити його з п'єдесталу історії. Вважаємо, що потрібен більш урівноважений підхід до оцінювання економічного вчення Маркса. На наш погляд, такий підхід включає і оцінювання «Політичної економії», зміст якої побудований в основному на «Капіталі» – історичному творі, в якому дається економічний аналіз капіталістичного способу виробництва ХІХ ст. Крім того, щоб бути до кінця об'єктивним, слід розрізняти, по-перше, політекономічний аналіз, його методи і інструментарій; по-друге, соціально-політичні гіпотези, сформульовані К. Марксом.

Перший значною мірою зберігає своє значення і в сучасних умовах і назавжди увійшов у скарбницю світової економічної думки. К. Маркс одержав результати, які дуже часто коментуються, використовуються і на які посилаються західноєвропейські і заокеанські економісти П. Самуельсон, В. Леонт'єв, М. Фрідмен, Ф. Хайєк, Д. Хікс, Дж. К. Гелбрейт та ін. Що ж стосується соціально-політичних гіпотез К. Маркса, тут звичайно треба визнати: вони поки що не підтвердилися ходом історичного розвитку. «Радянська політична економія» допомогла використати помилкові Марксові гіпотези, вивчала той капіталізм, якого вже немає, і той соціалізм, передбачення якого так і лишилися нереалізованими. Тому окремі висновки, в основному догматично-ідеологічного плану, переглядаються і піддаються справедливій науковій критиці різноманітними економічними школами: неокласичною, кейнсіанською і неокейнсіанською, інституціональною, школою неокласичного синтезу.

Отже, політична економія, а відповідно – і економічна теорія як наука, вивчаючи реальні економічні процеси, перебуває в постійному пошуку і розвитку, а предмет дослідження весь час змінюється і уточнюється.

1.2. Місце економічної теорії в системі економічних наук.

Предмет і метод економічної теорії

Політична економія, а відповідно і економічна теорія, є суспільною, провідною методологічною наукою в системі економічних наук. За словами М. Твена, «знання політекономії – першооснова вмілого керівництва державою».

Така висока оцінка ролі економічної теорії викликана об'єктом і предметом дослідження (рис. 1.1).

Об'єктом дослідження економічної теорії, а разом з тим і інших економічних дисциплін (історичних, міжгалузевих і спеціальних) є **економіка** – складна різноманітна структурована система (рис. 1.2). Однак, якщо об'єкт вивчення для економічних наук є загальним, то предмет вивчення у них різний.

Предметом вивчення економічної теорії є економічні відносини між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання благ, притаманні їм економічні закони і закономірності, що зумовлюють соціальне становище людини в суспільстві (див. рис. 1.1). **Логіка визначення предмета** даної науки є така: для того щоб жити, люди повинні мати життєві блага і послуги. Останні виробляються людьми не поодиночці, а спільно. Отже, виробництво має колективний, суспільний характер. Тому в процесі праці, або дії людей на предмети і сили природи, вони вступають між собою у певні зв'язки і відносини з приводу кооперації, спеціалізації і диверсифікації виробництва. Люди не тільки виробляють продукти праці, а й обмінюють, розподіляють і споживають їх. Усі ці відносини між людьми в економічній теорії називають **виробничими відносинами**. З'ясовуючи їхню структуру і внутрішній зміст, економічна теорія розкриває:

- кому належать засоби виробництва;
- на кого працює людина: на себе чи на власника;
- як відбувається розподіл, обмін і споживання благ, хто і як присвоює вироблений продукт.

Найважливіша особливість виробничих відносин полягає в тому, що вони:

- є матеріальними і об'єктивними;
- є первинними, вихідними стосовно інших суспільних відносин;

- утворюють суспільну сферу продуктивних сил, процесу виробництва, визначають його соціальний характер.

З'ясовуючи свій предмет, економічна теорія передбачає певні методи дослідження, тобто певні теоретичні підходи, способи, засоби, прийоми і операції, за допомогою яких пізнають виробничі відносини та економічні закони. Серед основних методів економічної теорії виокремлюються:

- діалектико-матеріалістичний метод;
- системний метод;
- метод сходження від абстрактного до конкретного;
- метод єдності історичного і логічного;
- метод наукової абстракції;
- синергетичний метод.

1.3. Економічні закони і категорії

Пізнання сутності виробничих відносин здійснюється через економічні закони і категорії.

Економічні закони – це суттєві, стійкі, причинно-наслідкові зв'язки як середині виробничих відносин економічних процесів і явищ, так і між ними. Кожен закон має процес-причину і процес-наслідок (рис. 1.3).

Процес-наслідок економічного закону виникає в результаті подолання економічної суперечності між процесом-причиною та економічним процесом, який є чинником, що протидіє процесу-причині. Інакше кажучи, це наслідок розвитку продуктивних сил, кількісних змін у процесі виробництва. Наприклад, зростання рівня потреб суспільства – це не випадкове явище, воно народжується дією закону підвищення потреб і є процесом-наслідком цього закону. Це явище вступає в суперечність з недостатньою величиною суспільного багатства для задоволення потреб, що постійно зростають. Суперечність, що виникла, долається на основі збільшення суспільного багатства. В економічному законі перехід від процесу-причини до процесу-наслідку є особливою формою руху, де один економічний процес породжує інший, а внутрішнім імпульсом для цього є об'єктивні економічні суперечності.

Суперечності економічного закону розв'язуються неавтоматично, а внаслідок суспільних дій людей. Цей процес за сприятливих умов завершує перехід до процесу-наслідку, який виявляється у різних формах. Таким чином, форми вияву економічного закону – це наслідок реалізації його причинно-наслідкового зв'язку. Вони впливають на економічні процеси, розвиток економіки в цілому. Це спричинює різні соціально-економічні наслідки залежно від умов дії закону. Оптимальні умови функціонування економіки зумовлюють раціональні форми вияву економічного закону. Якщо економічний закон реалізується в умовах, що відрізняються від нормальних, то форма його вияву призводить до соціально-негативних наслідків. Сутність економічного закону можна відобразити через його кількісне вираження, або математичну модель закону. Економічні закони, як правило, виражають через формули функціональної залежності, проте кількісне вираження деяких законів (законів сфери обігу товарів) можливе лише на основі визначення певних співвідношень. Це зумовлено дією декількох суб'єктивних чинників.

Визначення кількісного вираження економічного закону дає можливість зрозуміти напрям розвитку економічних процесів, своєчасно виявити недоліки і знайти відповідні заходи щодо їх усунення.

Отже, економічні закони мають певну структуру, яка містить чотири основні складові: причинно-наслідковий зв'язок, суперечність, кількісне вираження, форма виву закону.

Економічні закони, як і закони природи, об'єктивні, тобто існують і діють незалежно від свідомості, волі та бажань людей.

Об'єктивний характер економічних законів означає, що – люди не можуть створювати, відмінити чи замінювати одні економічні закони на інші, як це буває із законами юридичними: «Вони діють не тому, що люди знають про них, а навпаки, люди знають про них тому, що вони діють». Проте держава може створювати передумови для розвитку економічних законів шляхом зміни умов. Отже, економічні закони незалежні від свідомості, але залежать від свідомої діяльності людей.

Проте **закони природи** і **закони економічні** різняться між собою:

- закони природи є дією сил природи незалежно від людини та поза її діяльністю. Економічні закони виникають, функціонують і розвиваються у сфері економічної діяльності людей;
- закони природи вічні, оскільки вічна матерія та її рух. Економічні закони, навпаки, історичні, минуці;
- економічні закони реалізуються не так чітко, як закони природи, а виступають як основний напрям економічного розвитку.

Пізнання економічного закону полягає в розкритті сутності закону, виявленні механізму її дії.

Існує два способи пізнання економічних законів:

- 1) через виявлення нових законів.
- 2) через поглиблення дослідження сутності, механізму дії та взаємодії відомих законів.

Науковий шлях вивчення економічних законів передбачає існування кількох рівнів пізнання.

На першому рівні відбувається пізнання економічних законів як законів об'єктивно існуючого життя суспільства, виробничих відносин. З багатьох тисяч зв'язків виявляють істотні, що мають сталий характер.

Другий рівень пізнання ґрунтується на результатах, отриманих на першому рівні і реалізується у процесі наукової діяльності. Пізнання відбувається через теоретичне відображення реально існуючих об'єктивних законів.

Третій рівень пізнання полягає в апробації законів на практиці. На основі результатів господарської діяльності робляться певні висновки та узагальнення, вносяться необхідні доповнення та зміни до наукових визначень і описів економічних законів, удосконалюють механізм їхнього використання.

Механізм використання економічних законів передбачає реалізацію комплексу заходів, спрямованих на подолання економічних суперечностей, розвиток форм, принципів і методів застосування цих законів для ефективного ведення господарства, зокрема дій державних органів, які на основі економічних законів регламентують діяльність різних ринкових структур, підприємців, фірм як основних ланок господарства. Він невіддільний від поняття «економічна політика», яка є найбільш загальною формою використання економічних законів на практиці в інтересах розвитку суспільства.

В економічній літературі розглядають **три рівні економічних законів**:

- **політико-економічний (економіко-теоретичний) рівень** – це функція політичної економії (економічної теорії);
- **безпосередньо-управлінський рівень** є компетенцією органів державної влади;
- **практичний рівень** – пов'язаний з прийняттям економічних рішень, використання економічних важелів фірмами, підприємствами, іншими організаціями.

Усі рівні використання економічних законів у широкому розумінні належать до системи управління національною економікою.

Економічні закони у своїй сукупності створюють систему економічних законів. Якісна визначеність цієї системи (класифікації законів) залежить від підходу, на базі якого та чи інша школа вивчає закономірності розвитку суспільства. Ті науковці, котрі як основу використовують формаційний підхід, виділяють та аналізують такі види законів:

- 1) **загальні економічні закони** – вони діють в усіх без винятку способах виробництва (Закон економії часу, Закон відповідності виробничих відносин характеру й рівню розвитку продуктивних сил, Закон усупільнення виробництва й праці, Закон зростаючих потреб);
- 2) **специфічні економічні закони** – вони діють лише в межах одного способу виробництва та виражають сутність історично визначених виробничих відносин, які виникають на основі тих чи інших форм власності на засоби виробництва (Закон додаткової вартості, який діє при капіталізмі);
- 3) **особливі економічні закони** – вони діють за певних умов і можуть охоплювати кілька формацій. Так, з появою товарно-грошових відносин починають діяти закон вартості, закон попиту, закон пропозиції, закон грошового обігу тощо.

Вчені, які при вивченні економічних відносин відштовхуються від цивілізаційного підходу, виділяють у процесі аналізу тільки *дві групи законів*:

- 1) загальні економічні закони, що діють на всіх етапах розвитку суспільства та
- 2) особливі економічні закони, які діють за певних умов. На рис. 1.3 запропонована авторська концепція класифікації законів. Завершуючи аналіз економічних законів та їх класифікацію, відзначимо одну важливу в цьому зв'язку обставину: кожний економічний закон, до якого б класу він не належав, групує навколо себе відповідне коло економічних категорій.

Економічні категорії – це теоретичний вираз, мисленні форми виробничих відносин, економічних явищ і процесів, які реально існують. Будь-яка економічна категорія є поняттям, проте не кожне поняття є економічною категорією. В економічній науці часто застосовується поняття, пов'язане з економічною політикою, надбудовними явищами, проте вони не є економічними категоріями за своєю сутністю.

Економічні категорії мають такі ознаки:

- відображають не природні властивості речей і предметів, а суспільні виробничі відносини як свій головний предмет;
- мають об'єктивний характер, оскільки відображають об'єктивну дійсність;
- більшість з них має історичний характер. Це означає, що вони відповідають певним історичним умовам і відображають рівень економічного життя суспільства.

За типами економічні категорії класифікують на **провідні**, які відображають основні риси формації, усі стадії відтворення, і **категорії, що стосуються лише однієї стадії руху суспільного продукту**: безпосередньо виробництва, обміну, розподілу

чи споживання. Система економічних категорій не хаотична, а субординована – у ній кожна наступна категорія підпорядкована попередній, виводиться з останньої, а вся система загалом визначається вихідною категорією історично конкретного суспільного способу виробництва.

1.4. Функції економічної теорії

Економічна теорія перебуває у взаємодії з усією системою знань і суспільною практикою і виконує ряд функцій (рис. 1.4).

Теоретико-пізнавальна функція полягає у пізнанні сутності, форм виявлення та організації виробничих відносин, притаманних їм економічних законів, механізмів дії та розв'язання протиріч. Вона спрямована на розроблення методологічних підходів і принципів аналізу соціально-орієнтованої ринкової економіки, розвитку фундаментальних досліджень механізмів господарювання на мікро- і макрорівнях.

Світоглядна функція криється у формуванні системи поглядів на світ конкретної особистості. Вона має принципове значення для практичної діяльності кожної людини, оскільки сформований світогляд визначає її місце і роль у суспільстві.

Виховна функція полягає у формуванні економічної культури і поведінки людей у сучасній ринковій економіці. Змістом виховної функції є формування логіки економічного мислення, економічної психології кожного члена суспільства, соціальної або професійної групи.

Ідеологічна функція реалізується за допомогою теоретичного обґрунтування і пояснення економічних процесів, критичного аналізу відповідних соціально-економічних проблем і шляхів їх розв'язання. Особливість цієї функції економічної теорії зводиться до підвищення соціальної, економічної і політичної активності різних верств і груп населення в умовах трансформації суспільства.

Як складова системи економічних наук економічна теорія поряд з вищевказаними функціями виконує методологічну і практичну функції.

Методологічна функція полягає в тому, що економічна теорія як наука виступає теоретико-методологічною базою для власного подальшого розвитку і для всіх інших економічних наук: галузевих (економіка промисловості, економіка сільськогосподарства, економіка транспорту тощо), функціональних (економіка фінансів, економіка кредиту та ін.). Економічна теорія розробляє наукові підходи, методи і методологію дослідження, а також теоретичний інструментарій, який неминуче використовується у вирішенні проблем розвитку інших наук.

Практична функція полягає у використанні отриманих знань в господарській діяльності людей. Насамперед вона є основою наукової політики держави (рис. 1.5), розробки рекомендацій щодо застосування принципів і раціональних методів господарювання. В Україні практична функція спрямована на формування нової економічної системи, пошук шляхів удосконалення виробничих відносин, вирішення конкретних завдань тактики і стратегії економічної політики.

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ – МЕТОДОЛОГІЯ ЕКОНОМІЧНИХ НАУК

*«Я давно передбачав, що настане день,
коли політична економія стане на чолі всіх наук».*

Ж. Сіменон

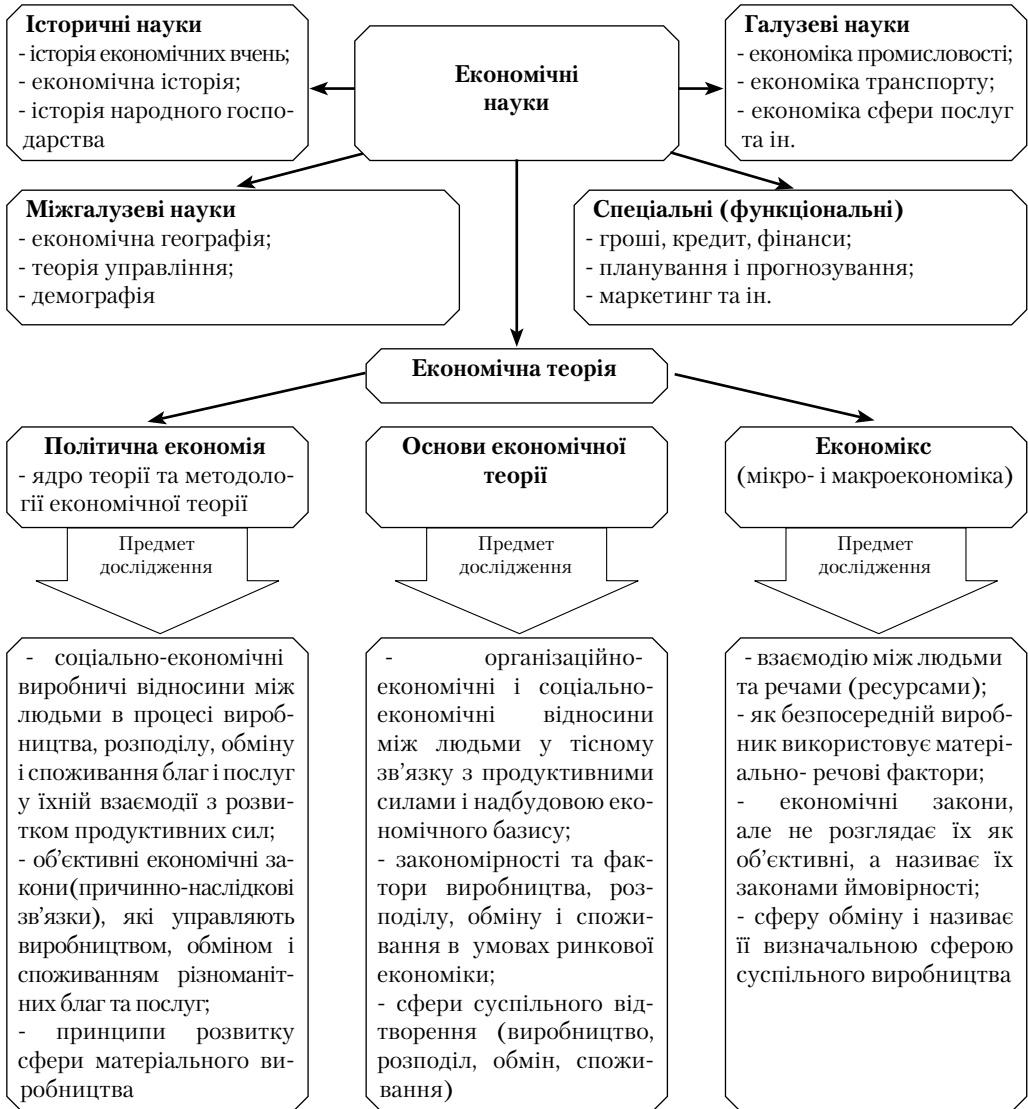

Рис. 1.1. Економічна теорія – методологія економічних наук

ЕКОНОМІКА – ОБ’ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ НАУК

Економіка – плід колективного розуму людства, важливий елемент цивілізації. Сучасна економіка є складною, багатоаспектною за змістом, багатоелементною за внутрішньою структурою, багаторівневою за формами господарських утворень, напівфункціональною динамічною системою.

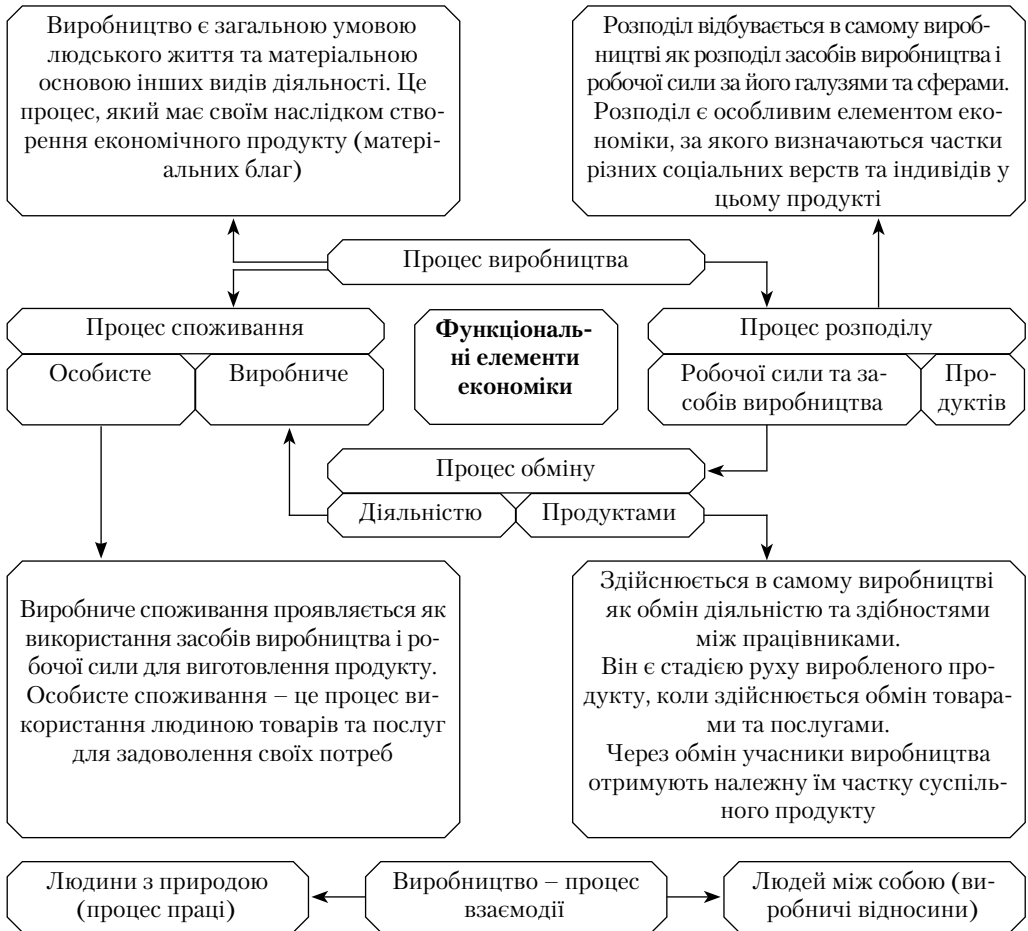

Рис. 1.2. Економіка – об’єкт дослідження економічних наук

ЕКОНОМІЧНІ ЗАКОНИ І КАТЕГОРІЇ

Економічні закони – це вираження суспільних тенденцій, «узагальнення, яке говорить, що від членів якої-небудь соціальної групи за певних умов можна очікувати відповідних дій».

А. Маршалл

Рівні використання економічних законів

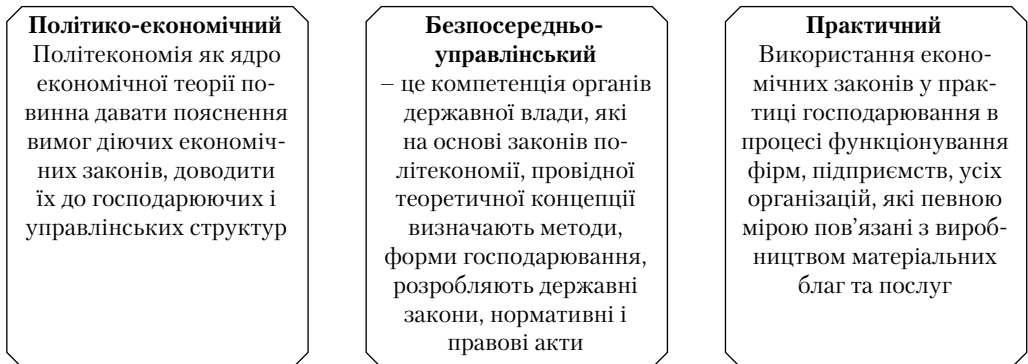
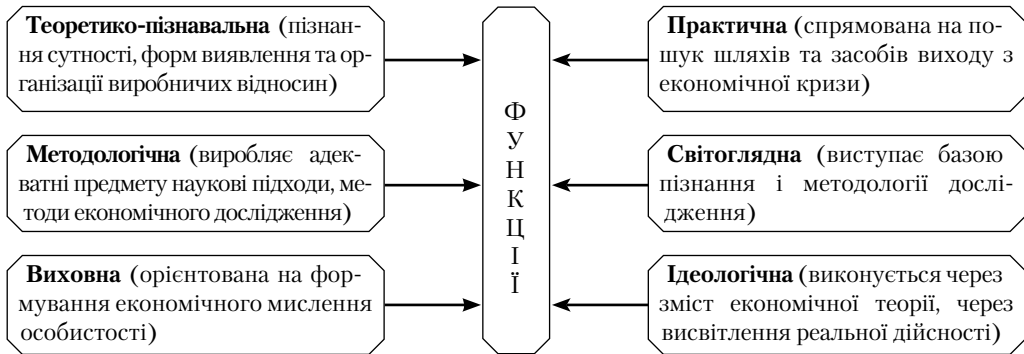

Рис. 1.3. Економічні закони і категорії

ФУНКЦІЇ І МЕТОДИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ

«Знання політекономії – першооснова вмілого керівництва державою. Наймудріші люди всіх часів присвячували ... цьому предмету всю велич свого генія, життєвий досвід, пізнання...».

Марк Твен

Особливості сучасної методології економічної теорії

1. Цільова спрямованість методології (мова йде про підпорядкування всіх досліджень задоволенню потреб людини і забезпеченню соціальної справедливості).
2. Поширення застосування економічних експериментів і наукового прогнозування.
3. Творчий підхід до дослідження, усунення догматичних підходів, допущення плюралізму в економічній думці.
4. Методологія спирається на єдність політичного і господарського підходів до розв'язання економічних завдань.
5. Перетворення методології на спосіб докорінних змін і практичних дій ґрунтується на свідомому використанні економічних законів у сфері господарської діяльності

Методи пізнання економічних явищ і процесів

- Метод наукової абстракції;
- Структурно-функціональний метод;
- Метод логічного та історичного підходу;
- Метод аналізу і синтезу;
- Метод порівнянь;
- Експериментальні методи;
- Статистичні методи;
- Модельні експерименти

Зв'язок між фактами, теорією і політикою в економіці

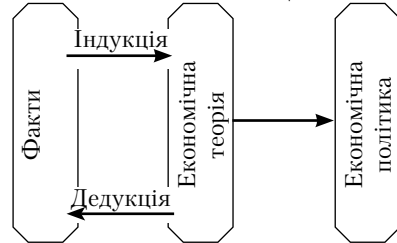

Рис. 1.4. Функції і методи економічної теорії

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ – ОСНОВА НАУКОВОЇ ПОЛІТИКИ

Історичний досвід переконує, що науковою політикою стає тільки тоді, коли ґрунтується на діючій системі законів з урахуванням усіх потреб суспільства. Всякий відхід від теорії призводить до суб'єктивізму і волюнтаризму

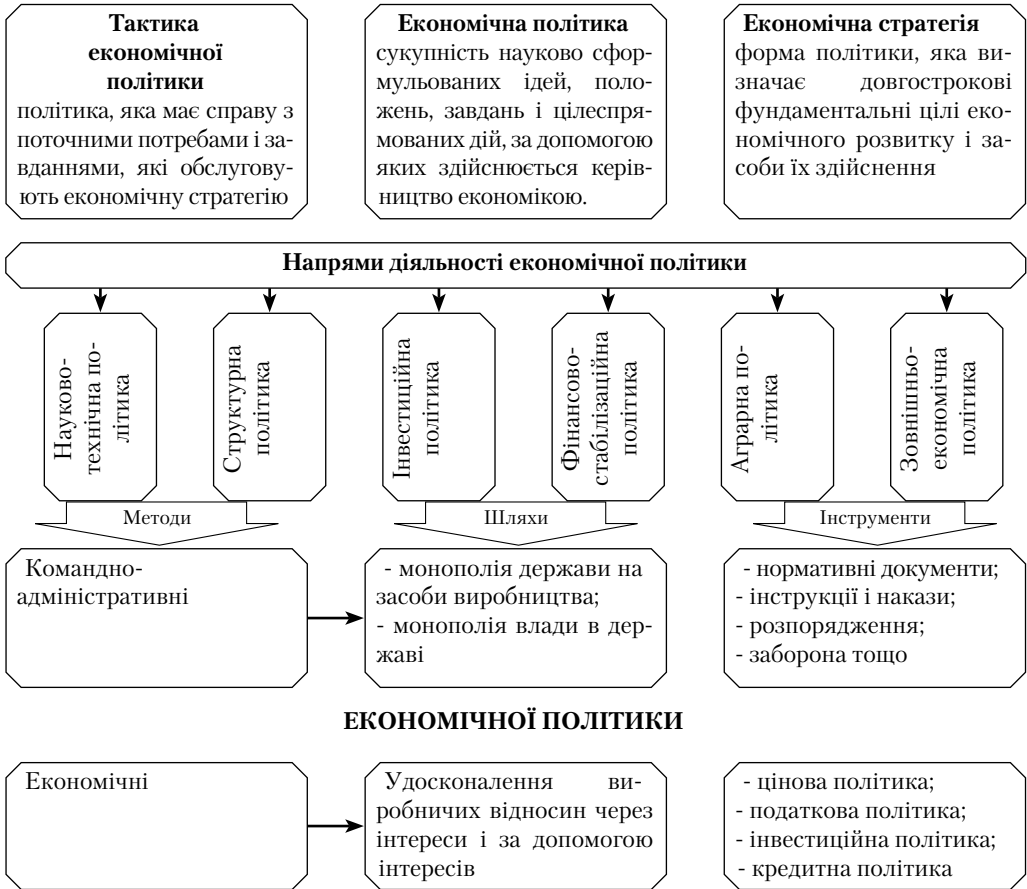

Рис. 1.5. Економічна теорія – основа наукової політики

ПРАКТИКУМ

Основні терміни і поняття

Економіка	Дедукція
«Економікс»	Абстракція
Економічна теорія	Класична школа
Предмет економічної теорії	Марксизм
Об'єкт дослідження економічної теорії	Кейнсіанство
Функції економічної теорії	Трудова теорія вартості
Політична економія	Економічні категорії
Меркантилізм	Виробничі відносини
Фізіократизм	Економічні закони
Індукція	Економічна політика
Економічний аналіз	Напрямок діяльності економічної політики
Процес виробництва, розподілу, обміну і споживання	

Запитання для самоконтролю

1. Яке місце займає економіка у функціонуванні сучасного суспільства?
2. Розкрийте роль економічної теорії в системі економічних наук.
3. Що вивчає економічна теорія?
4. Зародження та етапи розвитку економічної теорії.
5. Назвіть основні етапи, розкрийте здобутки і проблеми історичного процесу розвитку економічної теорії.
6. Яка функціональна роль економічної теорії в розвитку людського суспільства?
7. Які особливості розвитку економічної науки в Україні?
8. Що являє собою логіка визначення предмета цієї науки?
9. Дайте характеристику сутності економічних законів та економічних категорій.
10. Методи пізнання соціально-економічних явищ і процесів.
11. Класифікація економічних законів.
12. Який зв'язок має економічна теорія та економічна політика?

Теми рефератів

1. Становлення еволюційної парадигми економічної теорії.
2. Економічна думка в Україні.
3. Економічна теорія і формування економічного мислення.
4. Економічна теорія і економічна політика.
5. Основні напрями та проблеми розвитку новітніх економічних теорій.

ТЕМА 2. СУСПІЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО ТА ЙОГО СКЛАДОВІ. ПРОДУКТИВНІ СИЛИ І ВИРОБНИЧІ ВІДНОСИНИ

- 2.1. Суспільне виробництво як матеріальна основа життя людини.
- 2.2. Фактори виробництва. Продуктивні сили та виробничі відносини.
- 2.3. Науково-технічний прогрес та його роль у розвитку виробництва.

2.1. Суспільне виробництво як матеріальна основа життя людини

Поняття «економіка» «вживається в двох значеннях: як сфера господарського життя і як наука, що вивчає цю сферу.

Економічна наука – це сфера розумової діяльності людини, функцією якої є пізнання та систематизація об'єктивних знань про закони і принципи розвитку реальної економічної дійсності.

Економіка як сфера господарського життя полягає у **виробництві благ та послуг**, що розподіляються, обмінюються і спрямовуються на задоволення людських і виробничих потреб. Без виробництва зазначені потреби не можуть бути реалізовані.

Виробництво завжди, незалежно від суспільно-економічної формації, характеризується наявністю взаємодії суб'єкта і об'єкта. Суб'єктом виробництва виступають люди, а об'єктом – природа. У процесі цієї взаємодії людина видозмінює речовини природи і пристосовує її для задоволення своїх потреб. Така взаємодія означає процес праці, який включає **три складові**: а) працю людини; б) предмети праці; в) засоби праці (рис. 2.1).

Праця – свідома, доцільна діяльність людини з приводу використання своїх розумових і фізичних сил у процесі виробництва благ. Це найважливіший елемент процесу виробництва, без якого предмети праці і засоби праці є мертвими речами.

Предмети праці – усе те, на що спрямована праця людини. Вони бувають двох видів:

- предмети, які дані самою природою;
- і, що підлягають попередньому обробленню. Такі предмети праці називаються сировиною.

Засоби праці – це речі або комплекс речей, за допомогою яких люди впливають на предмети праці, перетворюють їх і пристосовують для своїх потреб. До них належать, наприклад, інструменти, машини і обладнання, виробничі будівлі, транспортні засоби тощо. Загальним засобом праці є **земля**. Залежно від функцій, які виконуються в процесі праці, та чи інша річ може бути і предметом, і засобом праці. Так, функціонуючий токарний верстат належить до засобів праці, а той, що перебуває в ремонті, – до предметів праці.

Предмети праці і засоби праці в сукупності становлять **засоби виробництва**. Проте виробництво – це не просто сума складових елементів, це складна система взаємодії суб'єкта і об'єкта через технологію та організацію виробництва.

Технологія виробництва – це спосіб дії праці і знарядь праці на предмети праці.

Організація виробництва – певним чином упорядкована взаємодія узгоджених усіх складових виробництва. Завершенням процесу виробництва є виготовлення певного продукту.

За формою продукту (результатами виробництва) виробництво поділяють на матеріальне і нематеріальне (рис. 2.2).

Матеріальне виробництво – сукупність галузей економіки, в яких виробляють матеріально-речові продукти та надають матеріальні послуги.

Нематеріальне виробництво – сукупність галузей економіки, в яких виробляють інтелектуальні і духовні продукти та нематеріальні послуги.

Матеріальне виробництво є головною сферою людської діяльності. Воно є основою усього життя людського суспільства. Отже, основними ознаками виробництва є:

- виробництво завжди виступає як суспільне виробництво;
- у процесі виробництва між людьми виникають виробничі відносини, соціально-економічний зміст яких визначається формою власності;
- суспільне виробництво має безперервний характер, тобто воно постійно повторюється, відновлюється, удосконалюється;
- виробництво є важливою складовою частиною тієї чи іншої економічної системи.

Результатом виробництва, тобто взаємодії людини і природи, з одного боку, та економічних відносин між людьми, з другого – є продукт, відповідне благо, або послуга.

За своєю формою та економічним призначенням блага та послуги, створені в суспільному виробництві, використовуються як предмети споживання та засоби виробництва. *Перші* надаються для задоволення життєвих потреб населення та інших видів невиробничого призначення, а *другі* використовуються для продовження процесу виробництва і є предметами й засобами праці.

2.2. Фактори виробництва. Продуктивні сили і виробничі відносини

Для здійснення господарської діяльності використовуються всі необхідні елементи виробництва, які прийнято називати факторами виробництва. Суспільне виробництво завжди передбачає *функціонування двох факторів*:

- 1) особистого;
- 2) матеріально-речового.

Особистий фактор – люди, трудові колективи, які зайняті корисною працею, результатом якої є продукт або послуга.

Матеріально-речовий фактор – засоби виробництва.

Головним визначальним фактором виробництва є людина як носій робочої сили.

Робоча сила – сукупність розумових і фізичних здібностей, знань, навичок, таланту людини до праці, які вона використовує у процесі виробництва благ.

Пріоритет у функціональній взаємодії факторів виробництва, належить особистому фактору – людині з таких обставин (див. рис. 2.3):

- людина – суб'єкт економічних відносин;
- людина – носій робочої сили, системи інтересів і кінцевої мети виробництва;
- людина приводить у дію об'єктивні елементи, оживляє ресурси;
- людина створює знаряддя праці, виробляє матеріальні блага, використовуючи живу й уречевлену працю;
- вона організовує виробництво, поєднує в єдине ціле всі фактори і виробничі ресурси;
- людина пізнає закони природи і суспільства;
- розробляє нові технології, визначає розвиток науки і техніки, вдосконалює і підвищує ефективність виробництва;

- за допомогою праці людина змінює і власну природу, вона розвивається, накопичує знання, досвід (поза працею не може бути повноцінної людини як соціальної істоти). Особисті і матеріально-речові фактори виробництва – це **продуктивні сили суспільства**.

Розвиток **продуктивних сил** відображає, якою мірою суспільство оволоділо природою і збільшило своє багатство, на якому щаблі суспільного прогресу воно перебуває. Для визначення рівня розвитку продуктивних сил використовують *кількісні* (масштаби виробництва, обсяги засобів виробництва, кількісний склад робочої сили) *та якісні параметри* (прогресивність техніки та технології, якість створюваних благ, кваліфікація праці, продуктивність праці).

Продуктивні сили за їхнім складом поділяють на **первинні і вторинні**.

Первинні продуктивні сили – засоби виробництва і люди з їхнім навичками і досвідом. Склад первинних продуктивних сил визначається змістом процесу праці.

Вторинні продуктивні сили набувають розвитку на основі первинних і характеризуються формами організації процесу виробництва, розвитком його усупільнення, залученням у виробництво науки, освіти, культури тощо.

Сучасні продуктивні сили є складною системою, яка охоплює матеріальні і духовні, об'єктивні і суб'єктивні, суспільні і природні елементи.

Не випадково у другій половині ХХ ст. ряд західних економістів ввели в науковий обіг не два фактори виробництва, а **три: працю, землю і капітал**. На початку ХХ ст. засновник неокласичної економічної теорії А. Маршалл поряд з трьома названими факторами визначив **четвертий** – підприємницькі здібності. Однак і ця чотири факторна теорія не є завершеною. На кожному етапі науково-технічного прогресу з'являються нові технології, нові складові процеси виробництва, які перетворюються на самостійні фактори (інформація, екологія).

Раніше ми розглядали виробництво як взаємодію людини з природою, проте воно також обов'язково передбачає взаємовідносини між людьми з приводу виробництва. Система відносин між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ називається **виробничими або економічними відносинами** (див. рис. 2.4).

Система економічних відносин складна і багатоманітна, проте в ній можна виокремити два головні *типи відносин*:

- а) організаційно-економічні відносини;
- б) соціально-економічні відносини.

Організаційно-економічні відносини є відносинами, які виникають у процесі організації виробництва. Вони зумовлені суспільним поділом праці, рівнем розвитку продуктивних сил, технологією виробництва.

Організаційно-економічні відносини – це форми розвитку продуктивних сил, що виявляються в таких конкретних організаційних формах виробництва, як спеціалізація, кооперування, комбінування рівня кооперації останнього та ін.

Соціально-економічні відносини є тією складовою виробничих відносин, яка виражає зумовлені певним типом, видом та формою власності. Це відносини з приводу привласнення людьми засобів і результатів виробництва.

Економічні відносини є базисом суспільства, на якому ґрунтуються надбудовні відносини: соціальні, правові, політичні, національні, культурні, моральні, психологічні тощо.

Розвиток економічних відносин визначає еволюцію надбудовних відносин або окремих їх елементів, які, в свою чергу, впливають на економічні відносини.

Єдність та взаємозв'язок продуктивних сил і виробничих відносин утворює **спосіб виробництва**.

У його межах розрізняють *технологічний спосіб виробництва* і *суспільний спосіб виробництва*. Технологічний спосіб виробництва характеризується техніко-технологічним аспектом виробництва благ, а суспільний спосіб виробництва – виробничими відносинами.

Проте оскільки техніко-технологічний спосіб виробництва постійно змінюється під впливом розвитку продуктивних сил, то змінюються і виробничі відносини. Тому останні є суттєво різними на різних етапах розвитку суспільства.

Виходячи з цього, економічна теорія вирізняє такі способи виробництва:

- первіснообщинний;
- рабовласницький;
- феодальний;
- капіталістичний;
- комуністичний.

Єдність економічного базису (продуктивних сил і виробничих відносин) і надбудовних відносин (політичних, ідеологічних, культурних, релігійних тощо) **утворює суспільно-економічну формацію** (про це більш детально мова піде в наступній темі «**Економічна система та її структура**»).

2.3. Науково-технічний прогрес та його роль у розвитку виробництва

Поступальний розвиток суспільного виробництва, його постійне вдосконалення є фундаментальними закономірностями економічного життя людства. Він ґрунтується на прогресі науки і техніки. Такий процес нерідко називають економічним прогресом. Проте це не зовсім коректна точка зору.

Економічний прогрес – це складне і багатопланове явище, оцінка якого припускає використання різноманітних критеріїв і системи показників, за допомогою яких можна оцінити стан розвитку продуктивних сил і виробничих відносин, а в кінцевому рахунку – суспільного способу виробництва у цілому (рис. 2.5; 2.6).

Одним із таких критеріїв економічного прогресу виступає рівень розвитку науки і техніки. Він є концентрованим виразом лише організаційно-економічних відносин, які притаманні всім епохам розвитку людського суспільства.

Науково-технічний прогрес за тисячоліття людської цивілізації пройшов складний і суперечливий шлях розвитку. Це було викликано тим, що саме технічний прогрес, який здійснювався на перших етапах розвитку суспільства, здійснювався відокремлено від наукового прогресу аж до кінця XVIII – початку XIX ст. І лише в період промислової революції почалося швидке зближення наукового і технічного прогресу і виник цілісний **науково-технічний прогрес (НТПР)** (рис. 2.7). з цього часу почався процес перетворення науки на безпосередньо продуктивну силу, який тривав близько півтора століття і завершився в середині 50-х років XX ст. розгортанням науково-технічної революції.

Отже, науково-технічний прогрес здійснюється в двох формах: **еволюційній та революційній** (див. рис. 2.5).

Еволюційна форма НТП має місце, коли техніка і технологія, що застосовується у виробництві, удосконалюється на основі вже відомих наукових знань. Прикладом цієї форми НТП є розвиток та вдосконалення енергії пари, електроенергії або атома тощо

Революційна форма НТП означає перехід до техніки і технології, що побудовані на принципово нових наукових ідеях. Прикладом цієї форми є перехід від ручних знарядь праці до машинних, заміна енергії пари на електричну або атомну, застосування лазерної та інших сучасних технологій тощо.

Винахід та запровадження у виробництво принципово нових науково-технічних розробок призводять до суттєвих змін у трудовому процесі, передбачають розширення продуктивних можливостей людства. Тому в цьому випадку йдеться про **науково-технічну революцію** (рис. 2.8).

Науково-технічна революція є якісним стрибком у розвитку продуктивних сил суспільства на основі докорінних зрушень у наукових знаннях. Такі перевороти в науці, техніці та виробництві відбуваються регулярно. Останній з них розпочався в середині 50-х років ХХ ст., коли було створено перший комп'ютер, коли людина почала використовувати енергію атомного ядра та займатися генною інженерією.

НТР розвинула всі елементи продуктивних сил. Наприклад зміни у предметах праці знаходять своє вираження у використанні нових синтетичних матеріалів зі спеціальними властивостями (пластмаси, напівпровідники, штучні алмази тощо). Перетворення у засобах праці пов'язані з появою автоматизованої та комп'ютерної техніки, яка суттєво розширює виробничі можливості промислово-виробничого персоналу, значно збільшує продуктивність їхньої праці, підвищує рентабельність виробництва. НТР зумовлює також зміни в характері праці, змінюються форми взаємозв'язків учасників виробництва, удосконалюються процеси обміну результатами праці. Науково-технічна революція відкрила нові способи і методи управління високопродуктивними багатогалузевими технологічними системами (телекомунікаційні мережі, швидкодіючі системи контролю і оброблення інформації тощо).

Усі ці та інші процеси потребують істотних змін в умовах життя і праці людини, освоєння більш складних професій, що можливо лише для людей із достатнім освітнім, професійним (економічним) і культурним рівнем.

ФАКТОРИ МАТЕРІАЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

Факторами матеріального виробництва є продуктивні сили, які забезпечують перетворення речовин природи відповідно до потреб людей, створюють матеріальні та духовні блага і визначають зростання продуктивності суспільної праці

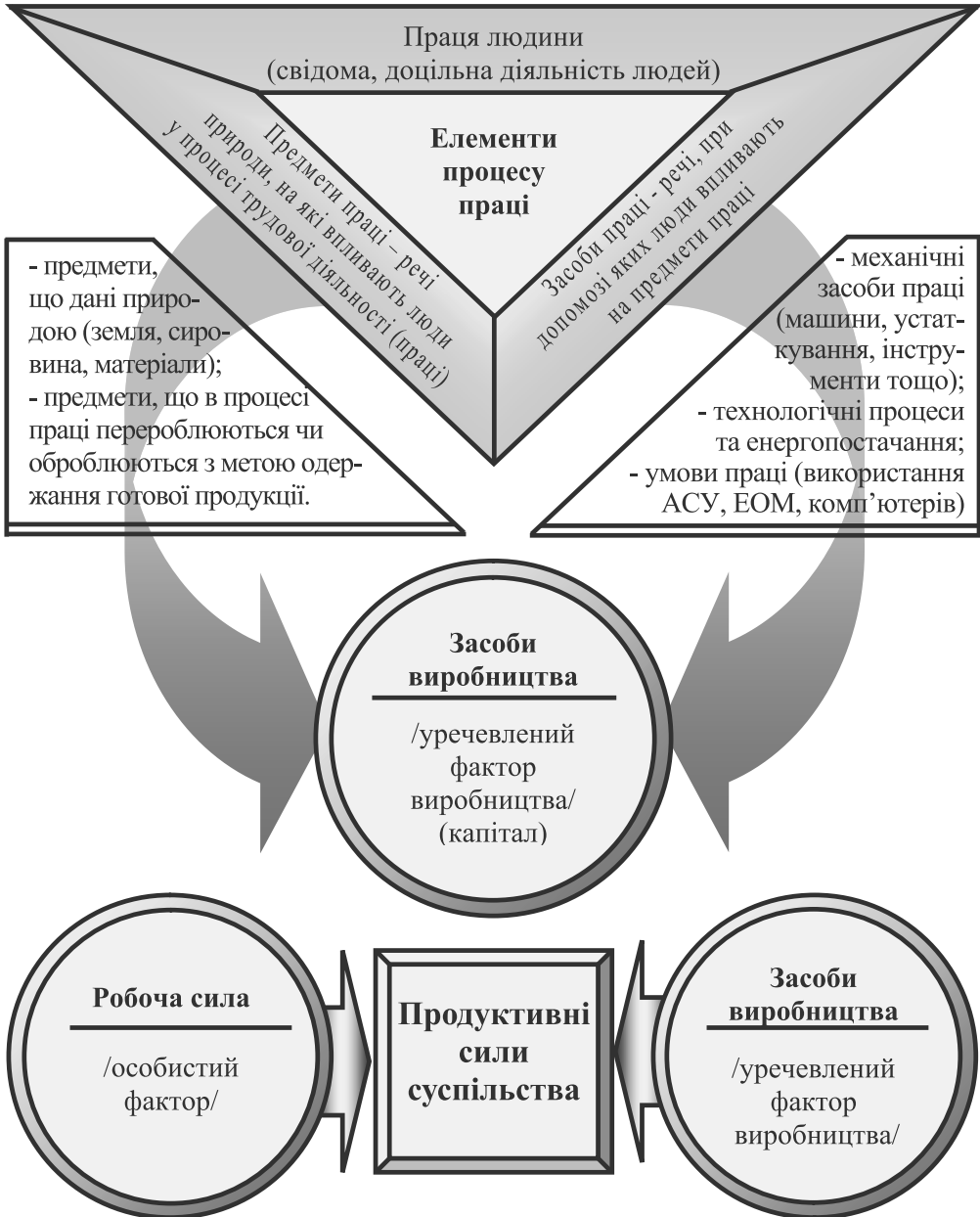

Рис. 2.1. Фактори матеріального виробництва

СУСПІЛЬНЕ ВИРОБНИЦТВО – ЗАГАЛЬНА УМОВА ЛЮДСЬКОГО ЖИТТЯ

Суспільне виробництво – це матеріальна база економічної системи. На його основі формується, розвивається і удосконалюється економіка та економічна система. Разом з тим і сама економічна система спрямована на його розвиток, якісне удосконалення, що є базою для реалізації багатоманітних потреб та інтересів усіх членів суспільства

Залежно від економічного призначення матеріальних благ суспільне виробництво поділяють на два підрозділи:

Відповідно і промисловість – основа розвитку матеріального виробництва поділяється на дві групи:

Рис. 2.2. Суспільне виробництво – загальна умова людського життя

ЛЮДИНА – ОСОБИСТИЙ ФАКТОР ВИРОБНИЦТВА

В економічній теорії дуже часто використовують такі поняття та категорії, як «працівник», «трудоулашуваний», «робоча сила», «особистий фактор виробництва» та ін. Людський фактор – це органічна єдність свідомості і діяльності людини як рушійної сили та найвищої мети суспільного прогресу

Рис. 2.3. Людина – особистий фактор виробництва

ВИРОБНИЧІ ВІДНОСИНИ В СИСТЕМІ СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

Виробничі відносини – система відносин між людьми у процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ.

Рис. 2.4. Виробничі відносини в системі суспільних відносин

ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОГРЕС – ОСНОВА СУСПІЛЬНОГО ПРОГРЕСУ

Економічний прогрес – це поступальний розвиток усієї економічної системи, кожного її елемента. Це розвиток суспільства по висхідній лінії від менш досконалих до більш досконалих форм.

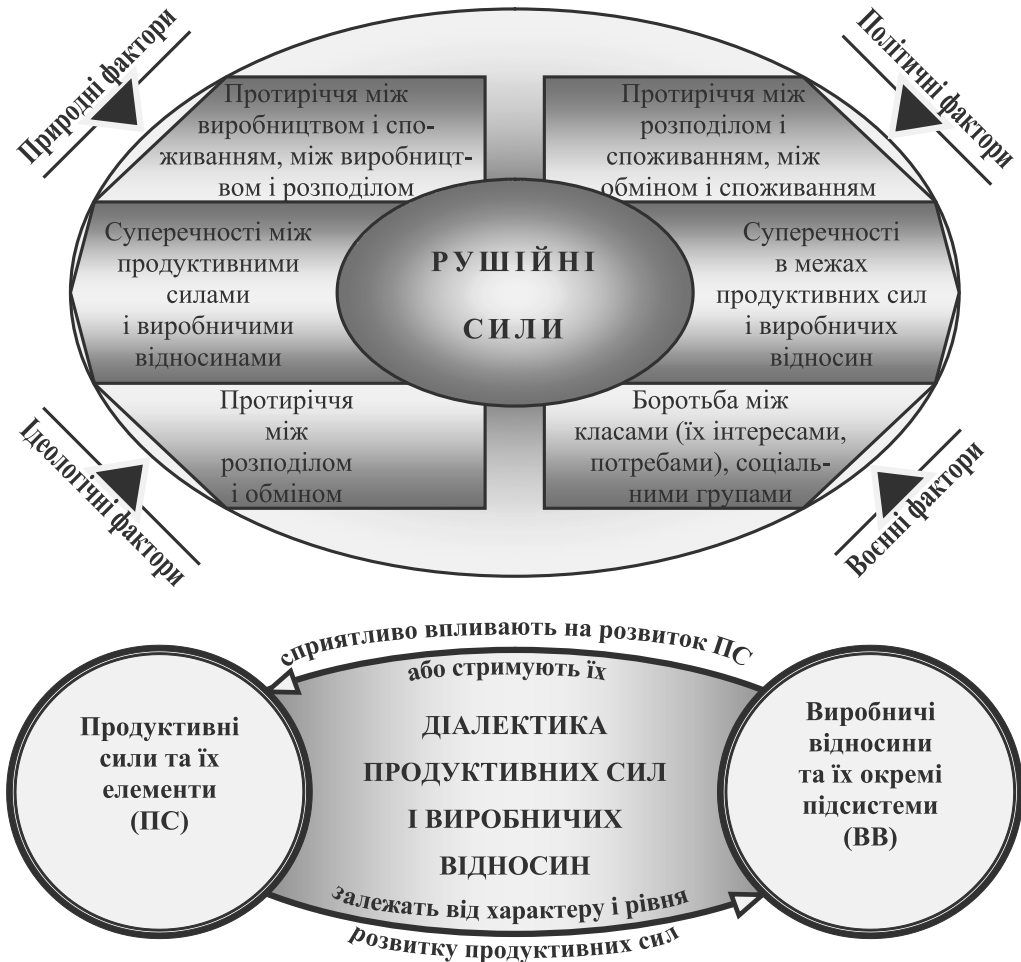
Між прогресом техніко-економічним і прогресом соціальним існують певні суперечки (протиріччя). Наприклад: спеціалізація виробництва є сильним фактором підвищення продуктивності праці. Але чим вузьчий профіль підприємства, тим односторонніший розвиток особистості, робітника;

- нестримне прагнення до підвищення виробництва (тобто його економічного зростання) посилює економічне навантаження на навколишнє середовище, погіршує здоров'я людей, призводить до моральної деградації;
- зростання техніки і ускладнення технології виробництва призводять до скорочення робочих місць, до вилучення робочої сили зі сфери матеріального та нематеріального виробництва

Рис. 2.5. Економічний прогрес – основа суспільного прогресу

РУШІЙНІ СИЛИ ЕКОНОМІЧНОГО ПРОГРЕСУ

Джерелом економічного прогресу, як і будь-якого явища, є суперечності (протиріччя). Відсутність суперечностей рівнозначно зупиненню руху. Це загальне правило цілком уживається і в економічному житті суспільства.

Методи розв'язання суперечностей

- пристосування виробничих відносин до рівня і характеру розвитку продуктивних сил;
- економічні кризи;
- економічні, політичні, юридичні, ідеологічні методи господарського механізму і держави

Рис. 2.6. Рушійні сили економічного прогресу

НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС І ЙОГО ФОРМИ

«Економічні епохи відрізняються не тим, що виробляється, а тим, як виробляється, якими засобами праці...».

К. Маркс

Рис. 2.7. Науково-технічний прогрес і його форми

НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ

НТР являє собою переворот у продуктивних силах сучасного суспільства, в результаті якого здійснюється перехід від машинного до комплексно-автоматизованого виробництва. Разом з тим змінюється місце, роль і значення основної продуктивної сили в суспільному виробництві.

Рис. 2.8. Науково-технічна революція

ПРАКТИКУМ

Основні терміни і поняття

Виробництво	Технологія виробництва
Суспільне виробництво	Фактори нематеріального виробництва
Матеріальне та нематеріальне виробництво	Організація виробництва
Продуктивні сили	Матеріальне виробництво
Праця	Нематеріальне виробництво
Предмети праці	Робоча сила
Засоби праці	Суспільні відносини
Засоби виробництва	Організаційно-економічні відносини
Науково-технічна революція	Соціально-економічні відносини
Науково-технічний прогрес (НТП)	Спосіб виробництва

Запитання для самоконтролю

1. Що означає поняття «процес суспільного виробництва»?
2. Розкрийте взаємозв'язок між працею і виробництвом.
3. У чому полягає двоїстість процесу виробництва?
4. Назвіть фактори виробництва і охарактеризуйте їх.
5. Охарактеризуйте фактори виробництва.
6. Які умови поєднання факторів виробництва?
7. Що являє собою матеріальне виробництво?
8. Характеристика продуктивних сил.
9. Назвіть економічні та соціальні показники ефективності виробництва.
10. Матеріальне і нематеріальне виробництво.
11. Розуміння категорії «робоча сила».
12. Технологія і організація виробництва як система взаємодії суб'єкта і об'єкта.
13. Яку роль для людей відіграє науково-технічний прогрес?
14. Що є рушійною силою економічного прогресу?
15. Яке відношення має науково-технічна революція до НТП?

Теми рефератів

1. Система мотивації діяльності людини.
2. Науково-технічний прогрес як передумова економічного розвитку.
3. Фундаментальне протиріччя економічного життя: необмежені потреби – обмежені ресурси.
4. Природно-ресурсний потенціал економіки України та ефективність його використання.
5. Науково-технічний прогрес і його критерії.

ТЕМА 3. ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА ТА ЇЇ СТРУКТУРА

- 1.1. Сутність і структура економічної системи.
- 1.2. Типологізація і порівняння економічних систем.
- 1.3. Історія та уроки формування економічної системи України.

3.1. Сутність і структура економічної системи

Саме поняття «економічна система» в науковій літературі використовується не давно. Воно прийшло на зміну терміну «спосіб виробництва». Тому між ними ставиться знак рівності, розглядають їх як синоніми. Це зумовлено тим, що економічна система інтегрує в собі всі компоненти, які належать і способу виробництва. Це продуктивні сили, виробничі відносини, господарський механізм і форми економічних зв'язків. Кожний із них є складним утворенням, певною підсистемою, що взаємодіють між собою. Але вони не дають вичерпної характеристики конкретної економічної системи.

Поняття «*економічна система*», як і її складові компоненти, за своєю суттю значно глибше. Це не просто цілісна сукупність економічної структури виробництва, за якою стоять предмети і засоби праці, технологія, інформатика, організація тощо (рис. 3.1; 3.2).

Економічна система не може існувати без суб'єктивного чинника, тобто без людей з їхніми цінностями (переконаннями), що впливають на стосунки індивідів, відповідним менталітетом, який відрізняє один народ від іншого, посилює (або зменшує) значення національних традицій при виборі моделі соціального розвитку держави. **Не випадково людину називають основною продуктивною силою.** Західні вчені виробили навіть методику вивчення внеску майже кожного елемента економічної системи у створенні матеріальних благ. Вони досліджують навіть природні задатки і соціальні фактори людини (рівень її освіти, кваліфікації, психологічну поведінку в екстремальних ситуаціях тощо) і доходять висновку про визначальну роль людини (порівняно із сучасною наукою, технікою, технологією та ін.) у цьому процесі. Тому, як підкреслюють західноєвропейські науковці, економічні системи є недосконалими, недостатньо організованими і антигуманними в тих країнах світу, де люди неспроможні розвивати свої здібності і реалізовувати себе як особистість. **Це по-перше. По-друге,** до складу продуктивних сил входять не тільки люди, а й продукти їхньої інтелектуальної діяльності (наука і технологія). **По-третє,** невід'ємною складовою економічної системи є природне середовище, яке перетворюють люди. Безумовно, структурні ланки, що утворюють економічну систему, з одного боку, досить неоднорідні, а з другого – динамічні, мінливі. Вони поєднують у собі загальні та специфічні, основні і похідні, нові та відмираючі, перехідні та проміжні форми, кожна з яких функціонує за загальною для всієї системи і водночас власною логікою розвитку.

Основні цілі економічної системи визначаються тими цінностями, які сформувалися й утвердилися в суспільстві. Вони можуть бути пов'язані не тільки з критеріями економічної ефективності, а й з політикою, релігією, ідеологією, забезпеченням економічного й політичного суверенітету тощо.

Фундаментальні цілі економічної системи:

- економічне зростання як запорука досягнення загального добробуту;
- повна зайнятість робочої сили й повне використання природних ресурсів і капіталу;

- макроекономічна (фінансова) стабільність;
- зовнішньоекономічна торгівля;
- економічна свобода;
- економічна безпека і захищеність;
- економічна справедливість;
- економічна ефективність.

Основні економічні цілі по-різному реалізуються в різних економічних системах, які сформувалися в процесі тривалого історичного розвитку.

3.2. Типологізація і порівняння економічних систем

Сучасна економічна наука пропонує багато класифікацій економічних систем залежно від їхньої поділу за найхарактернішими ознаками.

Зокрема, аналіз і порівняння економічних систем здійснюється за формаційним, пофазним, інституціональним і загально цивілізаційним підходами.

Найбільшого поширення набули формаційні і цивілізаційні підходи до розуміння періодизації процесу економічного розвитку (рис. 3.3).

Формаційний підхід був розроблений К. Марксом і його послідовниками. Суть його полягала в тому, що продуктивні сили в сукупності з виробничими відносинами становлять певний спосіб виробництва, а спосіб виробництва в поєднанні з політичною надбудовою суспільства – соціально-економічну формацію. Формаційний підхід передбачає те, що розвиток суспільства відбувається як послідовна зміна одного способу виробництва на інший: **первіснообщинний → рабовласницький → феодальний → капіталістичний → комуністичний** .

Формаційний підхід виходить із того, що вирішальна роль у суспільстві належить:

- процесу виробництва;
- відносинам власності;
- протиріччям між продуктивними силами і виробничими відносинами.

На думку вітчизняних економістів (див. економічна теорія – «Політекономія»: Підручник за редакцією В. Д. Базилевича. – К., 2005), формаційний підхід має ряд недоліків:

По-перше, п'ятиланкова періодизація розвитку суспільства не має всеохоплюючого характеру.

По-друге, формаційний підхід зводить розвиток суспільства лише до розвитку матеріального виробництва.

По-третє , формаційний підхід абсолютизує класову конфронтацію.

По-четверте, він припускає певну переривність природно-історичного процесу .

В основі **цивілізаційного підходу** лежать такі принципи:

- відмова від класових конфронтаційних оцінок;
- пізнання системи в єдності її економічних і соціокультурних елементів;
- посилення людського фактора в суспільному розвитку;
- еволюційність розвитку суспільства – найпоширеніший принцип у сучасних умовах. Відповідно до нього еволюція економічних і суспільних систем розглядається у значно ширших межах – від цивілізації до цивілізації, наприклад, за такою схемою:

доіндустріальне → індустріальне → постіндустріальне суспільство

(Д. Гелбрейт, А. Арон).

Цивілізаційний підхід, не заперечуючи в принципі формаційного підходу, звертає основну увагу на накопичення матеріального і духовного багатства, він поєднує в собі переваги формаційного і цивілізаційного підходу до типології економічних систем, не виключаючи їх тривалого співіснування.

Сучасна економічна теорія диференціює економічні системи також за ступенем розвинутості ринкового механізму координації господарських процесів. Вона охоплює п'ять основних ідеальних типів сучасних економічних систем.

Традиційна економічна система. Це тип системи, в якій :

- виробництво, розподіл, обмін ґрунтуються на традиціях і звичаях;
- низький рівень розвитку продуктивних сил, технічного прогресу, продуктивності праці;
- низький рівень споживання;
- темпи зростання населення перевищують темпи зростання виробництва благ;
- низький культурний рівень населення і високий рівень безграмотності;
- низький рівень відтворення ВВП (валового внутрішнього продукту);
- кастовість, наслідування визначають економічну роль і місце індивіда;
- релігійні, кастові цінності первинні щодо нових форм економічної діяльності.

Командна (планомірно-організована) система характеризується :

- пануванням суспільної власності у формі державної;
- планомірною формою організації суспільного виробництва, централізацією управління;
- відсутністю конкуренції між товаровиробниками;
- пануванням виробництва над споживанням;
- монополією державного управління економічної та політичної влади;
- неможливістю економічного вибору й розвитку підприємництва;
- повною зайнятістю і високим соціальним захистом.

Перехідна економічна система:

- її властивий динамічний нерівноважний стан перетворень усієї системи соціально-економічних відносин до нової організації господарського життя;
- вона поєднує в собі традиційні та нові якості, різні способи господарювання. Не випадково її ототожнюють зі змішаною економікою.

Змішана економічна система. Для неї характерно:

- взаємодія ринку і плану (новий механізм господарювання);
- соціальна орієнтація ринкової економіки;
- значне розширення державного контролю і регулювання на основі державних витрат, державної власності;
- державне програмування суспільного виробництва, індикативне планування;
- панування корпоративної, акціонерної та колективної власності;
- високий рівень розвитку продуктивних сил і наявність розвинутої інфраструктури суспільства.

Ринкова економічна система (економіка капіталізму вільної конкуренції) характеризується:

- пануванням приватної власності;
- організацією суспільного виробництва на основі досконалої конкуренції;
- втручанням в економічні процеси мінімального і виваженого;
- метою, мотивом виробництва є прибуток;

- свободою вибору підприємницької діяльності, особистою свободою всіх економічних суб'єктів;
- усі мікро- та макроекономічні процеси (розподіл ресурсів ціноутворення, розподіл доходів) регулюються ринковим механізмом;
- втручання в економічні процеси мінімальне і виважене.

Ринкова економіка вільної конкуренції проіснувала приблизно до першої третини XX ст.

Сучасна ринкова система – це така економічна система, яка поєднує в собі різні форми власності та два механізми регулювання: ринковий і державний. У кожній сучасній ринковій країні співвідношення між ринковим і державним регулюванням неоднакове. В одних країнах держава відіграє меншу роль в регулюванні економіки, у інших – більшу. Так, прикладом активного втручання держави в економіку є японська модель. Американська модель характеризується незначним втручанням держави в економіку.

3.3. Історія та уроки формування економічної системи України

Специфічні процеси перебудови економіки України являють собою динамічний процес переходу від адміністративно-командної до ринкової економіки. Такої точки зору дотримується більшість сучасних реформаторів і науковців України, хоча необхідність формування (а вірніше – розвитку) ринкових відносин у колишньому СРСР декларувалася давно, принаймні, з другої половини 60-х років. Найбільш популярними в ті часи були економічні погляди Г. Лисичкіна, які він виклав у своїй багатолітній науковій праці «План і ринок». **Сутність її змісту – зробити ринкові відносини головним регулятором соціалістичного виробництва.** Пізніше таку спробу зробив і Я. Певзнер. Логічним завершенням наукових поглядів цих економістів стали практичні заходи Уряду колишнього СРСР переходу до ринку, які були намічені на II з'їзді народних депутатів у 1985 р. Якраз тоді, під тиском найбільш прогресивної наукової громадськості країни, було запропоновано програму оздоровлення народного господарства і поступового переходу до ринкових відносин. У цій програмі було виділено два етапи розвитку та удосконалення народного господарства:

- I етап – 1990–1992 рр. На цьому етапі передбачався комплекс надзвичайних заходів щодо подолання бюджетного дефіциту, глибокої розбалансованості, здійснення деяких заходів поступового розвитку ринкових відносин.
- II етап 1993–1995 рр. – в дію повинні були вступити тільки економічні методи керівництва народним господарством. Крім того, передбачалося забезпечити перехід до багатоваріантних форм власності, удосконалити форми самоврядування і самофінансування. Такий підхід, на думку багатьох економістів, у принципі додав змогу забезпечити практичні рішення невідкладних економічних завдань.

Проте уже на I етапі (в травні 1990 р.) з деяких показників розвитку економіки стало зрозуміло, що ця програма не спрацьовує, більше того, відбулося значно глибше, ніж раніше, падіння темпів зростання виробництва в базових галузях економіки. В цих умовах Уряд пропонує нову 3 річну програму, спрямовану на реформування економіки. Однак, зрозумівши антинародний характер цього документа, Верховна Рада Союзу РСР відмовляє Уряду в його реалізації.

Свою спробу в розробленні економічної програми, яка була розрахована на 400 днів, зробила і група молодих вчених-економістів під керівництвом Г. Явлінського. З часом його програма була доповнена деякими концептуальними викладками Шаталіна і подана на обговорення Верховної Ради під назвою «Програма 500 днів». Депутати законотворчого органу і цю Програму сприйняли насторожено. Таким чином, у державі існувало вже два проекти програми ринкових реформ: одна – урядова, друга – шаталінська. Проте відмінність між ними – суто методологічна. Наприклад, перша пропонує формувати ринкові відносини Уряду, друга – на основі створення відповідних умов; перша – пропонує збереження міцної централізованої держави, друга – визнання суверенітету союзних республік і більше того – самостійних національних самоутворень; урядова програма розрахована на довгострокове збереження діючих управлінських структур, програма Шаталіна відводить командно-адміністративній структурі управління термін її існування до 1 липня 1991 р.; урядова програма припускає збереження налагодженої практики формування податків і розподіл доходів, шаталінська – відстоює розподіл усіх доходів у бюджети союзних республік, а потім їх перерозподіл у союзний бюджет; урядова програма виходить з того, що треба і можна захистити від негативних наслідків ринку усі верстви населення, шаталінська програма передбачала відстоювати інтереси людей тільки з фіксованими доходами.

Отже, урядова програма була побудована на обережних засадах, вона була схильна до марксових догматичних положень і категорично відкидала можливість використання приватної власності. В основі програми Шаталіна лежали соціал-демократичні напрями реформування економіки. Оцінюючи ці дві програми, колишній перший і останній президент Союзу РСР допустив одну з багатьох тактичних помилок: він зізнався в тому, що йому більш імпонує програма Шаталіна. Цим самим він дав зрозуміти суспільству, що не розділяє поглядів Уряду. Але оскільки «коней на переправі не міняють», М. С. Горбачов бере на себе функцію керівництва в розроблені нові комплексної програми.

Проте для України вона уже не мала суттєвого значення. 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України проголошує незалежність і створює самостійну Українську державу, а в жовтні 1992 р. приймає «Основні напрями економічної політики в умовах незалежності». В цьому документі передбачалася поки що тільки структурна перебудова економіки України. Спроба ж переорієнтуватись на ринкову економіку безпосередньо була здійснена в «Основах національної економічної політики України», які були розглянуті Верховною Радою у березні 1992 р. Приймаються важливі економічні рішення і відповідними урядовими установами. Проте ні перші, ні другі документи, які були доведені до свідомості тільки окремих членів суспільства, не були результативними. Малоефективним є становлення ринкових відносин і після прийняття Програм Президента України, які були проголошені і прийняті Верховною Радою України у жовтні 1994 р., стратегії економічної та соціальної політики на 2000–2004 роки, затвердженої Верховною Радою України в січні 2000 р. А якщо й намітились деякі тенденції в економічному зростанні, то цим результатом суспільство «зобов'язане» ціновому фактору. Це не абстрактний умовивід, не демагогія, а наша реальна дійсність. Тільки в 2000 р. статистичними органами зафіксовано зростання цін у споживчому ринку на 25,8% (у 1999 р. – на 19,2%), у сфері послуг найбільше (на 39,2 та 31,6%) підвищилися тарифи на житлово-комунальні послуги та послуги

зв'язку, ціни виробників промислової продукції в 2000 р. зросли на 20,8% (у 1999 р. – на 15,7%). Негативна тенденція зростання цін продовжується.

У зв'язку з цим важливо знати причини, що постійно відтворюють таку «результативність» програмних документів формування нової економічної системи. *По-перше*, в Україні й зараз відсутня аргументована концепція ринкових відносин і власна модель цивілізованого ринку. «Десять років рухалися ми не в тому напрямі, бо не було наукового осмислення реформ». Так заявив Л. Д. Кучма ще в 2002 р. на засіданні Верховної Ради. Звідси традиційний експериментальний підхід до реформування фінансово-кредитної системи, системи управління і господарського механізму в цілому. До речі, в колишньому СРСР тільки за післявоєнні роки було прийнято понад 30 постанов щодо проблем удосконалення управління в промисловості, сільському господарстві, на транспорті та інших галузях. Схоже на те, що цей досвід владні структури України використовують задовільно, а найгірші традиції в керівництві економікою колишнього Радянського Союзу отримують свій подальший розвиток і удосконалення.

По-друге, уряд і його економічні радники дуже повільно позбавляються від ідеологічних і економічних догм. Ідеологія багатьох політиків і керівників народним господарством високого рівня і сьогодні залишається на позиціях ХІХ – початку ХХ ст., а це означає, що багато фахівців, які розробляють основні принципи економічної політики держави, топчуться на місці, не бачать перспектив у розвитку держави. Отже, долаючи стереотипи старого мислення, виступаючи за все нове, не можна скеровувати економіку в русло вільних ринкових відносин 150–200-річної давнини. Такого ринку немає навіть у сучасному розвинутому капіталістичному суспільстві.

По-третьє, постійно порушувався і порушується світовий постулат, аксіома суспільного розвитку: «Економіка первинна, політика вторинна». Це концепція загальносвітлова і виконувати її потрібно безпомилково. Навіть такі економісти, як Д. Кейнс і П. Самуельсон, виходили у своїх економічних питаннях з першості економіки, а не політики.

По-четверте, нові владні і господарські структури дуже швидко ліквідували старе, але вороже ставляться до нового, чого потребує ринкова економіка. Невиправдано ліквідували прогнозування, в державі відсутній план розвитку національної економіки не тільки на рівні країни, а й в областях і районах. Наука відірвана від запитів відповідних органів, ліквідовані вертикальні зв'язки економічних служб та ін. Такої «розкішності» не дозволяють собі навіть високорозвинуті в індустріальному відношенні країни світу.

По-п'яте, у господарське життя держави впроваджувались і впроваджуються реформаторами найкращі досягнення високорозвинутих країн світу (США, Японія, Німеччини, Англії, Франції, та інших), економіка яких перебуває на третьому (постіндустріальному) етапі розвитку. І це дуже похвально. Досвід таких країн потрібно вивчати і використовувати, але використовувати творчо, пристосовувати до реальної дійсності і відповідного етапу розвитку держави з урахуванням психології і менталітету людей, історичних традицій суспільства. В Україні ж деякі окремі елементи постіндустріального суспільства перебувають поки що на стадії формування.

Варто відзначити ще й таке – розбудова нової економічної системи має спиратися не на фінансову олігархію, яка здійснює політичний і економічний диктат у країні, а на широке коло різних верств населення, на його творчий інтелектуальний потенціал, на винахідливість і підприємливість.

СУСПІЛЬНИЙ ЛАД ТА ЙОГО КОМПОНЕНТИ

Вивчення економічної теорії передбачає творче осмислення рушійних сил суспільно-економічного прогресу, а це потребує визначення його матеріальних засад і ролі в ньому суспільного ладу та економічного устрою і значення взаємодії їхніх компонентів.

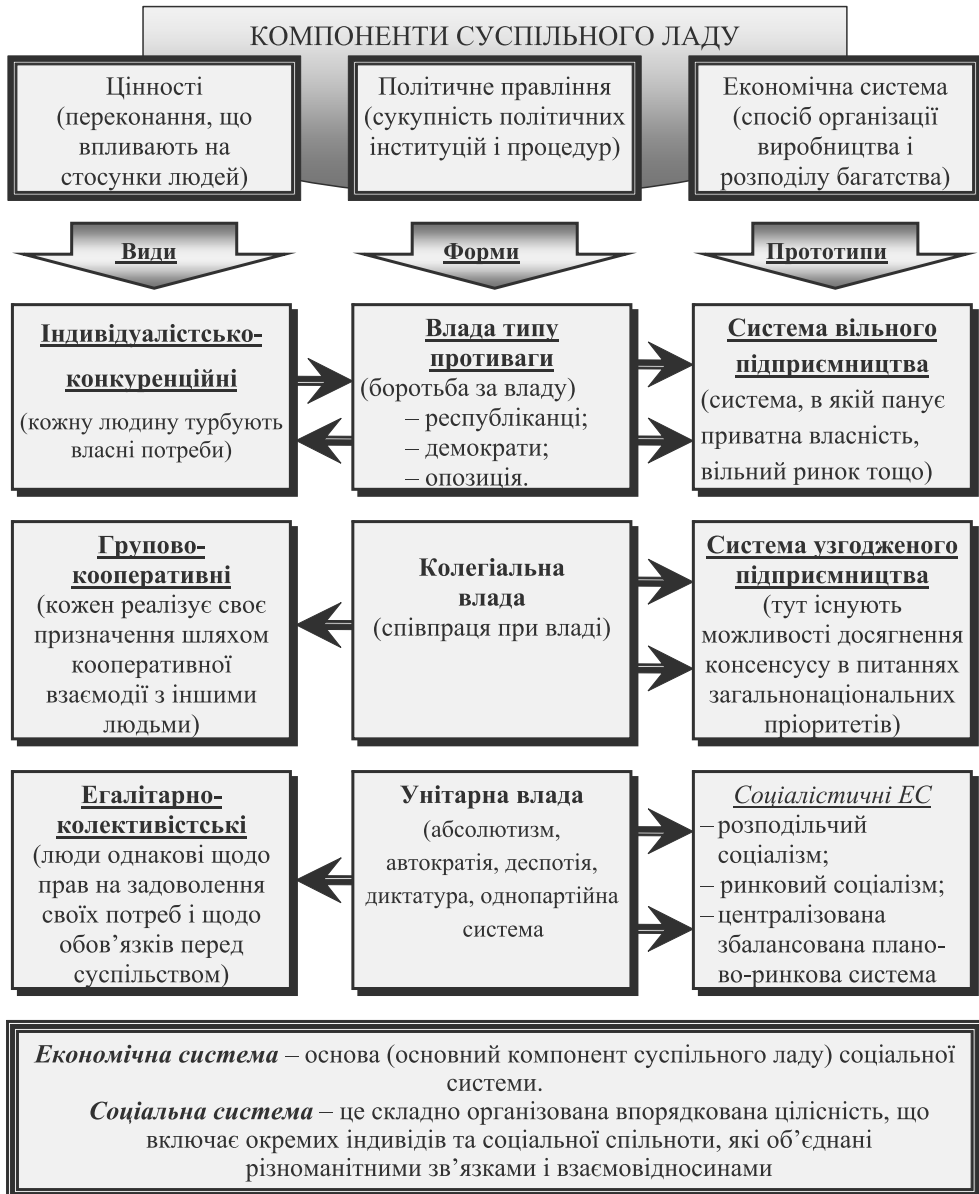
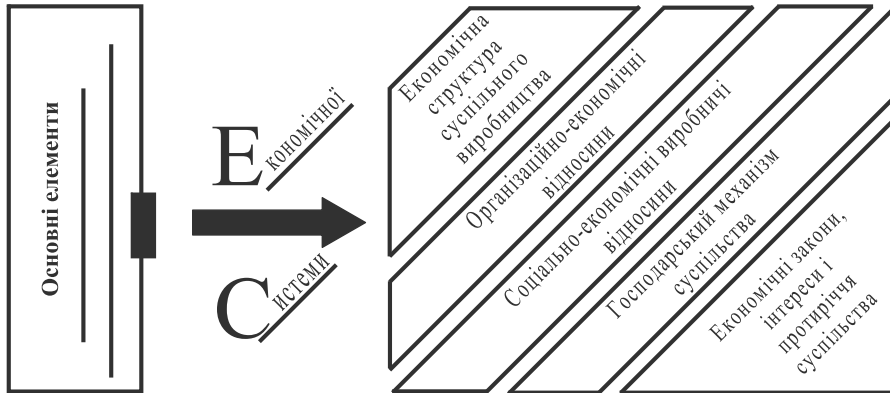

Рис. 3.1. Суспільний лад та його компоненти

ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА

Економічна система – одна з підсистем суспільства, яка інтегрує в собі сукупність усіх компонентів економіки, природне середовище і економічну діяльність людей, спрямовану на виробництво, розподіл та споживання матеріальних благ та послуг. Це форма конкретизації способу виробництва, яка характеризує зміст, структуру продуктивних сил і виробничих відносин.

Історичні типи економічних систем

Рис. 3.2. Економічна система

ТИПОЛОГІЇ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ У СУЧАСНІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Наявність багатьох економічних укладів і систем, їхнє зближення і конкуренція – це закономірний процес розвитку суспільства, який відображає тенденцію підвищення ролі загальноекономічних, загальноцивілізаційних факторів у людському бутті.

Рис. 3.3. Типології економічних систем у сучасній економічній літературі

ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ ТА ЙОГО ТИПИ

Економічне зростання – умова процвітання будь-якої економічної системи. Економічне зростання характеризує цілі економічної системи.

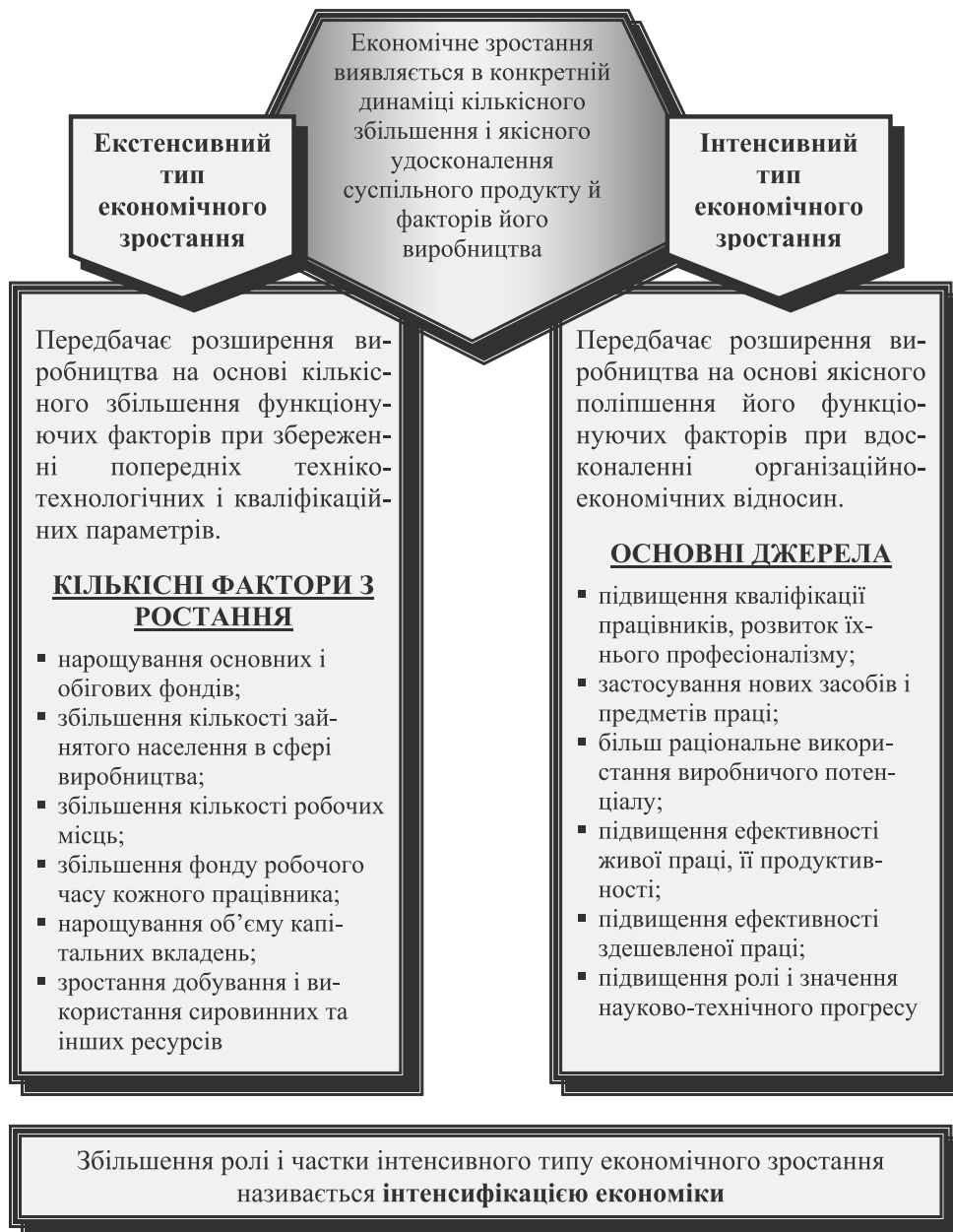

Рис. 3.4. Економічне зростання та його типи

ПРАКТИКУМ

Основні терміни і поняття

Економічна система	Ринкова економічна система
Суспільний лад	Сучасна ринкова система
Історичні типи економічної системи	Економічне зростання
Традиційна економічна система	Елементи економічної системи
Командна система	Екстенсивний та інтенсивний типи економічного зростання
Перехідна економічна система	
Змішана економічна система	

Запитання для самоконтролю

1. Що таке економічна система?
2. Які ланки має економічна система?
3. У чому полягає сутність економічного змісту продуктивних сил суспільства?
4. Розкрийте структуру соціально – економічних відносин.
5. Які основні рівні економічної системи?
6. На чому ґрунтується механізм взаємозв'язку економічної системи?
7. На яких принципах ґрунтується класифікація економічних систем і типологія їх?
8. Суть традиційної економічної системи.
9. Суть ринкової економічної системи.
10. Соціальна система.
11. Які показники характеризують економічне зростання в країні?
12. Які фактори слід вважати такими, що характеризують екстенсивний тип економічного зростання?

Теми рефератів

1. Гранична корисність і загальна економічна цінність блага.
2. Бюджетне стримування і формування споживчого кошика населення.

ТЕМА 4. ЕКОНОМІЧНІ ПОТРЕБИ ТА ІНТЕРЕСИ – ГОЛОВНА РУШІЙНА СИЛА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО ПРОГРЕСУ

4.1. Сутність і структура економічних потреб суспільства.

4.2. Економічні інтереси, їхня класифікація та взаємодія.

4.1. Сутність і структура економічних потреб суспільства

Потреби як визначальний чинник доцільної поведінки економічних суб'єктів є однією з фундаментальних категорій економічної науки.

Потреба – це нужда в чому-небудь, об'єктивно необхідному для підтримки життєдіяльності і розвитку людини, колективу, нації, суспільства в цілому; внутрішній збудник активності. (рис.4.1).

Потреби в найбільш загальному вигляді є усвідомленою індивідом необхідністю в певних матеріальних і духовних благах та послугах. Характер походження потреб досить складний, але в їх основі лежить дві визначальні причини.

Перша причина має фізіологічний характер (людина – це жива істота, яка потребує певних засобів існування).

Друга причина є результатом суспільних умов (зміст потреб залежить від рівня розвитку економіки, продуктивних сил, панівних відносин власності, взаємозв'язків з іншими країнами світу, стану економічної безпеки, національних, історичних особливостей розвитку економіки тощо).

Спектр потреб надзвичайно широкий, проте в течії розглядаються тільки ті потреби, які пов'язані зі сферою господарської діяльності. Вони дістали назву економічних потреб.

Економічні потреби – це частка суспільних потреб, це ідеальний внутрішній мотив людини, що спонукає її до ефективної діяльності з метою забезпечення як власного добробуту, так і добробуту своєї сім'ї.

Економічні потреби тісно пов'язані з виробництвом, обміном і споживанням. Цей взаємозв'язок проявляється таким чином:

- а) необхідність задоволення потреб спонукає до виробництва необхідних життєвих благ. У свою чергу, виробництво, створюючи нові товари і послуги, стимулює розвиток потреб людини. Такий самий діалектичний характер має і взаємодія потреб і обміну;
- б) задоволення економічних потреб здійснюється в процесі споживання. Сложитий продукт або послуга породжує нові потреби.

Існують різноманітні економічні потреби. Вчені-економісти класифікують їх за різними критеріями. Великого значення при цьому надається градації потреб за ступенем їхньої нагальності. В межах цього підходу всі економічні потреби умовно можна розподілити на дві групи: першочергові, необхідні для підтримки життя людини як біологічної системи (їжа, одяг, житло, безпека, здоров'я), та другорядні, не першочергові, що зумовлені як рівнем розвитку суспільства, так і соціальним положенням у ньому самої людини (певний тип житла, рівень освіти, проведення дозвілля та ін.).

За суб'єктами задоволення потреби поділяються на **суспільні, колективні, особисті**. При цьому важливо, що їх розглядають не як ізольовані елементи, а як певну складну систему, підпорядкованість у якій визначається видом економічної системи, поточними, стратегічними завданнями та іншими чинниками.

Розрізняють також **загальнолюдські потреби**: у світі, екологічній безпеці, стабільності, розвитку традиційної потреби (для масового задоволення); нові потреби, та ті, що зароджуються. Потреби мають історичний характер і з розвитком суспільства змінюються кількісно і якісно: одні відмирають, а інші зароджуються. Кожен спосіб виробництва формує специфічні суспільні потреби (рабів – рабовласників, феодалів – кріпаків тощо). Як з погляду виникнення, так і реалізації послідовності задоволення потреб у суспільстві, як стверджують західні економісти, існує певна ієрархія – від задоволення потреб первинних, базисних до вторинних, від I рівня – до II і III рівня. Щоб детальніше зрозуміти один із таких підходів, необхідно розглянути ієрархію потреб за А. Маслоу, який запропонував їхню градацію відповідно до їхньої вагомості (рис. 4.2).

Людина прагне задовольнити насамперед першочергові невідкладні свої потреби. І якщо вони задоволені, то на відповідний термін ці потреби перестають бути рушійним мотивом для людини. У нього виникає бажання задовольнити наступні за вагомістю потреби. Останні задають програму діяльності, а діяльність забезпечує можливість їхнього задоволення. Потреби визначають зміст майбутньої діяльності і необхідний рівень її ефективності: діяльність повинна задовольнити потреби на достатньому рівні. Це теоретичне дослідження, як стверджують економісти, має велике практичне значення, його використовують при розробленні системи мотивації праці.

Досить важливою є **класифікація потреб за ступенем їхньої реалізації**. За цим критерієм розрізняють:

- 1) абсолютні потреби (породжені сучасним рівнем розвитку світової економіки);
- 2) дійсні потреби (відповідають рівню розвитку економіки певної країни);
- 3) платоспроможні потреби, які людина може задовольнити відповідно до власних доходів та рівня цін.

В економічних дослідженнях існують і інші, не менш значні, класифікації потреб. Реалізація *або задоволення потреб означає певний рівень споживання благ, який залежить від багатьох факторів*. Серед них:

- рівень розвитку продуктивних сил суспільного виробництва й економічної ефективності;
- соціально-економічні відносини і принципи розподілу благ, які забезпечують соціально-економічну ефективність;
- політичний устрій держави, система організації й управління виробництвом, політика держави;
- традиції, рівень культури;
- історично визначений спосіб виробництва, формації, цивілізації.

Проте задоволення одних потреб завжди спричинює виникнення інших, більш різноманітних. Це відбувається з кількох причин. **Перша причина** – людина не може одноразово задовольнити свої потреби в споживчих благах. **Друга причина** – людина завжди прагне до чогось нового, досконалішого, ніж уже має. **Третя причина** – на потреби ринкової економіки впливає конкуренція виробників, що постійно пропонують нові споживчі блага, реклама тощо.

Таким чином, продуктивні сили, невинно розвиваючись, не лише створюють умови для задоволення потреб, що склалися, а й стають ґрунтом для виникнення нових потреб. Цей процес, як і сам процес суспільного виробництва, відбувається безперервно і свідчить про дію в суспільстві об'єктивного **закона зростання потреб**.

$$\Pi \rightarrow B \rightarrow \Pi^{\text{H}} \rightarrow B^{\text{I}} \rightarrow \Pi^{\text{II}} \rightarrow B^{\text{II}} \rightarrow \Pi^{\text{IV}} \rightarrow \dots \rightarrow B^{\text{X}} \rightarrow \Pi^{\text{X}}$$

Закон зростання потреб є законом суспільного прогресу (див. рис. 4.1). Він характеризує не просто зростання потреб, а й зміну їхньої структури, їхній новий якісний рівень. У сфері економічних відносин потреби проявляються як інтереси, тобто задоволення потреб забезпечуються в процесі реалізації економічних інтересів та є рушійною силою **економічного й духовного прогресу** людства, що стимулює появу все нових і нових потреб.

4.2. Економічні інтереси, їхня класифікація та взаємодія

Економічні інтереси близькі за природою до економічних потреб, але вони не тотожні останнім (див. рис.4.2).

Інтереси – це усвідомлені потреби існування різних суб'єктів господарювання, це суспільна форма прояву розвитку економічних потреб.

Економічний інтерес – це користь, вигода, яка досягається в процесі реалізації економічних відносин. Це мотив та стимул соціальних цілеспрямованих дій економічних суб'єктів з метою отримання певних результатів для задоволення різноманітних потреб (див. рис. 4.2).

Економічні інтереси не тотожні потребам, їхньому задоволенню. *По-перше*, економічні інтереси знаходять своє вираження у поставлених цілях та діях, спрямованих на задоволення потреб. Потреби і засоби задоволення їх відбивають причину та форму прояву економічних інтересів. *По-друге*, економічний інтерес завжди виражає відповідний рівень і динаміку задоволення потреб.

Інтереси безпосередньо пов'язані з психологією, звичаями, культурним рівнем і свідомістю людей. Безумовно, що економіка не може функціонувати і розвиватися поза інтересами людей. Вони прямо впливають на цільові установки і мотивації економічної діяльності господарюючих суб'єктів.

Соціальним суб'єктом вираження економічного інтересу є індивід, сім'я, колектив, клас, суспільство в цілому. Об'єктом економічного інтересу є результат суспільного виробництва (продукт, послуга тощо), який іде на задоволення цієї потреби, з приводу якої і складаються конкретні відносини між людьми.

Кожний суб'єкт економічних відносин є носієм конкретного інтересу. Скільки суб'єктів економічних відносин, стільки й економічних інтересів.

Економічні інтереси класифікуються за різними критеріями. Найбільш важливою є *класифікація інтересів за ознакою суб'єктивності*. Відповідно до цього підходу виділяють такі види інтересів: особисті (найманого працівника і роботодавця, учителя, депутата), сімейні інтереси домогосподарств, фірм, окремих демографічних груп, колективні, національні, визначається їх вагомість та роль у системі економічних інтересів, що склалися на тому чи іншому етапі розвитку суспільства.

За об'єктами інтересів виділяють майнові, матеріальні, фінансові, інтелектуальні, духовні, соціальні інтереси.

Узагалі економічні інтереси як усвідомлені потреби відповідають та відображають види і структуру потреб.

Визначальним у системі інтересів суспільства завжди є **особистий інтерес**, навіть якщо людина є членом певного колективу. Різноманітність суб'єктів господарювання та їхніх особистих інтересів визначають і складність їхньої реалізації, складність економічних відносин.

Основні засоби реалізації інтересів особистих (приватних) є зростання індивідуальних доходів за рахунок заробітної плати в умовах найму; колективних, групових – виступає накопиченням колективного багатства, максимізація прибутку, фонду заробітної плати; державних (суспільних) є державна підприємницька діяльність, зростання економічної ефективності суспільного виробництва і національного доходу.

Державний інтерес має такі складові свого прояву:

- а) суспільно-економічні інтереси – частина інтересів держави та інших суб'єктів господарювання збігається (оподаткування в розумних межах, виділення державних інвестицій та субвенцій, тарифне стимулювання експорту та ін.);
- б) інтереси державної бюрократії – інтереси саморозвитку державної системи, що є кооперативним придатком до інтересів держави;
- в) інтереси самоконтролю та оптимізації громадянського суспільства – держава не може бути виразником інтересів одного класу чи прошарку, в демократичному суспільстві вона частіше виступає як інститут консенсусу.

Груповий інтерес – це сума однорідних інституційованих приватних інтересів, носіями яких можуть бути споживачі, акціонери, фондова біржа тощо.

Особистий інтерес охоплює потреби, що пов'язані з реалізацією приватної власності, прав володіння та користування, управління, отримання доходів.

Основним інтересом планової форми економіки є **суспільний інтерес**, або інтерес суспільства як асоціації власників засобів виробництва і асоціації робітників. Цей інтерес відбиває такі істотні риси соціалізованої економічної системи, як суспільна власність на засоби виробництва і співробітництво. Трансформація суспільної власності в державну, в умовах адміністративно-командної системи, зумовлює перетворення державного інтересу на основний інтерес. Саме реалізація державного інтересу як основного забезпечує відтворення цієї системи.

Сутність економічних інтересів суспільства завжди суперечливе. Наприклад, інтереси конкретних суб'єктів економічних відносин (покупця і продавця, найманого працівника і підприємця і т.д.) не завжди збігаються. З іншого боку, особистий інтерес найманого працівника не можна реалізувати, якщо не буде реалізовано інтерес підприємства, на якому він працює.

Тому кожне суспільство постає перед проблемою пошуку ефективного механізму їх узгодження, співвідношення та пріоритетності.

Основні шляхи поєднання економічних інтересів:

- **в умовах командно-адміністративної системи** жорстке субординоване підпорядкування одних економічних інтересів іншими (державний інтерес → колективний інтерес → особистий інтерес): така або приблизно така субординація (підпорядкування особистого інтересу державному) спотворювала мотиваційну поведінку економічних суб'єктів; пригнічувала стимулювальну роль потреб;
- **у сучасній ринковій економіці** координоване узгодження різнобічних інтересів усіх економічних суб'єктів на принципах: панування приватного особистого інтересів, панування приватної власності та ринкової форми організації суспільного виробництва, ринкове стихійне регулювання інтересів і свідоме регулювання тощо.

Вчені вважають, що поєднання економічних інтересів певної історичної епохи є важливою передумовою підпорядкування їх досягненню кінцевої мети суспільного виробництва і підвищення ефективності функціонування всієї економічної системи.

СУКУПНІ ПОТРЕБИ СУСПІЛЬСТВА – МЕТА ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

«Для того щоб суспільні потреби могли бути задоволені, потрібно виробляти кожного товару саме стільки, скільки його суспільство потребує».

(М. Туган-Барановський)

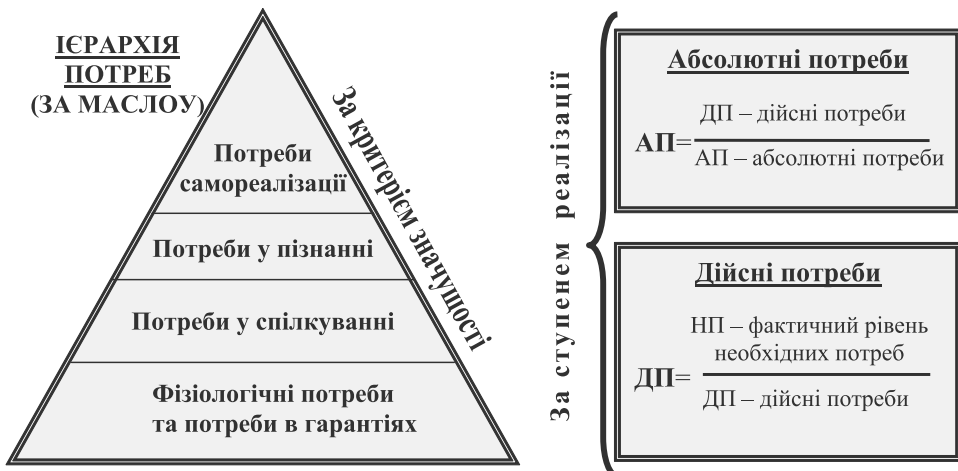
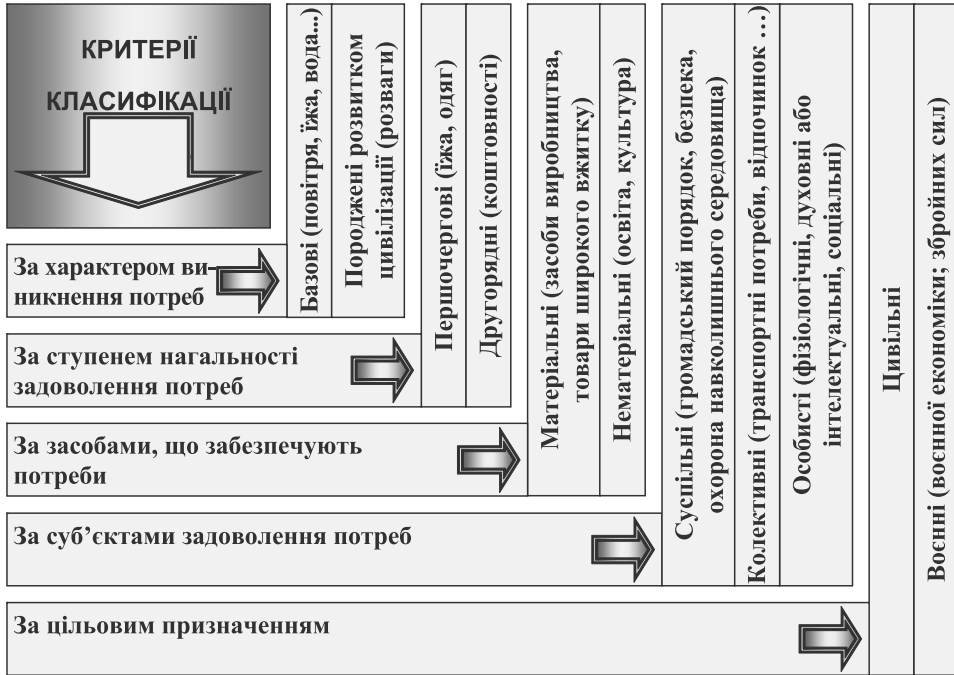

Рис. 4.1. Сукупні потреби суспільства

ЕКОНОМІЧНІ ІНТЕРЕСИ

«Економічні відносини кожного даного суспільства виявляються перш за все як інтереси».
(К. Маркс)

Рис. 4.2. Економічні інтереси

ПРАКТИКУМ

Основні терміни і поняття

Потреба	Носії інтересів
Економічні потреби	Економічний прогрес
Закон зростання потреб	Рушійні сили економічного прогресу
Інтереси	Форми НТП
Економічний інтерес	Етапи НТП
Державний інтерес	Науково-технічна революція
Груповий інтерес	Суперечності НТР
Особистий інтерес	Значення НТР

Запитання для самоконтролю

1. Поясніть що таке потреба.
2. Характер походження потреб.
3. Що таке первинні потреби, яке значення вони мають у житті людини?
4. Сформулюйте сутність закону потреб.
5. Для чого потрібні знання про тенденції і перспективи розвитку потреб та їхні структурні зміни?
6. Ієрархія потреб за Маслоу.
7. Що таке інтерес?
8. Як виникає інтерес? На чому він ґрунтується?
9. Яка відмінність між економічною потребою та інтересом?
10. Охарактеризуйте суб'єкти і об'єкти економічних інтересів.
11. Як узгоджуються економічні інтереси в суспільстві?
12. Розкрийте роль потреб та інтересів як джерела активності економічних суб'єктів.

Теми рефератів

1. Суспільно-економічний лад, його структура та критерії ефективності.
2. Економічні цілі і рушійні сили суспільства. Потреби й інтереси.
3. Проблеми економіки України під час переходу до ринкових відносин.

ТЕМА 5. ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ ВЛАСНОСТІ

5.1. Власність у системі виробничих відносин.

5.2. Основні тенденції розвитку у відносинах власності на сучасному етапі. Форми власності.

5.3. Інтелектуальна власність як складова і особлива форма відносин власності.

5.4. Роздержавлення і приватизація як шляхи реформування відносин власності в Україні.

5.1. Власність у системі виробничих відносин

Вузловим елементом суспільних відносин і економічної системи в цілому є відносини, які пов'язані з власністю.

Власність – дуже складна категорія, яка з різних боків вивчається суспільними науками і характеризується різними аспектами: політичними, морально-психологічними, соціальними, ідеологічними, юридичними та економічними. Пояснюється це тим, що дане поняття є надзвичайно важливим для суспільства і містким для науки (рис.5.1).

По-перше, відносини власності завжди були основним виробничим відношенням, на якому формувалися усі інші суспільні відносини (політичні, юридичні, культурні тощо).

По-друге, відносини власності є основою економічної системи:

- вони визначають суспільний спосіб поєднання робочої сили і засобів виробництва;
- зумовлюють специфічність дії економічних законів певної економічної системи;
- власність визначає цілі, мотиви і мету функціонування й розвитку економіки в цілому і конкретного виробництва;
- вона визначає характер розподілу і споживання створеного продукту.

По-третє, власність визначає панівну систему політичної та економічної влади.

По-четверте, власність визначає класову і соціальну структуру суспільства.

Власність – складна багатогранна, багатоаспектна категорія, це діалектичний зв'язок економічних і юридичних відносин, економічного змісту та юридичної форми.

З економічного погляду, власність спочатку розглядалася в літературі як відношення людини до речі, тобто як фізична наявність цієї речі в людини.

Однак пізніше, з розвитком суспільства, вчені дійшли висновку, що «речі самі по собі – не власність, так само як золото чи срібло за своєю природою не є грошима».

Головною характеристикою власності є не річ і не ставлення людей до речі, а те, ким і як привласнюється річ і як таке привласнення зачіпає інтереси інших людей.

Відповідно до цього, *власність* – це виробничі відносини між людьми з приводу привласнення речей.

Відносини власності виявляються через **суб'єкти** та **об'єкти** власності.

Об'єкти власності – це все те, що можна привласнити чи відчужити:

- засоби виробництва в усіх галузях народного господарства;
- нерухомість (будинки і споруди, земля, присадибні ділянки тощо);
- природні ресурси (надра, ліси, водні ресурси тощо);
- предмети особистого споживання;
- гроші, цінні папери, дорогоцінні метали тощо;

- інтелектуальна власність (твори літератури, інформаційні ресурси, досягнення науки і техніки, відкриття і винаходи, комп'ютерні програми та інформаційне забезпечення тощо);
- культурні та історичні цінності;
- робоча сила.

Суб'єкти власності – це персоніфіковані носії відносин власності:

- окрема особа (індивід) – людина як носій майнових і немайнових прав та обов'язків;
- юридичні особи – організації, підприємства, установи всіх форм власності;
- держава в особі органів державного управління, муніципалітети (органи місцевого управління та самоврядування);
- інші держави або міжнародні організації та інституції.

Привласнення – процес, що виникає в результаті поєднання об'єкта і суб'єкта привласнення, це конкретно-суспільний спосіб оволодіння річчю.

Такий підхід дає змогу встановити :

- хто з членів суспільства розпоряджається чинниками виробництва, тобто має економічну владу;
- як здійснюється поєднання робочої сили із засобами виробництва;
- хто і які отримує доходи від господарської діяльності.

Як бачимо, відносини власності охоплюють усю економічну систему, визначають характер використання та споживання створеного в процесі виробництва продукту, його обмін та розподіл, впливають на інтереси різних верств населення. Інтереси мають суперечливий характер, що може призвести до конфліктів і навіть війн. Це потребує надання економічним відносинам характеру правових, тобто **суб'єкти відносин власності мають бути носіями певних потреб і обов'язків**. Держава встановлює **права власності**.

Право власності – це сукупність узаконених державою прав та норм економічних взаємовідносин фізичних і юридичних осіб, які складаються між ними з приводу привласнення й використання об'єктів власності.

З юридичного погляду, власність характеризує відносини з приводу привласнення та використання людиною матеріальних і духовних цінностей.

Розвинуті країни у своїй практичній діяльності користуються **системою прав власності**, розробленою англійським юристом А. Оноре, яка містить такі елементи :

1. Право володіння.
2. Право користування.
3. Право управління (право вирішувати, хто і як забезпечуватиме використання благ).
4. Право на доход (право володіння результатами використання благ).
5. Право на капітальну вартість (право на використання, споживання, зміну чи знищення блага).
6. Право на безпеку (право на захист від експропріації або від пошкодження чинниками навколишнього середовища).
7. Право на передачу благ у спадок.
8. Право на безстроковість володіння благом.

9. Заборона щодо використання блага недозволенним способом.
10. Право на відповідальність (можливість використання блага як сплати боргу).
11. «Зворотний» характер прав власності, тобто повернення переданих кому-небудь правочинностей після закінчення строку угоди або достроково – у випадку порушення її умов тощо.

Така структура власності є своєрідним «розщепленням» змісту і функції класичної тріади структури відносин власності як правової категорії.

З точки зору класиків економічної теорії, **власність як правова категорія** – це сукупність вольових, ідеальних відносин володіння, використання та розпорядження об'єктами власності, що оформлюються правовими нормами (див.рис.5.1.).

Володіння – реальні, фактичні дії людей щодо умов і результатів виробництва.

Володіння – це ще не власність. Людина може фактично володіти предметами, але не бути їхнім власником.

Використання – відносини між людьми щодо вилучення корисних властивостей (споживчої вартості) з об'єктів належності під час їхнього виробничого і особистого споживання, а також отримання відповідного доходу від об'єктів власності.

Розпорядження – форма відносин між людьми щодо реальних дій з об'єктами володіння і використання, якими є продаж, обмін, дарування, застава тощо.

Між юридичним та економічним змістом власності існує певний зв'язок. Він ґрунтується на тому, що зміст юридичного відношення є виразом економічного відношення і ним задається (відносини оренди і найманої праці).

Проте в цій єдності первинним є економічний зміст власності, а похідним (вторинним) – її юридичний зміст.

Економічні відносини власності утворюють певну систему, що містять у собі *три види відносин*:

- 1) відносини з приводу привласнення;
- 2) відносини з приводу економічних форм реалізації об'єктів власності;
- 3) відносини з приводу господарського використання.

Відносини привласнення передбачають повне відчуження об'єкта власності певним суб'єктом від інших суб'єктів.

Економічна реалізація власності (процес вилучення корисних властивостей і доходу) потребує переходу юридичного змісту власності (ідеальних відносин у реальні) в її економічний зміст.

Необхідність такого переходу зумовлена тим, що юридичні відносини власності не можуть забезпечити задоволення ні виробничих, ні особистих потреб людей, оскільки юридичні відносини перебувають поза сферою виробництва і тому не містять у собі економічних процесів реалізації: у правових відносинах власність перебуває в пасивній формі, формі спокою.

Зміст діяльної форми власності утворюють відносини привласнення як реальні відносини володіння, розпорядження і використання факторів виробництва.

Привласнення як економічна категорія виступає як:

- первинне привласнення – сукупність нетрудових відносин, якими опосередковуються процеси опанування виробниками засобів і технологій виробництва;
- вторинне привласнення – сукупність соціально-економічних відносин, через які здійснюються процеси присвоєння результатів виробництва.

Конкретні форми вторинного привласнення:

- заробітна плата. Вона є формою реалізації власності працівника на свою робочу силу;
- промисловий і торговельний прибуток. Останні виступають формою реалізації власності роботодавця на промисловий і торговельний капітал;
- позичковий відсоток – є формою реалізації власності на позичковий капітал;
- земельна рента – є формою реалізації власності на землю;
- дивіденд – є формою реалізації власності на акціонерний капітал.

Механізмом реалізації власності є перехід правових відносин власності в реальні виробничі відносини, які характеризуються поняттям «**механізм господарювання**».

Формами такого механізму є оренда, лізинг і т. д.

5.2. Основні тенденції розвитку у відносинах власності на сучасному етапі. Форми власності

В економічній літературі процес розвитку відносин власності відображається поняттями «тип», «вид», «форма» власності.

В іншій спеціальній літературі, законодавчих актах та офіційних документах ці поняття не розмежовуються, більше того, вони ототожнюються з поняттям «форма власності».

Під типом власності економісти розуміють особливу сутність відносин належності, володіння, розпорядження та використання об'єктів власності, що визначається якісно особливим суб'єктом власності. Тип визначає узагальнені принципи її функціонування. Розрізняють **спільний** та **приватний типи власності**. Особливий характер спільного типу власності полягає в тому, що її об'єкти є однаковою належністю кожного з її суб'єктів.

Особливість приватного типу полягає в належності факторів та результатів виробництва одній фізичній особі.

Вид власності – це такий зміст відносин, який зумовлений особливим способом поєднання особистого та речових факторів виробництва в межах того самого типу власності. Вид характеризується способом привласнення благ та методами господарювання.

Так, *в межах спільного типу* власності виокремлюються:

- первісний;
- колективний;
- муніципальний;
- загальнонародний (суспільний) види власності.

У рамках приватного типу розрізняють:

- рабовласницьку власність;
- феодалну власність;
- капіталістичну власність на основі найманої праці;
- приватну власність, засновану на власній праці.

Форма власності – певна організація відносин володіння і розпорядження в межах певного типу і виду власності.

Спільний тип власності може бути організований в:

- державну;
- орендну або акціонерну форму функціонування.

Приватний тип набуває форми:

- одноосібної;
- групової власності (партнерська, кооперативна тощо).

Є й принципово інші підходи до визначення типу, виду і форми власності:

- **тип** – характеризується поєднанням робітника і засобами виробництва;
- **форма** – зумовлюється способом та механізмом цього поєднання;
- **вид** – характеризується способом привласнення результатів виробництва.

З урахуванням ролі і значення відносин власності Верховною Радою України 7 лютого 1991 р. законодавчо закріплені різноманітні форми власності (рис. 5.2):

- *приватна* (рис. 5.3);
- *колективна* (рис. 5.4);
- *державна* (рис. 5.5).
- *змішана*;
- *власність інших держав*;
- *власність міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав*.

Пізніше «**Закон про власність**» з його змінами і доповненнями визначив не тільки форми власності, принципи їх формування, а й перспективи їхнього розвитку. Головне завдання «Закону про власність», яке він поставив перед суспільством, – усунути відчуження його членів від засобів виробництва, перетворити їх на справжніх господарів, які реально привласнюють результати своєї праці. Це завдання не тільки масштабне, а й дуже складне. Причому, як уявляється, багато з того, що пропонується і навіть реалізується на практиці, зводиться виключно до пріоритетного розвитку приватної власності. У своїй основі ця ситуація має цілком певні причини: занадто централізоване управління народним господарством, одержавлення колишньої соціалістичної власності (загальнодержавна власність в СРСР становила 92% засобів виробництва), диктат міністерств та відомств спричинили нагальну необхідність усунення негативних чинників. Але конкретні шляхи і засоби цього процесу потребують глибокого теоретичного осмислення, вироблення відповідних рекомендацій.

Насамперед це стосується державної власності, на якій зосереджена критика, часто аж до закликів її ліквідації. На нашу думку, такий підхід до державної власності не об'єктивний у науковому відношенні і занадто шкідливий для України в практичному плані.

По-перше, державна власність існує не тому, що декларується законом. Державі неможливо вийти з економічної сфери вже тому, що це є об'єктивною передумовою стійкого розвитку виробництва і прискорення науково-технічного прогресу. Це одна з ключових опор держави.

По-друге, тільки на державну власність спирається воєнно-промислова база, економічний і воєнно-економічний потенціали, могутність і національна безпека країни.

По-третє, в умовах ринкової економіки тільки державна форма власності можливість дає задовольняти загальносуспільні потреби людства.

Звідси випливає висновок: **відносини власності в державній формі є об'єктивною необхідністю високорозвинутої економічної системи.**

Тому на сучасному етапі реформування економіки мова може йти лише про вдосконалення, а не ліквідацію цієї форми власності, збагачення її змісту і забезпечення гармонійної, оптимальної взаємодії з іншими формами. Як свідчить досвід високорозвинутих країн світу, високоефективний механізм господарювання та управління цивілізованою економікою припускає лише оптимальне поєднання і використання державної, приватної, колективної та інших форм власності і відповідних їм підприємств. На превеликий жаль, в Україні ще й досі не вистачає розуміння цього. Це об-

межує сферу використання основної функції економічного закону власності – реалізацію зростаючих потреб та розвиток людини і суспільства.

5.3. Інтелектуальна власність як складова і особлива форма відносин власності

Зміст і взаємозв'язок категорій «власність», «привласнення», «реалізація власності» є методологічною основою з'ясування особливої складової всієї сукупності відносин власності – інтелектуальної власності.

Останню доцільно розглядати в чотирьох аспектах – історичному, юридичному, економічному і психологічному.

Історичний аспект дає можливість відстежити походження поняття «інтелектуальна власність» та прослідкувати за її розвитком у різні історичні епохи.

Юридичний аспект важливий під кутом зору засвоєння правил, за якими інтелектуальна власність функціонує в економіці.

Економічний аспект допоможе суб'єктам господарювання (підприємцям, бізнес-структурам) з'ясувати способи ефективного використання певного об'єкта.

Психологічний аспект виявляє індивідуально-особистісні якості людей, пов'язані з використанням у їхній діяльності інтелектуальної власності.

Термін «власність» щодо результатів творчої діяльності у законодавчих документах та спеціальній економічній і юридичній літературі використовується вже досить давно. Прикладом може бути патентний закон Франції (1791 р.) і закон штату Масачусетс США (1789 р.), які свідчать про те, що результати творчої діяльності вже в ті часи визнавалися об'єктами власності і, отже, права власності.

Сам же термін і поняття «інтелектуальна власність» виникли порівняно недавно. Проте у спеціальній літературі поняття «власність» та «інтелектуальна власність» використовуються як однозначні. Можна вважати, що походження терміна «інтелектуальна власність» пов'язано з французьким законодавством XVIII ст. Це поняття склалося під впливом відомих філософів-просвітителів Франції (Вольтера, Дідро, Гольбаха, Гельвеція, Руссо). Відповідно до їхніх поглядів право творця будь-якого творчого результату чи то літературного твору, чи винаходу є його невід'ємним природним правом, що виникає із самої сутності творчої діяльності та «існує незалежно від визначення цього права державною владою». Ця концепція отримала назву пропріетарної концепції і набула поширення на початку XIX ст. І вже спочатку своєї появи піддавалася гострій критиці. Суть критики зводилась в основному до того, що результати творчої діяльності не можуть бути об'єктами права власності. Тому слід вважати, що *вперше поняття «інтелектуальна власність» було використане в Конвенції про заснування Всесвітньої організації інтелектуальної власності (ВОІВ), прийнятій 14 липня 1967 р. у Стокгольмі.*

Отже, **інтелектуальна власність** – це результати творчої, розумової діяльності особи у науковій, художній, виробничій та інших сферах діяльності. Для будь-якої інтелектуальної діяльності особистості та її розвитку необхідні творчість та інтелект.

Творчість – цілеспрямована пошукова діяльність людини, результатом якої є щось якісно нове, яке вирізняється неповторністю, оригінальністю і суспільно-історичною унікальністю. Творчість притаманна людині, оскільки передбачає творця – суб'єкта творчої діяльності, яким може бути тільки людина. Вона є внутрішньою потребою особи, де стимулом є самореалізація. Для людини найбільш характерна художня та технічна творчість.

Інтелект (у перекладі з латини означає пізнання, розуміння, розум.) – це є здатність до мислення, раціонального пізнання. Тобто інтелектуальна творчість – це і є розумова діяльність, адже творчості без розумового осмислення бути не може, бо творити здатна тільки людина, наділена розумом.

Очевидним стає, якщо є інтелектуальна власність, то і є право інтелектуальної власності. Не може бути власності без права на об'єкт власності. Отже, інтелектуальною власністю вважається не результат творчої діяльності як такий, а право на цей результат.

Право інтелектуальної власності, як і будь-яке інше цивільне право, слід розглядати як в об'єктивному, так і суб'єктивному їх значенні.

Право інтелектуальної власності в об'єктивному значенні – це сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у процесі створення і використання результатів інтелектуальної діяльності. Тобто це сукупність цивільно-правових актів, що регулюють зазначені відносини.

У суб'єктивному значенні право інтелектуальної власності – це особисті немайнові і майнові права, що відповідно до чинного законодавства належать авторам того чи іншого результату інтелектуальної діяльності. Особисті немайнові відносини тісно пов'язані з творцем об'єкта інтелектуальної власності. Права, що виникають із особистих немайнових відносин, невідчужувані від творця об'єкта цих відносин. Зазначені права належать лише йому.

Майнові відносини, об'єктом яких є результат інтелектуальної діяльності, можуть виникати між творцем цих результатів і будь-якою іншою особою. Вони не обмежують кола своїх суб'єктів. Суб'єктами зазначених відносин можуть бути не лише творці результатів інтелектуальної власності, а й інші особи, яким творець передав свої права на цей результат.

Цивільний кодекс України дає визначення поняттю права інтелектуальної власності. Так, згідно зі ст. 418 ЦК України, «Право інтелектуальної власності – це право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений цим Кодексом та іншим законом».

Право власності і право інтелектуальної власності – це різні правові інститути, не зважаючи на те, що мають багато спільного. Воно полягає в тому, що їх суб'єктам належать однакові права на об'єкти власності. Суб'єкти права інтелектуальної власності мають стосовно результатів творчої діяльності такі самі правомочності, як і суб'єкти звичайного права власності. Це право – володіння, користування і розпорядження об'єктами своєї власності на свій розсуд (ст.41 Конституції України). Спільними є і способи виникнення права власності і права інтелектуальної власності. Право власності виникає шляхом виробництва об'єкта, права інтелектуальної власності виникає також шляхом створення відповідного твору, винаходу тощо. Право власності виникає шляхом укладення цивільно-правових договорів, так само й право інтелектуальної власності. З повною впевненістю можна зазначити, що обидва різні правові інститути мають подвійний економіко-правовий характер і розкриваються у єдності економічних і юридичних відносин.

Істотною особливістю права інтелектуальної власності порівняно з правом власності на традиційні об'єкти є те, що це власність на об'єкти творчого походження.

Але існує чимало й інших суттєвих відмінностей.

1. Право власності (крім права власності, що встановлюється договором позики) не обмежене будь-яким строком. Цей строк може бути перерваний тільки у випадках, передбачених законом. Право інтелектуальної власності встановлюється лише на певний строк.

2. На окремі об'єкти (винаходи, корисні моделі, промислові зразки тощо) права охорона встановлюється лише після кваліфікації пропозиції як винаходу чи іншого об'єкта та його державної реєстрації. Встановлення звичайного права власності на матеріальний об'єкт спеціальної кваліфікації не потребує. Державна реєстрація права власності на матеріальні об'єкти необхідна лише у випадках, передбачених законом (нерухомості, транспортних засобів тощо).
3. Найбільш суттєва відмінність між зазначеними правами власності полягає в тому, що звичайне право власності встановлюється на матеріальні об'єкти, предмети навколишнього середовища. Об'єктами права інтелектуальної власності можуть бути лише нематеріальні об'єкти – речі, які в римському приватному праві називались безтілесними. Як уже зазначалося, об'єктами інтелектуальної власності є ідеї, образи, символи, думки, гіпотези. Перелічені об'єкти можуть стати інтелектуальною власністю лише за умови, що вони здатні матеріалізуватись, втілитись у матеріальних носіях. Ідея, яка не здатна до такої матеріалізації, об'єктом права інтелектуальної власності не стає.
4. Ще однією суттєвою відмінністю є здатність об'єкта інтелектуальної власності до тиражування, чого не можна сказати про матеріальні об'єкти власності. Ідеї, образи, звуки, символи тощо мають здатність до багаторазового втілення в матеріальному об'єкті. Наприклад: книга, в якій втілено інтелектуальну власність її автора, може бути тиражована в будь-якій кількості. Але слід мати на увазі, що право інтелектуальної власності встановлюється і діє лише щодо цієї нематеріальної речі, а не щодо матеріальних носіїв, у яких втілено задум автора. Власником матеріальних носіїв, у які втілено об'єкти інтелектуальної власності, будуть інші особи, які придбали такі носії на законній підставі. А суб'єктом права інтелектуальної власності буде лише автор чи його правонаступник.

У сучасних умовах у світі, в тому числі в Україні, прийнято розрізняти два основні напрями інтелектуальної, творчої діяльності. У *гуманітарній сфері* (для збагачення внутрішнього світу людини, формування його світогляду) створюються твори науки, літератури і мистецтва – авторське право і суміжні права, у *науково-природничій сфері* (сприяє підвищенню технічного рівня суспільного виробництва, його ефективності та забезпечують конкурентоспроможність вироблених товарів і послуг, застосовуються переважно у сфері виробництва товарів і надання послуг) – науково-технічна творчість або, як її ще називають, право промислової власності. Кожен із цих напрямів діяльності складається з численних окремих видів.

Якщо говорити про об'єкти інтелектуальної власності, то тут вирізняються об'єкти цивільного права і об'єкти права інтелектуальної власності, які між собою істотно відрізняються. **Об'єктом цивільного права** може бути будь-який результат інтелектуальної, творчої діяльності, а об'єктом права інтелектуальної власності може бути тільки той творчий результат, що відповідає вимогам чинного законодавства (тобто заявлена пропозиція одержала правову охорону з боку держави).

Об'єкти права інтелектуальної власності:

- *об'єкти авторського права і суміжних прав* [літературні і художні твори, комп'ютерні програми, компіляції даних (бази даних); виконання, фонограми, відеограми, програми (передачі) організацій мовлення];
- *об'єкти промислової власності* [винаходи, корисні моделі, промислові зразки, компонування (топографія) інтегральних мікросхем];

- *об'єкти засобів індивідуалізації учасників цивільного обігу, товарів і послуг* [комерційне (фірмове) найменування, торговельні марки, об'єкти географічних зазначень походження товарів];
- *об'єкти селекційних досягнень* (об'єкти селекційних досягнень у рослинництві та у тваринництві);
- *об'єкти науково-технічної інформації* [комерційні таємниці (об'єкти конфіденційної, або нерозкритої, інформації), ноу-хау];
- *об'єкти нетрадиційних рішень* (наукові відкриття, раціоналізаторські пропозиції, об'єкти захисту від недобросовісної конкуренції).

Водночас у сучасній літературі, міжнародному та національному законодавстві немає єдності щодо структури об'єктів інтелектуальної власності.

Пояснюючи сутність, структуру і класифікацію об'єктів інтелектуальної власності не можна не приділити уваги і суб'єктам права, тим, хто може володіти, користуватись і розпоряджатись об'єктами власності. Найбільш загальним визначенням суб'єкта права є таке: **«Суб'єкт права** – це людина або організація чи інше соціальне утворення, які законом наділені здатністю мати суб'єктивні права та нести юридичні обов'язки і, отже, бути учасниками правовідносин».

Отже, суб'єктом права може бути будь-яка людина (фізична особа) незалежно від громадянства, це може бути громадянин України, громадянин іншої держави і особа без громадянства, постійного місця проживання, роду занять та інших її особистих чинників.

Виходячи з чинного законодавства України про інтелектуальну власність, **суб'єктами права інтелектуальної власності можуть бути:**

- *автор (автори)*
- *заявники;*
- *роботодавці;*
- *правонаступники (спадкоємці; інші фізичні і юридичні особи, до яких право інтелектуальної власності переходить згідно із законом чи договором; держава).*

В умовах розвинутих товарно-грошових відносин продукти творчої розумової праці вводяться у господарський обіг. Використання та поширення цього продукту в господарській діяльності (суспільстві) сформувало його економіко-фінансовий рух та набуло ознак комерціалізації.

Комерціалізація інтелектуальної власності в умовах ринкових відносин вимагає розглядати інтелектуальну власність її як товар, і як капітал. Комерціалізацією об'єктів інтелектуальної власності є перетворення результатів інтелектуальної діяльності на ринковий товар з метою одержання прибутку або іншої ринкової вигоди.

Як товар інтелектуальна власність розглядається як нематеріальний актив, що використовується у господарській діяльності і може бути швидко відтворений і розповсюджений. Як товар, інтелектуальна власність існує в потенційно необмеженій кількості, але має потенційно обмежений попит.

Як капітал інтелектуальна власність є ресурсом, який об'єднує знання, досвід, інформацію, які можна раціонально використати для одержання максимально високого прибутку, досягнення конкурентних позицій на ринку та можливості впливати на ринкову кон'юнктуру. В свою чергу, вона є нематеріальним ресурсом, який забезпечує виробництво, зменшуючи вміст і використання натурально-речових факторів у процесі виробництва. Свій економічний характер інтелектуальний капітал проявляє в можливості мультиплікативного використання цього капіталу необмеженим

колом юридичних і фізичних осіб. Тобто інтелектуальний капітал – це створений або придбаний інтелектуальний товар, який має вартісну оцінку, об'єктивований та ідентифікований, що використовується з метою одержання прибутку.

Інтелектуальна власність може розглядатися і як інвестиція, що поділяється на капітальну (придбання нематеріального активу, який підлягає амортизації) та фінансову (пряму), якою передбачаються внесення нематеріального активу до статутного фонду юридичної особи в обмін на корпоративні права, емітовані такою юридичною особою.

Однак економічний характер руху продукту інтелектуальної діяльності має інший характер, ніж речових продуктів. Продукт інтелектуальної власності, залишаючись належністю свого творця, не відчужується від нього, а усупільнюється. Усупільнення продукту інтелектуальної діяльності зумовлюється здатністю його задовольняти потреби кожної особи суспільства. Продукт інтелектуальної діяльності має і суспільну природу. Тому інтелектуальна власність за своїм соціально-економічним характером є суспільною власністю. Усупільнення такого продукту зумовлюється ще й тим, що його творець як суспільний індивід створює продукт не для себе, а для інших людей, суспільства. Так продукт інтелектуальної діяльності набуває економічних ознак, а активізація в цьому напрямку особи, окремих груп і колективів є важливим чинником гармонійного, духовного, соціального і економічного розвитку суспільства XXI ст.

5.4. Роздержавлення і приватизація як шляхи реформування відносин власності в Україні

Оскільки цивілізована економіка виступає як змішана економіка і за формою власності, і за організацією підприємницької діяльності, її слід доповнити положенням про те, що відповідний механізм господарювання органічно поєднує ринкові і неринкові відносини, ринковий механізм та державно-економічне регулювання. Отже, й економічна політика, і механізм господарювання мають ґрунтуватися на взаємодії не лише ринку і держави, а й на відтворенні багатоманітних форм власності. Таким цілям слугує високоморальна правова і науково обґрунтована система роздержавлення і приватизації (рис. 5.7).

Роздержавлення – передача майна державного підприємства у володіння, розпорядження та використання трудовому колективу роздержавленого підприємства.

Приватизація – перехід на безоплатній або платній основі об'єктів державної власності у володіння, розпорядження та використання трудовим колективом, групою осіб та окремими особами.

Роздержавлення і приватизація – об'єктивний процес, це «полігон», на якому йде випробування нових форм і методів господарювання, перевірка на зрілість і ефективність традиційних і новітніх форм власності.

Механізм роздержавлення і приватизації в нашій країні здійснюється на основі відповідних принципів, форм і способів реформування власності, які визначені Законом України «Про приватизацію майна державних підприємств та організацій» (1992 р.)

Основні принципи приватизації і роздержавлення:

- законність надання пільг на придбання державного майна членам трудових колективів;
- пріоритетне право громадян України на придбання держмайна;
- безкоштовна передача частини держмайна кожному громадянину України тощо.

Класичною формою роздержавлення на сучасному етапі є **акціонування (корпоратизація) державних підприємств**. Переваги корпоративної форми власності визнача-

ються тим, що вона, з одного боку, зберігає через володіння окремими особами акціями все те позитивне, що несе в собі приватна власність. З другого боку, корпорація зберігає суспільну власність на майно роздержавлених підприємств, формує достатні умови для створення конструктивної конкуренції між суб'єктами господарювання.

Другою формою роздержавлення є **оренда майна** роздержавлених підприємств їх трудовими колективами, господарськими об'єднаннями. Законодавчими актами пропонується декілька способів приватизації об'єктів:

- викуп об'єктів малої приватизації товариствами покупців, створеними працівниками цих об'єктів;
- викуп державного майна підприємства за альтернативним планом роздержавлення;
- викуп державного майна, зданого в оренду;
- продаж на аукціоні;
- продаж за некомерційним конкурсом;
- продаж за комерційним конкурсом;
- продаж з відстрочкою платежу;
- продаж акцій відкритих акціонерних товариств на аукціоні, на фондовій біржі, за конкурсом.

Засобами приватизації є власні та позичені кошти покупців, а також приватизаційні номери (майнові приватизаційні сертифікати, компенсаційні сертифікати, житлові чеки тощо).

Об'єктами державної власності, які підлягають приватизації є: земельний фонд; житловий фонд; майно підприємств, ділянок, інших підрозділів, які відокремлюються в самостійні підприємства; незавершене будівництво; частка (паї, акції) в майні господарських товариств і об'єднань, що належать державі.

Суб'єктами приватизації є покупці, продавці, представники, посередники і державні органи приватизації. Отже, відповідно до чинного законодавства, в Україні створені необхідні юридичні умови для здійснення принципових змін у формах власності. Проте економічні перетворення проходять дуже повільно і навіть із серйозними помилками і порушеннями.

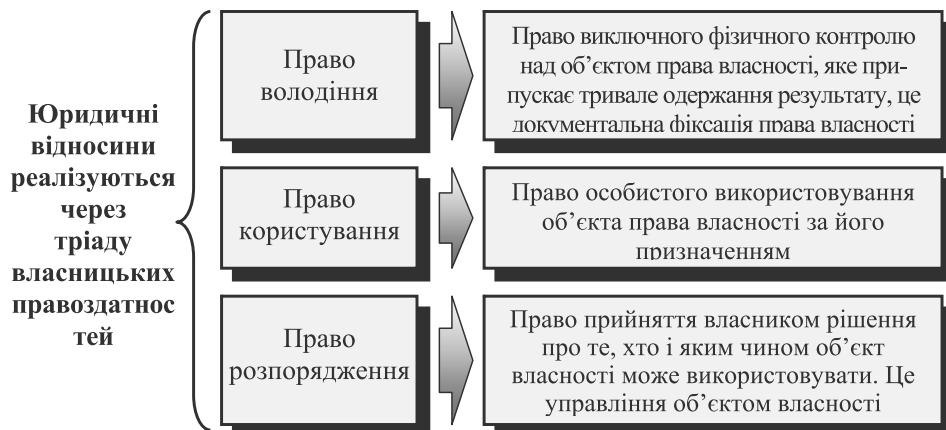
До фундаментальних проблем (недоліків), які лежать на поверхні процесів приватизації, відносять:

- відсутність в Україні програми інвентаризації об'єктів національної економіки;
- роздержавлення і приватизація за своїм масштабом вийшла за об'єктивно виправдані межі й у ряді випадків позбавили національну економіку тих переваг, які вона мала в дореформений період;
- у суспільстві не склалася ринкова і особливо соціально-економічна мотивація поведінки підприємців і населення.
- панівною в суспільстві в цілому і в економіці зокрема стала психологія хабарництва, зловживання службовим становищем, розкрадання національного багатства й незаконне його використання у власних корисних цілях.

Недооцінка державою цих недоліків, втрата нею регулюючої ролі в економіці створить в Україні атмосферу «приватизації», перерозподілу уже розподіленої власності між відомими для всієї України новоявленими бізнесменами і політиками. Незаконне привласнення небагатьма особами народного добра, створеного чесною працею людей, зруйнувало механізм відтворення робочої сили, кинуло у прірву зубожіння 80% населення України, повернуло державу та її економіку на десятки років назад.

ЕВОЛЮЦІЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ

Власність як економічна категорія являє собою визначальну суспільну форму виробництва, систему відносин, яка виникає між людьми в процесі використання засобів виробництва.

Форми власності реалізують себе не в чистому вигляді. Кожна з них, як правило, багатоструктурна за своїм змістом. Вона неодмінно містить різноманітні структури – нові і старі, відживаючі і щойно народжені, стимульовальні і стримувальні процеси економічного розвитку.

Рис. 5.1. Еволюція відносин власності

РІЗНОМАНІТНІСТЬ ФОРМ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

Коли йдеться про форми власності, мається на увазі критерій, що визначає її суб'єкта, тобто того, кому належать об'єкти власності. Суб'єктами виступають фізичні, юридичні особи і держава. Об'єктами можуть бути матеріальний та інтелектуальний продукт, земля, цінні папери тощо.

Рис. 5.2. Різноманітність форм власності в Україні

ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ ГРОМАДЯН

«Кожен має право користуватись і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності... Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним».
(Конституція України)

Рис. 5.3. Приватна власність громадян

КОЛЕКТИВНА ВЛАСНІСТЬ

Суб'єктами права колективної власності є трудові колективи державних підприємств, колективи орендарів, колективні підприємства, кооперативні, акціонерні і господарські об'єднання, професійні спілки, політичні партії та інші громадські об'єднання, релігійні та інші організації, що є юридичними особами

ДО КОЛЕКТИВНОЇ ВЛАСНОСТІ НАЛЕЖАТЬ								
Власність кооперативу			Власність орендного підприємства	Власність колективного підприємства	Власність акціонерного підприємства	Власність господарських організацій	Власність громадських організацій	Власність релігійних організацій
Колгоспна	У сфері виробництва і послуг	Споживча кооперація						

У рамках здійснення перебудови системи економічних відносин велике значення має відродження основ колишніх видів кооперації

Рис. 5.4. Колективна власність

ДЕРЖАВНА ВЛАСНІСТЬ

«Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу... є об'єктами права власності Українського народу»

ст. 13. Конституція України

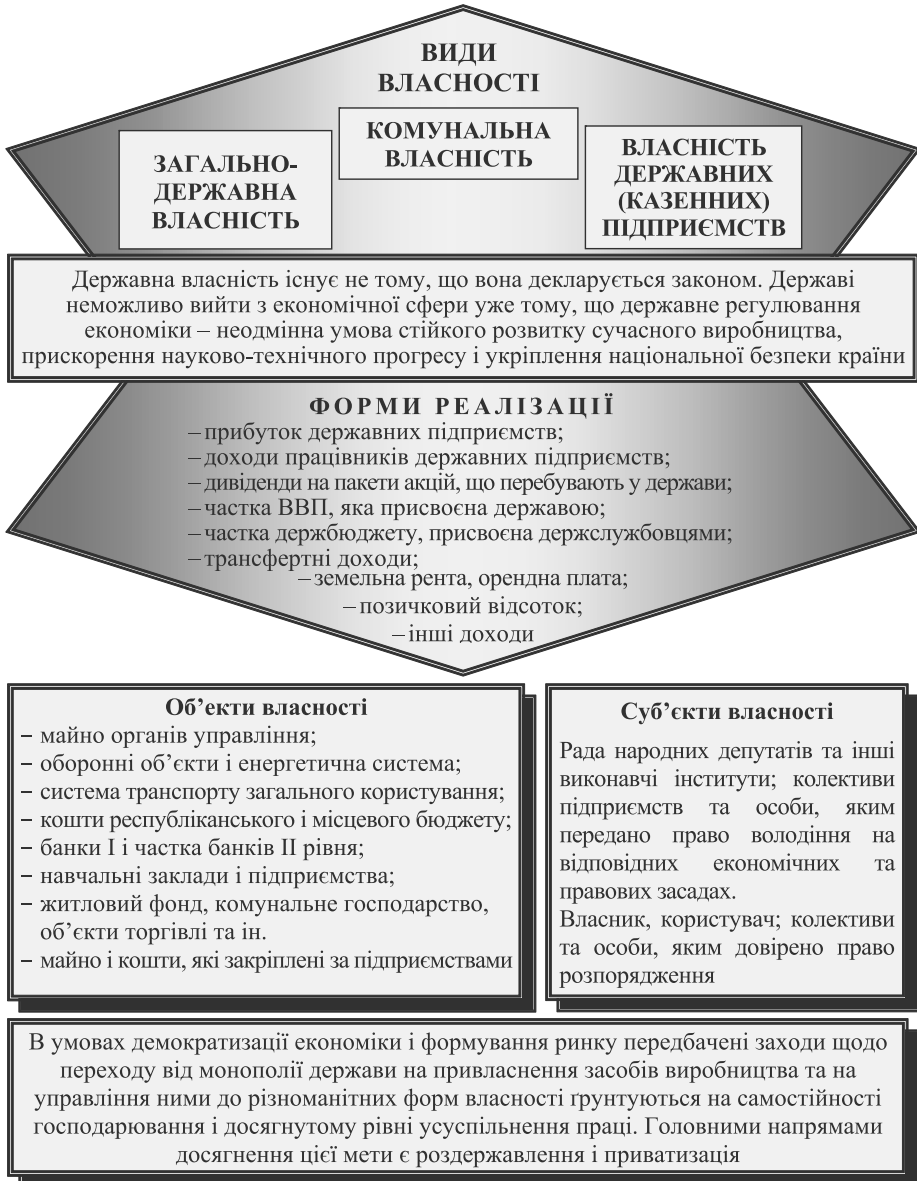

Рис. 5.5. Державна власність

ОДЕРЖАВЛЕННЯ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

«Суспільство породжує відомі загальні функції, без яких воно не може обійтись. Призначені для цього люди становлять нову галузь розподілу праці всередині суспільства. Тим самим вони здобувають особливі інтереси також і по відношенню до них з'являється держава...».

Ф. Енгельс

Рис. 5.6. Одержавлення та його наслідки

РОЗДЕРЖАВЛЕННЯ І ПРИВАТИЗАЦІЯ

Роздержавлення – передача майна державного підприємства у володіння, розпорядження та використання трудовому колективу роздержавленого підприємства.

Приватизація – передача об'єктів державної власності трудовим колективом, групам осіб та окремим особам

Форми роздержавлення

- акціонування державних підприємств і продаж певної частини акцій громадянам та їхнім господарським об'єднанням;
- оренда майна громадянами та їхніми об'єднаннями;
- обмеження втручання держави в процес ціноутворення, скасування примусового державного замовлення, відмова від надання підприємствам дотацій, субсидій і гарантованих кредитів

Форми приватизації

- купівля-продаж неподільних майнових комплексів за конкурсом або на аукціоні;
- купівля-продаж часток (акцій, паїв) у капіталі підприємств за конкурсом на аукціоні та фондовій біржі;
- викуп майна, зданого в оренду з викупом;
- викуп майна трудовим колективом і безкоштовна передача окремих підприємств;
- ліквідація підприємств з наступним продажем їхнього майна

З метою регулювання процесів роздержавлення і приватизації в Україні створено спеціальні органи (фонди державного майна і його підрозділи), які визначають форми, методи і принципи приватизації, організують і контролюють продаж акцій на фондових біржах

Рис. 5.7. Роздержавлення і приватизація

ПРАКТИКУМ

Основні терміни і поняття

Власність	Державна власність
Право власності	Власність як правова категорія
Об'єкт власності	Власність як економічна категорія
Суб'єкт власності	Розпорядження
Привласнення	Економічні відносини власності
Система прав власності	Механізм господарювання
Володіння	Типи власності
Використання	Форма власності
Приватна власність	Приватизація
Колективна власність	Роздержавлення

Запитання для самоконтролю

1. Як в економічній науці відбувався процес еволюції визначення категорії «власність»?
2. Що таке суб'єкт і об'єкт власності.
3. Назвіть суб'єкти і об'єкти державної власності?
4. Що таке відносини власності?
5. Розкрийте зміст поняття «право власності».
6. Що є первинним у взаємовідносинах: власність як економічна чи як юридична категорія?
7. Які особливості корпоративної форми власності?
8. Розкрийте специфіку інтелектуальної власності.
9. Розкрийте зміст новітніх тенденцій у розвитку відносин власності та їхні причини.
10. Покажіть роль і місце державної власності в соціально орієнтованій ринковій економіці.
11. Протиріччя економічного і юридичного змісту категорії власності.
12. Сучасне ринкове господарство як єдність різноманіття типів, видів і форм власності.

Теми рефератів

1. Акціонерна (корпоративна) власність: зміст, функції і роль в реформуванні економіки.
2. Інтелектуальна власність: зміст, механізм і форми реалізації.
3. Необхідність, основні напрями та форми реформування відносин власності в Україні.

ТЕМА 6. ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

- 6.1. Характеристика натурального господарства.
- 6.2. Товарне виробництво та умови його виникнення.
- 6.3. Товар та його властивості. Двоїстий характер праці, втіленої в товарі.
- 6.4. Величина вартості товару. Закон вартості і його функції.

6.1. Характеристика натурального господарства

Розвиток суспільства свідчить про те, що протягом тривалих історичних періодів виникають та існують разом з виробничими відносинами спільні форми економічного життя, зокрема господарювання (рис. 6.1). Історично першою формою економічного розвитку стало **натуральне виробництво, за якого продукти праці використовувались для задоволення особистих потреб безпосередніх виробників і членів їхніх родин – тобто для використання в межах господарської одиниці**. І навіть тоді, коли окремі продукти праці інколи обмінювалися на інші з якимось відокремленим суб'єктом, цей обмін був епізодичним і випадковим, таким, що не впливав на розвиток виробничих відносин. Проте натуральне виробництво було переважно формою господарювання аж до середини ХХ ст. Навіть і зараз у деяких країнах, що розвиваються, в натуральному господарстві зайнято близько 50% населення. Деякою мірою його елементи зберігаються і в Україні (садово-городні господарства).

Поступово на зміну натуральному господарству прийшло товарне виробництво як розвинутіша й ефективніша форма організації суспільного виробництва.

6.2. Товарне виробництво та умови його виникнення

Наступний, другий тип організації економіки, або форма економічного розвитку, – **товарне виробництво** (рис. 6.2). Матеріальною основою виникнення товарного виробництва, його речовим змістом став суспільний поділ праці, який спричинив якісну диференціацію товаровиробників, їх трудову доцільність, відокремлення і співіснування різних її видів. Але сам суспільний поділ праці не породжує товарних відносин. Тому другою причиною виникнення товарного виробництва є соціально-економічна відокремленість виробників, які спеціалізуються на виготовленні якогось продукту. Інакше кажучи, людина не тільки вибирає певний вид роботи, а й перетворює його на самостійну виробничу діяльність. Таке становище породжує його залежність від інших товаровиробників і необхідність обмінюватися продукцією, продаючи її на ринку. Таким чином, якраз через обмін устанавлюються господарські зв'язки між людьми, а продукти праці протистоять один одному як товари.

Історично в суспільстві склалося два типи товарного виробництва – **просте** та **розвинуте** (загальне, капіталістичне, розширене, підприємницьке).

Просте товарне виробництво ґрунтується на особистій праці власників засобів виробництва. За його умов у товарній формі виступають лише речові фактори виробництва та готова продукція.

Розвинуте товарне виробництво передбачає використання підприємцями – власниками засобів виробництва праці найманих працівників. Тут уже не тільки речові фактори та готова продукція виступають у товарній формі – товаром стає і

робоча сила найманого працівника. Окрім того, безпосередній товаровиробник є відокремленим від засобів виробництва і результатів його праці.

Просте і розвинуте товарне виробництво розрізняються між собою масштабом і рівнем технологічної озброєності. Якщо просте товарне виробництво, що ґрунтується як правило, на нескладній техніці, то розвинуте – на великій машинній індустрії.

Спільні риси простого і розвинутого товарного виробництва:

- економічна свобода товаровиробників та їхнє відособлене господарювання;
- конкуренція серед виробників і споживачів;
- переважання вільного ціноутворення.

6.3. Товар та його властивості. Двоїстий характер праці, втіленої в товарі

Ключовою категорією товарного виробництва є товар.

Товар – це продукт праці, який завдяки його властивостям задовольняє певні людські потреби і здатний обмінюватись на інші блага (рис. 6.3).

Отже, товар має дві властивості: **споживчу вартість і вартість** (рис. 6.4). **Споживча вартість** – це здатність товару задовольняти певні людські потреби (як особисті, так і виробничі). Проте продукт праці, який виступає як споживча вартість, – це ще не товар.

Споживча вартість стає товаром, коли вона призначається для задоволення потреб інших людей і обмінюється на інші споживчі вартості в певному співвідношенні (наприклад, учнівська ручка дорівнює одному яблуку або одній гривні).

Кількісні пропорції, які утворюються в результаті обміну товарів називають **мінусовою вартістю**. Якщо різні товари обмінюються в певних пропорціях, це означає, що в них є щось спільне, що робить їх сумірними, а саме: вони є продуктами праці. Завдяки тому, що різні споживчі вартості є результатом праці взагалі, незалежно від її конкурентної форми, формується вартість товару. Вона виявляється тільки під час обміну.

Споживча вартість і вартість – це дві сторони однієї медалі, вони існувати одна без іншої не можуть. Так, якщо одна вироблена річ не задовольняє чиєїсь потреби (тобто не має споживчої вартості), то вона не має і вартості. З іншого боку, споживча вартість не існує без вартості, бо вона може задовольнити чиюсь потребу лише після реалізації вартості в процесі обміну.

У теоретичному плані цей аспект проблеми досить складний, тому він спричинив серйозні дискусії і зумовив появу багатьох теорій вартості.

6.4. Величина вартості товару. Закон вартості та його функції

Вперше проблему, що визначає кількісні пропорції в обміні одного товару на інші, поставив Арістотель. Проте відповіді на це питання були запропоновані різноманітні. До найбільш вагомих і розповсюджених теорій необхідно віднести **трудова теорію вартості**.

Основу цієї теорії заклали англійські економісти У. Петті, А. Сміт і Д. Рікардо. Свого подальшого розвитку ця теорія набула у працях К. Маркса, який розробив учення про двоїстий характер праці і на основі цього конкретизував основні положення класиків.

За теорією К. Маркса, *єдиним джерелом вартості є праця*, яка становить субстанцію, або внутрішній її зміст. Поділивши працю на конкретну і абстрактну, К. Маркс

показав, що **конкретна праця створює в товарі споживчу вартість, а абстрактна – вартість**. При цьому, за Марксом, джерелом вартості виступає лише витрата живої абстрактної праці найманого працівника.

Абстрактна праця є тим загальним у праці різних виробників, що дозволяє порівнювати різні споживчі вартості одна до одної. Вартість виражає відносини між товаровиробниками з приводу порівняння витрат їхньої праці на виробництво товару.

У другій половині XIX ст. поряд із трудовою теорією вартості виникла і отримала значне поширення принципово нова концепція вартості – *маржиналістська теорія граничної корисності* (У. Джевонс, К. Менгер, Ф. Візер, Е. Бем-Баверк, Л. Вальрас та ін.)

Прихильники цієї концепції визначають вартість, виходячи із суб'єктивних оцінок покупців міри корисності результату. Якщо існує достатня кількість блага (наприклад вода), то якою не була б його сукупна корисність, корисність останньої одиниці дорівнюватиме нулю. І навпаки, якщо сукупна корисність усіх наявних благ (наприклад діамантів) не надто велика, то їхня обмежена кількість робить цінність останнього (граничного) екземпляра дуже високою. Таким чином, останній екземпляр певного блага, що задовольняє «граничну потребу», має граничну корисність, яка визначає ринкову цінність цього блага.

Поряд із трудовою теорією вартості і теорією граничної корисності, які, на думку сучасних економістів нібито заперечують одна одну, в економічній науці сформувалися ще дві відомі самостійні теорії: **теорія витрат виробництва** і **теорія трьох факторів виробництва**.

Представник першої теорії (Дж. Мілль, Д. Мак-Куллох, Р. Торренс) вартість зводили до витрат виробництва (витрати на засоби виробництва та оплату праці), тобто вважали, що вартість створюється не лише живою (як стверджував К. Маркс), а й минулою, уречевленою працею.

Теорія трьох факторів виробництва розроблена французькими економістами Ж. Б. Сеєм та Ф. Бастіа. На їхню думку, вартість є результатом витрат трьох основних факторів: праці, капіталу і землі. Кожний з цих факторів створює відповідну частину вартості: праця – заробітну плату, капітал – відсоток, а земля – ренту.

Розглянуті теорії, хоча й не були повною мірою досконалими і постійно перебували в полі критичного аналізу, все ж таки розвинули економічну думку в розумінні механізмів функціонування товарного виробництва, дали змогу виділити основні чинники, які впливають на міру вартості.

Аніскільки не применшуючи заслуг класиків трудової теорії вартості, слід відзначити, що в її межах існували різні погляди на міри вартості.

А. Сміт за міру вартості брав робочий час, Д. Рікардо – робочий час на виробництво товару за гірших умов виробництва. К. Маркс визначав величину вартості товару суспільно-необхідним робочим часом (СНРЧ), який витрачається на виробництво продукції за суспільно-нормальних умов виробництва і при середньому рівні вмістості та інтенсивності праці.

Інакше кажучи, суспільно-необхідний робочий час віддзеркалює середні умови виробництва того чи іншого товару і за цих умов створюється переважна частина даного товару.

Так, якщо суспільно-необхідний робочий час на виробництво певного товару становить 8 год., то скільки б окремі товаровиробники не витрачали свого індивідуаль-

ного робочого часу на виготовлення тождних товарів, ринок буде сприймати кожен з них як вартість, що дорівнює 8 год. робочого часу.

Неспівпадіння індивідуального та суспільно-необхідного робочого часу є проявом суперечності між приватною конкретною працею та суспільною абстрактною працею. Її наслідком є збагачення одних товаровиробників та розорення інших.

Ця суперечність є внутрішнім чинником розвитку простого товарного виробництва, у процесі якого відбувається диференціація товаровиробників та перетворення його на капіталістичне товарне виробництво. **Основні чинники, що впливають на величину вартості товару, – продуктивність, інтенсивність та складність праці,** зі зміною яких змінюється і величина вартості товару, а отже, вона є величиною непостійною.

Залежність величини вартості від продуктивності, інтенсивності та складності праці означає, що вартість і мінова вартість співвідносяться як сутність і форма вияву сутності, а також, що вартість і мінова вартість є різними, хоча й органічно пов'язаними категоріями, які не можна ототожнювати. Вартість товарів може змінюватися за незмінності їх мінової вартості, і навпаки, при зміні вартості товарів їх мінова вартість може залишатись незмінною.

Залежність кількісних пропорцій обміну товарів від величини їх вартості є виявом дії закону вартості притаманному товарному виробництву.

Закон вартості (рис. 6.5):

По-перше виражає внутрішньо необхідні, суттєві і сталі зв'язки між індивідуальним і суспільно-необхідним робочим часом.

По-друге, це закон, який передбачає що виробництво й обмін товарів мають здійснюватися на основі їхньої вартості, тобто як обмін еквівалентів.

По-третє, це закон який характеризує наявність сталих зв'язків між виробниками одного виду товарів через конкуренцію, при якій здійснюється взаємний тиск одного підприємця на іншого.

По-четверте, закон вартості характеризує наявність сталого зв'язку між попитом і пропозицією.

По-п'яте, цей закон виражає внутрішньо необхідні і сталі зв'язки між вартістю і цінами товарів, тому закон вартості на практиці і проявляється як закон цін.

Інакше кажучи, механізм закону вартості проявляється через стихійне відхилення цін (які є ринковими індикаторами) від суспільно-необхідних витрат праці.

Через механізм цін закон вартості виконує такі функції:

- 1) функцію стихійного регулятора виробництва;
- 2) функцію рушійної сили розвитку продуктивних сил;
- 3) функцію диференціації товаровиробників.

Виявлення і науково обґрунтована характеристика цих функцій дає змогу говорити про історичну обмеженість закону вартості. Він у повному обсязі діяв у простому товарному виробництві (тоді середні ціни збігалися з вартістю товару). При капіталістичному товарному виробництві закон вартості сильно трансформувався. Це призвело до того, що ринкові ціни, як правило, не збігалися з вартістю. Більше того, вони почали відхилятися від середніх, суспільно-необхідних витрат виробництва. З'являються так звана ціна виробництва, монопольна та інші ціни. Відповідно, з'являються і різні теорії, які пояснюють причини такої трансформації.

ФОРМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

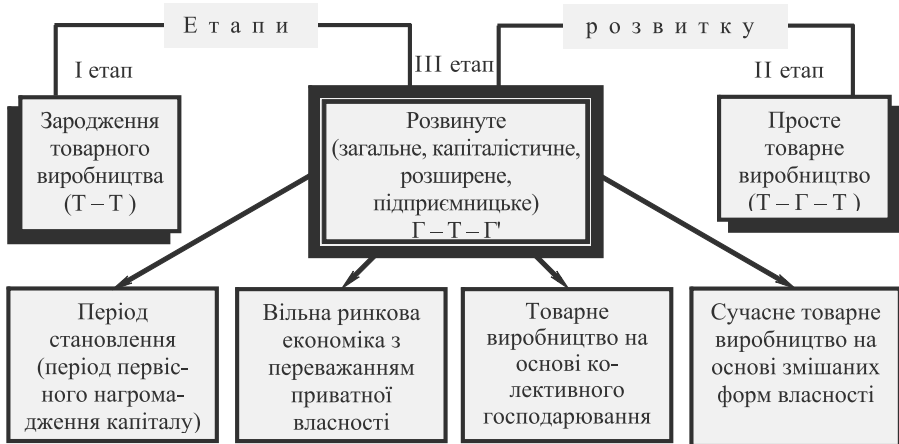
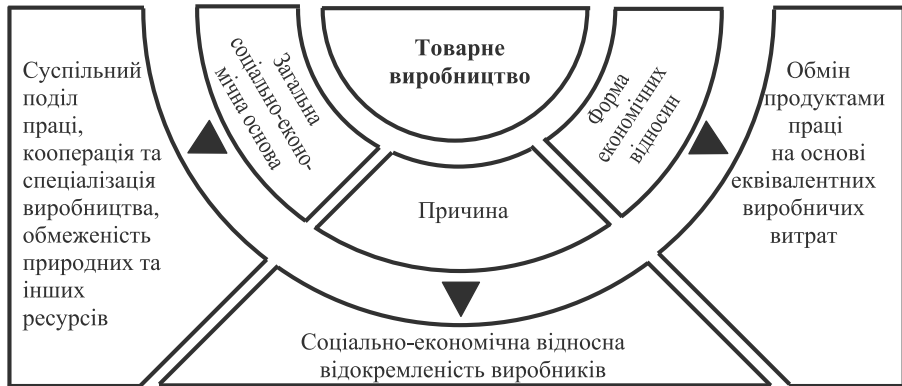
Форми економічної діяльності відображають стан продуктивних сил і виробничих відносин з точки зору суспільного поділу і кооперації праці, ступені відокремлення або з'єднання людей відносинами власності

Рис. 6.1. Форми економічної діяльності

ТОВАРНЕ ВИРОБНИЦТВО – РОЗВИНУТА ФОРМА ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Товарне виробництво – це така організація суспільного господарства, коли продукти виробляються відокремленими спеціалізованими виробниками і для задоволення суспільних потреб необхідні купівля-продаж на ринку цих продуктів, що стають товарами

Характеристика

Простого товарного виробництва

- Дрібне, розрізнене;
- Невелике за обсягом;
- Безпосереднє з'єднання робочої сили і засобів виробництва;
- Засноване на власній праці;
- Продукт праці належить товаровиробникові і слугує його потребам

Розвинутого товарного виробництва

- Засноване на машинній індустрії;
- Виробник відокремлений від засобів виробництва;
- Характеризується купівлею-продажем робочої сили;
- Мета виробництва – одержання прибутку і надприбутку

Рис. 6.2. Товарне виробництво – розвинута форма економічної діяльності

ТОВАР І ЙОГО ВЛАСТИВОСТІ

Товар – це продукт праці, який завдяки його властивостям задовольняє певні людські потреби

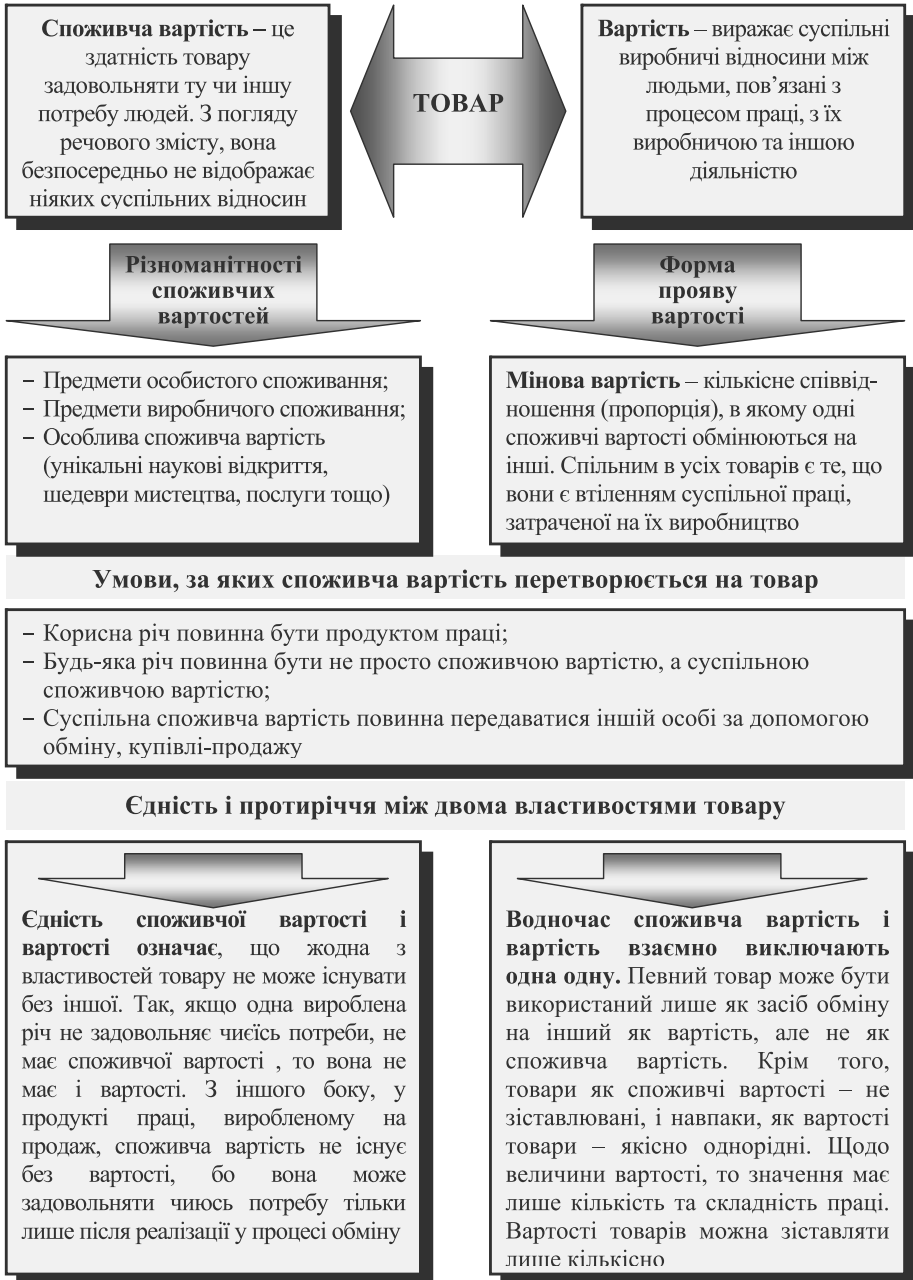

Рис. 6.3. Товар і його властивості

ДВОЇСТИЙ ХАРАКТЕР ПРАЦІ

Якщо товар є щось двоїсте, то і втілена в нього праця також має двоїстий характер

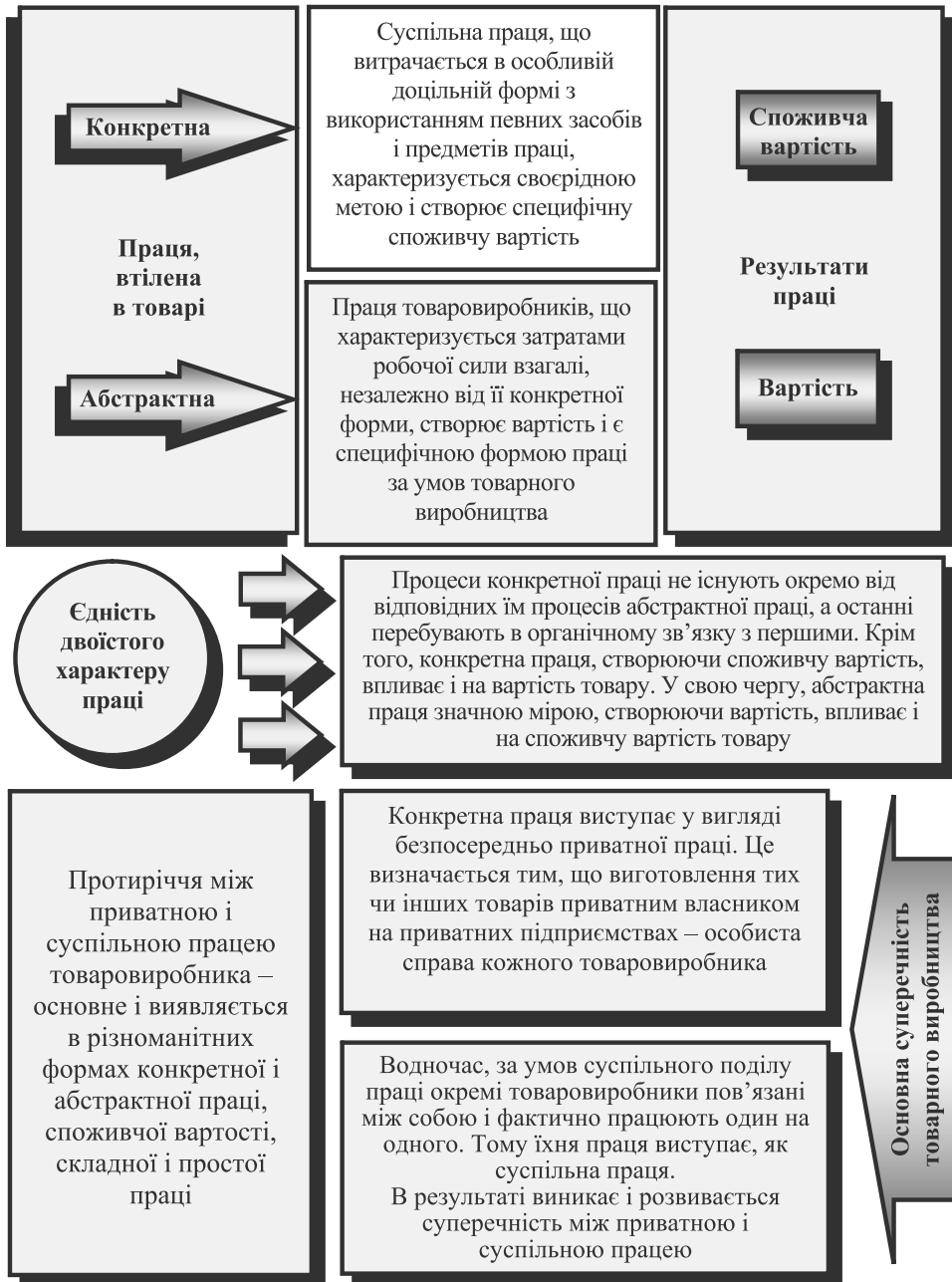

Рис. 6.4. Двоїстий характер праці

ЗАКОН ВАРТОСТІ

Закон вартості – внутрішньо необхідний об'єктивний і сталий зв'язок між суспільно необхідною працею (затраченою на виробництво товару з урахуванням його відтворення) і цінами товарів за умов відносної відповідності попиту та пропозиції

Визначення величини вартості товару (приклад)

Група виробників товару	Особисті витрати робочого часу	Кількість товарів, які постачаються на ринок		Суспільно необхідний робочий час	
		I варіант	II варіант	I варіант	II варіант
I	6	500	1000	8	7,5
II	8	1000	500		
III	10	500	500		

Вартість товару – об'єктивна характеристика. Однак споживач товару сприймає її суб'єктивно. Суб'єктивне сприйняття споживчої вартості споживачем фіксується поняттям корисності

Рис. 6.5. Закон вартості

ПРАКТИКУМ

Основні терміни і поняття

Натуральне виробництво	Споживча вартість
Товарне виробництво	Мінова вартість
Етапи розвитку товарного виробництва	Трудова теорія вартості
Просте товарне виробництво	Абстрактна праця
Розвинуте товарне виробництво	Конкретна праця
Товар	Теорія трьох факторів виробництва
Двоїстий характер праці	Закон вартості
Суперечності товарного виробництва	Функції закону вартості

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення натурального виробництва.
2. Дайте визначення товарного виробництва.
3. Покажіть відмінності між товарним і натуральним виробництвом.
4. Які умови виникнення товарного виробництва?
5. Розкажіть про основні етапи розвитку товарного виробництва.
6. Які загальні риси і відмінності простого й розвинутого товарного виробництва?
7. Назвіть основні фактори виробництва і розкрийте їхній взаємозв'язок.
8. У чому полягає суть закону вартості?
9. Товар і його властивості.
10. Вартість і споживча вартість, як вони співвідносяться між собою.
11. Мінова вартість і її співвідношення із вартістю товару.
12. Теорії вартості: трудова теорія вартості; трифакторна концепція; теорія граничної корисності; теорія граничних величин; теорія споживчої поведінки.
13. Конкретна і абстрактна праця.
14. Назвіть основні функції закону вартості?
15. Зіставте теорію трудової вартості з теорією граничної корисності і обґрунтуйте, чому їх необхідно поєднувати?

Теми рефератів

1. Закономірності еволюції економічних форм господарювання.
2. Трудова теорія вартості і теорія граничної корисності: сутність розходжень.
3. Сучасний етап розвитку товарного виробництва (на прикладі розвинутих країн світу)
4. «Економікс» про товарне виробництво.

ТЕМА 7. ВИНИКНЕННЯ ГРОШЕЙ, ЇХНЯ СУТНІСТЬ ТА ФУНКЦІЇ

- 7.1. Еволюція форм вартості та виникнення грошей.
- 7.2. Сутність грошей та їхні функції. Закон грошового обігу.
- 7.3. Інфляція: сутність, причини та соціально-економічні наслідки.

7.1. Еволюція форм вартості та виникнення грошей

Питання про сутність та походження грошей досить складне, потребує розгляду економічних відносин протягом майже всього існування людської цивілізації, і тому не випадково, що в процесі його розв'язання з'явилося багато різних концепцій і підходів (рис. 7.1). Найвідоміші серед них раціоналістична, державна, функціональна і еволюційна теорії. На їх базі виникають і інші досить актуальні серед західних дослідників теорії грошей. Проте найбільш послідовно та усвідомлено логічно-історичний підхід до дослідження грошей реалізували А. Сміт, Д. Рікардо, а потім розвинули К. Маркс і Ф. Енгельс. Вони аргументовано довели, що гроші є результатом розвитку товарного виробництва. Вони виникли разом з виникненням і тривалим розвитком суспільного поділу праці, обміном та послідовною зміною форм вартості від простої до грошової (рис. 7.2).

Як підкреслює К. Маркс, таємниця усякої, в тому числі й грошової форми вартості, міститься в простій формі вартості. **Процес еволюції – процес розвитку мінової вартості.**

На ранньому ступені розвитку суспільства товарний обмін був випадковим, епізодичним. Цьому ступеню відповідає **проста, одинична, або випадкова форма вартості**. Випадкова тому, що обмін тут не має ще регулярного характеру, а товари, які обмінюються (товар А на товар Б), виконують неоднакову роль.

Товар А виконує активну роль, оскільки шукає свого антипода на ринку. Він виражає свою вартість певною кількістю споживчої вартості в товарі Б. Товар Б виконує пасивну роль, він слугує лише матеріалом для вираження вартості товару А.

Товар А перебуває у відносній формі вартості, бо його вартість співвідноситься з вартістю іншого товару (товару Б).

Товар Б слугує еквівалентом вартості першого товару, або знаходиться в еквівалентній формі вартості.

Товари, які перебувають у **випадковій формі вартості**, являють собою єдність протилежностей. Вони взаємно передбачають і взаємно виключають одна одну.

Взаємно передбачають, оскільки **відносна форма вартості** є такою лише щодо еквівалентної, і навпаки.

Взаємно виключають, бо якщо товар перебуває у відносній формі вартості, він не може одночасно перебувати в **еквівалентній формі**.

У співвідношенні відносної та еквівалентної форми вартості містяться протиріччя, які розвиваються і розв'язуються разом із розвитком обміну і виникнення грошей.

Еквівалентна форма вартості має три особливості:

- споживча вартість товару – еквівалента є формою прояву своєї протилежності – вартості товару;

- індивідуальна праця, витрачена на виробництво товару – еквіваленту, виражає свою протилежність – суспільну працю;
- конкретна праця, яка закладена в товарі-еквіваленті, є формою прояву абстрактної праці.

Із розвитком продуктивних сил і виникненням суспільного поділу праці на зміну простій, одиничній, або випадковій, формі вартості приходять **повна, або розгорнута, форма**. В обмін вступають уже не два випадкових товари, а багато. Тут тільки один товар А стоїть у відносній формі, а всі інші товари – в еквівалентній.

Повна форма вартості наглядно показує, що в основі мінової вартості лежить вартість товару, що всі товари спільномірні як згустки однаково суспільно необхідної абстрактної праці. Проте і ця форма вартості недосконала. Це проявляється в труднощах обміну, оскільки в розгорнутій формі вартості ще відсутній єдиний товар-еквівалент.

Труднощі зникають, якщо роль товару-еквівалента закріплюється за одним товаром. Це означає перехід до **загальної форми вартості**.

Загальна форма вартості відрізняється від повної тим, що за неї замість чисельних еквівалентів з'являється один, на який усі товаровиробники обмінюють свої продукти праці, а потім обмінюють його на потрібні їм товари.

Однак і ця форма має недоліки. На місцевих ринках роль загального еквівалента виконували різні товари. Це залежало від розвитку господарства на певній території, від природних та історичних умов регіону. Все це обмежувало рамки обміну і його розвитку.

Цей недолік долається з переходом до **грошової форми вартості**.

Відмінність між загальною і грошовою формами вартості полягає не в тому, який саме товар виконує роль загального еквівалента, а в тому, чи закріпилася ця роль за одним товаром. Якщо це сталося, то відбувається перехід до грошової форми вартості. Безумовно, це дуже складний і довготривалий процес поступової заміни товарів, які виконували роль товарних грошей металами: залізом, оловом, свинцем, міддю, благородними металами, особливо золотом. Саме за золотом і закріпилася в середині ХІХ ст. роль загального еквівалента в Англії та її колоніях. Разом з виникненням грошей завершився процес розвитку форм вартості, а товарний світ поділився на товари, що перебувають у відносній формі вартості, й золото, яке виконувало роль грошей, тобто слугувало еквівалентною формою вартості.

Наступні процеси, які відбувалися в суспільному виробництві й обміні, призвели до виникнення паперових грошей як знаків вартості, кредитних грошей та інших сучасних грошових форм, що здатні функціонувати паралельно з реальним грошовим товаром чи без нього.

7.2. Сутність грошей та їхні функції. Закон грошового обігу

Сучасна економічна наука не дає однозначного і досить повного визначення сутності грошей. Прозахідна економічна думка обмежується визначенням сутності грошей як усього того, що використовується як гроші.

Представники іншої, **класичної, школи** – прихильники трудової теорії вартості виходять з того, що *гроші – це особливий товар, суспільна користь якого полягає в здатності бути загальним еквівалентом і формою вартості товарів, виражати за-*

трати суспільно необхідної абстрактної праці, що втілена в товарі, опосередковувати рух і обмін товарів, об'єднувати приватну працю товаровиробників у систему суспільної праці, забезпечувати еквівалентність обміну між товаровиробниками.

Незалежно від того, в якій формі виступають гроші, – у вигляді золота, діамантів, паперових грошей чи банківських рахунків, вони, відповідно до класичної економічної теорії, виконують **п'ять основних функцій** (рис. 7.3). Прихильники інших економічних теорій (англійський економіст Харріс) називають три функції (засіб обігу, засіб збереження вартості, одиниця руху).

Насамперед, **гроші виконують функцію міри вартості**, тобто використовуються для вимірювання вартості товарів і послуг в економіці.

Остання вимірюється за допомогою грошей, так само як маса вимірюється в кілограмах, а відстань – у кілометрах.

Однак необхідно мати на увазі, що не гроші роблять товари порівнювальними. Товари порівнюються за допомогою грошей тому, що вони як гроші є продуктами людської праці, мають однорідну з ним базу порівняння – абстрактну працю.

Виражена в грошах вартість товару називається **ціною**.

Ціни на всі товари змінюються прямо пропорційно до вартості товарів і обернено пропорційно до вартості грошей.

Оскільки на виробництво різних товарів витрачається неоднакова кількість абстрактної праці, то гроші реалізують свою функцію міри вартості через взаємодію з **масштабом цін**.

Масштаб цін – це вагова кількість грошового металу (золота), прийнятого в певній країні за грошову одиницю.

Масштаб цін – суто технічна, проте необхідна функція. Це рахункова функція грошей, що відображає вартість товарної маси в грошових одиницях.

Початкові грошові одиниці та їх назви, як правило, були пов'язані з вагою золота чи срібла (1\$ США 1973 р. = 0,736736 г чистого золота). Пізніше масштаб цін став відрізнятися від справжньої маси благородних металів у грошовій одиниці, а в умовах демонетизації золота і зовсім втратив своє значення.

У сучасних умовах вартість грошей формується зовсім на іншій основі, не на певній кількості дорогоцінного металу (золота) в грошовій одиниці, а визначається кількістю товарів і послуг, які можна купити на ринку за гроші.

Функція засобу обігу пов'язана з тим, що в умовах розвинутого товарного обміну безпосередній обмін товарів (Т – Т) переріс у товарно-грошовий обіг (Т – Г – Т). Специфіка цієї функції полягає в тому, що її виконують реальні повноцінні й неповноцінні гроші.

Функція – засіб платежу виявляється у зв'язку з потребою продажу товарів і послуг при відкладенні платежу і спричинена різницею в часі виробництва і реалізації товарів або необхідністю купівлі товарів за відсутності наявних грошей.

Функція засобу утворення скарбів і нагромадження пов'язана з наявністю повноцінних грошей поза сферою обігу.

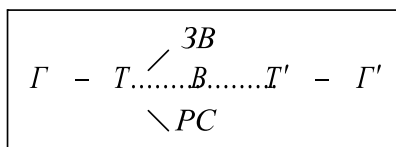
Гроші в цій функції тимчасово затримуються в руках товаровиробників і випадають із сфери обігу. Цим товаровиробники захищаються від випадковостей стихійного ринку. Але такі гроші в будь-який час можуть знову повернутися в сферу обігу.

Світові гроші – це функція, в якій гроші обслуговують рух вартостей у міжнародному економічному обороті й забезпечують реалізацію взаємовідносин між країнами.

Виходячи на світовий ринок, гроші скидають із себе локальні форми (національні мундири) – масштаб цін і виступають у своїй початковій формі: у вигляді злитків благородних металів. Так було до того часу, поки золото не витіснили з грошового обігу.

У сучасних умовах у міжнародних розрахунках усе більшу роль відіграють паперові висококонвертовані грошові знаки: євро, долари, фунти стерлінгів, єна та ін. Але золото залишається твердими і бажаними грошима для всіх країн світу. Це гарант стабільних міжнародних розрахунків. Це резервний фонд світових грошей.

Роль грошей у ринковій економіці полягає в тому, що вони в процесі виробництва перетворюються на капітал. Це не тільки початковий пункт кругообігу капіталу, це важливий інструмент регулювання економіки, стабільності й стійкості всієї фінансово-кредитної системи (рис. 7.4):

Високий рівень купівельної спроможності національної грошової одиниці – показник, який характеризує незалежність, національну і економічну безпеку країни.

Таким чином, сутність і функції грошей об'єктивно підводять нас до висновку, що гроші в своєму розвитку виступають у двох видах: **повноцінні гроші і неповноцінні гроші (знаки вартості)** (рис. 7.5).

Повноцінні гроші – гроші, в яких номінальна вартість (позначена на них) відповідає реальній вартості матеріалу, з якого вони вироблені. До таких грошей відносять металеві гроші (мідні, срібні, золоті монети).

Неповноцінні гроші (знаки вартості) – гроші, номінальна вартість яких вища від реальної, тобто вища від витраченої на їхнє виробництво суспільної праці. До них належать:

- металеві знаки вартості (золота монета, що стерлася; білонна (розмінна) монета, яка виготовлена з дешевих металів);
- паперові знаки вартості (паперові і кредитні гроші – вексель, банкнота, чек).

Науково-технічний прогрес і розвиток електронно-обчислювальної техніки (ЕОТ) сприяли появі, розвитку і всебічному використанню електронних грошей.

Сукупність усіх грошових засобів, які використовуються в народному господарстві і виконують всі п'ять функцій, називається **грошовою масою** (рис. 7.6).

Залежно від ступеня ліквідності уся грошова маса поділяється на відповідні **функціональні агрегати: M0, M1, M2, M3, L.**

**ГРОШОВА МАСА, ЩО ОБСЛУГОВУЄ ГРОШОВИЙ ОБОРОТ В
УКРАЇНІ 1991–2008 рр. (на кінець року), млн грн**

Період	Показник грошової маси			
	M_0	M_1	M_2	M_3
1991	0,3	1,7	2,4	--
1992	5	21	25	--
1993	128	334	482	--
1994	793	1860	3216	--
1995	2623	4682	6846	6930
1996	4041	6315	9023	9364
1997	6132	9050	12448	12541
1998	7158	10331	15432	15705
1999	9583	14094	21714	22070
2000	12799	20762	31544	32252
2001	19465	29796	45186	45755
2002	26434	40281	64321	64870
2003	33119	51541	94855	95043
2004	42345	67090	125483	125801
2005	60231	98573	193145	194071
2006	74984	123276	259413	261063
2007	111119	181665	391273	396156
2008	154760	225130	512530	515700

Джерело: Статистичний бюлетень НБУ.-2009.-№6

M_0 = готівка (гроші поза банками);

M_1 = M_0 + кошти на поточних рахунках банків та депозити до запитання;

M_2 = M_1 + строкові депозити, кошти в іноземній валюті (валютні заощадження);

M_3 = M_2 + кошти клієнтів за трастовими операціями.

Основу всієї грошової маси країни становлять гроші високої ефективності – банкноти, монети та депозити комерційних банків у центральному банку (грошова база). Розмір грошової бази визначається за балансом Національного банку України.

Поява та розвиток грошової форми вартості зумовлюють запитання: а скільки грошей необхідно, щоб забезпечити потреби суспільства? Відповідь ця сформульована і доведена класиками економічної теорії. *Кількість грошей, – стверджували вони, – яка необхідна для обслуговування виконуваних ними функцій, залежить від таких факторів: кількості реалізованих товарів і надання послуг, рівня їхня ціни; швидкості обігу грошей; розвитку кредитних відносин.* При функціонуванні повноцінних грошей їх кількість дорівнює сумі цін товарів, які підлягають реалізації, мінус сума цін товарів, які продаються в кредит, плюс платежі, яким настав термін сплати, мінус взаємопогашувані платежі, поділені на середню кількість обертів грошової одиниці:

$$G = T \cdot \frac{3B}{PC} - G'$$

Визначена залежність між кількістю грошей, необхідних для обслуговування обігу та вищезначеними параметрами (факторами впливу), в економічній науці називається **законом грошового обігу** (рис. 7.7 і 7.8).

У сучасній західній економічній літературі для визначення кількості грошей використовується рівняння І. Фішера. Порушення проаналізованих вище залежностей і співвідношень спричинює порушення рівноваги на грошовому ринку, які виявив відомий американський монетарист, зумовлюватиме дефляційні або інфляційні процеси в економіці.

7.3. Інфляція: сутність, причини та соціально-економічні наслідки

Інфляція є однією з економічних хвороб ХХ ст. Її грізні симптоми зафіксовані в господарствах різних економічних систем. Інфляція була характерною для Росії (1869 – 1895), США в період війни за незалежність (1775 – 1783) і громадянської війни (1861 – 1865), Англії під час війни з Наполеоном (поч. ХІХ ст.), Франції – в часи французької революції (1789 – 1791).

Особливо великих темпів інфляція досягла в Німеччині після Першої світової війни, коли напередодні зими 1923 р. грошова маса в обігу досягла величезної цифри – 49 квінтільйонів марок, а грошова одиниця знецінилася в трильйон разів.

В економіці України інфляція виникла ще в період існування СРСР в 50–60-х роках ХХ ст. і була пов'язана з різким падінням ефективності суспільного виробництва. Однак вона носила **прихований характер** і проявлялася в товарному дефіциті та великій різниці в цінах: низьких на кінцеву продукцію і високих на всі види сировини.

У 1991 р. інфляція охопила і молоду незалежну державу, з якої вона виходила більше ніж 10 років.

Відкритий вибух інфляції відбувся в січні 1992 р., коли були «відпущені» всі ціни. З цього моменту інфляційний процес став швидко розвиватися.

Таблиця 7

Розвиток інфляційного процесу в Україні у 1992–2008 рр.

Рік	Темп зростання роздрібних цін, %	Темп зростання маси грошей (МЗ), %	Відношення (2/3),%
1992	2100	1100,0	191,0
1993	10256,0	1930,0	531,0
1996	140,0	135,0	103,5
2001	106,0	142,0	74,7
2002	99,4	141,8	70,09
2003	108,2	146,5	73,86
2004	112,3	132,36	84,84
2005	110,3	154,27	71,50
2006	111,6	134,52	82,96
2007	116,6	151,75	76,84
2008	122,3	130,18	93,94

Джерело: Статистичний бюлетень НБУ.-2009.-№2

З табл 7.2. видно, що в 1992–1993 рр. інфляція в Україні досягла гіпервисокого рівня (2100,00 та 10256,00% відповідно), що є найбільш вражаючою особливістю інфляційного процесу в нашій державі, а найнижчий показник інфляції був зафіксований в 2002 р. (-0,6%).

Такої високої інфляції не зазнала жодна з країн за мирних умов. Так, у Росії в перші роки перехідного періоду найвищою була інфляція в 1992 р. – 2609,0 %, що майже в 4 рази нижча, ніж в Україні в 1993 р. У Білорусі найвища інфляція в цей період була в 1994 р. – 2321 %, що в 4,4 рази нижча, ніж в Україні в 1993 р. Серед країн далекого зарубіжжя сучасними «чемпіонами» з інфляції вважаються Аргентина, Перу, Заїр та ін. Проте жодна з них поки що не перевищила «рекорду» України 1993 р. Аргентина найвищу інфляцію мала в 1989 р. – 3389,6 %, Перу в 1990 р. – 7481,6 %, Заїр у 1992 р. – 3860%.

У чому ж сутність цього негативного явища?

Одні економісти стверджують, що **інфляція** – це знецінення нерозмінних на золото паперових грошей внаслідок переповнення каналів обігу грошовою масою (рис. 7.9). Інші доводять, що **інфляція** – це загальне зростання цін на товари та послуги.

Представники першого напрямку намагаються довести, що в умовах золотого стандарту інфляція неможлива, оскільки золото має високу власну вартість, а тому не може знецінюватися, як його паперові замітники. Переповнення ж золотими грішми сфери обігу – малоймовірно.

Представники другого напрямку вважають, що вирішальною ознакою інфляції є зростання цін незалежно від його причин і умов, за яких воно відбувається.

Однак не всі підтримують таку думку. Наприклад, у кейнсіанських теоріях наголошується, що причиною інфляції є перевищення попиту над пропозицією грошей (тобто надмірний попит на гроші відносно пропозиції товарної маси).

Пізніше в умовах відсутності надмірного попиту кейнсіанська ідея була доповнена і розвинута теорією інфляції витрат. Сутність цієї теорії полягає в тому, що підприємці для покриття своїх зростаючих витрат намагаються весь час продати свою продукцію за вищою ціною, а профспілки весь час намагаються підняти заробітну плату.

По-іншому пояснюють причини інфляції представники монетаристської теорії. М. Фрідмен, засновник монетаристської школи, стверджує, що основними чинниками формування інфляції є збільшення грошової маси, тому причини її виникнення треба шукати у сфері обігу.

Із середини 60-х років ХХ ст. в економічній теорії інфляція розглядається як багатофакторний процес, що відбувається у сфері обігу, виробництві, охоплює всі складові економічної системи і зводиться до такого загальноприйнятого визначення: **інфляція** – процес знецінення грошей унаслідок надмірної емісії та переповнення каналів обігу грошовою масою. Зовні вона проявляється у зростанні рівня цін, поглибленні товарного дефіциту, падінні валютного курсу грошової одиниці і в кінцевому рахунку – зниженні купівельної спроможності грошей.

Але вона не виникає раптово, а розвивається поступово, як тривалий процес, який можна розподілити на **три основних етапи**:

- на першому етапі темпи зростання цін відстають від темпів збільшення грошової маси в обігу;
- на другому етапі темпи зростання цін значно випереджають темпи зростання грошової маси в обігу;
- на третьому етапі зростання цін набирає нерівномірного стрибкоподібного характеру, коли темпи зростання цін то випереджають темпи зростання грошової маси, то відстають від них.

Усе це відбувається під впливом не лише грошових (монетарних), а й негрошових факторів.

До першої групи належать фактори, які спричинюють підвищення грошового попиту над товарною пропозицією, в результаті чого порушуються вимоги закону грошового обігу.

Друга група поєднує фактори, які ведуть до першопочаткового зростання витрат і цін товарів, які підтримуються наступним підтягуванням грошової маси до їх зростаючого рівня. У дійсності обидві групи факторів взаємодіють і спричинюють зростання цін на товари та послуги.

Залежно від переваг факторів тієї чи іншої групи розрізняють **два типи інфляції: інфляцію попиту та інфляцію пропозиції** (рис. 7.10).

Інфляцію попиту викликають такі грошові фактори:

- милітаризація економіки і надмірні військові витрати;
- надмірні інвестиції у важку промисловість;
- кредитна експансія банків;
- дефіцит державного бюджету та внутрішній борг;
- емісія надлишкової національної валюти для купівлі іноземної валюти країнами з активним платіжним балансом (імпортуема інфляція).

Інфляцію витрат характеризує вплив не грошових факторів на процеси ціноутворення: підтягування цін до цін підприємств-конкурентів, цін локально-територіальних ринків, зниження продуктивності праці, зростання заробітної плати на одиницю продукції та інших витрат, енергетична криза тощо.

Залежно від середньорічних темпів зростання (приросту) цін розрізняють такі типи інфляції: **повзучу, помірну, галопуючу, гіперінфляцію і супергіперінфляцію** (рис. 7.11).

Для промислово розвинутих країн характерна повзуча інфляція, тобто невелике, помірне обезцінювання товарів і послуг з року в рік.

У країнах, які розвиваються, переважне місце займає галопуюча та гіперінфляція. Останню переживають ті країни, які здійснюють докорінну ломку своїх економічних систем. Зростання цін, що перевищує темпи у 50% щомісячно, деякі економісти класифікують як супергіперінфляцію. **Темп інфляції (швидкість зростання цін) визначають за формулою**

$$\text{Темп інфляції} = \frac{\text{Індекс поточного року} - \text{Індекс цін минулого року}}{\text{Індекс цін минулого року}} \times 100\%$$

Рівень інтенсивності інфляційного процесу вимірюється за допомогою **індексу цін** за певний період (рік, квартал, місяць). Найчастіше для вимірювання інфляції застосовується індекс цін споживчих товарів (**ІСЦ**):

$$\text{ІСЦ} = \frac{\sum p_1 q_0}{\sum p_0 q_0} \times 100\%$$

Зміни в загальному рівні цін на засоби виробництва, визначаються індексом цін на засоби виробництва, який визначається за формулою

$$\text{ІЗВ} = \frac{\sum p_1 q_0}{\sum p_0 q_0} \times 100\%$$

Загальний індекс інфляції визначається за допомогою формули:

$$I_{\text{инф}} = \frac{I_{\text{ц. поточного року}}}{I_{\text{ц. базового року}}} \times 100\%$$

Для прогнозного визначення кількості років, що за допомогою щорічного індексу інфляції здатні подвоїти ціни, застосовують так зване правило 70 (Демківський А.В. Гроші та кредит. – К.: 2003. с. 231).

Де ж шукати корені цього негативного явища? Ми вже згадували частково про це раніше. Проте наводились приклади лише по відношенню до інфляції попиту та інфляції пропозиції. Але ж інфляція – це багатофакторний процес, який охоплює всю економічну систему та її сфери. Тому не випадково виділяється значна множинність чинників, що спричиняють тиск на ціни.

Одні з них виходять з відомого **транзакційного рівня І. Фішера** $(M \cdot V) = P \cdot Q$. Середній рівень цін (P) за цією формулою матиме такий вигляд:

$$P = \frac{M \times V}{Q}$$

Тобто *зростання цін може спричинюватися трьома факторами*: зростанням кількості грошей в обігу, наростанням швидкості обігу грошей і скороченням об'єму виробництва.

Інші, не заперечуючи вище означені, легко вписуються в практику господарювання сучасних економічних систем, починаючи з об'єктивних – розбалансування економіки і завершуючи суб'єктивними факторами – помилкова грошово-кредитна політика.

Проте якими б факторами не була ініційована інфляція, вона негативно впливає на всі сторони суспільно-економічного життя країни. Її першими жертвами стають споживачі, яким доводиться страждати від неминучого падіння якості життя. Це виявляється в найрізноманітніших формах: зменшенні купівельної спроможності населення; зниженні мотивації до трудової та підприємницької діяльності; знеціненні заощаджень; поглибленні майнової нерівності; втраті цінами їх регулюючої ролі; гальмуванні технічного прогресу; призводить до необхідності переходу від економічних до адміністративних методів.

Одним із найважливіших є питання: як боротися з інфляцією? Перш ніж давати на нього відповідь, слід зауважити: інфляцію не можна подолати раз і назавжди. *Інфляція в розумних межах існувала завжди і буде існувати*, оскільки ідеальних умов не існує в жодній економічній, навіть високорозвинутій системі. Тому одним із найважливіших завдань держави є використання таких антиінфляційних заходів, які сприяли б погашенню серйозних інфляційних очікувань. Найтипівішими **антиінфляційними заходами** в розвинутих країнах були: регулювання попиту, контроль за заробітною платою та цінами, індексація (рис.7.12).

Другим невід'ємним компонентом антиінфляційних заходів є тривала ефективна монетарна політика; скорочення бюджетного дефіциту; зменшення впливу (до мінімуму) на національну економіку зовнішніх інфляційних імпульсів, особливо тих, що пов'язані з переміщенням через кордони спекулятивних капіталів.

Зволікання чи нереалізація стабілізаційних (протиінфляційних) заходів може призвести до виникнення серйозних дестабілізуючих факторів, загрози національної та економічної безпеки й проведення грошової реформи.

ТЕОРІЇ ГРОШЕЙ

«Гроші – один з найбільших винаходів людства – найбільш захоплюючий аспект економіки. Гроші зачаровують людей, через них вони мучаться, для них вони трудяться... Люди майже все зроблять для грошей, і гроші майже все роблять для людей. Гроші – це чарівна, неповторювана змінююча маски загадка...»

Кембмел Р., Макконелл К., Стенлі Л., Брю С.

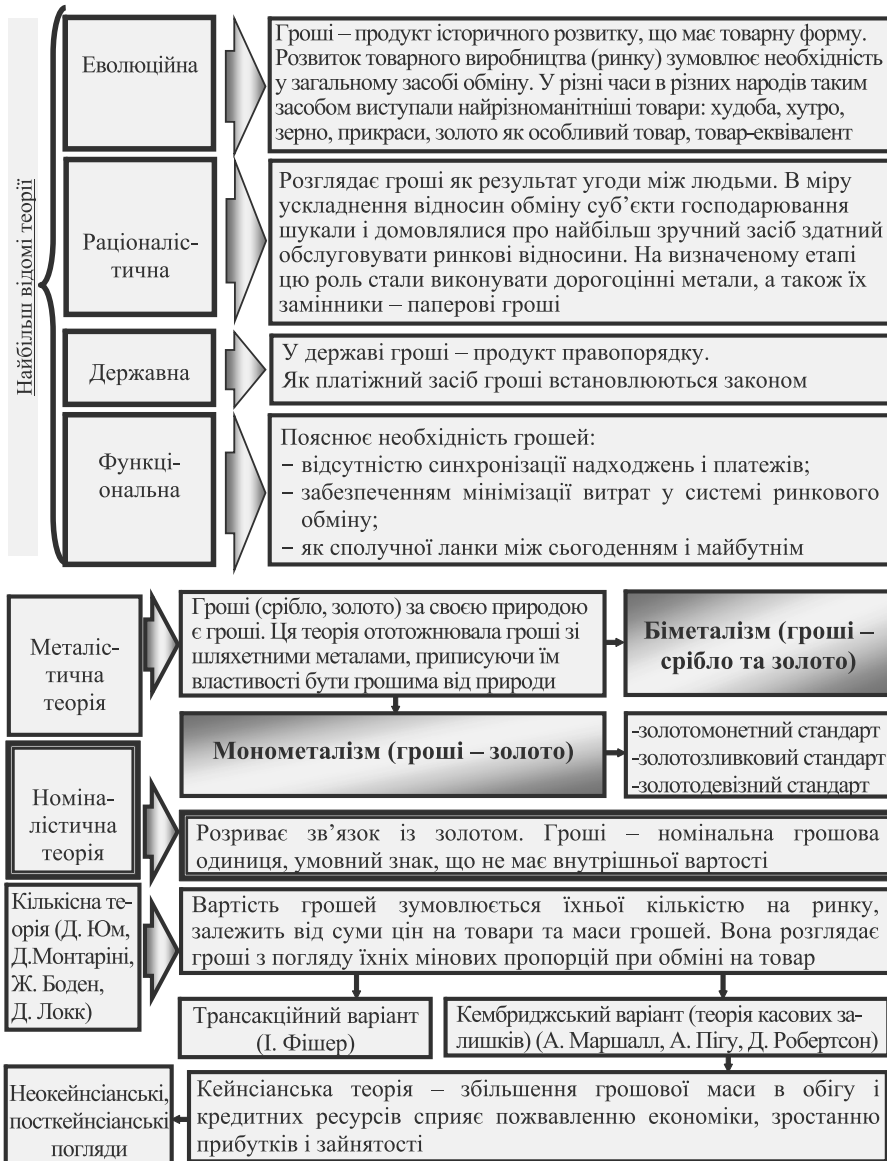

Рис. 7.1. Теорії грошей

ПОХОДЖЕННЯ ГРОШЕЙ

«Гроші – це «товар товарів», який в прихованому вигляді містить в собі всі інші товари, чарівний засіб, здатний при нагоді перетворитись на будь-яку привабливу та бажану річ....»

Ф.Енгельс

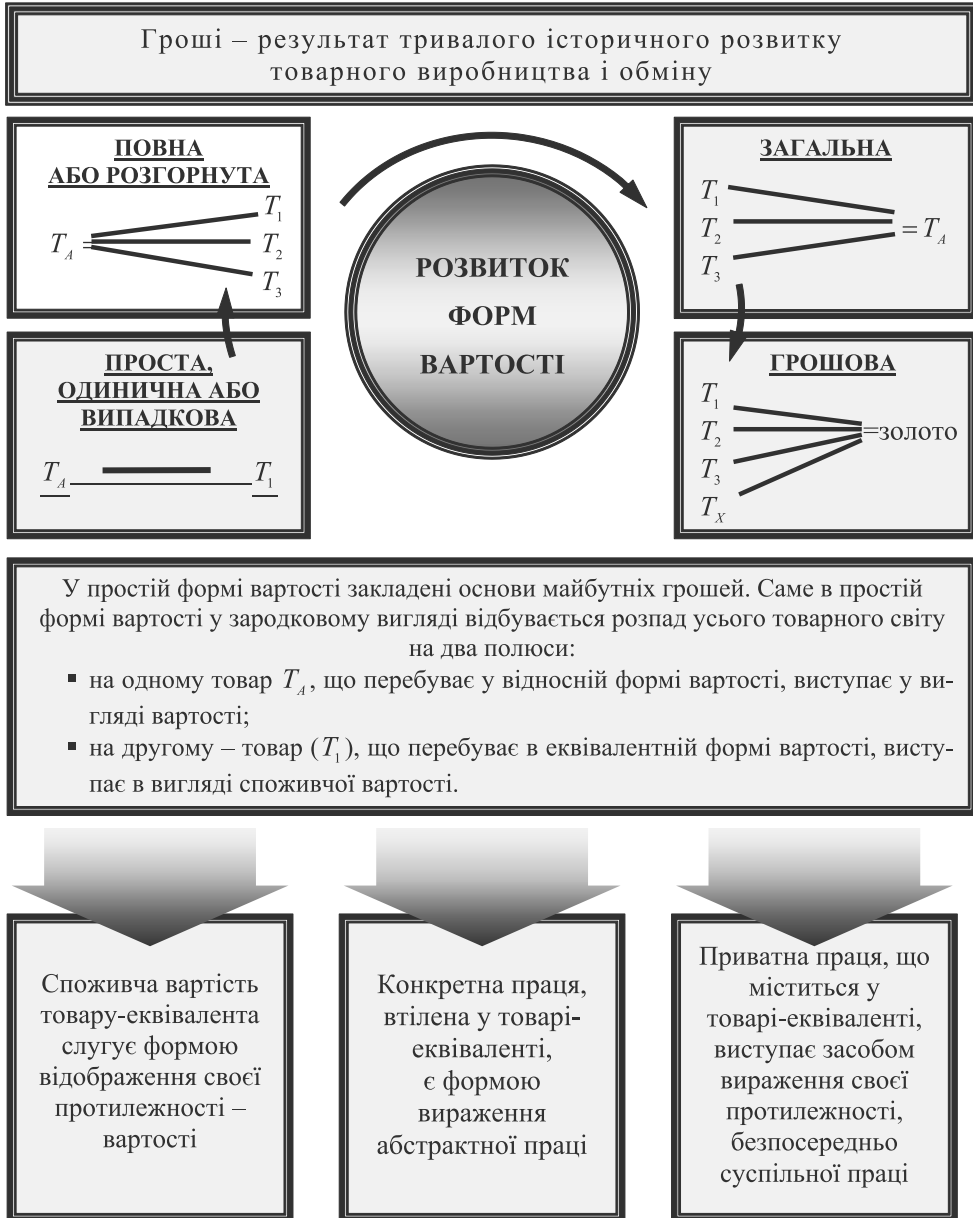

Рис. 7.2. Походження грошей

ФУНКЦІЇ ГРОШЕЙ

Функція грошей – це певна дія чи «робота» грошей щодо обслуговування руху вартості в процесі суспільного відтворення

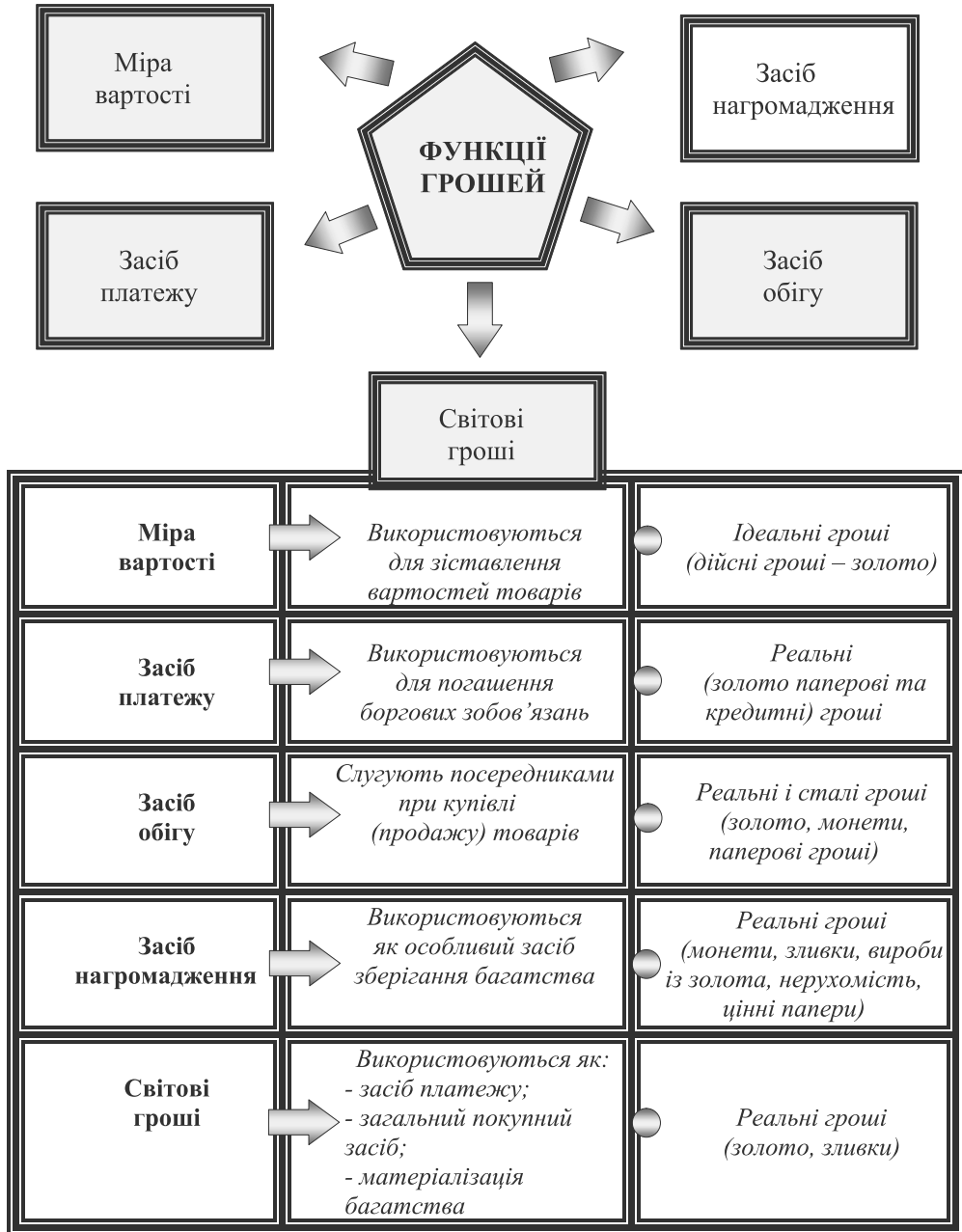
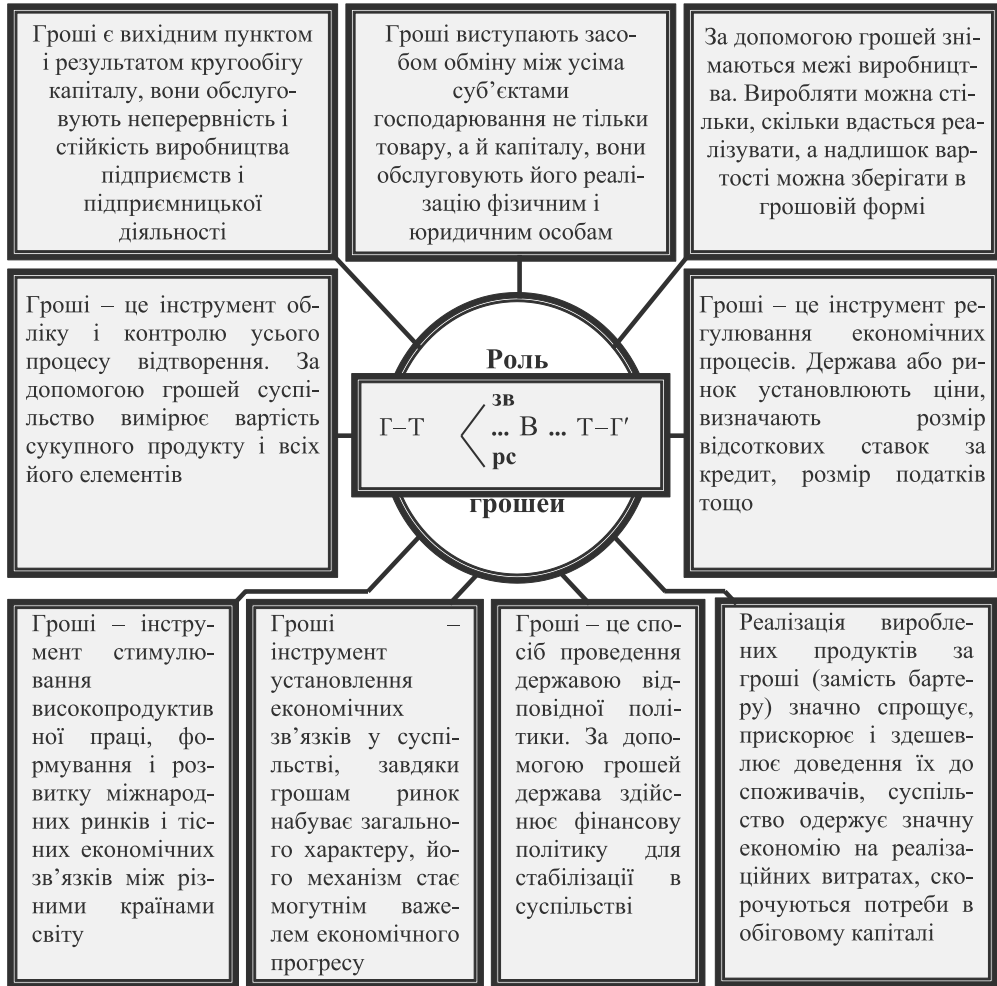

Рис. 7.3. Функції грошей

РОЛЬ ГРОШЕЙ У РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

Кожен новий капітал при своїй першій появі на сцені, тобто на товарному або грошовому ринку, незмінно з'являється у вигляді грошей – грошей, які шляхом визначених процесів повинні перетворитись на капітал
(К. Маркс)

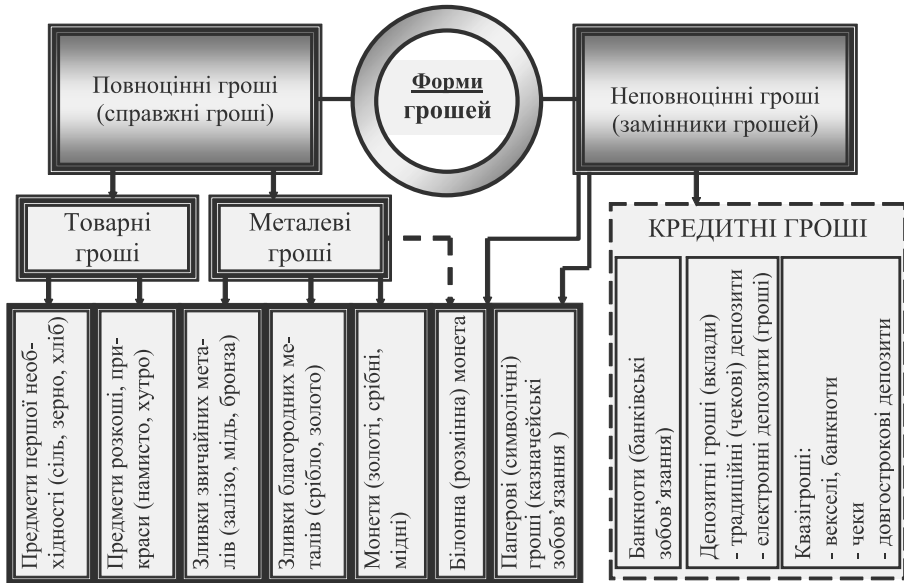
Кількість товарів	Кількість цін в економіці	
	Бартерній	Грошовій
3	3	3
10	45	10
100	4950	100
1000	199500	1000

Рис. 7.4. Роль грошей у ринковій економіці

ЕВОЛЮЦІЯ ГРОШЕЙ

«Сила будь-якої держави, її міжнародний авторитет визначаються не кількістю гармат і чисельністю солдатів, а насамперед стійкістю її грошової одиниці...»

(С. Вітте)

Відмінності золотих і паперових грошей

- Золоті гроші – повноцінні гроші.
- Паперові гроші – знаки, представники золота. “Золото обертається тому, що має цінність, паперові гроші мають цінність тому, що обертаються” (К. Маркс).
- Перші мають суттєву внутрішню вартість, другі тільки визначають вартість перших.
- Золоті гроші виникають в результаті історичного розвитку товарного обміну, паперові випускаються державою і знаходяться в обігу з примусовим курсом.
- Золоті гроші є мірою вартості усіх інших товарів, паперові – заміщують повноцінні гроші в функції „засіб обігу”

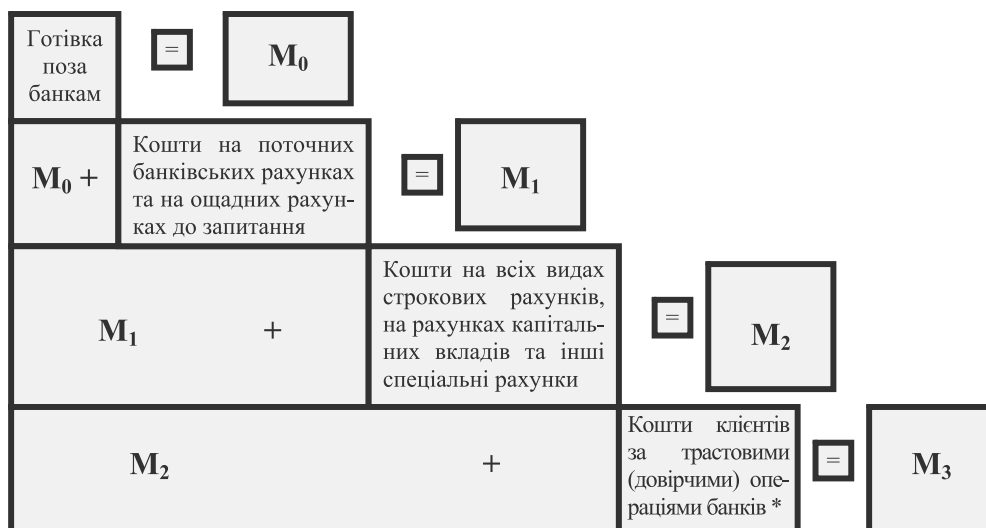
Відмінності паперових і кредитних грошей

- Паперові гроші виникають із функції “засіб обігу”, кредитні – із функції “засіб платежу”.
- Паперові гроші випускаються державою, кредитні – банком.
- Паперові гроші являються грошима тому, що їх у цій ролі визначила держава, кредитні гроші не мають примусового використання.
- Перші не забезпечені золотом, другі – забезпечені золотом та іноземною валютою

Рис. 7.5. Еволюція грошей

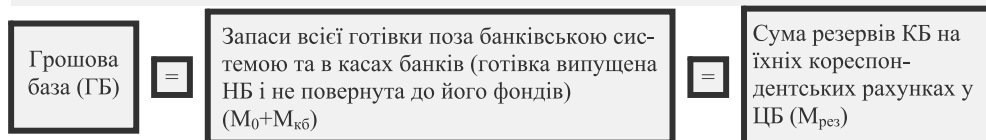
ГРОШОВА МАСА

Сукупність залишків грошей в усіх формах, які перебувають у розпорядженні суб'єктів грошового обігу в певний момент часу, називається грошовою масою.

* Трасові операції (довірчі операції банків): управління майном приватних осіб, які позбавлені права здійснювати цю функцію; вкладення грошей в акції і нерухомість, сплата грошей, податків; платіжні операції юридичних осіб; гарантування позик; зберігання ЦП, продаж акцій на фондовому ринку

Маса грошей на балансі ЦБ називається грошовою базою

На величину грошової маси впливають:

- загально економічні фактори;
- зобов'язання комерційних банків за кредитами, що отримали від ЦБ;
- сальдо іноземних активів в умовах їх конвертації в національну валюту;
- купівля-продаж емісійними установами ЦБ;
- капітал і прибуток від емісійної діяльності;
- швидкість обігу грошей

Рис. 7.6. Грошова маса

ЗАКОН ОБІГУ ГРОШЕЙ

Визначає кількість грошей, необхідних для обігу, тобто реалізації товарів.

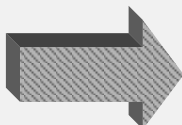

Рис. 7.7. Закон обігу грошей

ШВИДКІСТЬ ОБІГУ ГРОШЕЙ

Характеризує частоту, з якою кожна одиниця готівкових в обігу, грошей (гривня, долар тощо) використовується в середньому для реалізації товарів і послуг за певний період (рік, квартал, місяць)

Величина швидкості обігу грошей визначається за формулою

$$V = \frac{P \cdot Q}{M} \quad \text{або} \quad O = \frac{CЦ}{M}$$

де $V (O)$ – швидкість обігу грошей;
 $P (CЦ)$ – середній рівень цін на товари;
 Q – фізичний обсяг товарів та послуг, що реалізовані в даному періоді;
 M – середня маса грошей, що перебуває в обороті за певний період

Фактори, які впливають на швидкість обігу грошей

- Обсяг, структура та ефективність суспільного виробництва.
- Величина і швидкість товарних потоків на стадії обміну.
- Рівень розвитку ринкових зв'язків між суб'єктами процесу відтворення.
- Збалансованість попиту і пропозиції на ринку.
- Рівень розвитку маркетингу.
- Рівень інфляції.
- Рівень розвитку економічної інфраструктури (транспорту, торгівлі, банківської справи, цінних паперів)

Наслідки зміни швидкого обігу грошей

- Збільшення швидкості обігу за умови сталості товарообороту платоспроможний попит збільшується, і навпаки.
- Ускладнює чи полегшує регулювання грошового обігу.
- Дає узагальнююче відображення зміни інтенсивності економічних процесів, що становлять основу грошового обігу

Грошовий обіг у різних його формах регулюється економічним законом, який відбиває економічну залежність між масою товарів, рівнем їх цін і швидкістю обігу грошей.

Рис. 7.8. Швидкість обігу грошей

СУТНІСТЬ ІНФЛЯЦІЇ

«Під інфляцією я розумію стійке і неперервне зростання цін, яке виступає повсюди, як грошовий феномен, спричинений надлишком грошей по відношенню до випуску продукції.....»

М. Фрідмен

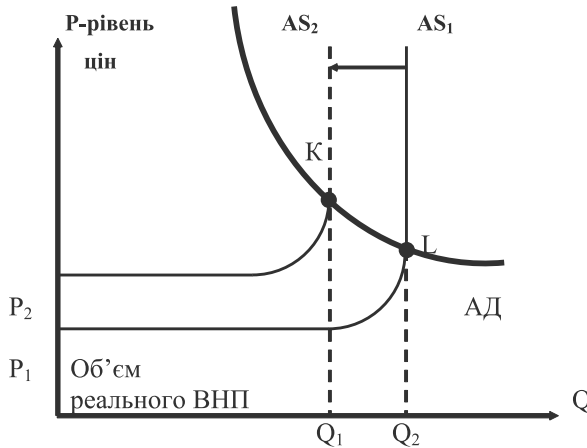

Рис. 7.9. Сутність інфляції

ТИПИ ІНФЛЯЦІЇ

Причиною інфляції може бути як перевищення попиту над пропозицією, так і відставання попиту від пропозиції. Результатом перевищення попиту над пропозицією є інфляція попиту (монетарна інфляція). Відставання пропозиції від попиту спричинює інфляцію витрат (пропозиції). Вони належать до відкритого (помірного) типу інфляції

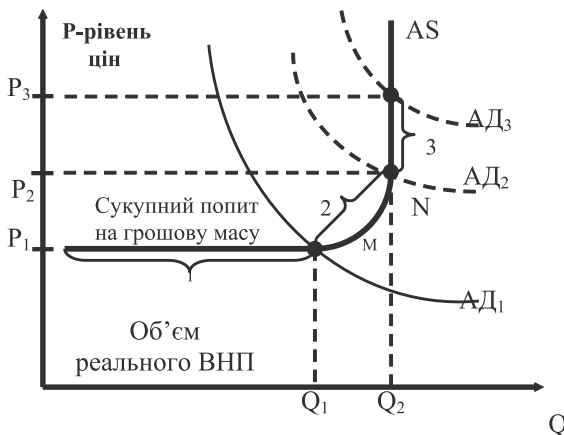
Інфляція витрат (пропозиції) – інфляційний процес розвивається під впливом ряду немонетарних факторів, що зумовлюють зростання цін через збільшення витрат виробництва і збільшення собівартості одиниці продукції

Причини інфляції витрат

- Зростання заробітної плати.
- Зростання витрат на енергетичні й сировинні ресурси.
- Падіння продуктивності праці.
- Посилення монополізації виробництва і ринку.
- Олігополістична практика ціноутворення та фінансова політика держави

Інфляція попиту безпосередньо пов'язана з дією монетарних факторів, насамперед з надлишковою емісією грошей, яка призводить до перевищення попиту існуючої пропозиції товарів та послуг

Причини інфляції попиту

- Розширення державних замовлень:
 - військових та
 - соціальних.
- Зростання попиту на засоби виробництва в умовах майже повної завантаженості виробничих потужностей.
- Зростання доходів населення

Рис. 7.10. Типи інфляції

ВИДИ ІНФЛЯЦІЇ

«...У довгостроковому періоді економіка не може мати помірковану інфляцію. Якщо ви починаєте фліртувати з інфляцією, то обов'язково одружитеся з нею...».

О. Еммінгер

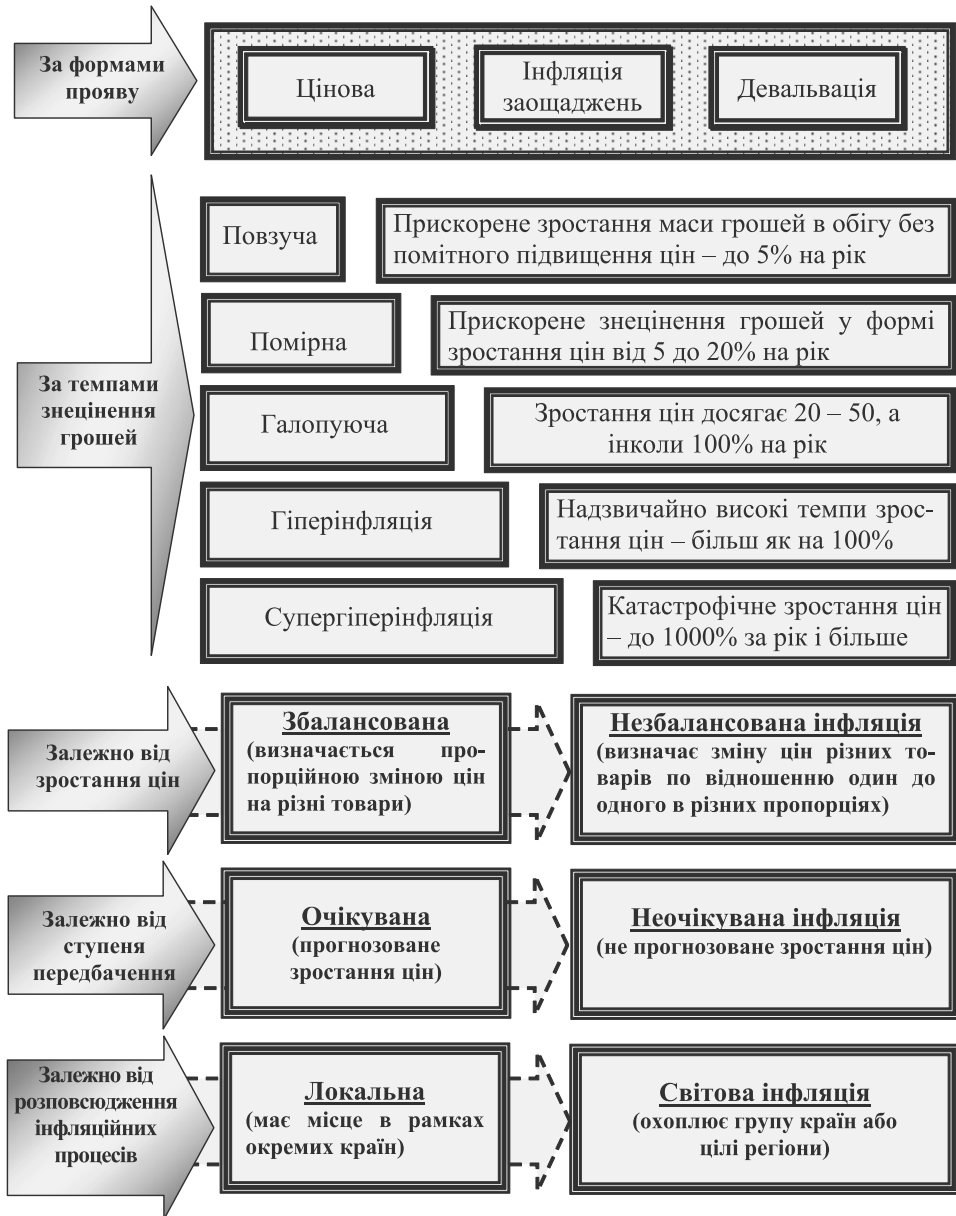

Рис. 7.11. Види інфляції

ОСОБЛИВОСТІ ІНФЛЯЦІЇ В УКРАЇНІ

«Головною причиною помилок стало ... механічне перенесення на нашу економіку висновків щодо природи інфляції. На першому етапі її сприймали як інфляцію попиту ..., тоді як у дійсності в Україні була інфляція витрат виробництва»

А. Чухно

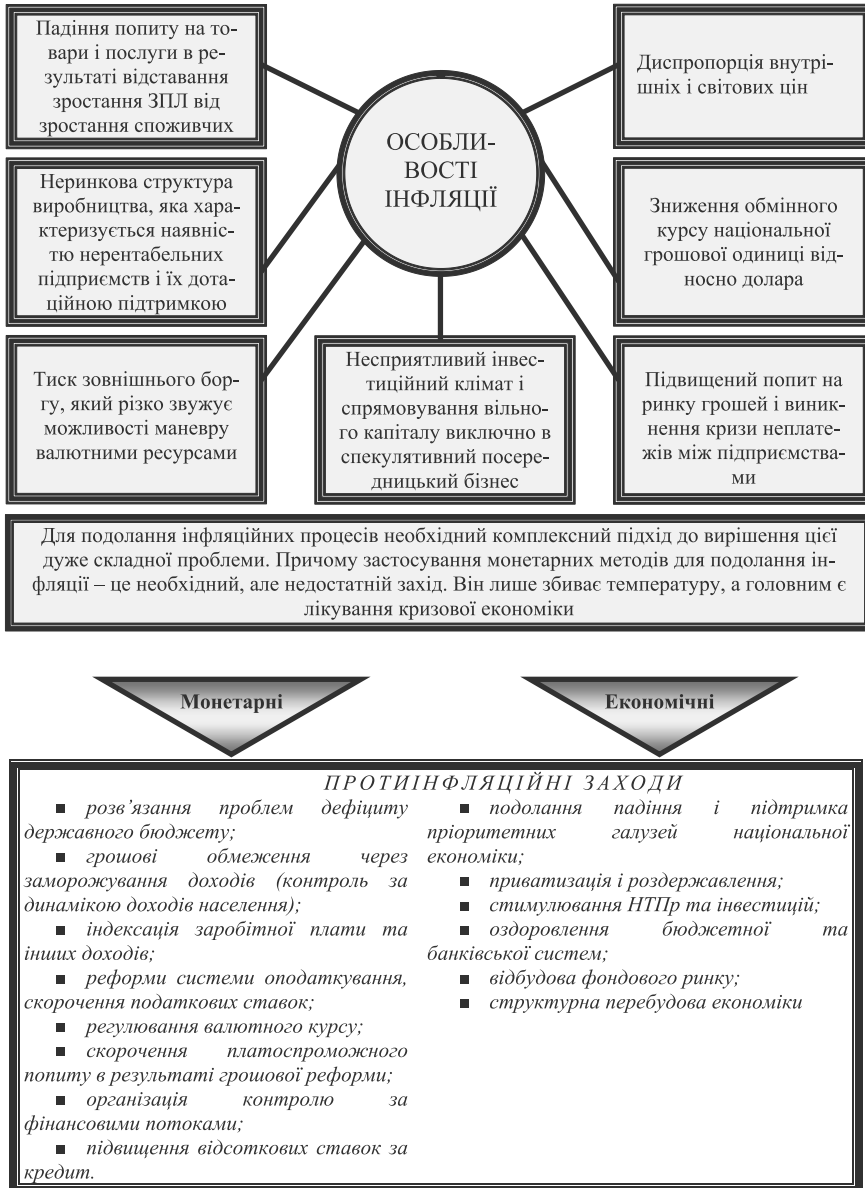
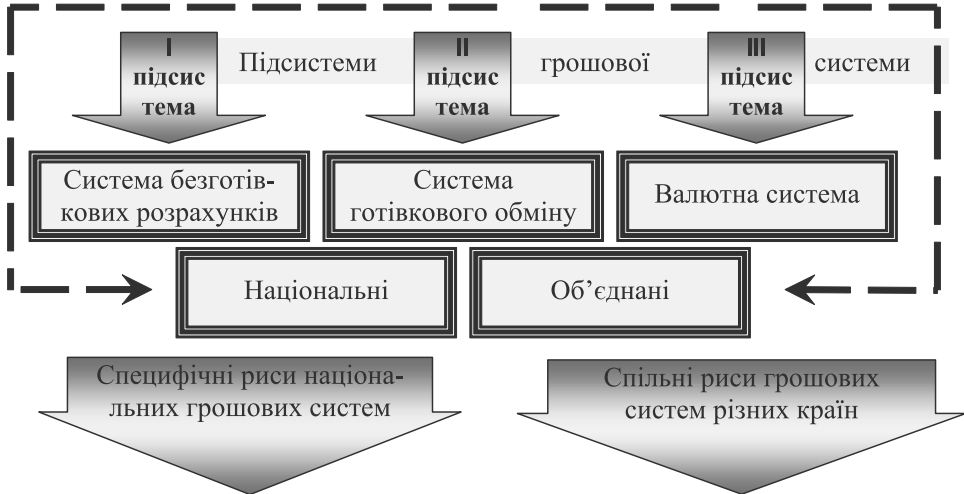

Рис. 7.12. Особливості інфляції в Україні

СУТНІСТЬ ГРОШОВОЇ СИСТЕМИ

Грошова система – це встановлена державою форма організації грошового обігу в країні.

Грошова система – складовий елемент господарського механізму і регулюється законами держави

- у розвитку ГС важливу роль відіграє історичний чинник, традиції, національні особливості, рівень економічного розвитку;

- національна ГС – це захисний механізм для національної економіки від зовнішніх дестабілізуючих факторів.

- однотипність методів регулювання грошових потоків та маси грошей в обігу;

- ідентичність інструментів регулювання грошового ринку.

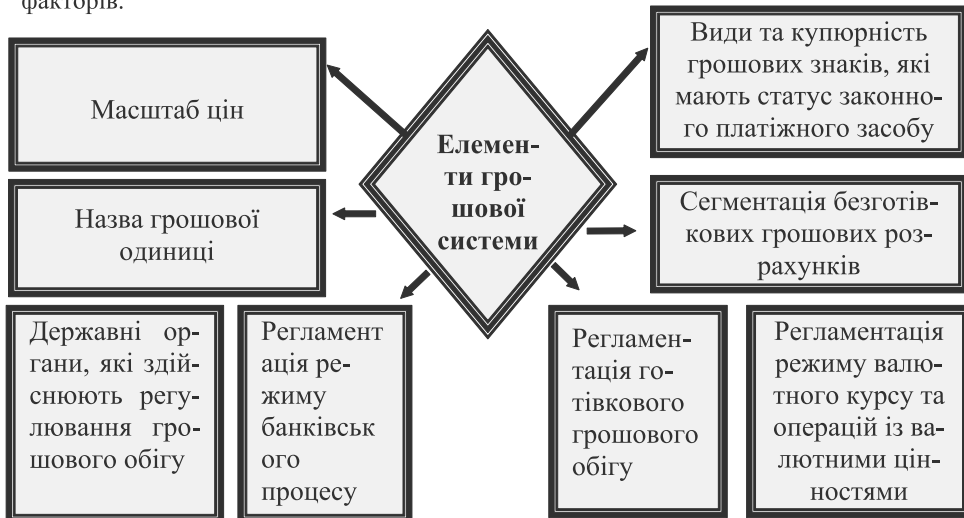

Рис. 7.13. Сутність грошової системи

ТИПИ ГРОШОВИХ СИСТЕМ

Визначаються змістом елементів та їхньою взаємодією, які зумовлюють тенденції розвитку та закономірності функціонування грошових систем

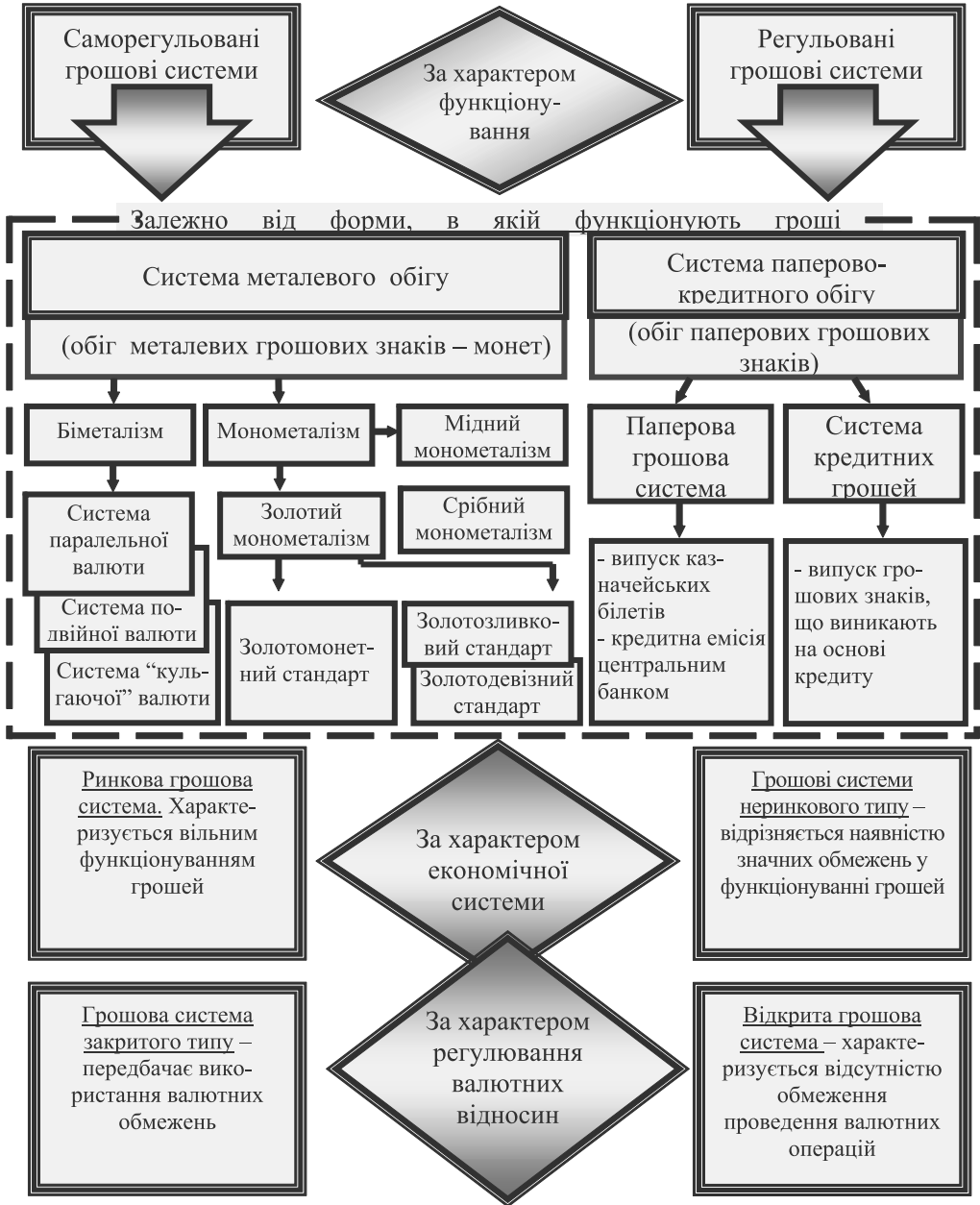

Рис. 7.14. Типи грошових систем

ПРАКТИКУМ

Основні терміни і поняття

Форма вартості	Грошові агрегати
Гроші	Інфляція
Ціна	Форми інфляції
Масштаб цін	Типи інфляції
Повноцінні гроші	Інфляція попиту
Неповноцінні гроші	Інфляція пропозиції
Міра вартості	Темп інфляції
Грошова маса	Індекс цін
Грошова база	Антиінфляційні заходи
Закон грошового обігу	Типи грошових систем

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте основні теорії виникнення грошей.
2. У чому полягає суть грошей?
3. У чому полягає еволюція грошей?
4. Охарактеризуйте грошові агрегати.
5. Який механізм зміни маси грошей в обігу.
6. Яке відношення має масштаб цін до функцій грошей?
7. Розкрийте співвідношення основних функцій грошей.
8. Сформулюйте закони обігу грошей.
9. Що таке валютний курс?
10. Що таке інфляція?
11. Які причини інфляції?
12. У чому полягає суть інфляції?
13. Основні види інфляції?
14. Які існують типи інфляції (покажіть графічно)?
15. Назвіть основні наслідки та шляхи подолання інфляції.
16. Особливості інфляції в Україні.
17. Вартість грошей. Ціна грошей.
18. Гроші як загальний еквівалент і абсолютно ліквідний актив.

Теми рефератів

1. Еволюція грошей в Україні.
2. Грошова реформа в Україні: теорія, практика, проблеми.
3. Способи регулювання інфляції в Україні наприкінці XX і початку XXI ст.

ТЕМА 8. КАПІТАЛ ЯК ЕКОНОМІЧНА КАТЕГОРІЯ, ВИДИ КАПІТАЛУ ТА ЙОГО РУХ

- 8.1. Капітал як економічна категорія розвинутого товарного виробництва.
- 8.2. Механізм і способи виробництва додаткової вартості.
- 8.3. Кругооборот та оборот капіталу підприємства.

8.1. Капітал як економічна категорія розвинутого товарного виробництва

Капітал як основна категорія капіталістичного способу виробництва містить у собі уся сукупність відносин привласнення, капіталістичної власності. Остання укорінюється в процесі первинного нагромадження капіталу, складовими якого є:

- відчуження безпосередніх виробників від засобів виробництва;
- утворення двох особливих економічних суб'єктів виробничих відносин – найманих працівників і капіталістів;
- перетворення робочої сили найманих працівників на товар;
- перетворення простого товарного виробництва на капіталістичне;
- перетворення грошей на капітал.

Цей процес відбувався протягом декількох століть у різних формах і в різний час. В результаті в суспільстві виникають не тільки нові виробничі відносини, представлені капіталом, а й економічні школи, які по-різному визначають їхню сутність. Сучасна економічна наука трактує капітал як складну, багатоаспектну категорію.

В економічні теорії сформувалися такі підходи до визначення сутності капіталу:

1. *Предметно-функціональний підхід*. Згідно з ним капітал ототожнюється з накопиченою працею, тобто всім тим, що використовується у виробництві, з метою виготовлення реалізованої продукції і отримання прибутку. Так, Д. Рікардо вважав, що капітал – це засоби виробництва, А. Маршалл зараховував до капіталу всі речі, які створюють передумови виробництва. Аналогічні підходи існують і в сучасні економічні науки (П. Самуельсон).
2. *Монетаристський (грошовий) підхід*. Капітал тут досліджується як фінансовий ресурс, що приносить дохід його власникові у вигляді відсотків. Прихильники монетаристської концепції виходять з того, що капітал – це гроші або їх замітники – кредитні гроші, які пов'язані з отриманням доходу.
3. *Соціально-економічний підхід*. Згідно з ним, капітал К. Маркса трактується як економічна категорія, як специфічні суспільні відносини, що виникають за певних історичних умов.

Особливістю цього підходу є прагнення К. Маркса подолати однобічність попередніх концепцій у підходах до проблеми і охарактеризувати соціально-економічну сутність капіталу в органічному взаємозв'язку з економічними відносинами та виявити джерело самозростання вартості.

Свій аналіз К. Маркс починає зі ствердження, що будь-який капітал (промисловий, торговельний, позичковий) починає свій обіг із **грошової форми**, тобто як певна сума грошей. **Отже, першою формою капіталу завжди виступають гроші** (рис. 8.1).

Проте обіг капіталу за змістом суттєво відрізняється від обігу товарів і грошей при простому товарному виробництві. В обігу товарів і грошей, який виражається формулою **Т–Г–Т** обіг починається і завершується товаром з різною споживчою вартістю. Сенс цієї формули – тут споживча вартість одного роду обмінюється на спо-

живчу вартість іншого роду з метою задоволення потреб покупця. Гроші тут виконують роль посередника. Перетворюючись на товар, вони витрачаються повністю.

На відміну від обігу товарів і грошей, обіг капіталу починається і завершується грошима, що відображає формула $G-T-G$. Тут гроші виконують зовсім іншу роль, вони не витрачаються, вони авансуються і знову повертаються до свого власника. Отже, кінцева мета обігу грошей є самі гроші. Але ж усі гроші як споживчі вартості якісно однорідні. І така операція була б явно недоречною, якби першопочаткові і кінцеві гроші були кількісно рівні як вартості. Купувати товари, а потім знову їх продавати за одну й ту саму суму немає ніякого сенсу. Очевидно, з обігу повинна повернутися більша сума грошей, чим кинута в нього. Тому метою кругообігу грошей у формулі $G-T-G$ є зростання вартості. І тоді схема товарно-грошового обміну (загальна формула обігу капіталу) набуде такої форми: $G-T-G'$ або $G-T-G + \Delta z$, де Δz означає приріст початково авансованої суми грошей. **Цей приріст К. Маркс назвав додатковою вартістю.** Здатність грошей створювати додаткову вартість перетворює їх на капітал, тобто на вартість, що приносить додаткову вартість. Власник грошей, який одержує додаткову вартість, є капіталістом (рис. 8.2).

На перший погляд, цей приріст утворюється у сфері обігу шляхом продажу товарів за цінами вищими, а купівля – нижчими від вартості. В дійсності в обігу нічого нового не створюється. Товарообіг у чистому вигляді – це обмін еквівалентів, тобто різних вартостей. А там, де рівність, не може бути вигоди. Правда, обіг у чистому вигляді не існує, оскільки ринкові ціни не збігаються з вартістю товару. Проте навіть із надбавки до ціни додаткова вартість виникнути не може, тому що взаємні втрати і витрати покупців і продавців урівноважуються. Спекулятивні надбавки до цін призводять тільки до перерозподілу сукупної додаткової вартості. Приріст грошей капіталіста-продавця втрачається тільки-но він стає покупцем. *«Як не крутись, – пише К. Маркс, – а факт залишається фактом: якщо обмінюються еквіваленти, то не виникає ніякої додаткової вартості, і якщо обмінюються не еквіваленти, теж не виникає ніякої додаткової вартості. Обіг, або товарообмін, не створює ніякої вартості».*

Отже, додаткова вартість не може виникнути в обігу, але вона не може виникнути і поза обігом. Гроші неможливо перетворити на капітал, якщо той, хто ними володіє, не вступає у відносини з іншими власниками. У цьому проявляється суперечність загальної формули капіталу.

«Таким чином, – пише далі К.Маркс, – капітал не може виникнути в обігу, а також не може виникнути і поза обігом. Він повинен виникнути в обігу і в той же час поза обігом». У з'ясуванні способу розв'язання цієї суперечності і полягає таємниця виникнення додаткової вартості і перетворення грошей на капітал.

Суперечність загальної формули капіталу може бути розв'язана позитивно лише за умови, що на ринку існує особливий товар, споживча вартість якого здатна створювати нову вартість, до того ж більшу, ніж та, яку він має. Таким унікальним товаром є робоча сила.

Дійшовши такого висновку, К. Маркс розв'язав і основне протиріччя формули капіталу. Товари купуються за вартістю, продаються за вартістю (умови закону вартості дотримані) і в той же час особливий товар – робоча сила при її споживанні створює додаткову вартість. Аналізуючи товар – робоча сила і його властивості К. Маркс вперше відкрив і корінні відмінності між робочою силою і працею. Це дало

можливість зрозуміти, де знаходиться основне джерело додаткової вартості. Він до- вів, що праця не є товаром. Робітник продає підприємцю не працю, а робочу силу, тобто здатність до праці. Праця – це функція робочої сили, процес її продуктивного споживання.

Для перетворення робочої сили на товар необхідні такі умови:

- 1) її власник має бути вільним у правовому відношенні, мати змогу по своєму розу- мінню розпоряджатися своєю здатністю до праці.
- 2) власник робочої сили має бути позбавлений засобів виробництва, а отже і засобів до існування, що змушує його продавати свою робочу силу.
- 3) наявність у суспільстві осіб, які володіють засобами виробництва і грошима, а тому мають змогу купувати і використовувати робочу силу.

Отже, гроші перетворюються на капітал тоді, коли вони авансуються в складові елементи процесу виробництва – засоби виробництва і робочу силу з ме- тою отримання додаткової вартості і привласнення результатів чужої праці.

8.2. Механізм і способи виробництва додаткової вартості

Високорозвинуте товарне виробництво має двоїтий характер. Воно являє собою єдність процесу праці і процесу зростання вартості.

Процес праці – це процес впливу людини на природу з метою створення матері- альних благ. Проте в кожній суспільно-економічній формації процес праці здійсню- ється в конкретних соціально-економічних умовах, які визначаються панівною фор- мою власності на засоби виробництва.

У капіталістичному суспільстві, де поєднання робочої сили із засобами вироб- ництва здійснюється через ринок, де підприємець (капіталіст) купує робочу силу і засоби виробництва, процес праці характеризується двома особливостями.

По-перше, робітник працює під постійним контролем підприємця, якому він про- дав свою робочу силу; *по-друге*, вироблений найманим працівником продукт нале- жить підприємцю-власнику авансованих коштів.

Отримавши у своє розпорядження робочу силу і засоби виробництва, підпри- ємець намагається вилучити додаткову вартість, тобто він хоче виробити товар, вар- тість якого була б більшою від суми вартості засобів виробництва і робочої сили, на які він авансував свої гроші.

Механізм утворення додаткової вартості К. Маркс показав на прикладі виробни- цтва пряжі на бавовно-прядильному комбінаті (рис. 8.3).

Для виробництва пряжі підприємець купує необхідні засоби виробництва, на- приклад, вартістю 12\$, а також робочу силу, денна вартість якої дорівнює 3\$. При- пустимо, що при тривалості робочого дня 10 годин робітник відтворює вартість своєї робочої сили протягом 5 годин праці.

У процесі виробництва робітник конкретною працею: а) створює нову споживчу вартість; б) зберігає і переносить вартість засобів виробництва (12\$) на новий про- дукт – пряжу.

Абстрактною працею він створює нову вартість, яка дорівнює денній вартості ро- бочої сили (3\$).

Якби робітник працював на підприємстві тільки 5 годин, а підприємець заплатив денну вартість робочої сили (3\$), то вартість нового товару – пряжі дорівнювала б

початкової авансованій вартості, тобто 15\$. Таким чином, процес виробництва для підприємця не досягає основної мети – отримання додаткової вартості.

Додаткова вартість може виникнути лише за умови, якщо робітник працюватиме більше того часу, який необхідний для відтворення вартості робочої сили, тобто більше ніж 5 годин. Підприємець відповідно до угоди заплатив денну вартість робочої сили і тому може змусити робітника працювати протягом усього робочого дня, тобто протягом 10 годин.

Оскільки денна вартість робочої сили уже оплачена, підприємець додатково купує лише засоби виробництва, які необхідні для продовження процесу виробництва протягом наступних 5 годин, вартістю 12\$. Як і в першій половині робочого дня робітник своєю конкретною працею зберігає і переносить на новий товар вартість засобів виробництва, а абстрактною працею створює нову вартість, яка дорівнює 3\$.

У підсумку процес виробництва протягом усього робочого дня матиме такий вигляд:

$$Г = 27 - T < \frac{3B}{PC=3} = \frac{24}{3} \dots B \dots T' < \frac{24}{6} - Г' = 30$$

Підприємець витратив на засоби виробництва і робочу силу 27\$, а повна вартість створеного продукту – пряжі становила 30\$. Авансовані гроші принесли додаткову вартість, яка дорівнює 3\$.

Аналіз процесу виробництва дав К. Марксу можливість показати, як вирішуються протиріччя загальної формули капіталу.

По-перше, привласнення підприємцем додаткової вартості відбувається без порушення законів товарного виробництва і обміну, на основі закону вартості. По-друге, процес перетворення грошей на капітал відбувається на основі єдності виробництва і сфери обігу.

Як видно з наведеного прикладу, у процесі створення додаткової вартості окремі складові капіталу (РС і ЗВ) відіграють різну роль (рис. 8.4).

Ті складові капіталу, величина вартості яких у процесі виробництва не змінюється і переноситься конкретною працею на новостворений продукт (повністю або частково), класики політекономії називають **постійним капіталом (с)**. Постійний капітал, який розглядається лише з боку матеріально-речового змісту (тобто як техніко-організаційна основа виробництва), в практиці господарювання України та інших країн СНД прийнято називати **виробничими фондами** (рис. 8.5). Структура фондів підприємства і ефективність їх використання розглядаються в наступних темах.

Частина капіталу, яка авансується на купівлю робочої сили і в процесі виробництва змінює величину своєї вартості, називається **змінним капіталом (V)**.

Теоретичний зміст поділу капіталу на постійний і змінний полягає у виявленні тієї частини капіталу, функцією якої є створення додаткової вартості.

Позначивши **додаткову вартість** буквою *m*, отримаємо структуру вартості (*W*) виробленого товару.

$$W = c + V + m.$$

Відношення додаткової вартості до змінного капіталу називається **нормою додаткової вартості (m')**:

$$m' = \frac{m}{v} 100\%$$

Норма додаткової вартості показує в якій пропорції робочий час поділяється на необхідний і додатковий, а новостворена вартість – на вартість що дорівнює величині змінного капіталу, і додаткову вартість. Тому норма додаткової вартості є вираженням рівня експлуатації найманої праці, вона показує, скільки часу протягом робочого дня найманий працівник працює на себе і скільки на власника засобів виробництва.

Не менше значення має і **показник маси додаткового продукту (M)**:

$$M = \frac{m'}{v} V,$$

де m' – норма додаткового продукту; V – кількість найманих працівників; v – вартість робочої сили (заробітна плата одного робітника).

Кожний підприємець (власник капіталу) зацікавлений у збільшенні маси і норми додаткової вартості. Цієї мети можна досягти за допомогою різних методів (способів) отримання останньої. Ними є абсолютна і відносна додаткова вартість (рис.8.6).

Виробництво абсолютної додаткової вартості реалізується шляхом збільшення тривалості робочого дня, а отже, і збільшенням додаткового робочого часу при стабільному необхідному робочому часі.

Виробництво відносної додаткової вартості здійснюється продовженням додаткового робочого часу шляхом скорочення необхідного робочого часу в межах того самого робочого дня.

Надлишкова додаткова вартість виникає в результаті зниження індивідуальної вартості товарів порівняно із суспільною вартістю внаслідок зростання продуктивності праці на підприємствах, які використовують нову техніку і технологію.

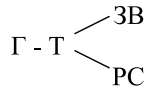
8.3. Кругооборот та оборот капіталу підприємства

Проте **капітал** – це не тільки самозростаюча вартість і специфічні капіталістичні відносини. Капітал є завжди рух самозростаючої вартості в просторі і часі. Рухом капіталу є його кругообіг і обіг (кругооборот і оборот) (рис. 8.7).

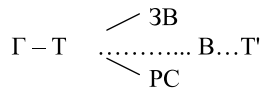
Кругооборот капіталу – послідовний рух, протягом якого капітал проходить три стадії (обіг, виробництво, обіг), набуває трьох функціональних форм (грошової, виробничої і товарної) і виконує певні функції. Стадії кругообороту промислового капіталу відображає формула

$$\Gamma - T \quad \begin{array}{l} \swarrow \text{ЗВ} \\ \dots \text{В} \dots \Gamma' - \Gamma' \\ \searrow \text{РС} \end{array}$$

Перша стадія. Рух капіталу починається зі стадії обігу, на які й капітал виступає у грошовій формі (Γ) і виконує функцію забезпечення виробництва засобами виробництва (ЗВ) та робочою силою (РС); тобто змістом цієї стадії є створення передумов виробництва додаткової вартості:

Друга стадія. Після того як уже створенні умови для початку виробництва, починається рух капіталу безпосередньо на стадії виробництва (В). На цьому етапі капітал виступає у виробничій (або продуктивній) формі і виконує функцію виробництва товарів і створення вартості, невід'ємною частиною якої повинна бути додаткова вартість:

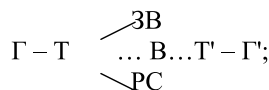
Третя стадія. Одержання підприємцем вартості та додаткової вартості неможливе, якщо капітал, тепер уже у новій функціональній формі – товарній, знову, як і на першій стадії, не пройде сфери обігу. Основною функцією капіталу в товарній формі є реалізація виробленого товару (Т') й отримання певної суми грошей (Г'), яка кількісно дорівнює Г (первісно авансовані гроші) та $\Delta\mathcal{E}$, що і є, за визначенням К. Маркса, додатковою вартістю:

$$T' - \Gamma'$$

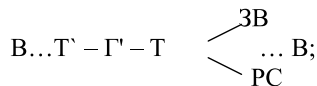
Як видно, кругооборот відбувається нормально лише за умови, якщо його різні стадії без затримок переходять одна в одну. В іншому випадку це загрожує дестабілізацією економіки.

Рух капіталу не припиняється із завершенням одного кругообороту, він постійно повторюється. У кожному кругообороті промисловий капітал послідовно набуває трьох функціональних форм, кожна з яких здійснює власний кругообіг, які представленні формулами:

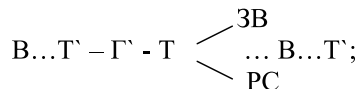
1) Кругооборот грошового капіталу:

2) Кругооборот продуктивного (виробничого) капіталу:

3) Кругооборот товарного капіталу:

Кругооборот капіталу, який розглядається не як окремий акт, а як постійно поновлюваний процес, називається оборотом капіталу. Він **вимірюється часом і швидкістю**.

Час обороту капіталу – це період, протягом якого ресурси проходять сфери виробництва та обігу і повертаються до вихідної (грошової) форми. Час обороту капіталу складається з *двох частин*: 1) часу виробництва; 2) часу обігу. Час виробництва включає в себе робочий період, перерви у процесі праці, час у виробничих запасах, а час обороту – час продажу, придбання продукції та час придбання факторів виробництва.

Швидкість обороту капіталу. Оскільки час обороту індивідуальних капіталів неоднаковий (у деяких галузях він триває кілька років, а в деяких – значно менше і може тривати кілька місяців, тижнів або днів), то для здійснення аналізу швидкості обороту необхідно мати якусь загальну міру. Такою мірою прийнято вважати рік – 360 днів. Швидкість обороту капіталу вимірюється кількістю оборотів за рік:

$$N = 360/o, \text{ або } n = 0/o,$$

де n – кількість оборотів за рік;

360 – кількість днів у році;

o – тривалість одного обороту.

Підприємці завжди намагаються скоротити час обороту капіталу або прискорити швидкість його обороту, оскільки при тій самій величині авансованого капіталу це дасть можливість отримувати більше додаткової вартості. Чинниками, які визначають швидкість обороту промислового капіталу, є його структура та спосіб перенесення вартості на товари.

Відповідно до способу перенесення вартості на створений продукт капітал у виробничій формі поділяється на **основний та оборотний** (див. рис. 8.4).

До **основного капіталу** відносять будівлі, споруди, машини, обладнання та ін. Вони багато разів використовуються у виробничих циклах і переносять свою вартість на готовий продукт частинами, в міру їхнього зносу.

До **оборотного капіталу** відносять сировину, допоміжні матеріали, пальне, та ін.. Вони використовуються повністю за один виробничий цикл і протягом нього переносять свою вартість на готовий продукт. До оборотного капіталу належать також вартість робочої сили, яка набирає форми фонду заробітної плати.

Оборотний капітал у сукупності з капіталом обігу (це частина капіталу підприємства, яка перебуває у грошовій і товарній формах – грошові кошти, кошти в розрахунках, готові вироби) утворюють **оборотні засоби**.

Процес переносу вартості основного капіталу протягом його служби на вартість виробленого товару називається **амортизацією**. Щорічні амортизаційні відрахування, які утворюють амортизаційний фонд, здійснюються за спеціальними нормами, які в кожній країні встановлюють державні органи.

Норма амортизації – встановлений законодавчо відсоток від балансової вартості основного капіталу, який списується щорічно на собівартість продукції. Її розрахунки здійснюються за формулою

$$Ha = Kb/An - Kl/Kb \times 100\%,$$

де Kb – балансова вартість основного капіталу; Kl – ліквідаційна вартість основного капіталу, An – нормативний строк функціонування основного капіталу (ОК).

Амортизаційний фонд частково використовується на капітальний ремонт елементів основного капіталу, проте основна його частина нагромаджується у грошовій формі для того, щоб у майбутньому придбати нові машини, обладнання та інше на заміну тих, що зносилися.

Зношування основного капіталу відбувається під впливом **двох факторів**: 1) *виробничого використання* – в результаті нього засоби праці втрачають свою споживчу вартість, **фізично зношуються**; 2) *технічного прогресу*, розповсюдження досягнень якого зумовлює появу дешевих або досконаліших засобів праці, тобто спричинює **моральний знос** основного капіталу, що використовується. За сучасних умов саме моральний знос зумовлює необхідність швидкого поновлення елементів основного капіталу, що, в свою чергу, приводить до впровадження в практику господарювання ринкових країн нових систем амортизації. Згідно з цим в Україні, відповідно до Закону «Про оподаткування доходу підприємства» від 1.07.1991 р., використовують два методи відрахування амортизації: пропорційний і прискорений. При цьому основний капітал поділений на чотири групи, для кожної з яких розроблено **свої норми амортизації**, які були введені з 10.10.2004 р.

1-ша група – будівлі, споруди, передавальні пристрої, в тому числі житлові будинки та їх частини – 2%;

2-га група – автомобільний транспорт і вузли до нього, інформаційні системи, меблі, побутові електронні та електромеханічні прилади, інше конторське (офісне) обладнання – 10%;

3-тя група – будь-які інші основні фонди, не включені до груп 1,2 і 4 – 6%;

4-та група – електронно-обчислювані машини, інші машини для автоматичного оброблення інформації, їх програмне забезпечення, телефони, мікрофони і рації, вартість яких перевищує вартість малоцінних товарів (предметів) – 15%.

Мета прискореної амортизації – стимулювання капіталовкладень; створення резерву виробничих потужностей; забезпечення розширеного відтворення засобів праці інноваційного типу.

Наслідком самозростання вартості в процесі кругообороту і обороту капіталу є нагромадження капіталу.

Нагромадження капіталу – процес зворотного перетворення додаткової вартості на капітал. Додаткова вартість, що виникає в процесі кругообороту і обороту капіталу, використовується його власником по-різному:

- одна частина додаткової вартості спрямовується на задоволення особистих (невиробничих) потреб, набуваючи форми доходу;
- друга частина – спрямовується на розширення елементів продуктивного капіталу, слугуючи джерелом нагромадження капіталу і розширення суспільного відтворення.

Нагромадження здійснюється через капітальні вкладення, а ефективність використання останніх – темпами нарощування матеріально-технічної бази суспільства, впровадженням в народне господарство досягнень науково-технічного прогресу (див. рис. 8.8; 8.9).

Існують різноманітні шляхи ефективності нагромадження.

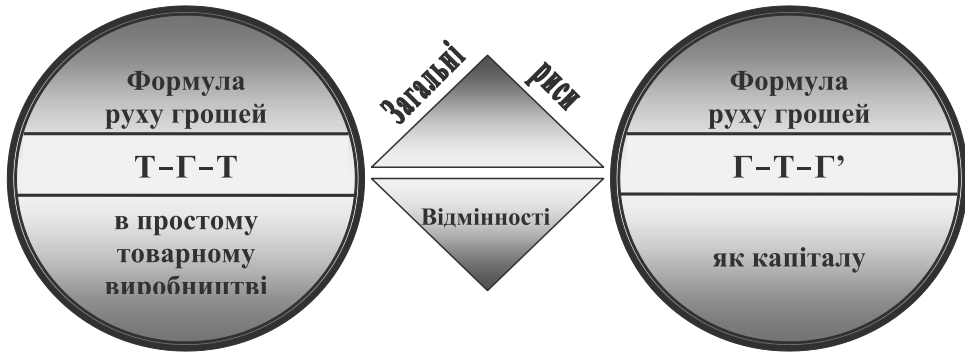
- поліпшення технологічної структури капітальних вкладень;
- підвищення частки капітальних вкладень на технічне переоснащення і реконструкцію діючих підприємств при зниженні частки нового будівництва (удосконалення відтворювальної структури капітальних вкладень);
- значне скорочення за рахунок концентрації ресурсів тривалості будівництва, виключення випадків перевищення нормативних строків спорудження об'єктів;
- здійснення необхідної реконструкції виробничої бази будівельного комплексу для нарощування обсягів будівництва об'єктів соціальної сфери.

Вирішальним засобом підвищення ефективності нагромадження в умовах ринкових відносин є науково-технічний прогрес.

ГРОШІ ЯК ГРОШІ І ГРОШІ ЯК КАПІТАЛ

Будь-який новий капітал (промисловий, торговельний, позиковий) починає свій обіг на ринку з певної суми грошей, грошей, які шляхом відповідних процесів повинні перетворитися на капітал.

- зовні обидві формули мають багато подібного. І в першій, і в другій формулі кругообіг складається з тих самих, але протилежних стадій (Т-Г) і (Г-Т);
- у кожній фазі в наявності одні й ті самі елементи: товар і гроші;
- кожний кругообіг представлений трьома контрагентами: покупцем, продавцем і посередником

- Обіг починається і завершується товаром
- Гроші витрачаються повністю для отримання споживчої вартості
- Роль посередника виконують гроші
- Кругообіг починається з продажу одного товару, а завершується купівлею іншого
- Мета кругообігу – нова споживча вартість

- Обіг починається і завершується грошима
- Гроші лише авансуються
- Роль посередника виконує товар
- Процес починається і завершується грошима
- Мета кругообігу – отримання більше грошей, чим авансовано

Капітал – це авансована вартість, що в процесі свого руху приносить більшу вартість, самозростає:

$$Г-Т-Г+\Delta Г.$$

Цей приріст $\Delta Г$ К. Маркс назвав додатковою вартістю

Рис. 8.1. Гроші як гроші і гроші як капітал

СУТНІСТЬ КАПІТАЛУ

«Капітал – це не річ, а певне суспільне, належне певній історичній формації суспільства виробниче відношення, яке представлено в речі специфічного суспільного характеру..»

К. Маркс

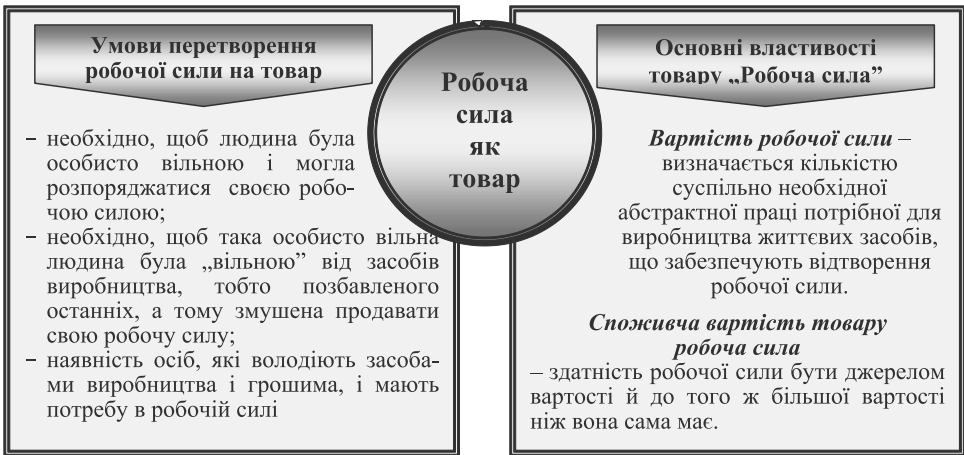
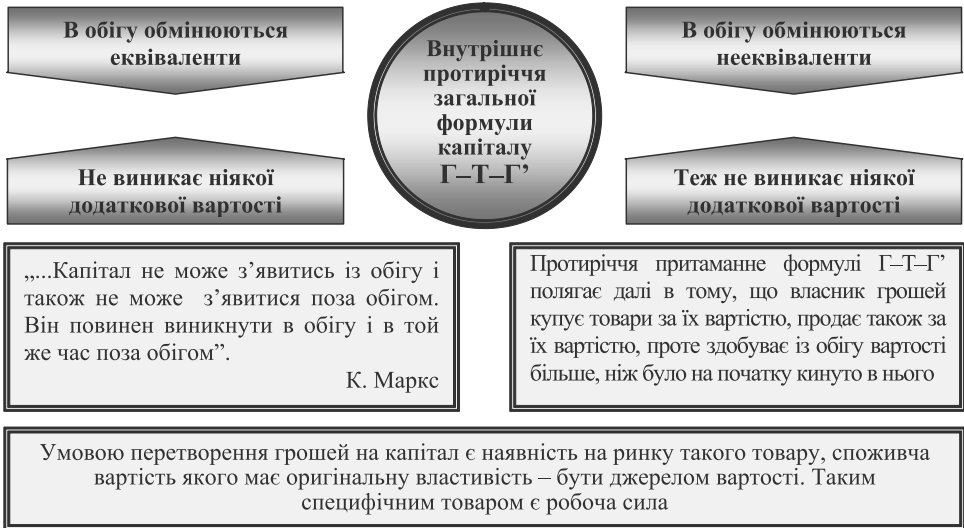

Рис. 8.2. Сутність капіталу

ВИРОБНИЦТВО ДОДАТКОВОЇ ВАРТОСТІ

«...Процес зростання вартості є ні що інше, як процес утворення вартості, продовжений далі відомого пункту».

К. Маркс

Вихідні дані	Вартість використаних засобів виробництва	Денна вартість робочої сили	Тривалість робочого дня	Відтворення робочої сили
	12 грн	3 грн	10 год	понад 5
5 год (перша половина робочого дня)	$\Gamma \begin{matrix} / \\ \backslash \end{matrix} \begin{matrix} \Gamma \\ \Gamma \end{matrix}$	$3B = 12$ $PC = 3$	$.V... \begin{matrix} / \\ \backslash \end{matrix} \begin{matrix} \Gamma \\ \Gamma \end{matrix}$	12 - $\Gamma = 15$ грн 3
5 год (друга половина робочого дня)				12 - $\Gamma = 15$ грн 3
Усього за 10 год (за один робочий день)				24 - $\Gamma = 30$ грн 6
30 грн - 27 грн = 3 грн				

Додаткова вартість – частина новоствореної вартості, яка є результатом додаткової праці найманих працівників і втілена у вартості додаткового продукту і безоплатно присвоюється власниками умов праці, виступає специфічно капіталістичною формою експлуатації найманих працівників і метою капіталістичного способу виробництва.

Рис. 8.3. Виробництво додаткової вартості

СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ КАПІТАЛУ

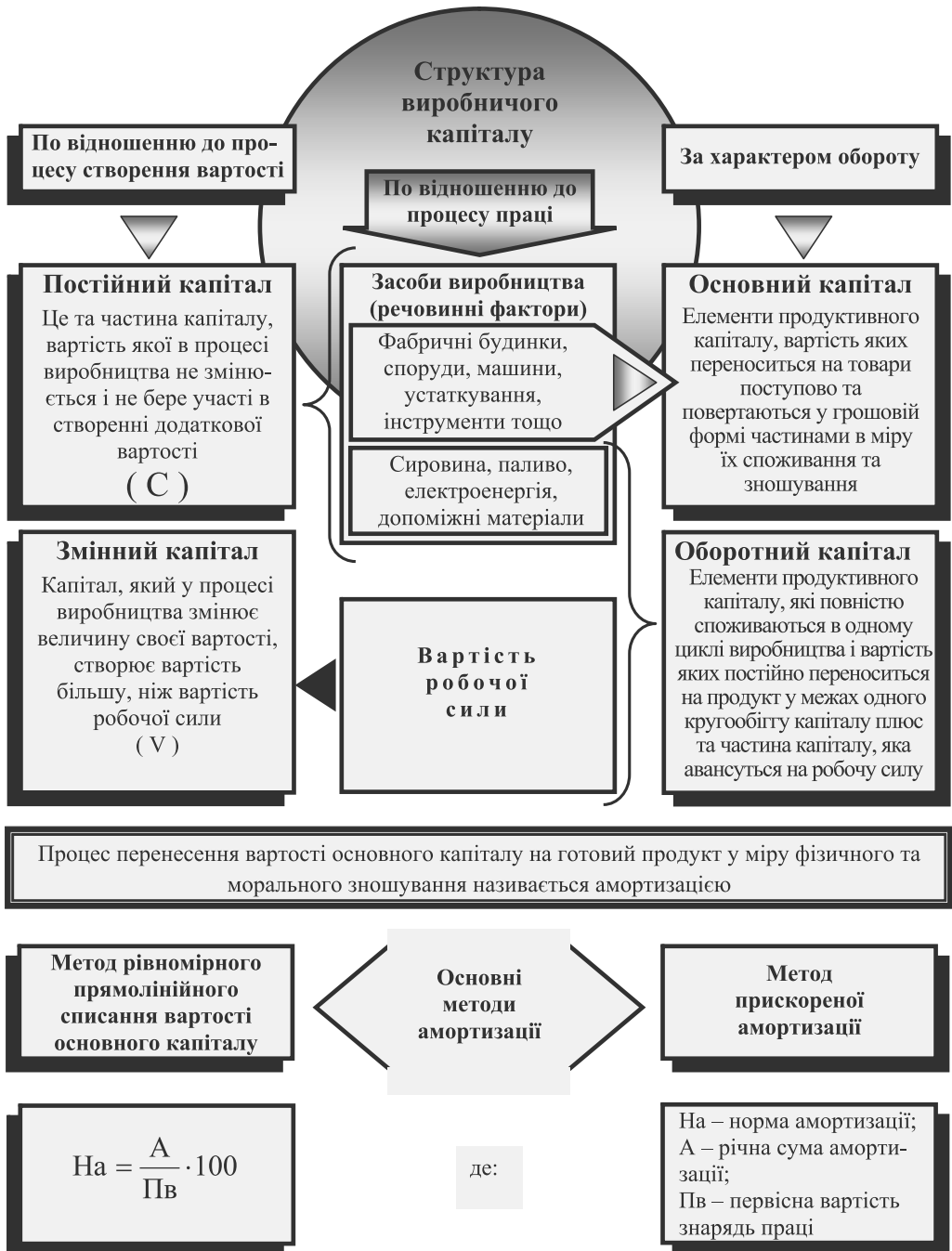

Рис. 8.4. Структурні елементи капіталу

СТРУКТУРА ПОСТІЙНОГО КАПІТАЛУ

Постійний капітал, який розглядається лише з боку матеріально-речового змісту в практиці господарювання, називають основними виробничими фондами

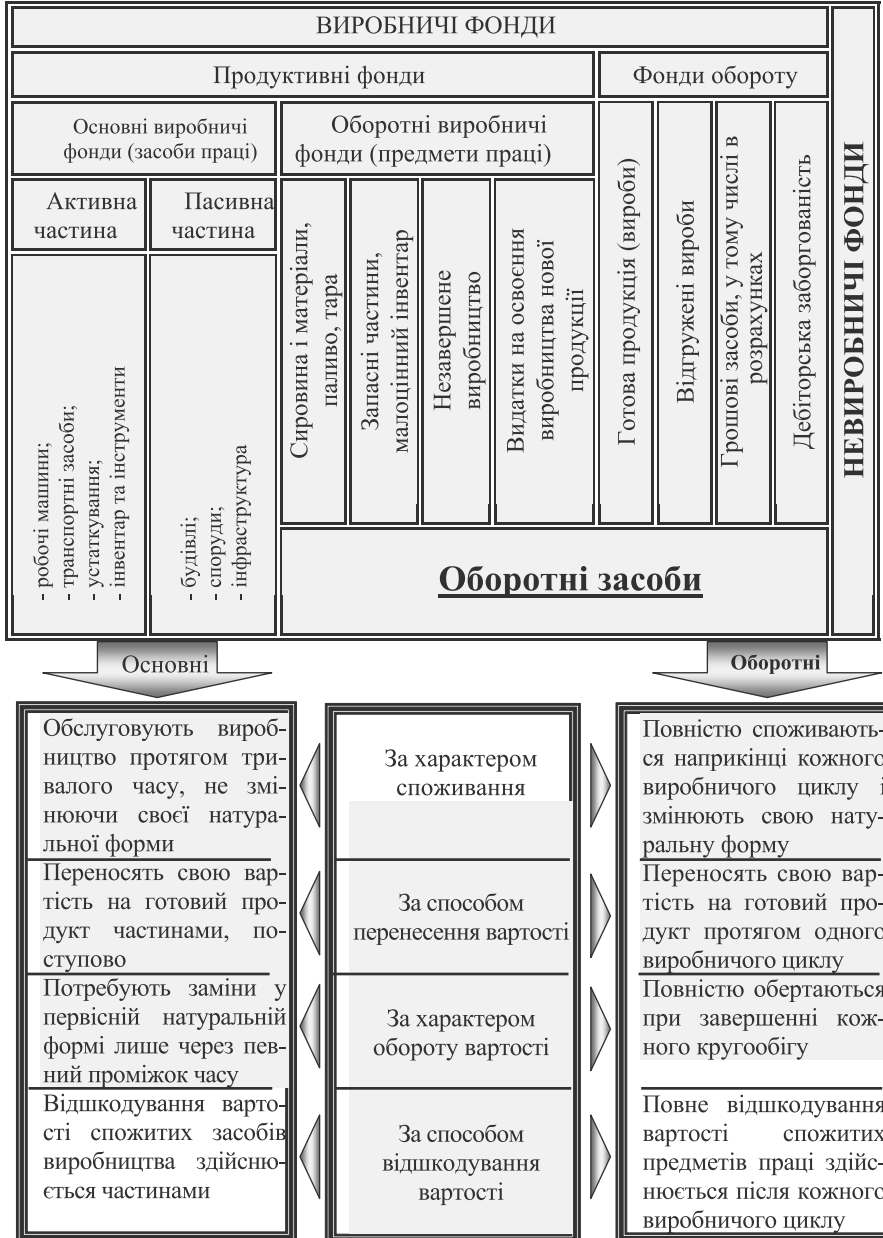

Рис. 8.5. Структура постійного капіталу

СПОСОБИ ЗБІЛЬШЕННЯ ДОДАТКОВОЇ ВАРТІСТІ

«Усяка додаткова вартість... по своїй субстанції є матеріалізація неоплаченого робочого часу».

К. Маркс

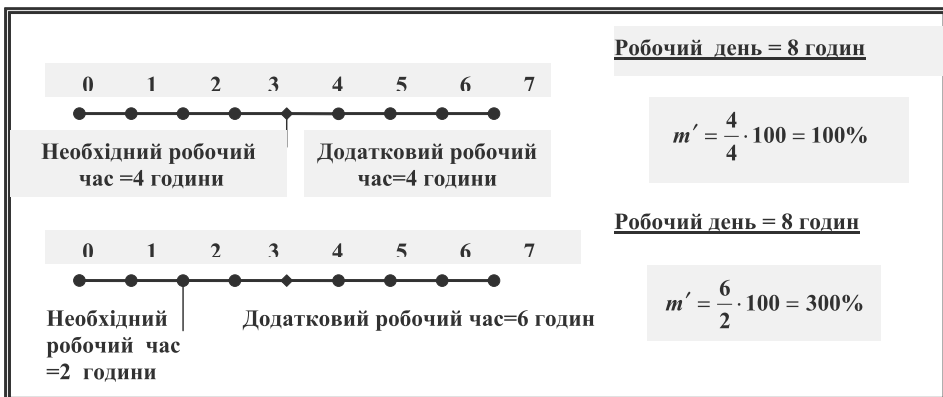
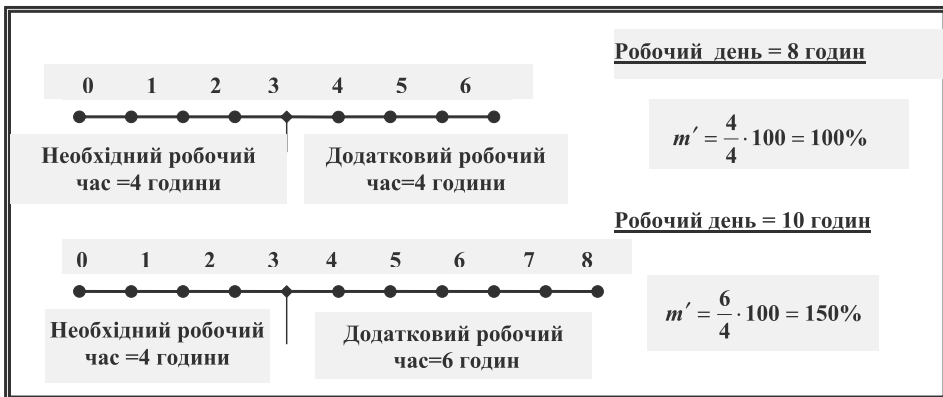
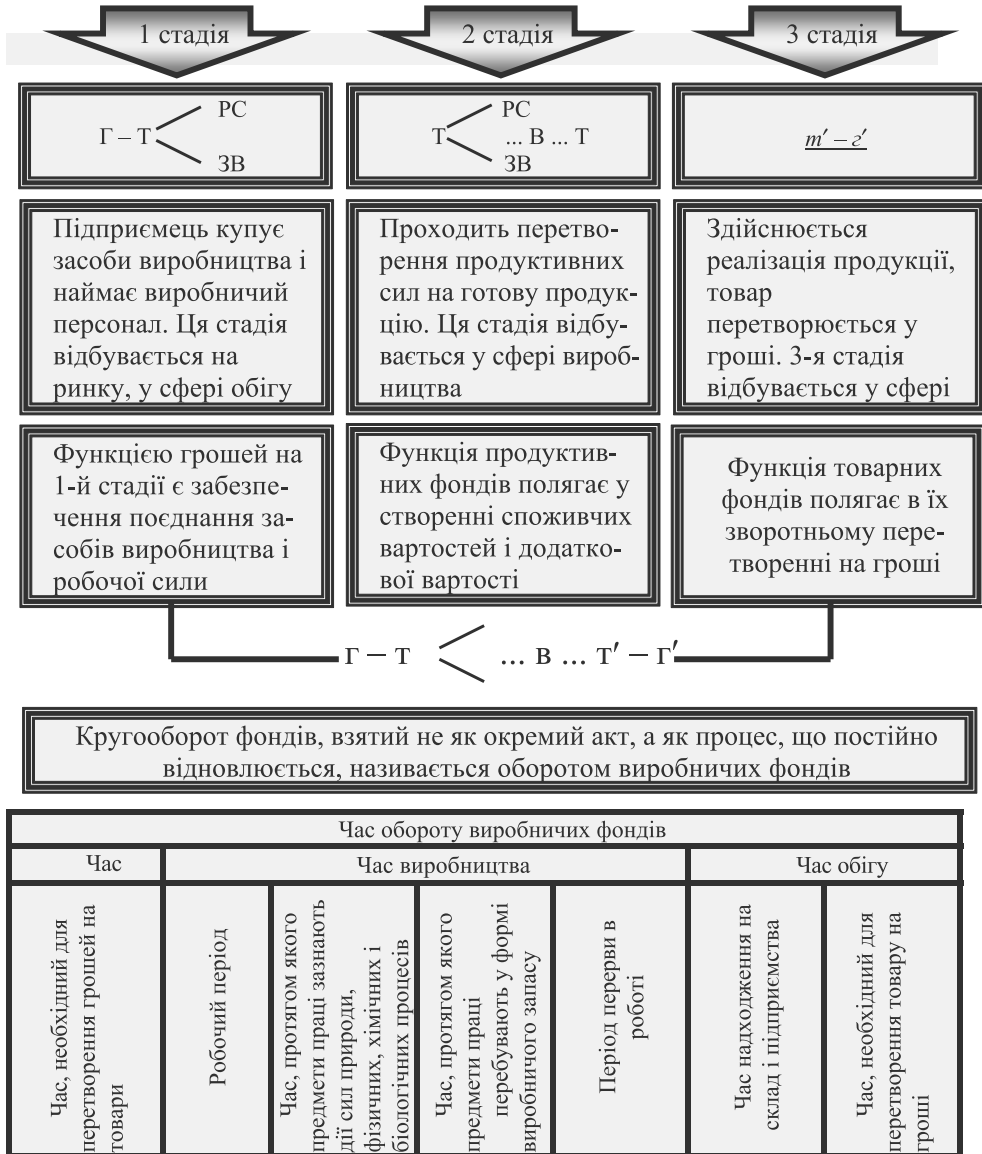

Рис. 8.6. Способи збільшення додаткової вартості

КРУГООБОРОТ ТА ОБОРОТ КАПІТАЛУ (ВИРОБНИЧИХ ФОНДІВ)

Кругооборотом виробничих фондів називається їхній рух, у процесі якого вони проходять три стадії, набувають три форми і в кожній з них виконують відповідну функцію

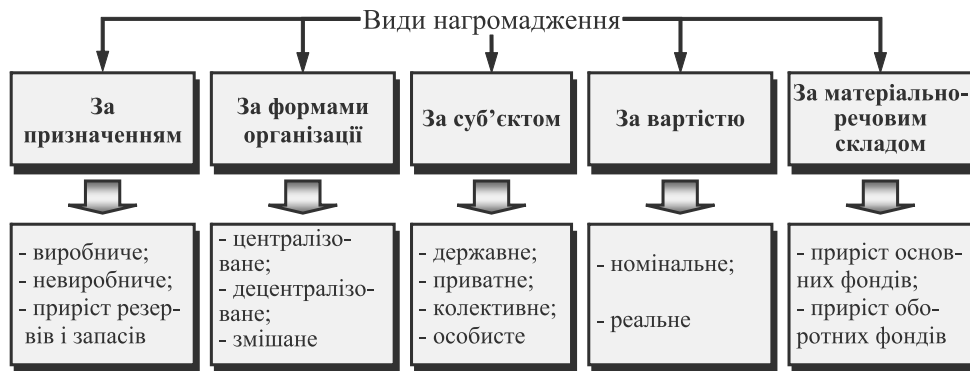

$$n = \frac{O}{o}, \text{ де } n - \text{швидкість обороту; } O - \text{кількість місяців у році; } o - \text{тривалість одного обороту}$$

Рис. 8.7. Кругооборот і оборот капіталу (виробничих фондів)

НАГРОМАДЖЕННЯ ТА ЙОГО ЕФЕКТИВНІСТЬ

Для розширеного відтворення необхідне нагромадження – використання частини національного доходу на збільшення основних і оборотних фондів, а також страхових запасів

Особливості нагромадження в умовах ринку

1. Об'єктивна причина	Зумовлюється необхідністю підвищення життєвого рівня населення
2. Цільове призначення	Безперервне зростання обсягу і якості національного багатства і розв'язання соціальних завдань
3. Соціально-економічні умови	Наявність багатоваріантних форм та видів власності, самостійність господарюючих суб'єктів та їх незалежність
4. Головне джерело	Частина національного доходу створеного в різних формах власності (додатковий продукт). Нагромадження здійснюється через капітальні вкладення

Рис. 8.8. Нагромадження та його ефективність

НАЦІОНАЛЬНЕ БАГАТСТВО

НБ – сукупність створених і нагромаджених у країні працею всього суспільства матеріальних благ, рівня освіти, виробничого досвіду, майстерності, творчого обдарування населення, які призначені для розширеного відтворення і досягнення головної мети суспільства

Національне багатство													
Фонди виробничого призначення				Фонди не виробничого призначення									
				Фонди особистого споживання		Фонди суспільного не виробничого споживання		Нематеріальні духовні цінності					
Основні виробничі фонди (будівлі, споруди, машини, устаткування)	Запаси матеріальних оборотних фондів(сировина, паливо, мастильні матеріали)	Стратегічні резерви запасів виробництва	Нагромаджені матеріальні ресурси	Основні не виробничі фонди установ освіти, культури, охорони здоров'я тощо	Готова продукція предметів споживання	Особисте майно населення	Основні фонди наукових установ, управління...	Запаси матеріалів типу обігових фондів у перелічених установах	Запаси військового майна і резерви	Досвід	Знання	Кваліфікація працівників	Досягнення наукової думки

Склад національного багатства в Україні
(в дореформений період)

Основні виробничі фонди	Основні не виробничі фонди	Матеріальні оборотні засоби	Особисте майно в НБ
41,8 %	20,5	17,9	18,8

Напрями удосконалення структурних змін національного багатства

- поступове зближення темпів зростання фондів виробничого і не виробничого призначення з метою докорінного поліпшення добробуту населення;
- у складі виробничих фондів особливу увагу потрібно звертати на розвиток високотехнічних, наукової галузей;
- прискорений розвиток інформаційної індустрії;
- створення потужностей для виробництва товарів народного споживання;
- розвиток матеріальної бази індустрії туризму тощо.

Рис. 8.9. Національне багатство

ПРАКТИКУМ

Основні терміни і поняття

Капітал	Торговельний капітал
Додаткова вартість	Швидкість обороту капіталу
Постійний капітал	Основний та оборотний капітал
Змінний капітал	Амортизація
Норма додаткової вартості	Норма амортизації
Кругооборот капіталу	Накопичення капіталу
Час обороту капіталу	Централізація капіталу
Промисловий капітал	Концентрація капіталу
Грошовий капітал	Національне багатство

Запитання для самоконтролю

1. Що являє собою капітал?
2. Які є основні підходи до визначення сутності капіталу?
3. Охарактеризуйте основні концепції капіталу, сформовані у процесі розвитку економічної науки.
4. Охарактеризуйте конкретні форми існування капіталу.
5. Проаналізуйте відмінності між основним та оборотним капіталом.
6. Які умови необхідні для зростання капіталу?
7. Назвіть відмінності між марксистським і неокласичним підходами до встановлення джерела зростання капіталу.
8. Які фактори впливають на розмір капіталу і співвідношення його частин?
9. Що таке оборот капіталу і чим він відрізняється від кругообороту?
10. Методи накопичення капіталу.
11. Що таке амортизація основного капіталу?
12. Які основні методи амортизації використовуються за сучасних умов?
13. Розкрийте структуру національного багатства.
14. Яке відношення має національне багатство до капіталу?

Теми рефератів

1. Первісне нагромадження капіталу і його особливості в процесі переходу економіки України до соціального ринкового господарства.
2. Структура і якісні характеристики робочої сили в індустріальному і постіндустріальному суспільстві.
3. Особливості амортизації основного капіталу в умовах сучасного стану науково-технічної революції.

ТЕМА 9. КАПІТАЛ СФЕРИ ОБОРОТУ

- 9.1. Торговий капітал і торговий прибуток.
- 9.2. Позичковий капітал і позичковий відсоток.
- 9.3. Кредит і його форми.

9.1. Торговий капітал і торговий прибуток

У процесі поглиблення суспільного поділу праці на певному етапі розвитку товарно-грошових відносин і сфери обміну як складової суспільного відтворення відбувається відокремлення товарної і грошової форми капіталу у відносно самостійні види капіталу:

- торговий;
- позичковий.

Торговий капітал – це капітал, який використовується у сфері обігу і який обслуговує процес реалізації товарів.

Першим етапом розвитку торгового капіталу найдавнішою його формою був купецький капітал. В історії розвитку товарно-грошових відносин він відігравав складну і суперечливу роль.

З одного боку, він створював умови для розвитку капіталістичних відносин, оскільки стимулював процеси накопичення і концентрації грошових коштів в руках вузького кола осіб, руйнував натуральні засади виробництва, посилював диференціацію товаровиробників, формувалася і розширювалася світовий ринок.

З іншого боку, купецький капітал:

- наживав великі прибутки за рахунок нееквівалентного обміну і тим самим нещадно експлуатував основну масу населення;
- підривав економічну основу безпосередніх товаровиробників;
- гальмував розвиток виробництва.

Розв'язання цієї суперечності втілилось у поступовій підпорядкованості купецького капіталу закономірностям промислового капіталу.

В умовах зародження капіталізму власники останнього особисто без посередників займалися усіма операціями, пов'язаних з перетворенням товарної форми промислового капіталу в торговий. Разом з тим це уповільнювало кругообіг капіталу. Це й стало **причиною відокремлення торгового капіталу від промислового і перетворення його на самостійно функціонуючий торговий капітал, рух якого здійснюється за формулою**

$$Г-T-G'$$

Це відокремлення проявилось у формі утворення особливої групи підприємців (капіталістів-продавців), що спеціалізуються лише на реалізації товарів. В результаті відбувся розподіл праці між промисловими і торговими капіталістами.

Наслідком відокремлення торгового капіталу є:

- подальший розвиток суспільного поділу праці і спеціалізація виробництва;
- розширення ринку для промислового капіталу;
- прискорення обороту капіталу;
- зниження витрат капіталу на одиницю продукції та підвищення норми прибутку.

Метою торгового капіталіста, як і промислового, є отримання прибутку. Він привласнює його на тому підґрунті, що торговий капітал виконує функції, які необхідні для відтворення усього суспільного капіталу, який обслуговує стадію Т-Г' в кругообороті промислового капіталу, опосередковано сприяє зростанню додаткової вартості.

«Торговий капітал, – підкреслює Карл Маркс, – не створює ні вартості, ні додаткової вартості, а лише опосередковує їх реалізацію». Але оскільки він обслуговує необхідну фазу процесу виробництва, то «... повинен таким чином приносити середній річний прибуток, як і капітал, який функціонує в різних галузях виробництва».

Джерелом торговельного прибутку є додаткова вартість, яка створюється в сфері матеріального виробництва, частину якої привласнює торговець. Цією частиною промислові капіталісти діляться з торговцем за те, що він реалізує їх товари. Таким чином, **торговий прибуток** – це особлива перетворена форма додаткової вартості, що створюється найманими працівниками у сфері виробництва і присвоюється торговими підприємцями за участь у реалізації товарів, вироблених промисловими капіталістами.

Розподіл додаткової вартості між промисловими і торговельними капіталістами відбувається стихійно в результаті гострої міжгалузевої конкурентної боротьби.

Механізм цього процесу можна розглянути на такому прикладі. Припустимо, що:

- функціонуючий промисловий капітал дорівнює $720C + 180V = 900$ г.о.;
- при $m' = 100\%$ і споживання протягом року з усього постійного капіталу, вартість вироблених товарів становитиме: $720C + 180V + 180m = 1080$ г.о.

Тоді норма прибутку промислового капіталу становитиме:

$$P' = \frac{180m'}{720c + 180v} \times 100\% = 20\%.$$

Але для реалізації вироблених товарів необхідний додатковий капітал, який авансують торговельні капіталісти в розмірі, наприклад 100 г.о. Тоді весь авансований капітал становитиме $900 + 100 = 1000$ г.о, а середня норма прибутку буде:

$$P' = \frac{180m'}{900K_{пром} + 100K_{торг}} * 100\% = 18\%.$$

Така норма прибутку стає основою формування величини середнього прибутку як промислового, так і торгового капіталів, оскільки:

- величина прибутку промисловців дорівнює 162 г.о.

$$P_{пром} = \frac{900 * 18}{100} = 162;$$

- прибуток торговців на сто одиниць капіталу становитиме 18 г.о.

У наведеному прикладі промислові капіталісти продадуть свої товари торговцям за ціною виробництва, промисловості, яка нижча від вартості, оскільки в неї входить не вся додаткова вартість, а тільки середній прибуток на промисловий капітал, який дорівнює 1062 г.о ($720c + 180v + 162p = 1062$ г.о.).

Торговельні капіталісти реалізують товар за кінцевою ціною виробництва, яка збігається з їхньою вартістю і яка дорівнює промислового і торговельному прибутку:

$$720c + 180v + 162p + 18h = 1080.$$

Отже, торговий капітал, не беручи участі в утворенні додаткової вартості, бере участь у її розподілі і привласненні.

9.2. Позичковий капітал і позичковий відсоток

Окрім промислових і торговельних капіталістів, у привласненні додаткової вартості беруть участь і власники позичкового капіталу (рис.9.1).

Позичковий капітал – це грошовий капітал, який передається підприємцем-власником підприємцю-позичальнику в тимчасове користування за відповідну плату з метою отримання прибутку.

Основною функцією позичкового капіталу є грошове обслуговування суб'єктів ринкового господарювання, що забезпечує стабільність їхньої діяльності, прискорює швидкість обігу їхнього капіталу.

Економісти досить активно аналізують питання про джерела тимчасово вільних грошей, які можуть бути використані як позичковий капітал. Найважливішими з них вважають такі:

- 1) амортизаційні відрахування. Увесь час, поки амортизація накопичується для заміни засобів праці, які ще функціонують, грошові кошти є вільними і можуть бути перетворені на позичковий капітал;
- 2) частина оборотного капіталу, який вивільнюється в результаті не збігання часу продажу виготовленої продукції і купівлі сировини, пального, матеріалів, необхідних для забезпечення безперервності виробничого процесу;
- 3) тимчасово вільний капітал у проміжках між надходженням грошових коштів після реалізації товарів і виплатою заробітної плати;
- 4) кошти фонду розвитку виробництва, які є частиною прибутків підприємства і накопичується до певного розміру, перед тим як бути використаними для розширеного відтворення;
- 5) грошові доходи і заощадження населення;
- 6) грошові нагромадження держави тощо.

Таким чином, завдяки утворенню тимчасового вільного грошового капіталу виникає позичковий капітал, який може віддаватися як позика тим суб'єктам господарювання, які відчувають нестачу грошових ресурсів.

Позичковий капітал є самостійною формою капіталу, зі своїми особливостями, які відрізняють його від промислового та торговельного капіталу:

1. Особливість позикового капіталу полягає в тому, що він безпосередньо авансується у виробничу сферу не його власником, а зовсім іншою особою – підприємцем-позичальником. З моменту переходу капіталу з рук у руки відбувається і його роздвоєння на капітал-власність, який приносить своєму власнику дохід у формі відсотка, і капітал-функцію, який приносить прибуток (підприємницький дохід) підприємцю-позичальнику.
2. Позичковий капітал виступає як товар, і ця характеристика не притаманна промислового та торговельного капіталу. При цьому слід розуміти, що це товар особливий, оскільки: а) відчужується від власника не назавжди, а тільки на певний

строк; б) продається і купується за специфічною ціною. Цією ціною є **позичковий** (рис. 9.2). Аналіз схем, за якими здійснюється кругообіг промислового, торговельного та позичкового капіталів, також показує певні відмінності. Так, рух промислового і торговельного капіталів здійснюється за схемою: $\Gamma - T - \Gamma'$, де $\Gamma' = \Gamma + \Delta\Gamma$ ($\Delta\Gamma$ – прибуток, заради якого здійснювався рух капіталу). Щоб отримати прибуток, підприємець забезпечує рух свого грошового капіталу через продуктивну і товарну форми, тим самим організує виробництво товарів та послуг (для промислового капіталу), а потім їх реалізацію. Грошовий капітал, отриманий після продажу товарів, включатиме в собі прибутки підприємців ($\Delta\Gamma$).

Що стосується позичкового капіталу, то його рух здійснюється за іншою схемою: $\Gamma - \Gamma'$, тобто він виступає тільки в одній, незмінній грошовій формі і, незважаючи на це, приносить своєму власнику позичковий процент. У цьому випадку процес збільшення позичкового капіталу більш завуальований, і пояснити зміни в позичковому капіталі можна, тільки розглянувши всі етапи руху цього капіталу (рис. 9.2):

1. Власник позичкового капіталу (кредитор) віддає свій грошовий капітал, щоб через певний час він повернувся до нього з певним приростом – позичковим відсотком.
2. Позичальник, оскільки в нього є необхідність у грошовому капіталі, бере на певний строк позику, при цьому обов'язковою умовою є повернення взятого в позику грошового капіталу з певним приростом – позичковим відсотком ($r\%$).
3. Позичальник, щоб задовольнити свої потреби у прибутку (а це, як відомо, кінцева мета будь-якої діяльності) та розрахуватися з кредитором, повинен застосувати позику продуктивно, тобто направити її на виробничі потреби, на виробництво певних товарів або послуг. В результаті взаємодії робітників із засобами виробництва буде вироблена продукція, складовою частиною вартості якої стане додатковий продукт.
4. Позичальник, щоб досягти вищезазначеної мети, повинен здійснити останній етап своєї діяльності – реалізувати продукцію і отримати прибуток. Останній складатиметься з двох частин: перша з них – його власний прибуток (підприємницький дохід), а друга – позичковий відсоток (вартість позики, яку він сплачує власнику грошей).

Важливо розуміти, що оскільки підприємницький дохід і відсоток мають одне й те саме джерело – додатковий продукт, який після реалізації перетворюється на прибуток, то між складовими частинами прибутку є певні залежності. Збільшення частки, наприклад відсотка, зменшуватиме частку підприємницького доходу. За певних умов це викликатиме зміни у механізмі функціонування ринку позичкових капіталів. Попит на грошовий капітал у формі позичкового буде зменшуватися, і, навіть за умов сталої пропозиції позичкового капіталу, його ціна (відсоток) зменшуватиметься.

Розмір збільшення або зменшення позичкового відсотка вимірюється нормою відсотка (НВ):

$$\text{Норма відсотка (НВ)} = \frac{\text{Сума річного доходу, отриманого на позичковий капітал}}{\text{Сума позичкового капіталу}} \times 100\%$$

На рівень позичкового відсотка впливають різні фактори, зокрема: масштаби виробництва; розміри грошових нагромаджень та заощаджень; кон'юнктура ринку (попит і пропозиція); ступінь ризику; циклічний характер виробництва; інфляційні процеси.

З метою захисту позичкового відсотка від знецінення в умовах інфляції державами встановлюються відсоткові ставки (облікові, базові, привілейовані, постійні, змінні тощо) (рис. 9.3).

9.3. Кредит і його форми

Формою руху позичкового капіталу є кредит (рис. 9.4).

Кредит – це побудований на довірі специфічний тип економічних відносин, які виникають між кредитором і позичальником з приводу мобілізації тимчасово вільних коштів та використання їх на умовах повернення, платності, строкового використання. В даному визначенні віддзеркалюється сутність; принципи кредитування і характер кредитних відносин (рис. 9.5).

Сутність кредиту розкривають його функції (рис. 9.6):

- 1) **перерозподільча** (за допомогою кредиту вільні грошові капітали та доходи підприємств, домогосподарств, держави акумулюються і перетворюються на позичковий капітал);
- 2) емісійна;
- 3) прискорення процесу **концентрації** та централізації виробництва і капіталу (здійснюється на основі використання акцій і облігацій корпоративної форми власності, злиттів компаній тощо);
- 4) сприяння **економії витрат** обігу (через використання безготівкових розрахунків та зміни готівки кредитними грошима);
- 5) обслуговування кредитом інноваційного процесу розвитку малих і середніх виробничих структур, підготовки та перепідготовки відповідних кадрів;
- 6) **регулювання** макроекономічних процесів;
- 7) **контрольна**.

Основні принципи кредитування: цільовий характер; матеріальна забезпеченість, строкове використання, платність і своєчасне повернення.

Рівень розвитку кредитних відносин значною мірою визначається різноманітністю видів і форм кредиту (рис. 9.7).

За суб'єктами кредитних відносин класифікують чотири основних види кредитів: міжгосподарський, банківський, державний і міжнародний кредит.

Міжгосподарський кредит – кредитні відносини, які виникають між окремими підприємствами, організаціями, господарськими товариствами в процесі їх розрахункових взаємовідносин, а також між підприємствами, організаціями і господарськими товариствами з однієї сторони і органами галузевого управління з іншої, в процесі їх фінансових взаємовідносин. Цей вид кредиту включає:

- а) **комерційний кредит**, який надається одним підприємством іншому у вигляді продажу товарів або послуг з відстроченням платежу. Вважають, що комерційний кредит утворює основу кредитної системи. Він суттєво зменшує резерви готівкових грошей, що завжди мають утримувати у своєму розпорядженні суб'єкти ринку для здійснення комерційних розрахунків.

Основним призначенням комерційного кредиту є прискорення руху товарів із сфери виробництва до сфери споживання. Комерційний кредит широко застосовується також у взаємовідносинах підприємств-сумісників. У ринковій економіці комерційний кредит обслуговується вексельними білетами, обіг яких опосередковується банками і регулюється чинним законодавством.

Вексель – це зобов'язання боржника сплатити кредитору позичену ним суму грошей у визначений строк.

Погащення комерційного кредиту здійснюється різними способами:

- сплати боржником за векселем;
 - передання векселя іншим юридичним особам;
 - переоформлення комерційного кредиту на банківський;
- б) *дебіторсько-кредиторська заборгованість*, яка виникає між суб'єктами господарювання (причиною виникнення цієї заборгованості є розрив у часі між процесом реалізації товару і надходженням грошових коштів);
- в) *тимчасова фінансова допомога*, яка надається своїм підприємствам органами галузевого управління на умовах повернення.

Банківський кредит – це кредит, що надається банками, спеціалізованими кредитно-фінансовими установами економічним суб'єктам підприємницької діяльності, державі і домашнім господарствам у тимчасове користування на умовах повернення, строковості та сплати відсотків (рис. 9.8).

Об'єктом банківського кредиту є грошовий капітал банків як капітал, що відокремився від промислового. Основними джерелами формування банківського капіталу є власні кошти банків; кошти юридичних осіб розміщені на депозитних рахунках; міжбанківський кредит; кошти отримані від випуску цінних паперів; залишки на розрахункових і поточних рахунках.

Суб'єктами банківського кредиту є кредитор-банк і позичальник-підприємство, домашні господарства, держава.

Метою банківського кредиту є задоволення тимчасової потреби у грошових коштах.

Банківський кредит класифікується за такими ознаками:

- 1) за строками погашення: короткостроковий, середньостроковий, довгостроковий, онкольний;
- 2) за способами погашення: позики, які погашаються єдиним внеском позичальника; позики, які погашаються із розстрочкою впродовж усього строку дії кредитного договору; достроково; з регресією платежів; після закінчення зумовленого періоду;
- 3) за методом кредитування: разові кредити; контокорентні кредити; кредитна лінія; овердрафт; поновлювальні кредити та ін.
- 4) за характером і способом сплати відсоткових ставок: з фіксованою ставкою, з плаваючою ставкою, дисконтні;
- 5) за умовами надання: забезпечені заставою; гарантовані; ломбардні; незабезпечені (бланкові) та ін.

Можливі й інші види класифікації кредиту (див. Положення Національного банку України «Про кредитування»), особливості яких розкривають сучасну практику банківського кредитування.

Державний кредит – це грошові відносини, що виникають між державою та юридичними і фізичними особами у зв'язку з мобілізацією тимчасово вільних коштів, зазначених осіб у розпорядження державної влади і використання їх для фінансування державних витрат (рис. 9.9).

Мета державного кредиту – погашення дефіциту державного бюджету.

Суб'єктами державного кредиту є: кредитори – юридичні та фізичні особи, інші держави; позичальник – держава.

Класифікація державних кредитів:

1. За правовим оформленням:
 - державні кредити, які надаються на основі угод (кредити урядів, міжнародних і фінансових організацій);
 - кредити, забезпечені випуском цінних паперів (облігаціями, казначейськими зобов'язаннями).
2. За характером використання цінних паперів:
 - ринкові позики;
 - неринкові позики;
 - спеціальні позики.
3. Залежно від строку погашення:
 - короткострокові кредити (до 1 року);
 - середньострокові кредити (до 5 років);
 - довгострокові кредити (понад 5 років).
4. За методом розміщення:
 - добровільні державні кредити;
 - примусові державні кредити.
5. Залежності від розміщення позик:
 - внутрішні – мобілізуються на внутрішньому ринку;
 - зовнішні позики – надходять від інших країн.
6. За правом емісії: державні позики; місцеві позики.

Міжнародний кредит – це рух позичкового капіталу у сфері міжнародних економічних відносин. Це кредитні відносини між державами фінансово-кредитними установами і фірмами різних країн.

Мета міжнародного кредиту – фінансування міжнародної торгівлі, інвестиційних проєктів, регулювання платіжних балансів тощо.

Суб'єкти міжнародного кредиту – державні структури, банки, міжнародні та регіональні фінансові організації, юридичні та фізичні особи. Серед міжнародних кредитних організацій центральне місце посідають МВФ – Міжнародний валютний фонд, МБРР – Міжнародний банк реконструкції та розвитку, ЄБРР – Європейський банк реконструкції та розвитку.

Об'єктами міжнародного кредиту є грошовий і товарний капітал.

Види міжнародного кредиту:

- державний;
- банківський;
- комерційний.

Основна вимога до міжнародного кредиту – ефективне його використання. У разі невиконання цієї вимоги загострюється проблема зростання зовнішнього боргу й навіть виникнення дефолту.

Дефолт – це непогашення в строк зовнішніх зобов'язань, а також запровадження умов обміну державних цінних паперів, які є менш сприятливими для іноземних інвесторів, ніж попередні.

Надзвичайно важливим видом кредиту в умовах ринкових відносин, вирішення урядом проблем соціального характеру є **споживчий кредит** (рис. 9.10).

Споживчий кредит – це кредит, який надається населенню підприємствами торгівлі, банками та іншими фінансово-кредитними установами на придбання споживчих товарів тривалого користування та послуг.

В умовах ринкової економіки основними видами матеріального кредиту є **вексельний і лізинговий кредит**.

Провідні форми вексельного кредиту:

- 1) отримання банківських векселів і наступні розрахунки за їх допомогою;
- 2) отримання грошей під заставу векселів;
- 3) дисконт векселів у банках та ін.

Головна перевага вексельного кредиту є його нижча вартість і спрощений механізм отримання.

Лізинговий кредит – кредитні відносини між юридичними особами, які виникають у разі оренди майна та супроводжується укладанням лізингових угод (рис. 9.11).

Лізинг – це спосіб фінансування, заснований на довгостроковій оренді майна при збереженні права власності за орендодавцем.

Суб'єкти лізингу: лізингодавець, лізингоодержувач, виробник (продавець) – для класичного лізингу. В умовах високорозвинутої економічної системи до вищезазначених суб'єктів лізингових операцій слід віднести лізингові компанії і страхові організації.

Об'єкти лізингу: рухоме і нерухоме майно.

Мета лізингу – сприяння розвитку науково-технічного прогресу і матеріально-технічної бази підприємств.

Форми лізингу: оперативний, фінансовий і зворотний.

У сучасній перехідній економіці України зростає значення й інших відновлювальних форм і видів кредитів: фінансових, стабілізаційних, роловерних, розрахункових, проміжних, податкових, кредиту-овернайт та ін. Розширюються і сфери застосування кредитних відносин, формується і удосконалюється інфраструктура кредитного ринку, вдосконалюються методи кредитування й управління кредитними процесами.

Механізм, який забезпечує реалізацію кредитних відносин (перетворення грошового капіталу на позичковий), є банківські і небанківські (пара-банківські, позабанківські) фінансово-кредитні інститути. У своїй сукупності кредитні відносини та інститути, що забезпечують функціонування та реалізацію кредитних відносин, утворюють кредитну систему. Сутність та її структура буде розглянута при завершенні вивчення проблем другого модуля.

ПОЗИЧКОВИЙ КАПІТАЛ ТА ЙОГО ОЗНАКИ

Позичковий капітал – це грошовий капітал, який надається підприємцем-власником підприємцю-позичальнику в тимчасове користування

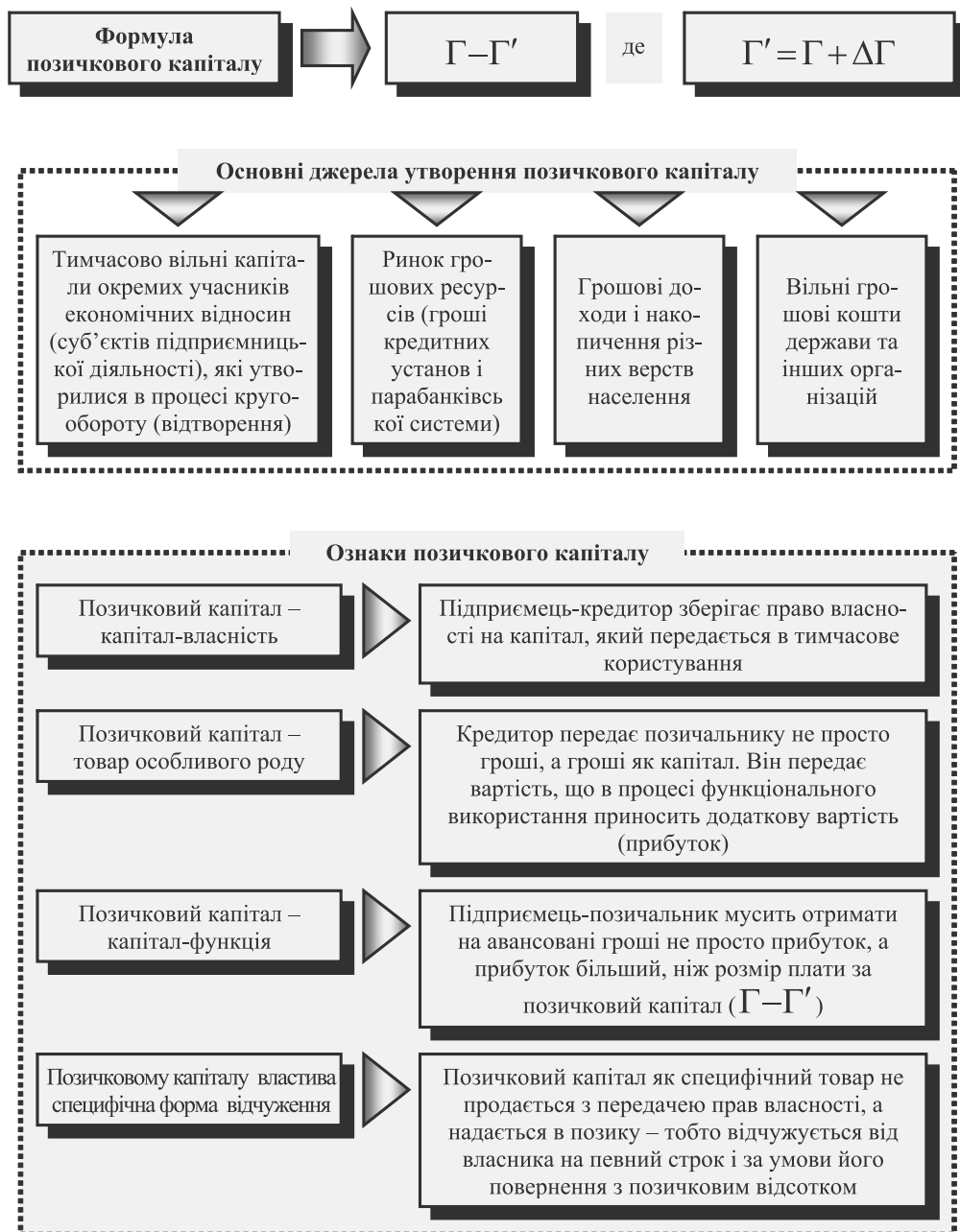

Рис. 9.1. Позичковий капітал та його ознаки

РУХ ПОЗИЧКОВОГО КАПІТАЛУ

Позичковий відсоток (відсоток за кредит) – це плата, яку отримує кредитор від позичальника за надані в позику гроші чи матеріальні цінності

Кількісно позичковий відсоток може бути визначено:

- нормою відсотка (N) або
- ставкою відсотка

$$N = \frac{\text{сума річного доходу кредиту}}{\text{сума позичкового капіталу}} \times 100$$

Норма процента (відсотка) залежить від величини норми прибутку

Розрізняють

Ринкову норму відсотка	Середню норму відсотка
↓	↓
формується на монетарному ринку	формується за певний період часу

Середня норма прибутку є максимальною межею норми відсотка. Мінімальну межу норми відсотка точно визначити неможливо, але вона повинна покривати витрати кредитора, які пов'язані з даною операцією і приносити прибуток

Рис. 9.2. Рух позичкового капіталу

СТАВКА ПОЗИЧКОВОГО ВІДСОТКА

Відсоткові ставки (ставки позичкового відсотка) встановлюються, як правило, органами державної влади з метою захисту позичкового відсотка від знецінення в умовах інфляції

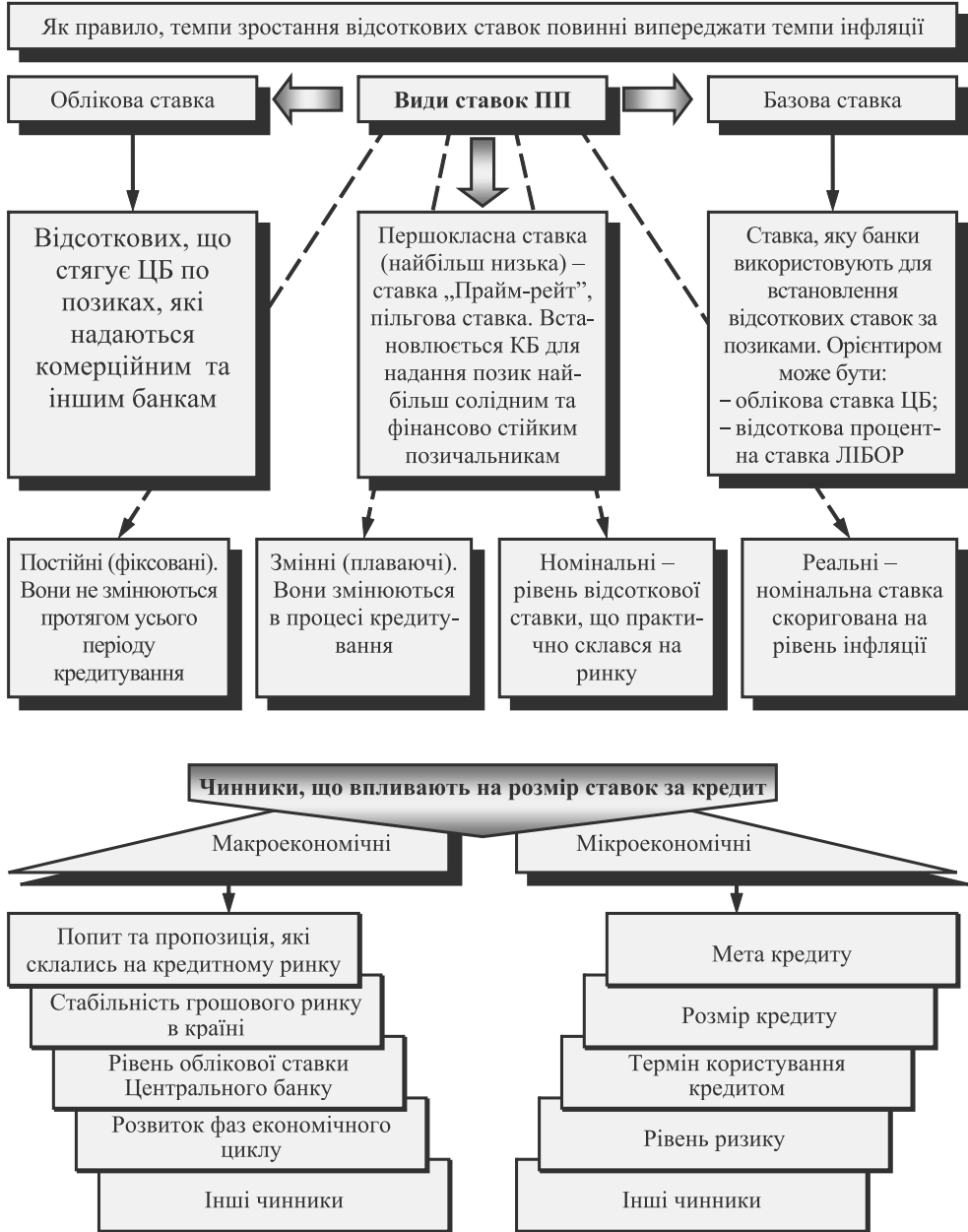

Рис. 9.3. Ставка позичкового відсотка

КРЕДИТ – ФОРМА РУХУ ПОЗИЧКОВОГО КАПІТАЛУ

Кредит – це специфічні економічні відносини, що виникають між кредитором і позичальником з приводу мобілізації тимчасово вільних коштів та використання їх на умовах повернення і оплати

Рис. 9.4. Кредит – форма руху позичкового капіталу

ХАРАКТЕРНІ ОЗНАКИ КРЕДИТНИХ ВІДНОСИН

Кредит як форма суспільних відносин має багато спільного з іншими економічними категоріями – грошима, фінансами, торгівлею, капіталом та ін. Водночас кредит – це цілком самостійна економічна категорія

Учасники кредитних відносин повинні бути економічно самостійними: бути власником певної маси вартості і вільно нею розпоряджатися; функціонувати на основі самоокупності та самодостатності; нести економічну відповідальність за своїми зобов'язаннями

Кредитні відносини є добровільними та рівноправними, а суб'єкти кредиту можуть по чергову виступати як у ролі кредитора, так і в ролі позичальника

Кредитні відносини не змінюють власника цінностей, з приводу яких вони виникають (об'єкт кредиту залишається у власності кредитора)

Кредитні відносини є вартісними, оскільки виникають у зв'язку з рухом вартості. Проте вони не є еквівалентними, оскільки позичальник повертає власникові більшу масу вартості, ніж сам одержує від нього

Об'єктом кредитних відносин в умовах ринкової економіки переважно виступають гроші. Проте кредит від грошей як грошей відрізняється такими рисами:

- у них різний склад суб'єктів – носіїв відповідно грошових і кредитних відносин: у першому випадку ними є продавець і покупець, у другому випадку – кредитор і позичальник;
- у них різний характер руху вартості (еквівалентне і нееквівалентне переміщення вартості);
- у них різне суспільне призначення в процесі відтворення (гроші забезпечують реалізацію споживної вартості; кредит – тимчасові потреби в додаткових коштах);
- кредит є більш „вузькою” категорією, ніж гроші;
- рух грошей завжди супроводжується зміною власника відповідної вартості представленої грошима. При кредитному переміщенні вартості власником її завжди залишається кредитор

Ознаки кредиту в ринковій економіці

- позичальниками, як правило, виступають суб'єкти господарювання, а кредиторами – переважно банківські установи;
- гроші, надані в позику, використовуються позичальником як капітал (на потреби виробництва);
- джерелом позикового відсотка є прибуток на позичені кошти;
- кредит використовується як механізм перерозподілу капіталів у суспільному виробництві та вирівнювання норми прибутку

Рис. 9.5. Характерні ознаки кредитних відносин

ФУНКЦІЇ КРЕДИТУ

Функція – це специфічний прояв суті кредиту, що відображає лише окремі її ознаки, які відрізняють кредит від інших економічних категорій

В умовах трансформації економіки роль кредиту зростає, розширюється сфера кредитних відносин, розвиваються методи кредитування та управління кредитом.

Рис. 9.6. Функції кредиту

ФОРМИ ТА ВИДИ КРЕДИТУ

Згідно з положенням НБУ «Про кредитування», суб'єкти господарювання можуть користуватись банківським, комерційним, лізинговим, консорціумним, поточним, бланковим, споживчими кредитами

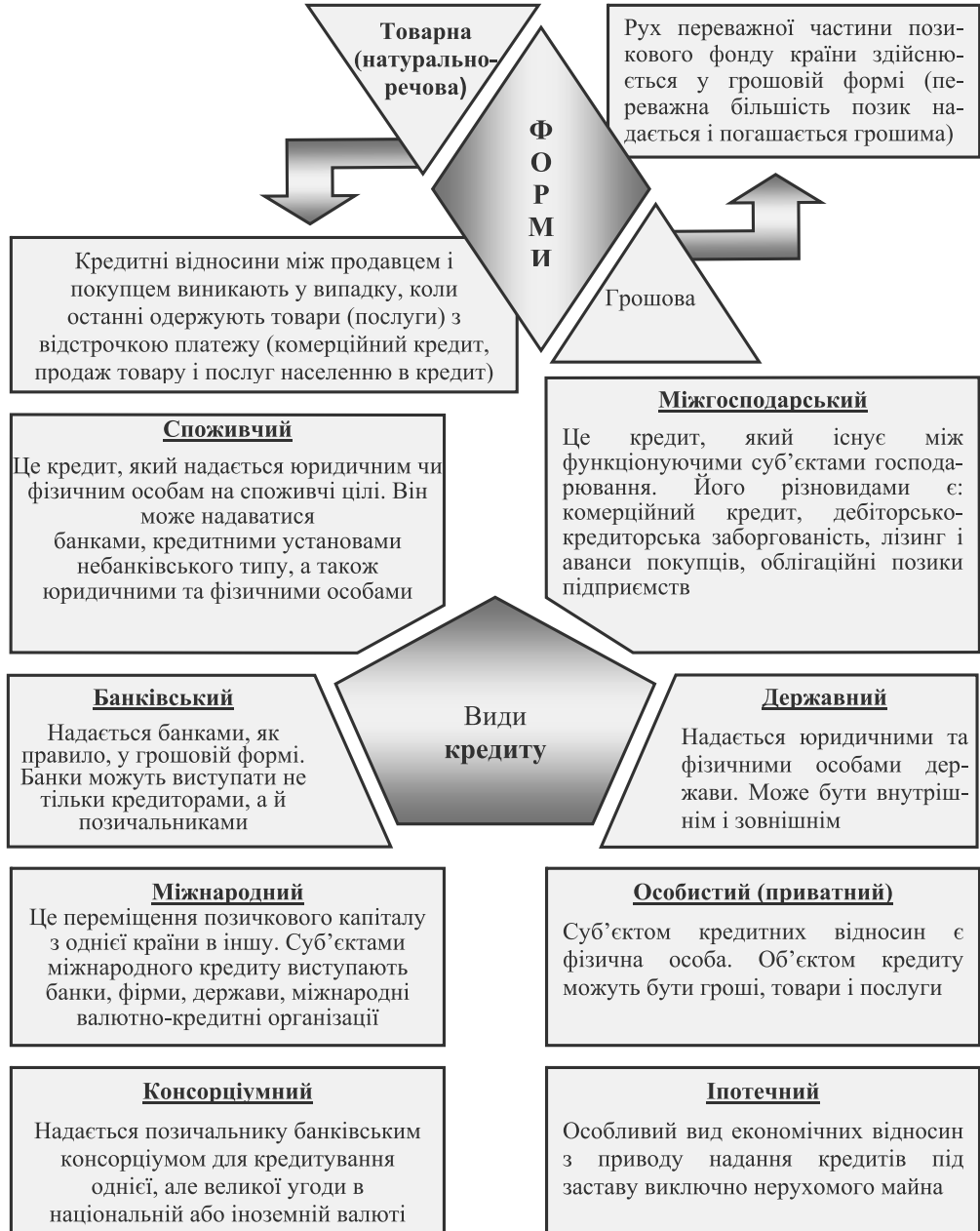

Рис. 9.7. Форми та види кредиту

БАНКІВСЬКИЙ КРЕДИТ

Рис. 9.8. Банківський кредит

ДЕРЖАВНИЙ КРЕДИТ

Державний кредит (ДК) – це відносини між державою та іншими економічними суб'єктами з приводу мобілізації додаткових грошових коштів на умовах добровільності, платності, строковості

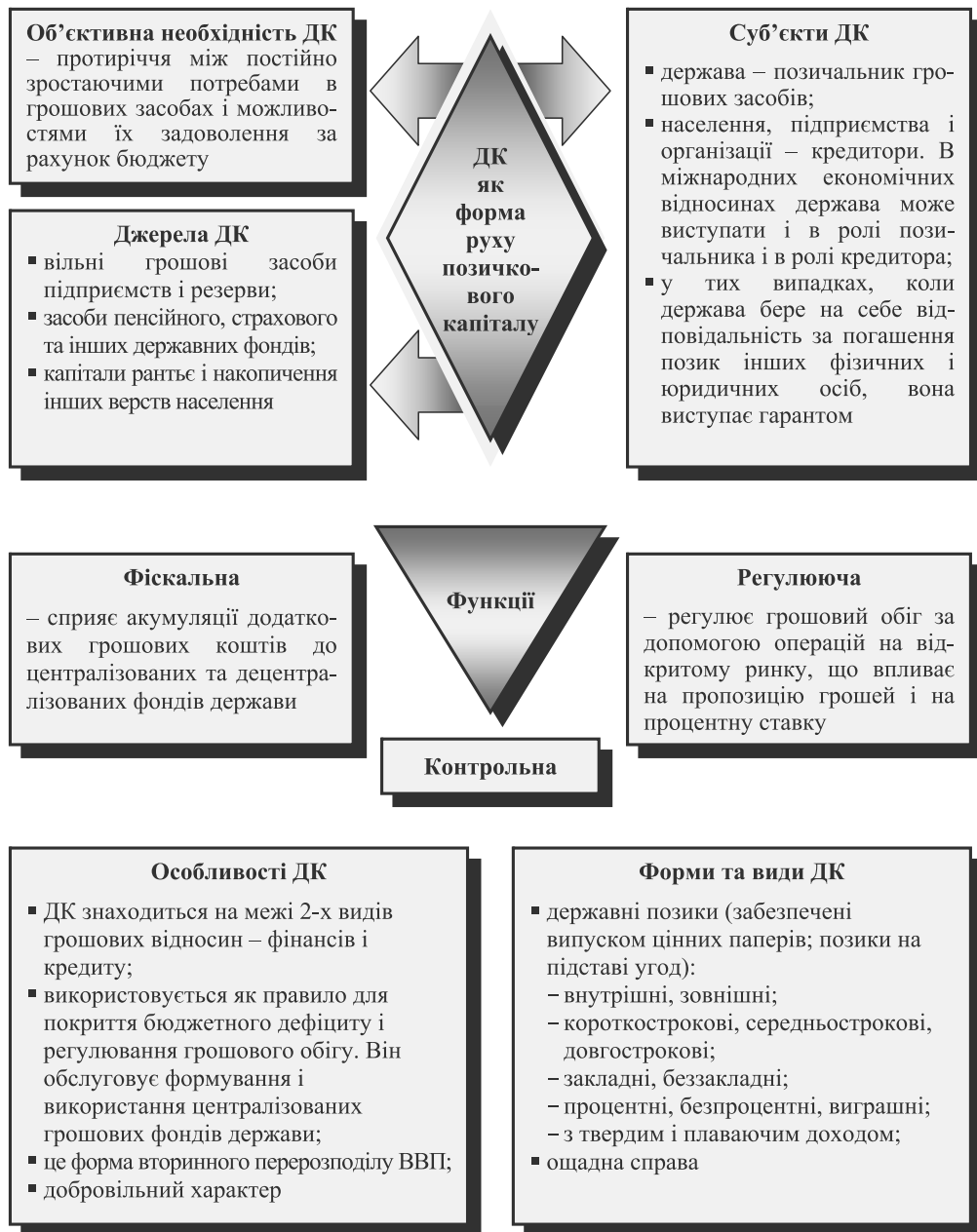

Рис. 9.9. Державний кредит

ЛІЗИНГОВЕ КРЕДИТУВАННЯ

Лізинг – це кредит, який надається в товарній формі лізингодавцем лізингоодержувачу.

Суб'єктами кредитних відносин тут виступають: у ролі кредитора – лізингодавець, позичальник-лізингоодержувач

Причини розвитку лізингових операцій

- Швидке моральне старіння техніки;
- Зростання конкуренції;
- Збільшення кількості капіталомістких проєктів;
- Економія грошових коштів фірм-споживачів;
- Лізинговий ринок – ідеальний засіб для збільшення прибутку обох партнерів

ОЗНАКИ	Банківські кредити	Лізинг-кредит
Ступінь фінансування основних фондів	Фінансують 60–70% вартості придбаних основних фондів	Фінансує 100% придбаних фондів
Забезпечення	Кредитор вимагає ліквідної застави вартістю не менше ніж 130–140% вартості кредиту	Заставою є сам об'єкт лізингу. За умови, що лізингова компанія отримує банківський кредит на придбання об'єкта лізингу, потрібна застава в розмірі лише 30–50% суми банківського кредиту
Право власності кредитора на об'єкт лізингу	Зберігає за собою заставне майно до повного погашення позики	Лізингоодержувач (позичальник) стає власником узятото в оренду майна тільки після закінчення строку договору та повної оплати лізингових платежів
Форма надання	У грошовій формі	У товарній або товарно-грошовій формі
Спосіб погашення боргу	У грошовій формі	У грошовій, товарній або змішаній формах
Розмір плати	Відсотки за кредит плюс сума основного боргу	Плата за банківський кредит плюс вартість основних фондів, плюс лізингова маржа (прибуток лізингової компанії)

Рис. 9.10. Лізингове кредитування

ПРАКТИКУМ

Основні терміни і поняття

Торговий капітал	Форми кредиту
Торговий прибуток	Види кредиту
Додатковий капітал	Кредитні відносини
Норма прибутку	Міжгосподарський кредит
Позичковий капітал	Банківський кредит
Позичковий відсоток	Державний кредит
Ставка позичкового відсотка	Міжнародний кредит
Норма відсотка	Споживчий кредит
Вексель	Лізинговий кредит
Кредит	Іпотечний кредит
Суб'єкт кредитування	Оперативний лізинг
Об'єкт кредитування	Фінансовий лізинг
Функції кредиту	

Запитання для самоконтролю

1. Торговий капітал та торговий прибуток.
2. Форми та види кредиту.
3. Сутність комерційного кредиту і його характеристика.
4. Кредитна система.
5. Принципи кредитування.
6. Джерела формування кредиту.
7. Кредитні установи.
8. Банки другого рівня.
9. Небанківські (парабанківські) фінансово-кредитні установи.
10. Кредитний ринок.
11. Кредитно-фінансова політика.
12. Мета та інструменти кредитно-фінансової політики.
13. Моделі фінансово-кредитної політики.
14. Що таке товарна форма кредитування?
15. Які види кредитування має грошова форма кредитування?
16. Розкрийте сутність основних видів кредиту?

Теми рефератів

1. Кредит та його роль у розвитку національної економіки.
2. Сутність кредитних відносин. Кредитна система та її функції.
3. Становлення і розвиток фінансово-кредитних відносин в Україні.
4. Лізинг як форма фінансування підприємницької діяльності.

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ 1

ТЕСТИ

1. **Термін «Економікс» одержав всезагальне визнання після того, як його вперше використав у заголовку праці:**
 - а) Ж. Батіст Сей;
 - б) Джон Стюарт Мілль;
 - в) Альфред Маршал;
 - г) Джон Мейнард Кейнс.

2. **Виберіть найповніше і конкретне визначення предмета економічної теорії:**
 - а) економіка вивчає діяльність, котра охоплює виробництво і обмін товарами;
 - б) економіка вивчає змінні величини, поведінка яких справляє вплив на стан національної економіки (ціни, виробництво, зайнятість тощо);
 - в) економіка вивчає, як суспільство використовує обмежені ресурси, необхідні для виробництва різних товарів у цілях задоволення потреб його членів;
 - г) економіка вивчає гроші, банківську систему, капітал, багатство.

3. **Назвіть визначення капіталу, яке відповідає його соціально-економічній характеристиці:**
 - а) капітал – це сума вартісної оцінки майна та коштів підприємця, які він може використати на господарські потреби;
 - б) капітал – це авансована вартість, яка в процесі свого руху приносить більшу вартість, самозростає;
 - в) капітал – це один із виробничих факторів, що поряд з працею, землею приносить дохід.

4. **Формами прояву інфляції є:**
 - а) зростання рівня цін на промислову продукцію;
 - б) зростання загального рівня цін та падіння реальних доходів населення;
 - в) зростання реальних та номінальних доходів населення.

5. **Економічна теорія – це наука, яка:**
 - а) досліджує матеріально-речові зв'язки в народному господарстві (організацію виробництва, праці, збуту продукції тощо);
 - б) пропонує набір правил та рекомендацій для розробки принципів поведінки суб'єктів ринку;
 - в) розкриває не техніко-технологічний, а соціально-економічний спосіб виробництва, його економічні закони, рушійні сили суспільного розвитку.

6. **Відносини між суб'єктами господарювання з приводу привласнення умов та результатів виробництва в економічній теорії називають:**
 - а) виробничими відносинами;
 - б) соціально-економічними відносинами;
 - в) відносинами власності.

- 7. Етап у розвитку політекономії, головна особливість якого полягала в дослідженні процесу виробництва, незважаючи на його галузеві особливості:**
- а) меркантилізм;
 - б) марксизм;
 - в) неокласичний напрямок;
 - г) маржиналізм.
- 8. Назвіть одну із функцій економічної теорії, змістом якої є наукове обґрунтування економічної політики держави, розробка рекомендацій щодо застосування принципів і методів раціонального господарювання:**
- а) виховна функція;
 - б) методологічна функція;
 - в) пізнавальна функція.
- 9. Яке з наведених визначень найбільш повно характеризує предмет економічної теорії:**
- а) динаміка матеріальних і духовних потреб людини;
 - б) діяльність людей за умов рідкості ресурсів;
 - в) виробничі відносини і притаманні їм економічні закони у взаємозв'язку з продуктивними силами та надбудовою суспільства?
- 10. Яка з економічних шкіл історично була першою:**
- а) марксизм;
 - б) меркантилізм;
 - в) кейнсіанство;
 - г) фізіократи?
- 9. Відносини власності впливають на економічне життя за такими напрямками:**
- а) визначають характер розподілу і споживання створеного продукту;
 - б) визначають цілі та мотиви виробництва;
 - в) визначають дії економічних законів певної економічної системи.
- 10. З якою критеріальною ознакою пов'язане виділення в капіталі його оборотної частини:**
- а) багаторазове використання в виробничих циклах, перенесення вартості частинами;
 - б) повне використання та перенесення вартості протягом одного виробничого циклу;
 - в) кругооборот капіталу?
- 11. Об'єктом вивчення всіх економічних наук є:**
- а) галузі національної економіки;
 - б) окремі функціональні сторони економіки;
 - в) економіка в цілому.

- 12. Властивість товару задовольняти будь-яку потребу людини в політичній економії називають споживчою вартістю товару. На які три основні види (за способом виробничого призначення) можна розподілити споживні вартості:**
- а) предмети споживання, засоби виробництва, праця;
 - б) предмети споживання, засоби виробництва, послуги;
 - в) предмети праці, засоби праці, робоча сила?
- 13. В економічній теорії розрізняють два основних типи власності:**
- а) групову та індивідуальну;
 - б) суспільну та приватну;
 - в) державну та особисту.
- 14. Які з наведених економічних положень відповідають сутності класичного підходу до встановлення джерела зростання капіталу:**
- а) поділ капіталу на постійний та змінний;
 - б) особливості переносу вартості частин капіталу на вартість товару;
 - в) альтернативні можливості комбінації факторів виробництва?
- 15. Капітал, який проходить три стадії і набуває відповідно трьох функціональних форм – грошової, виробничої і товарної, – це:**
- а) оборот капіталу;
 - б) швидкість обороту капіталу;
 - в) кругооборот капіталу.
- 16. Споживна вартість товару—це:**
- а) властивість товару обмінюватись на інші товари;
 - б) здатність товару задовольняти певну потребу людей;
 - в) пропорція, в якій один товар обмінюється на інший.
- 17. Різні тлумачення категорії капіталу мають таку спільну рису:**
- а) капітал – це продукт людської праці;
 - б) капітал – це товар, який має споживну вартість та вартість;
 - в) капітал – це вартість, яка зростає, приносить дохід.
- 18. Одна з функцій грошей полягає в тому, що:**
- а) вони як загальний еквівалент вимірюють вартість усіх інших товарів;
 - б) вони виконують роль посередника;
 - в) вони виступають в ролі капіталу.
- 19. Для визначення кількості грошей в обігу використовується:**
- а) рівень товарних цін;
 - б) кількість товару, їх ціни і швидкість обігу грошей;
 - в) швидкість обороту грошей.
- Відповідь проілюструйте формулою.

20. Різноманітність форм власності, необхідних для:

- а) захисту ринку від появи фірм – монополістів;
- б) розвитку конкуренції;
- в) визначення державою найефективніших форм підприємств.

21. Кількість суспільно-необхідної абстрактної праці, яка потрібна для виробництва життєвих засобів, що забезпечують відтворення робочої сили, – це:

- а) споживна вартість товару – робоча сила;
- б) вартість товару – робоча сила;
- в) ціна робочої сили.

22. Регулювання грошової маси в обігу, – це функція:

- а) фінансової системи;
- б) державного бюджету;
- в) центрального банку (національного банку).

23. Продуктивний капітал поділяється на основний та обіговий за таким критерієм:

- а) час обігу капіталу;
- б) вартість створеного товару;
- в) характер обігу вартості капіталу.

24. Розташуйте в порядку зростання темпів інфляцій:

- а) повзуча, галопуюча, гіперінфляція;
- б) гіперінфляція, галопуюча, повзуча;
- в) повзуча, гіперінфляція, галопуюча.

25. У ринковій економіці інтереси споживачів спрямовані на:

- а) отримання дешевих товарів;
- б) максимізацію корисності з урахуванням існуючих цін та доходів;
- в) придбання якомога найбільшої кількості матеріальних благ.

26. У сучасній ринковій економіці найбільш поширеними є такі форми власності (на прикладі України):

- а) приватна, особиста, акціонерна, колективна, державна;
- б) приватна, колективна, корпоративна;
- в) приватна, колективна, державна.

27. Матеріальне виробництво – це:

- а) галузі, які виробляють матеріальні блага і матеріальні послуги;
- б) галузі, які виробляють матеріальні блага;
- в) галузі, які виробляють нематеріальні блага і нематеріальні послуги;
- г) галузі, які виробляють нематеріальні послуги.

28. Виробництво це:

- а) процес взаємодії між людьми;
- б) процес взаємодії людини з природою;
- в) процес утворення матеріальних і нематеріальних благ.

29. Що з наведеного не стосується характеристики потреб:

- а) потреба – це нужда, що отримала конкретне оформлення;
- б) потреби людей безмежні у довгому періоді часу;
- в) потреби людей у конкретних продуктах можуть задовольнятися у коротко-строковому періоді;
- г) потреба – це бажання мати якомога більше якісних їжі, одягу, упорядженого житла тощо;
- д) усе зазначене стосується характеристики потреб?

30. Які з наведених економічних категорій можна назвати економічною формою реалізації власності:

- а) фактори виробництва;
- б) споживна вартість об'єктів власності;
- в) прибуток?

31. Форма кредиту, за якою банк надає клієнтові (позичальнику) у тимчасове використання частину власного або залученого грошового капіталу на умовах повернення та платності у вигляді банківського відсотка, – це:

- а) комерційний кредит;
- б) споживчий кредит;
- в) банківський кредит.

32. Технологія виробництва – це практичне застосування знань про способи виробництва продуктів і послуг. Вона матеріалізується:

- а) у нових зразках обладнання;
- б) у нових методах виробництва;
- в) у новій організації праці.

33. При всій різноманітності системи цін у ній можна виділити такі основні їх види:

- а) ціни, що регулюються державою;
- б) стимулюючі ціни;
- в) договірні ціни;
- г) світові ціни.

34. Всезагальний характер товарного виробництва передбачає:

- а) товаром стає робоча сила;
- б) особиста праця виробника замінюється найманою працею;
- в) основна частина продукту призначається для продажу на ринку.

35. *Натуральне господарство – це:*

- а) організація виробництва натуральних продуктів для людей;
- б) господарство, в якому товари виробляються для продажу;
- в) господарство, в якому товари виробляються для задоволення власних потреб, це господарство, в якому практично відсутній обмін товарами.

36. *Чи можна вважати вірним твердження, що сукупні витрати виробництва – це:*

- а) витрати на виробництво та реалізацію продукції;
- б) постійні та змінні витрати;
- в) приріст витрат на виробництво ще однієї (додаткової) одиниці продукції.

37. *Розмежуйте організаційно-економічні ознаки натурального і товарного господарства (..../....):*

- а) господарство відкритого типу, виробництво носить суспільний характер;
- б) постійний розвиток продуктивних сил і технологій виробництва;
- в) суспільний поділ праці в зачатковому стані, відсутня територіальна і виробнича мобільність робочої сили.

38. *Матеріальні потреби – це:*

- а) бажання людей щоб їх поважали і розуміли;
- б) бажати людей мати визнання;
- в) бажання споживачів придбати і спожити продукти, які є для них корисними;
- г) усі варіанти відповідей неправильні.

39. *Товарне господарство – це:*

- а) господарство, в якому застосовуються досконалі машини та обладнання;
- б) господарство з великим обсягом продукції, яка виробляється;
- в) організація виробництва товарів та послуг для продажу.

40. *За законом спадної граничної корисності:*

- а) всі блага (товари) мають здатність задовольняти будь-яку потребу людини;
- б) необхідно споживати спочатку блага, які мають найбільшу корисність, а потім – всі інші;
- в) загальна корисність блага постійно зменшується.

41. *Представники якої теорії визначали вартість за ступенем корисності речі для споживача:*

- а) теорії спадної граничної корисності;
- б) теорії попиту і пропозиції;
- в) теорії граничної корисності.

42. *На ринку товарів та послуг:*

- а) домашні господарства продають фактори виробництва;
- б) фірми продають фактори виробництва;
- в) фірми продають товари.

43. В умовах ринкової економіки домашні господарства:

- а) виготовляють та продають товари та послуги;
- б) володіють факторами виробництва;
- в) купують та споживають товари та послуги;
- г) залучають та використовують фактори виробництва.

44. Проблеми того «що, як, скільки і для кого виробляти», належать:

- а) тільки до тоталітарних систем;
- б) тільки до ринкової економіки;
- в) тільки до традиційних систем.

45. За наявності багатьох недоліків ринковий ціновий механізм має одну безперечну перевагу, а саме:

- а) надання особистої свободи всім агентам ринку;
- б) диференціація доходів суб'єктів ринку;
- в) запобігання економічної нестабільності.

46. Сукупність узаконених державою прав та норм економічних взаємовідносин фізичних і юридичних осіб, які складаються між ними з приводу привласнення її використання об'єктів власності, є:

- а) юридичним аспектом власності;
- б) економічним аспектом власності;
- в) характеристикою володіння, розпорядження та використання.

47. Які з наведених факторів слід вважати такими, що характеризують екстенсивний тип економічного зростання:

- а) удосконалення технології;
- б) збільшення капітальних вкладень у виробництво;
- в) зростання обсягів сировинних ресурсів, що використовуються в процесі виробництва?

48. Основними причинами вивозу капіталу є:

- а) міжнародний поділ праці;
- б) політика;
- в) конкуренція.

49. Кінцевою метою монетарної політики є:

- а) забезпечення стабільності цін;
- б) забезпечення повної зайнятості працездатного населення;
- в) забезпечення зростання ВВП;

50. Найбільш вразливими для негативного впливу соціально-економічних наслідків інфляції є:

- а) домашні господарства;
- б) підприємці;
- в) особи, що отримують фіксовані доходи;

51. Антициклічне регулювання економіки спрямоване на:

- а) зменшення глибин циклічних криз;
- б) стабілізації господарської кон'юнктури і темпів падіння;
- в) економічного зростання;
- г) скорочення тривалості економічного циклу.

52. Яка з наведених характеристик не належить до адміністративно-командної економічної системи:

- а) централізоване державне планування;
- б) свобода приватного підприємства;
- в) багатоманітність форм власності?

53. Кредитними грішми в політичній економії називають:

- а) знаки вартості, які виникають на основі кредитної угоди й виражають відносини між кредитором і боржником;
- б) монети і паперові гроші;
- в) благо, що має найвищий ступінь ліквідності.

54. До переваг командно-адміністративної економічної системи слід віднести:

- а) концентрацію людських та матеріальних ресурсів на пріоритетних (стратегічних) напрямках економічного розвитку;
- б) відсутність соціальної диференціації населення;
- в) дефіцит ресурсів, а також споживчих товарів та послуг.

55. Комерційний кредит – це:

- а) форма кредиту, об'єктом якого є грошовий капітал;
- б) кредит, який надається одним підприємством іншому у вигляді продажу товару із відстрочкою платежу;
- в) кредит, який надається банком приватним особам;
- г) довгострокова позика під заставу нерухомого майна.

56. Які риси можна вважати характерними лише для товарного виробництва:

- а) суспільний поділ праці;
- б) економічна відокремленість товаровиробників;
- в) можливість визначати, що, як і для кого виробляти?

57. Монометалізм – це:

- а) вид грошової реформи;
- б) вид грошової системи;
- в) система золотого стандарту.

58. До структури грошової маси слід включати:

- а) готівкові гроші та банкноти;
- б) безготівкові гроші, чекові внески, державні цінні папери;
- в) грошові агрегати (M₀, M₁, M₂, M₃).

59. Відмінності між агрегатними показниками грошової маси (грошовими агрегатами) визначаються:

- а) відмінностями функцій грошей;
- б) різною швидкістю обігу однієї грошової одиниці за рік;
- в) різним ступенем ліквідності.

60. Економічній теорії процес виробництва характеризується як:

- а) економічні відносини між людьми;
- б) єдність економічних відносин між людьми і природою, з одного боку, і економічних відносин між людьми – з другого;
- в) робочої сили, засобів праці та предметів праці.

61. До об'єктів права інтелектуальної власності не відносять:

- а) відкриття;
- б) винаходи;
- в) промислові зразки;
- г) цінні папери.

МОДУЛЬ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ РИНКОВИХ ВІДНОСИН НА МІКРО – І МАКРОРІВНЯХ

ТЕМА 10. РИНКОВА ЕКОНОМІЧНА СИСТЕМА, ЇЇ СУТЬ ТА УМОВИ ФУНКЦІОНУВАННЯ. ЗАКОНИ РИНКУ

- 10.1. Ринок, його сутність, умови та функції.
- 10.2. Структура та інфраструктура ринку.
- 10.3. Роль економічних законів у системі механізмів ринкового регулювання.
- 10.4. Конкуренція та її умови.
- 10.5. Ціна як економічна категорія ринкової економіки.

10.1. Ринок, його сутність, умови та функції

Останніми роками в світі і в Україні з'явилися нові і найпопулярніші категорії – «риннок», «ринкова економіка», «ринкові відносини», «ринкове господарство».

В економічній літературі ці поняття, як правило, ототожують. Проте це не зовсім правильно.

Ринкова економіка – це сфера прояву і відтворення відносин товарного виробництва. Це вища форма його організації.

Ринкове господарство є сферою обміну, сукупністю купівлі-продажу, яка генерує безперервність відтворювального процесу.

Ринок – це механізм, спосіб господарювання (спосіб організації товарного виробництва) (рис. 10.1).

Отже, загальним підґрунтям існування, функціонування і розвитку цих категорій і понять є товарне виробництво, основу якого становить суспільний поділ праці, економічне відокремлення виробників і розвинуті економічні зв'язки між господарськими одиницями на основі закону вартості.

Ринок – це і об'єктивна економічна категорія. Законами, декретами постановами, указами будь-якої владної структури сформувати ринок нікому і ніколи не вдавалось.

Проте суспільство і держава можуть і повинні створити сприятливі умови для його формування (рис. 10.2).

Глибше сутність ринку можна розкрити через **функції**, які він виконує (рис. 10.3).

Розглянемо найважливіші з них:

1. **Відтворювальна функція.** За допомогою неї здійснюється:
 - забезпечення постійності і стабільності економічних зв'язків між виробництвом і споживанням і на основі цього – безперервність процесу суспільного відтворення;
 - формування цілісної національної економічної системи та її зв'язку з іншими національними економіками в масштабі світового ринку. З допомогою цієї функції здійснюється оборот сукупного суспільного продукту та його складових частин.
2. **Регульовальна функція.** Ринок:
 - активно впливає на рівень витрат та виробництво будь-якого товару, на розвиток науково-технічного прогресу;
 - приводить у відповідність платоспроможний попит і пропозицію, нагромадження й споживання та інші пропорції. Внаслідок цього ринок не знає дефіциту, то-

варного голоду та інших негативних наслідків у сфері споживання, які існували в колишній адміністративній системі;

- забезпечує структурні зміни в економіці і диверсифікацію виробництва;
 - сприяє вирівнюванню прибутків підприємців різних галузей виробництва, утворення середньої норми прибутку.
3. *Стимулююча функція:*
- ринок сприяє заохоченню тих, хто найраціональніше використовує фактори виробництва;
 - ринок спонукає товаровиробників знижувати індивідуальні витрати порівняно із суспільно-необхідними витратами, підвищувати суспільну корисність товарів і послуг, їхню якість та споживчі властивості.
4. *Інтегрувальна:*
- ринок «зшиває» економіку в єдине ціле, розвиваючи систему економічних зв'язків як по горизонталі, так і по вертикалі між усіма рівнями управління і сферами економіки;
 - ринок об'єднує суб'єктів економічної системи в одне ціле, сприяючи формуванню єдиного економічного простору як у межах окремої держави, так і в межах світової економіки.
5. *Розподільна:*
- за допомогою ринкових цін він диференціює доходи товаровиробників, виявляє переможців і переможених.
6. *Функція санації:*
- ринок сприяє очищенню економічних систем від неефективних і збиткових підприємств;
 - ринок через конкуренцію очищає економічне середовище від неконкурентоспроможних господарств і підтримує найефективніші.
7. *Функція посилення конкуренції* між виробниками товарів і послуг у межах окремих країн і світового господарства.
8. *Інформаційна функція:*
- ринок за допомогою своїх економічних сигналів (цін, відсотків за кредитами, обсягів попиту та пропозиції на товари і послуги тощо) поширює знання важливих відомостей і оперативно вносить зміни в плани діяльності всіх суб'єктів господарювання.

10.2. Структура та інфраструктура ринку

Ринок як складне полісистемне утворення має надзвичайно багату і **складну структуру** (рис. 10.4).

За економічним призначенням виділяють сім взаємозалежних типів ринку, кожен з яких поділяється на дрібніші. Серед них:

- **ринок засобів виробництва** (спрямований на задоволення виробничих потреб). Його суб'єктами є фізичні та юридичні особи, що займаються економічною діяльністю (рис. 10.5);
- **ринок предметів споживання і послуг** (призначений для задоволення фізіологічних та соціальних потреб людини) (рис. 10.6);

- **ринок нерухомості** (призначений для торгівлі землею, об'єктами, що на ній збудовані);
- на ринку **науково-технічних розробок та інформації** відбувається купівля-продаж науково-технічної продукції, технічних засобів інформації та інформативних систем;
- **фінансовий ринок** – це специфічна сфера економічних відносин, де відбувається купівля-продаж фінансових ресурсів (рис. 10.7; 10.8; 10.9);
- **ринок праці (робочої сили)** – одна з найважливіших ланок у розвинутій економічній системі. Його існування означає, що кожна людина має право на вільний продаж своєї робочої сили за власним бажанням і вибором (рис. 10.10).
За ступенем зрілості ринкових відносин виділяють:
 - розвинутий ринок;
 - ринок, що формується;
 - ринок із різним ступенем обмеженої конкуренції (монопольний, олігопольний).
За регіональним розміщенням:
 - місцевий ринок;
 - національний ринок;
 - світовий ринок.*За характером власності:*
 - приватний;
 - державний;
 - колективний.*За суб'єктами товарного обігу:*
 - оптовий;
 - роздрібний.*Відповідно до чинного законодавства класифікують ринки на:*
 - офіційні (легальні);
 - нелегальні (тіньові).

Нелегальний ринок – це ринок, який заборонений законом. Він обслуговує потреби тіньової економіки, що є несанкціонованою господарською діяльністю.

Тіньова економіка – це фактично неконтрольоване суспільством виробництво, розподіл, обмін і споживання матеріальних благ, цінностей та послуг.

Це та частина економіки, яка не обраховується національною статистикою, не включається до ВВП, а доходи від її діяльності приховуються від оподаткування.

Тіньова економіка посідає помітне місце в економіці багатьох країн. Наприклад, у США в різні роки тіньовий сектор становив 8–12%, в Канаді, Франції – 5–8, Норвегії та Швеції – 6–7. Деякі латиноамериканські держави досягають критичної відмітки – 30%. В Україні, за експертними оцінками, цей показник становить 50–60%.

Тіньова економіка – це не обов'язково кримінал і злочинність. Тіньова економіка – це результат недосконалої законодавчої бази і всього господарського механізму.

Усі *види* тіньової економіки можна розподілити на такі блоки:

- 1) неформальна економіка – легальне, але нерегламентоване державою виробництво товарів і надання послуг (оренда квартир, гаражів тощо);
- 2) неофіційна економіка – всі види індивідуальної та кооперативної діяльності, що приховуються від контролю;

- 3) незаконна (кримінальна) економіка – здійснення заборонених видів діяльності (торгівля зброєю, наркотиками);
- 4) фіктивна економіка – порушення норм і стандартів, незаконне підвищення цін. Тіньова економіка, як і будь-яке інше соціально-економічне явище, має свої *причини*:
- а) соціально-економічні причини:
- суперечності між зростаючими потребами підприємців і обмеженими можливостями легального суспільного виробництва;
 - суперечності в системі розподільчих відносин (пільги, ліміти, квоти);
 - недосконалість податкової системи та податкової політики;
 - низький рівень державного і суспільного контролю;
- б) соціально-політичні причини:
- нестабільність політичної ситуації в країні;
 - політико-правова незахищеність малого і середнього бізнесу;
 - недооцінка суспільної небезпеки існування тіньового сектору;
 - неадекватність форм і методів правоохоронних органів у зв'язку з якісними змінами в економічній злочинності;
 - ослаблення авторитету деяких соціальних і моральних інститутів, культивування споживацьких настроїв.
- Надзвичайно важливим і складним структурним утворенням ринкової економіки є ринкова **інфраструктура** (рис. 10.11).

Інфраструктура ринку – комплекс допоміжних сукупних інститутів і ланок, служб, підприємств, організацій, які забезпечують ефективну та безперебійну роботу ринку.

Вона містить такі підсистеми:

1. Організаційно-технічну:
 - товарні біржі;
 - оптові ринки;
 - аукціони, в т. ч. земельні;
 - торгово-промислові палати;
 - сервісні центри;
 - ярмарки;
 - транспортні комунікації;
 - ріелтерські фірми тощо.
2. Фінансово-кредитну:
 - банки;
 - фондові біржі;
 - валютні біржі;
 - фінансові небанківські інститути;
 - страхові та лізингові компанії;
 - інвестиційні, пенсійні та інші фонди;
 - ощадні каси, ломбарди.
3. Державно-регулятивну:
 - законодавче регулювання ринкових відносин;
 - біржі праці (служби зайнятості);
 - ліцензійні палати;

- податкова система;
- митна система;
- державні фонди (фонди підтримки малого і середнього бізнесу).

4. Науково-дослідне та інформативне забезпечення:

- науково-дослідні установи;
- реклама, інформаційні установи і центри, юридичні консультації.

На думку Т. І. Біленко та інших науковців, інфраструктура ринку включає дві підсистеми: загальну (грошова, фінансова і податкова системи) і спеціалізовану (біржі, аукціони, ярмарки, торгові дома, страхові компанії).

У розвинутих країнах інфраструктурі ринкових відносин притаманні багатоканальність реалізації продукції, широкий спектр сервісного обслуговування, розмаїття форм регулювання товарно-грошових відносин. До останніх належать біржі.

Біржа – це такий інститут, завдяки якому оперативніше з оптимальними наслідками для партнерів укладаються угоди купівлі-продажу товарів, реалізується стратегія комерційної поведінки агентів цієї структури.

З практики відомо три основних типи бірж: товарні, фондові біржі і біржі праці.

Товарна біржа – комерційне підприємство, регулярно функціонуючий ринок однорідних товарів з певними характеристиками (рис. 10.12).

Мета товарної біржі:

- укладання відповідних угод з торгівлі товарів за стандартами і зразками;
- формування товарних цін на основі попиту та пропозиції;
- упорядкування і поліпшення товарообороту та обмінних операцій;
- представництво та захист інтересів членів біржі;
- вирішення спорів щодо операцій.

Товарні біржі бувають публічні та приватні, універсальні та спеціалізовані. На публічних біржах угоди можуть укладати як їх члени, так і підприємці, які не є членами біржі. Діяльність цих бірж регулюється законами та урядовими актами.

Приватні біржі організують у формі акціонерних компаній і закритих корпорацій. Укладати угоди на таких біржах можуть лише акціонери. Члени біржі, як правило, не отримують дивідендів на вкладені кошти, їхній прибуток утворюється за рахунок винагород, отриманих від клієнтів, тобто біржа виступає в ролі брокера. **Універсальні біржі** – це біржі, які торгують товарами різних груп (об'єктом продажу, наприклад, Київської універсальної біржі є продукти харчування, худоба та інші товари).

Спеціалізовані біржі – це біржі, об'єктом торгівлі яких є окремі товари або їхні групи. У свою чергу, їх поділяють на спеціалізовані широкого профілю та вузько спеціалізовані біржі.

Фондова біржа – це організований і регулярно функціонуючий ринок, на якому відбувається купівля-продаж цінних паперів.

На ній продають та купують акції, облігації акціонерних компаній та облігації державних позик.

Фондова біржа – це ринок капіталів. Вона створює можливості для мобілізації фінансових ресурсів і їх спрямування на довгострокові інвестиції, а також фінансування перспективних програм.

Фондові біржі мають організаційно-правову форму приватних акціонерних товариств або державних інститутів, на них діють цивілізовані правила та примуси, які зумовлюють певні гарантії страховим компаніям та окремим організаціям.

Фондова біржа – це акціонерне товариство, яке утворено на основі статуту, розробленого її засновниками і узаконеного державними правовими актами.

Для створення біржі потрібно не менше трьох суб'єктів: той, хто випускає цінні папери; той, хто їх купує; хто об'єднує покупця і продавця ЦП (брокерська фірма).

Купівля-продаж ЦП на фондовій біржі здійснюється на основі біржового курсу. Узагальнюючим показником динаміки курсу цінних паперів є індекс Доу-Джонса.

Отже, товарна і фондова біржі – це ринкові структури, де укладаються угоди (біржові, форвардні, ф'ючерсні, онкольні, хедж, опціони).

Біржова угода – домовленість про взаємну передачу прав та зобов'язання стосовно біржового товару і письмово оформлена фінансовим документом. Вона буває двох видів – з реальним товаром і строкова.

У першому випадку товар переходить від продавця до покупця, тобто це реальний товарообіг. Товар має перебувати у приміщенні біржі (на складах), або бути представленим у строк від одного до п'ятнадцяти днів після укладання угоди. Такі угоди називаються «СПОТ».

Строкова угода поділяється на форвардну і ф'ючерсну.

Форвардна угода – це зобов'язання продавця здійснити постачання конкретної кількості товару певної якості в зазначений час. Такі угоди поділяються на позабіржові (без офіційного гаранта) та біржового обороту (наявність посередника).

Ф'ючерсні угоди – це угоди про купівлю та продаж фінансових інструментів або товарів згідно з попередньо укладеними контрактами і узгодженими цінами.

Онкольні угоди – це система купівлі реального товару або цінних паперів, за якого ціна не фіксується аж до вимоги покупця. Продавець страхує себе хеджуванням продажу. Ціна, за якою він закриває хедж, стає ціною закупівлі реального товару.

Опціон – це договірне зобов'язання купити або продати певний вид цінностей чи фінансових прав за встановленою на момент підписання угоди ціною в межах певного періоду.

Біржа праці (центри зайнятості) – елемент ринкової інфраструктури, що регулярно здійснює посередницькі операції на ринку праці.

Вона виконує декілька важливих функцій:

- аналізує стан ринку праці;
- прогнозує попит і пропозицію робочої сили;
- веде облік громадян, що звертаються за працевлаштуванням;
- сприяє працевлаштуванню працездатних;
- здійснює професійну орієнтацію молоді;
- виплачує допомогу з безробіття.

Поряд з державними біржами праці існують і приватні агентства (контори), а також посередницькі бюро при профспілках, молодіжних, релігійних організаціях та ін.

Надзвичайно важливими елементами в ринковій інфраструктурі також є:

- аукціони;
- торгово-промислові палати;
- торгові дома;
- ярмарки.

Аукціони – форма продажу у визначений час і у визначеному місці товарів, які як правило користуються підвищеним попитом. Цей продаж відбувається на основі конкурсу покупців. В Україні та світі аукціони відбуваються з продажу таких товарів, як нафта, газ, державне майно, алмази, валюта, золото, антикваріат тощо.

Торгово-промислові палати – це державні комерційні організації, головним завданням яких є сприяння розвитку економічних і торговельних зв'язків з партнерами зарубіжних країн. В Україні **торгово-промислові палати** надають низку основних послуг, зокрема: *інформаційні, влаштовують ярмарки, виставки, аукціони, надають сертифікати відповідальності на товари українського походження, проводять експертизи якості, влаштовують ділові зустрічі між українськими та зарубіжними суб'єктами господарювання тощо.*

Торгові дома – це торговельні фірми, що закупають товари у виробників або оптовиків своєї країни і перепродають за кордон або на місцевому ринку. Торгові дома об'єднують багатьох виробників і виступають посередником або їх представником у певному регіоні або країні.

Ярмарки – надзвичайно важливий елемент ринкової інфраструктури. Вони бувають всесвітні, міжнародні, регіональні, національні та місцеві. Ярмарки – це ринки товарів і послуг які періодично організуються в установленому місті. В сучасних економічних умовах вони діють як **ярмарки-виставки**, представляючи продукцію чи послуги всіх виробників тієї чи іншої галузі.

В Україні, згідно з чинним законодавством, створено і функціонують й інші важливі елементи інфраструктури які сприяють розвитку підприємництва, піднесенню економіки країни. Вони будуть розглянуті в наступних темах.

10.3. Роль економічних законів у системі механізмів ринкового регулювання

Ринкова економіка має свою особливу систему регулювання, яку іноді розглядають як засіб саморегулювання економіки.

Ринкове регулювання здійснюється на основі законів попиту, пропозиції, співвідношення попиту і пропозиції.

Попит визначає сукупну суспільну чи ринкову потребу в товарах і послугах, яка зумовлена платоспроможністю і виражена в грошовій формі (рис. 10.13).

Попит – це бажання покупців придбати товар. Попит завжди конкретно визначений. Він має властивість змінюватись під впливом ряду факторів і тому слід звернути на його принципові **особливості**.

По-перше, він тісно пов'язаний з реальними суспільними потребами, але не збігається з їхньою кількісною визначеністю.

По-друге, попит залежить від платоспроможності покупців, тобто від забезпеченості потенційної потреби в товарах і їх послугах грошовим покриттям. Отже, універсальною формою вираження попиту є гроші.

По-третє, суб'єктом попиту, який презентує сферу споживання є покупець. Об'єктами попиту можуть бути будь-які предмети ринкових відносин, що мають вартісну оцінку і певну корисність для споживання.

По-четверте, особливо впливовим фактором, від якого залежить попит і який безпосередньо пов'язаний з платоспроможністю покупців, є **ціна товару**.

Обернена залежність між попитом і ціною називається **законом попиту**.

Формально закон попиту може бути представлений таким чином:

На будь-якому ринку між ціною на товари (при рівності інших умов, що можуть впливати на зміну попиту) і величиною попиту на нього з боку покупців існує зворотня залежність. Якщо ціни на товар зростають, то попит зменшується, якщо ціни знижуються, то попит збільшується.

Отже, згідно з ринковою парадигмою, закон попиту визначає таку функціональну залежність: чим вища ціна товару, тим менший попит на нього з боку покупців. І навпаки, чим менша ціна товару, тим більший попит на нього. Саме це і є сутністю закону попиту.

Проілюструвати дію закону попиту можна на умовному прикладі (схема 10.1).

Ціна за одиницю товару (послуги), грн	5	10	15	20	25	30
Кількість товару, що користується попитом	10	8	6	4	2	0

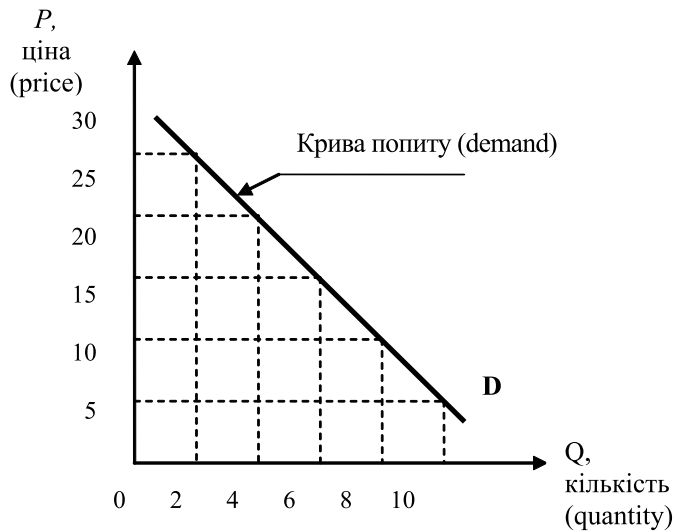

Схема 10.1. Заміна обсягу попиту

В економічній літературі широко використовується і «крива попиту», яка показує залежність між ціною і попитом. Вона має нахил, який свідчить про зворотну залежність між двома змінними: ціною за одиницю товару і обсягом його продажу. Якщо ціна продажу зростає, то обсяг попиту скорочується, і навпаки, якщо ціна знижується – обсяг попиту споживача збільшується.

Чим пояснити те, що споживач готовий купити більше товару за нижчою ціною?

По-перше, дохід споживача завжди обмежений, тому об'єктивно за меншу ціну він може купити більше товару.

По-друге, в економіці діє закон спадної граничної корисності, зміст якого полягає в тому, що кожна наступна одиниця товару приносить менше задоволення, ніж попередня, і тому споживач готовий придбати кожен наступну одиницю товару за меншу ціну.

По-третє, така поведінка пояснюється ефектом доходу, зміст якого полягає в тому, що зниження ціни на споживчі товари рівнозначне зростанню доходу. Тому за нижчу ціну споживач може придбати більше певного товару, не обмежуючи себе у споживанні інших благ.

По-четверте, поведінку споживача визначає ефект заміщення. Тобто споживач зацікавлений у тому, щоб замінити споживання дорожчих товарів на дешевші.

Проте за різкого зростання цін на певний товар покупцям потрібен час на пошук таких заміників. Тобто мова піде про швидкість пристосувальної реакції на різку зміну ціни. Це означає, що ціна впливає на споживання через певний час. Така пристосувальна реакція називається ціновою еластичністю попиту.

Цінова еластичність попиту – це кількість товарів, на яку споживачі збільшать або зменшать свої придбання внаслідок зміни ціни.

Цінову еластичність попиту (коефіцієнт еластичності – E_n) обчислюють за такою формулою:

$$E_n = \frac{\text{Зміна обсягу продажу, \%}}{\text{Зміна ціни}}$$

Формула цінової еластичності показує, на скільки відсотків зміниться обсяг попиту, якщо ціна зміниться на 1%.

1. Якщо зміна C на 1% спричинює зміну обсягу попиту, що перевищує 1%, то це свідчить про наявність еластичного попиту:

$$E_n > 1.$$

2. Якщо зміна C на 1% зумовлює меншу зміну обсягу попиту, то має місце нееластичний попит:

$$E_n < 1.$$

3. Якщо зміна C на 1% зумовлює таку саму зміну попиту на 1%, то це одинична еластичність попиту:

$$E_n = 1.$$

4. Якщо зміна C не впливає на зміну обсягу попиту, то має місце абсолютно нееластичний попит:

$$E_n = 0.$$

5. Якщо нескінченно мала зміна ціни призводить до нескінченного зростання обсягу попиту, то має місце абсолютно еластичний попит:

$$E_n \rightarrow \infty.$$

Зауважимо, що на абсолютно нееластичний та абсолютно еластичний попити закон попиту не поширюється.

Нееластичний попит властивий особливій групі товарів, виробники яких без особливих обмежень можуть підвищувати ціни і тим самим експлуатувати споживачів. До таких товарів належать насамперед продовольчі товари: хліб, картопля, м'ясні і молочні вироби, чай, кава, какао.

Так, за розрахунками американського економіста Л. Твіна, сукупна цінова еластичність попиту на валову продукцію сільського господарства США для внутрішнього споживання в короткостроковому періоді становить усього 0,2 і в довгостроковому – 0,4. Це означає, що 1% підвищення цін на сільськогосподарську продукцію знижуватиме попит на неї відповідно на 0,2 і 0,4%.

Окрім еластичного і нееластичного попиту, можлива й нетипова реакція попиту. Йдеться про ситуацію, за якої зростання цін на певний товар супроводжується зростанням на нього попиту (престижні товари, товари відомих у світі фірм, медичні препарати). Цей феномен називається ефектом Веблена.

Економічна теорія наводить і такі приклади, коли зменшення ціни призводить до скорочення попиту. Цей ефект ще в XIX ст. описав англійський статистик Р. Гіфен.

Крім ціни, яка визначає величину попиту, є ряд факторів, під впливом яких попит може змінюватися в той чи інший бік. До них належать: доходи населення та їх накопичення; кількість покупців; смаки; переваги і очікування споживачів; мода; реклама; демографічна ситуація; природно-кліматичні та інші фактори.

Пропозиція – це обсяг товарів і послуг, який виробники хочуть і можуть поставити на ринок за різною ціною за певний проміжок часу (рис. 10.14).

При цьому в економічній теорії виділяють поняття «величина пропозиції» і сама «пропозиція».

Під величиною пропозиції розуміється та кількість благ, що може бути запропонована на ринку при певному рівні цін.

Залежність поведінки виробників від зміни цін на товар називають **законом пропозиції**.

Чим вища ціна на товар, тим більше його буде вироблено і запропоновано на ринку, тобто збільшиться величина пропозиції і навпаки.

У табличному зображенні ця залежність матиме такий вигляд:

Ціна за одиницю товару, грн	10	20	30	40	50	60
Пропозиція товарів	2	4	6	8	10	12

Наведений умовний приклад показує що зростання ціни на певний товар розширює коло його виробників і збільшує обсяг виробництва.

Таблична інформація у графічному зображенні набуває вигляду кривої пропозиції (схема 10.2).

Як і «крива попиту», «крива пропозиції» будується, виходячи з припущення «при рівності інших умов», тобто припускається, що ціни на інші товари, технологія виробництва та інші умови залишаються незмінними.

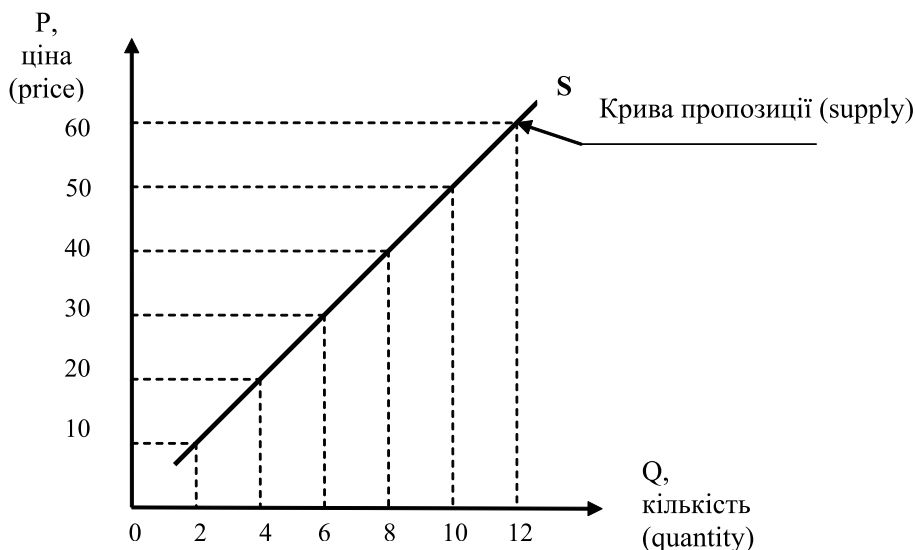

Схема 10.2. Зміна обсягу пропозиції

У випадках, коли зміни в пропозиції зумовлені не ціною, а неціновими чинниками (технологічний процес, зміни цін на ресурси, зміни у фіскальній політиці, очікування виробників), то крива пропозиції зміщується праворуч або ліворуч.

Ринок постійно спонукає товаровиробників відстежувати, прогнозувати кон'юнктуру цін на свій та споріднені товари, адекватно реагувати на реальні процеси. Досягається це завдяки глибокому знанню сутності цінової еластичності пропозиції.

Цінова еластичність пропозиції – кількісна характеристика чутливості пропозиції до зміни ринкової ціни товару.

Мірою еластичності пропозиції є коефіцієнт еластичності пропозиції. Він виражається такою формулою:

$$E_{\text{проп}} = \frac{\text{Зміна обсягу пропозиції, \%}}{\text{Відсоткова зміна товару}}$$

Як видно із формули, цінова еластичність пропозиції має точно такий вигляд, як і цінова еластичність попиту, за винятком того, що в першому випадку чисельник вміщує показник зміни пропозиції, а в другому – попиту. Оскільки крива попиту має від'ємний нахил (зворотна залежність обсягу попиту від ціни), а крива пропозиції – додатний (пряма залежність), то й коефіцієнти еластичності попиту і пропозиції матимуть різні знаки: E_p – від'ємний, $E_{\text{проп}}$ – додатний, тобто зміна ціни і обсягу пропозиції відбувається в одному напрямі. За нееластичної пропозиції зміна цін не впливає на зміну кількості товарів, що пропонуються для продажу.

Еластичність пропозиції сприяє встановленню так званої нормальної ціни рівноваги.

Ціна рівноваги (рівноважна ціна) – це така ціна на конкурентному ринку, за якої попит дорівнює пропозиції – точка E .

Модель такої рівноваги можна проілюструвати графіком (схема 10.3).

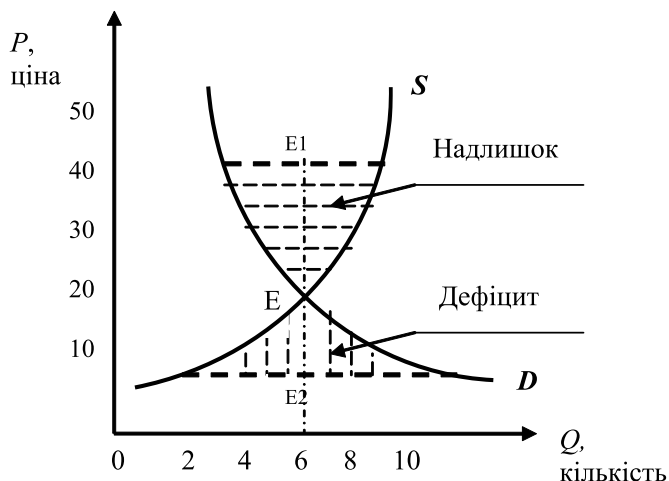

Схема 10.3. Ринкова рівновага попиту та пропозиції

У випадку, якщо ціна стане вищою за рівноважну, то на ринку утвориться залишок – точка $E1$. Якщо ціна буде нижчою за рівноважну, то на ринку утвориться дефіцит товару – точка $E2$. В результаті, як у першому, так і в другому випадках починають діяти ринкові механізми, змінюватися ціни, відповідно до цього змінюватиметься співвідношення попиту та пропозиції, поки ринок даного товару не потрапить до стану рівноваги.

Проте зауважимо, що закон попиту і пропозиції не встановлюють безпосередньо рівень цін і не регулюють його. Природною внутрішньо об'єктивною властивістю товару завжди була, є і буде його **вартість**, тобто суспільно необхідні витрати праці на виробництво товару. Отже, закон попиту і пропозиції, закон вартості найтіснішим чином пов'язані один з одним, але визначальним при цьому є закон вартості. Закони попиту і пропозиції лише впливають на відхилення ринкової ціни від вартості товару.

10.4. Конкуренція та її умови

Ринок, механізм його дії не може нормально існувати без розвинутих форм конкуренції.

Конкуренція означає економічне суперництво між суб'єктами господарювання щодо задоволення інтересів пов'язаних з реалізацією продукції і наданням послуг одним і тим самим споживачам (рис. 10.15).

Завдання конкуренції:

- завоювати ринок у боротьбі за споживача;
- перемогти своїх конкурентів;
- забезпечити одержання сталого прибутку.

Умови виникнення конкуренції:

- наявність на ринку великої кількості виробників будь-якого конкурентного продукту;
- свобода вибору господарської діяльності товаровиробниками;

- відповідність між попитом і пропозицією;
- наявність ринку засобів виробництва і встановлення високої норми прибутку.

Як форма економічних відносин конкуренція виступає, в різних формах і здійснюється різними методами.

Конкуренція може бути внутрішньо галузевою (між підприємцями, які виробляють подібні товари) та міжгалузевою (між товаровиробниками різних галузей). За методами впливу конкуренція може бути ціновою і неціновою. **Цінова** передбачає продаж товарів і послуг за цінами, які нижчі, ніж у конкурента. Зниження ціни можливе або за рахунок зниження витрат виробництва й обігу, або за рахунок зменшення прибутку (останнє, як свідчить практика господарювання, можуть дозволити собі тільки великі підприємства). **Нецінова** конкуренція ґрунтується на продажу товарів вищої якості, яка досягнута завдяки технічним перевагам виробництва, своєчасному поновленню властивостей товару відповідно до зміни моди вдосконалення послуг, що супроводжують реалізацію, тощо.

Залежно від того, як саме конкурують між собою учасники ринкових відносин, розрізняють досконалу (вільну) і недосконалу конкуренцію та відповідні їм ринки: ринок вільної конкуренції і ринок недосконалої конкуренції. **Досконала конкуренція** являє собою ідеальний вид конкуренції, за якої на ринку взаємодіють багато незалежних один від одного продавців і покупців з рівними правами та можливостями, існує вільний доступ на ринок та вільний вихід з нього. При цьому жоден з продавців не може впливати на роздрібну ціну, оскільки частка кожного в загальному обсязі продукції незначна. Товари, які представлені на ринку вільної конкуренції, однорідні, ще не набули специфічних властивостей та якості. Досконала (вільна) конкуренція має місце там, де відсутні монополії, тому досягти досконалої конкуренції в її повному обсязі неможливо, до неї можна тільки наблизитися. Вчені-економісти з певними припущеннями вважають досконалою конкуренцію, яка існувала приблизно до середини-кінця XIX ст.

Об'єктивні зміни в суспільному виробництві, що почали відбуватися під впливом науково-технічного прогресу в XIX ст., призвели до перетворення досконалих конкурентних відносин у недосконалі. Під **недосконалою конкуренцією** в економічній літературі розуміють відносини, коли не виконується хоча б одна з умов вільної конкуренції.

Механізм конкуренції забезпечує вирішення головних економічних проблем: **що? скільки? як? для кого виробляти?**

Ринкова конкуренція – це дійовий стимул науково-технічного прогресу і впровадження його досягнень у виробництво. Щоб конкурувати, товаровиробники змушені постійно удосконалювати техніку, технологію, форми і методи організації праці, застосовувати нововведення, які підвищують ефективність виробництва і якість продукції.

Через механізм міжгалузевої конкуренції і вільного переливу капіталів формується оптимальна структура економіки і раціональне використання ресурсів.

Конкуренція підпорядковує виробництво суспільним інтересам, забезпечує пріоритет покупця.

Особливо велику роль і значення конкуренція відіграє у формуванні і підтриманні **рівноваги на ринку цін**.

Конкуренція супроводжується посиленням концентрації виробництва, збільшенням випуску дешевих товарів за рахунок використання переваг великого стандартизованого виробництва.

10.5. Ціна як економічна категорія ринкової економіки

Центральним елементом, серцевиною ринкового механізму, найважливішою складовою практики управління сучасною ринковою економікою є **ціна** (рис. 10.16).

Ціна є «нервом» економіки, найважливішою ланкою ринкового механізму і елементом програми маркетингу.

Без її економічного обґрунтування неможливе нормальне функціонування суб'єктів господарювання і цілих галузей економіки та забезпечення матеріального добробуту населення.

В умовах командно-адміністративної системи ціноутворення ігнорувало об'єктивні економічні закони, мало, як правило, відбиток суб'єктивізму і волонтаризму органів виконавчої влади. Насамперед це виявилось у відриві цін багатьох товарів від їхньої суспільно необхідної вартості, що призводило до необґрунтованої збитковості виробництва, зростання дотацій у цінах виробника і споживача.

Ціни не були вільними, їх величина залежала переважно від верхніх ешелонів влади, вони ігнорували попит і пропозицію. А тому ціни перестали давати об'єктивну характеристику стану національної економіки, втратили роль економічних орієнтирів її розвитку.

Відсутність вільних ринкових цін породжувала економіку кривих дзеркал, що не давало змоги ефективно регулювати виробництво, більш повно задовольняти потреби населення.

У ціноутворенні значною мірою переважали перерозподільчі процеси. Ціни носили, як правило, затратний характер і не сприяли ресурсозбереженню. В умовах ринкової економіки ціни, як правило, формуються під впливом попиту і пропозиції на товари, їх корисності і унікальності з урахування їх справжньої вартості. Цінова політика продавця в умовах ринку залежить не від вказівок чиновників, спеціальних ціноутворювальних органів, а від типології ринку, його конкретної моделі, зумовленої особливостями форм конкуренції між учасниками товарно-грошового обміну. Тому сучасний ринок характеризується множинністю цін (рис. 10.17).

В умовах ринку чистої (досконалої, вільної) конкуренції ціни повністю залежать від співвідношення попиту і пропозиції. Коливання цін незначне. Продавець не може маніпулювати цінами. Спеціальна цінова стратегія в цих умовах не потрібна.

Протилежна ситуація з ціноутворенням на ринку чистої монополії, де панує єдиний у конкретній галузі товаровиробник і продавець продукту і який не має заміників. Функція ціноутворення реалізується тут самим господарським суб'єктом – виробником (фірмою) або посередницькими структурами, що доставляють товар на ринок. Межі монопольної ціни визначаються рівнем реалізації ринкової влади (можливістю впливати на ринкові ціни).

Монопольна ціна, як правило, перебуває між двома протилежними граничними точками. Одна з них – ціна та обсяг виробництва, які максимізують монопольний прибуток. Друга – ціна та обсяг виробництв, що не дають жодного додаткового продукту понад нормальний. Першому варіанту надає перевагу монополія, яка йде на ризик потенційного суперництва і має перевагу порівняно з новими продавцями, другий варіант обирається монополією, яка намагається уникнути потенційної конкуренції. В кожному випадку ціноутворення в ринкових умовах реалізується через цінову стратегію продавця а не покупця. Від споживача залежить тільки кількість продукції купленої за цю ціну (рис. 10.18).

Цінова стратегія складається з таких елементів:

1. Завдання ціноутворення: забезпечення діяльності фірми у конкурентному середовищі; максимізація поточних прибутків; завоювання лідерства щодо збуту або якості товару. Залежно від обраної мети формується подальша цінова стратегія.

2. Визначення попиту. Фірма (підприємство) виводить криву попиту, яка показує ту ймовірну кількість товару, який можна продати на ринку за певний проміжок часу.
3. Оцінювання витрат. Підприємство аналізує, як зміниться сума витрат за різних умов виробництва.
4. Співвідношення цін і товарів конкурентів – встановлюють для використання їх як основи формування власної ціни.
Загальними напрямками цінової стратегії є:
 - визначення місця ціни в системі засобів конкурентної боротьби на ринку;
 - вибір методу розрахунку цін;
 - характер цінової адаптації нових товарів на ринку;
 - зв'язок цін з життєвим циклом товару;
 - моделювання відношення покупця до ціни товару;
 - аналіз обмежень ринкового і позаринкового впливу на ціну.

Загальні принципи і методи утворення цін можуть використовуватися залежно від конкретної сфери ринкових відносин, характеру і місця застосування цін, того способу їх використання, який відповідає інтересам фірм (рис. 10.19).

Найпростіший метод ціноутворення полягає в розрахунку ціни за формулою: середні витрати виробництва плюс прибуток. Другий доданок іноді називають **націнкою**. Її розмір залежить від виду товару, попит на нього, вартості товарної оцінки, обсягу продажу тощо.

Для багатьох підприємців зручним є **метод ціноутворення на основі рівноваги попиту і пропозиції**, про досягнення якої свідчить стійкий попит на певний вид товару.

Застосовують також **метод розрахунку ціни на основі аналізу беззбитковості та забезпечення цільового прибутку**. Цей метод ґрунтується на вивченні графіка беззбитковості. Покриття валових витрат виробництва потребує певного обсягу виробництва товарних одиниць. Такий метод ціноутворення передбачає аналіз різних варіантів цін, їхнього впливу на обсяг збуту. Він потрібний для подолання рівня беззбитковості та отримання валового прибутку.

У ринковій економіці дедалі ширше застосовується **метод установалення цін на основі відчутності та цінності товару**. Сутність його полягає в тому, що головним чинником ціноутворення є не витрати продавця, а купівельне бажання продавця, врахування обставин, у яких здійснюється купівля-продаж. Наприклад, чашка кави у престижному ресторані коштує дорожче, ніж у звичайних закусочних.

Метод установалення цін з урахуванням рівня поточних цін користується широкою популярністю. На думку підприємств, рівень поточних цін відображує справжню норму прибутку, гарантує певну рівновагу в межах галузі.

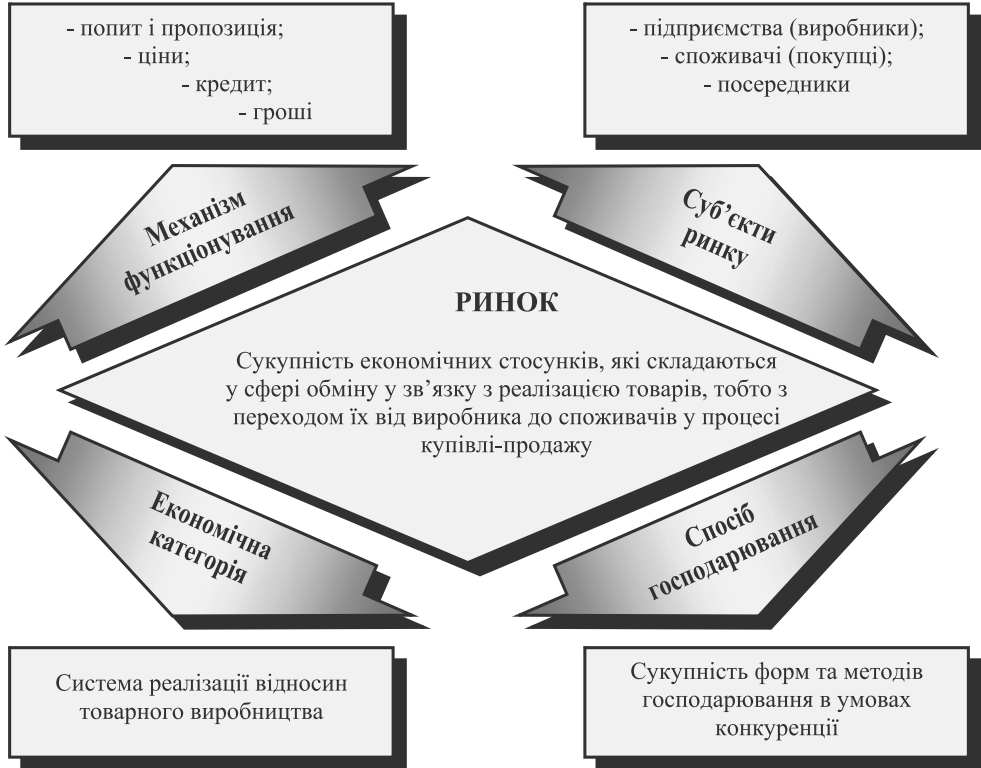
В окремих випадках ціни встановлюють **на закритих торгах**. Цей метод ціноутворення зумовлений конкурентною боротьбою, прагненням отримати замовлення.

Установалення цін на новий товар також належить до методів ціноутворення. Якщо ціна встановлюється на товар, який раніше не вироблявся, то спочатку вона висока. Проте це можливо тільки за певних умов: існування великого попиту на товар, відповідність рівня цін якості товару, відсутність деякий час конкурентів.

У реальному житті, а особливо за умов сучасного недосконалого ринку в Україні, завжди діють сили, які заважають реалізації цінової стратегії, руйнують дію ринкових механізмів. Враховуючи це, держава повинна розробляти і приймати закони, якими регламентуються правила ціноутворення, не порушуючи принципів підприємницької діяльності.

РИНОК ЯК СПОСІБ ОРГАНІЗАЦІЇ ТОВАРНОГО ВИРОБНИЦТВА

*Ринок – складова частина, компонент ринкового господарства.
Ринкове господарство є середовищем, «атмосферою» в рамках яких відтворюються і панують відносини і зв'язки товарного виробництва*

ПРО-ПОЗИЦІЯ \ ПОПИТ		П О К У П Е Ц Ь		
		ОДИН	ДЕКІЛЬКА	БАГАТО
ПРО-ПОЗИЦІЯ	ОДИН	▶ ДВОСТОРОННЯ МОНОПОЛІЯ	ОБМЕЖЕНА МОНОПОЛІЯ	ДОСКОНАЛА МОНОПОЛІЯ
	ДЕКІЛЬКА	▶ ОБМЕЖЕНА МОНОПОЛІЯ	ДВОСТОРОННЯ МОНОПОЛІЯ	ОЛІГОПОЛІЯ ПРОПОЗИЦІЇ
	БАГАТО	▶ МОНОПОЛІЯ	ОЛІГОПОЛІЯ ПОПИТУ	ДОСКОНАЛА КОНКУРЕНЦІЯ

Рис. 10.1. Ринок як спосіб організації товарного виробництва

КОНЦЕПЦІЯ ПЕРЕХОДУ ДО РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Законами, декретами, указами будь-якої владної структури ввести ринок нікому і ніколи не вдалося. Ринок є об'єктивною економічною категорією. Проте суспільство і держава можуть і повинні створювати сприятливі умови для його відтворення

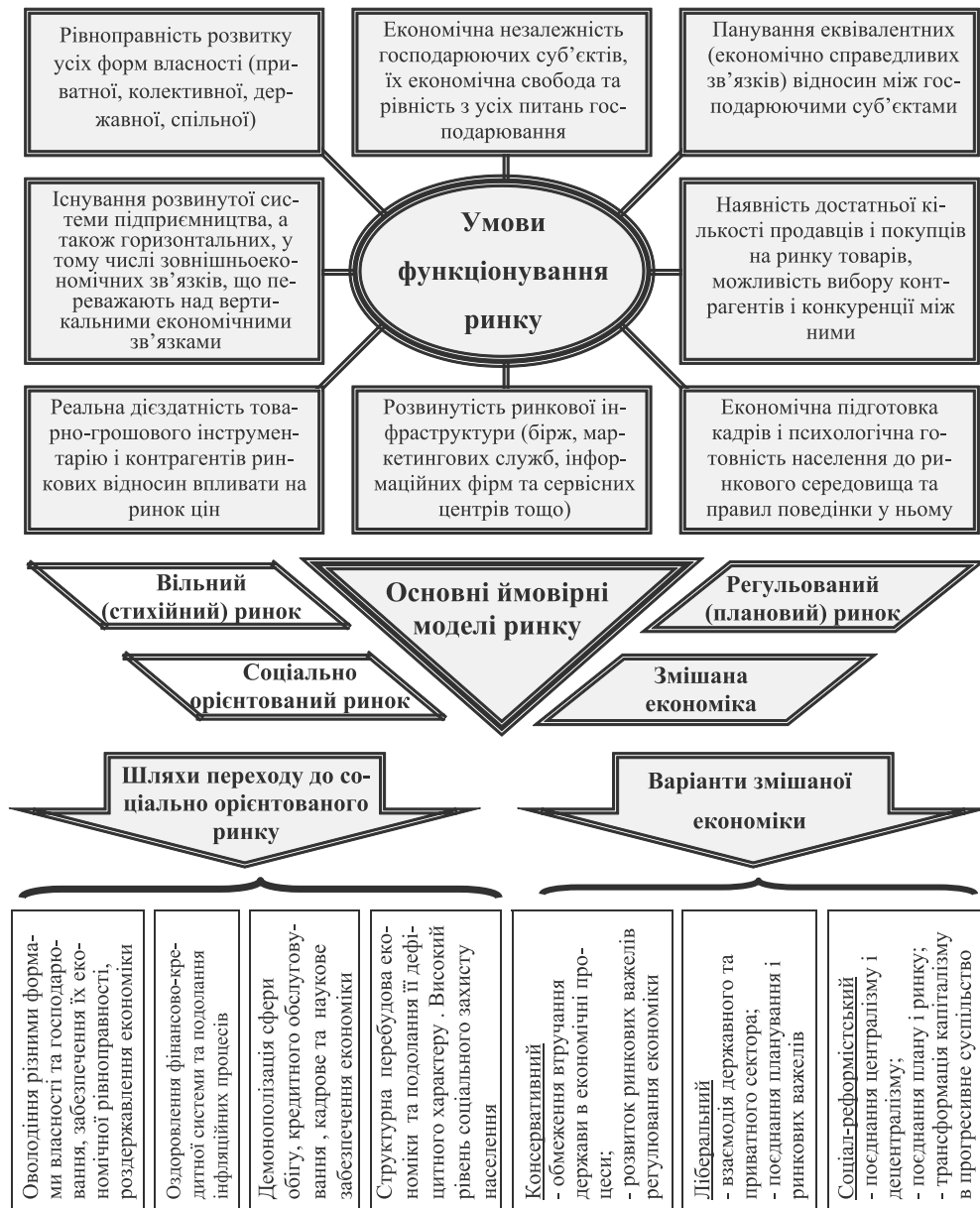

Рис. 10.2. Концепція переходу до ринкової економіки

РОЛЬ РИНКУ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

«Ринок не гарантує обов'язкового забезпечення спочатку більш важливих потреб, а потім менш важливих. В цьому і скривається головна причина, через що заперечують проти ринку»
Ф. Хайєк

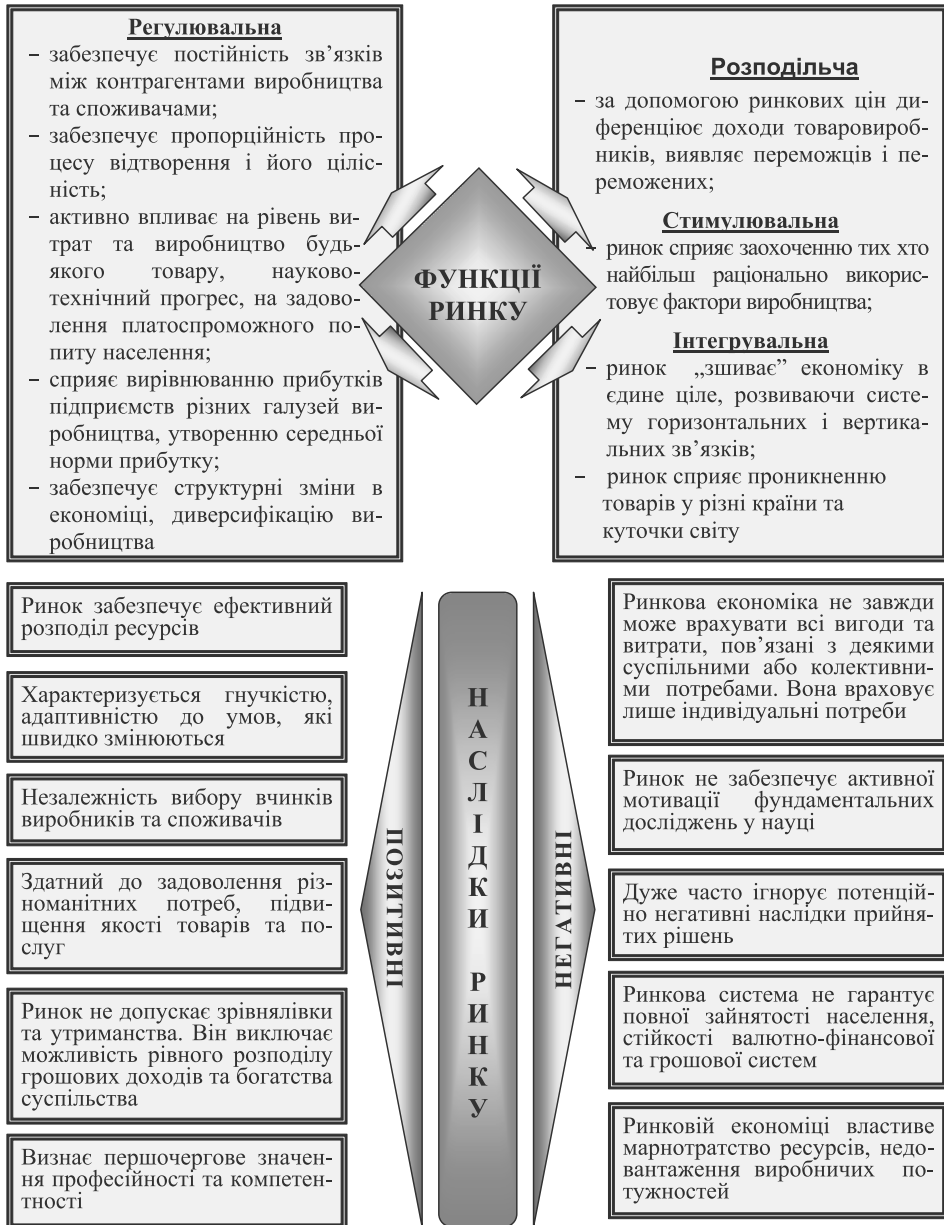

Рис. 10.3. Роль ринку та його наслідки

СТРУКТУРА РИНКУ

Інституціональна політика України зосереджуватиметься на утвердженні комплексного національного ринку. Лише такий ринок зможе забезпечити надійну економічну основу цілісності нашої держави і її національну безпеку

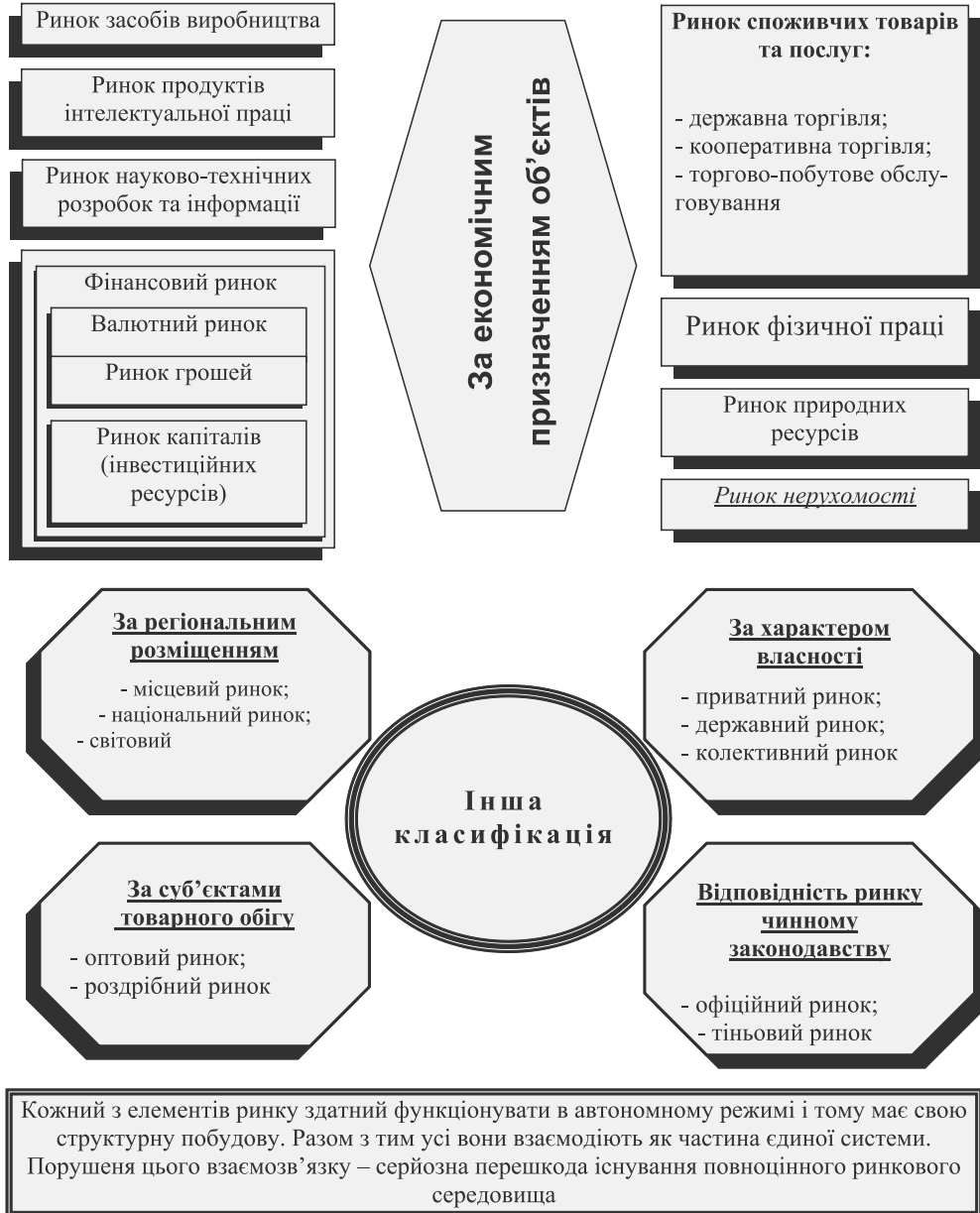

Рис. 10.4. Структура ринку

РИНОК ЗАСОБІВ ВИРОБНИЦТВА (ЗВ)

Підприємство існує лише тоді і там, коли кожна юридична чи фізична особа має можливість вільно придбати будь-які засоби виробництва

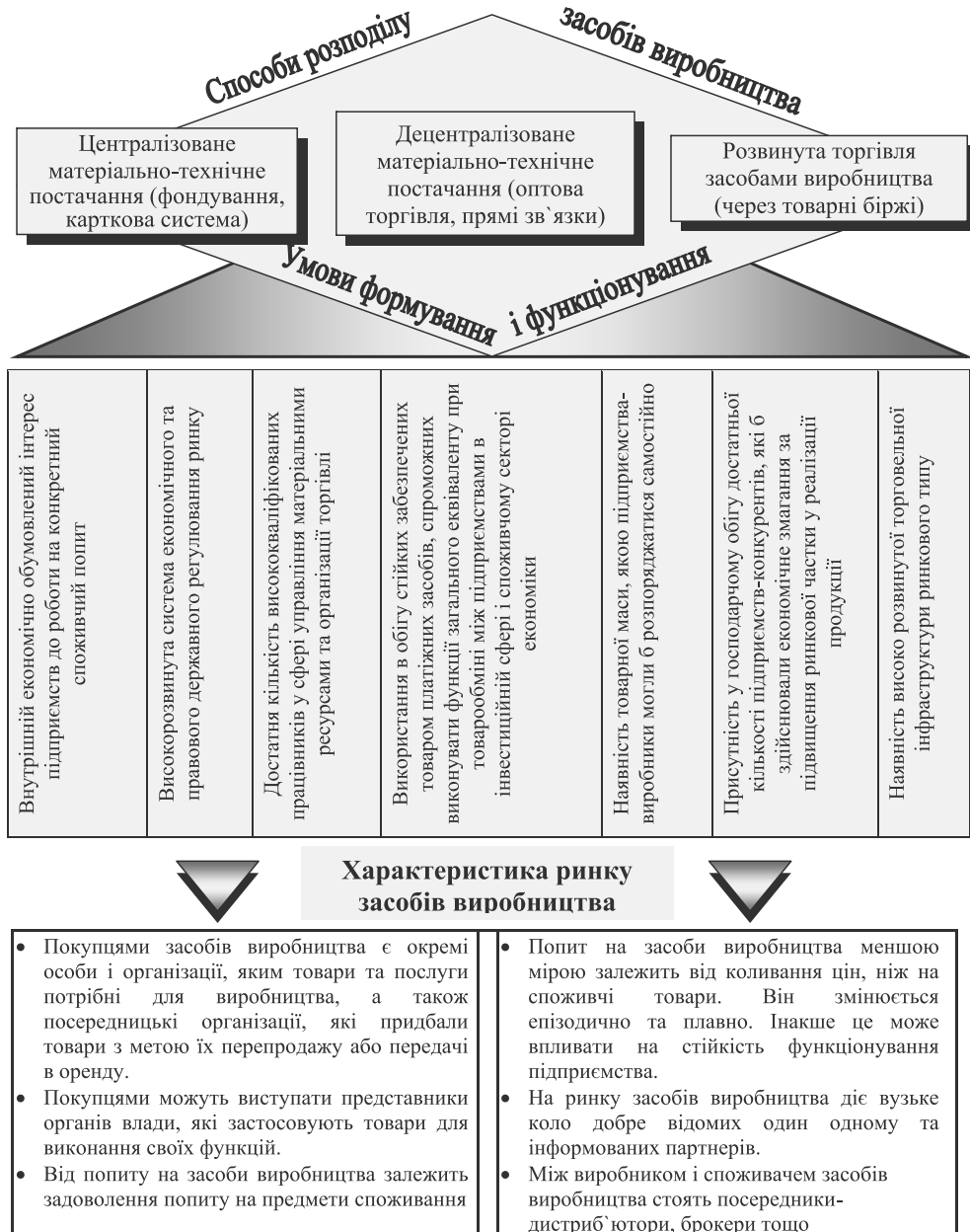

Рис. 10.5. Ринок засобів виробництва

РИНОК СПОЖИВЧИХ ТОВАРІВ

Свої фізіологічні та соціальні потреби людина задовольняє на ринку предметів споживання. Він безпосередньо відображає виробництво, споживчий попит і пропозицію товарів

Рис. 10.6. Ринок споживчих товарів

ФІНАНСОВИЙ РИНОК

Це специфічна сфера економічних відносин, де відбувається купівля-продаж фінансових ресурсів. Це фінансовий барометр економіки

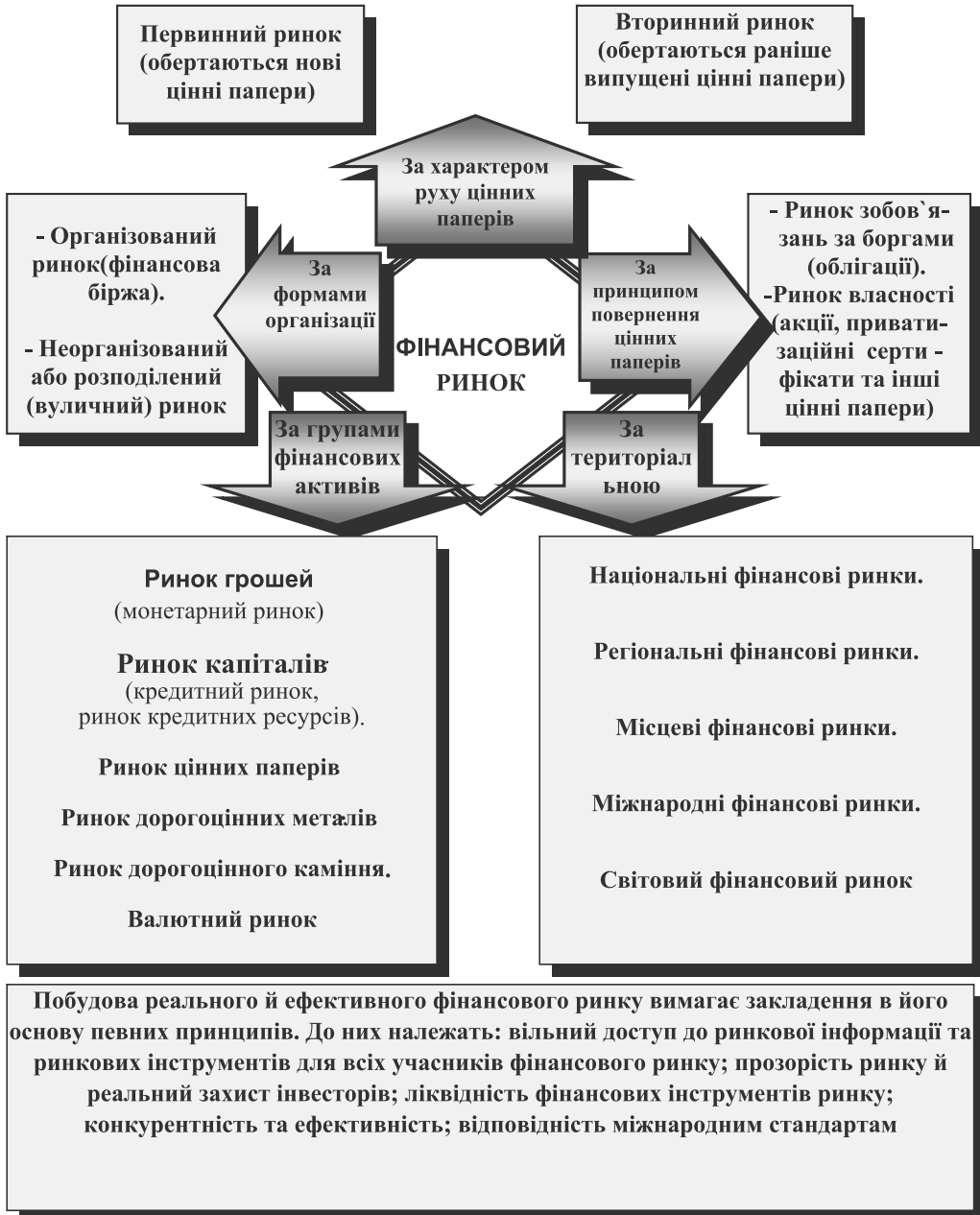
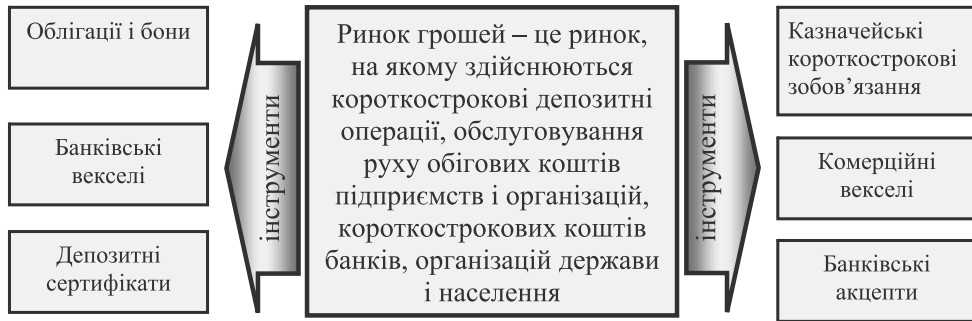

Рис. 10.7. Фінансовий ринок

РИНОК ГРОШЕЙ (МОНЕТАРНИЙ РИНОК)

«Гроші, що реалізують себе у функціях міри вартості та масштабу цін, і гроші, які є об'єктом купівлі та продажу на монетарному ринку, не можна ототожнювати...».

А. С. Гальчинський

Ціною „товару”, що продається і купується на ринку грошей, є позичковий відсоток

Головна функція грошового ринку:
балансування попиту і пропозиції грошей, формування ринкового рівня відсотка як ціни грошей

Чинники, що визначають попит на гроші			
Показники ↓	Зростання динаміки цін	Зростання реальних доходів	Зростання ставки відсотка
Номінальний попит на гроші	Пропорційно збільшує залишки грошей	Збільшує попит	Зменшує попит
Реальний попит на гроші	Не змінює попиту на залишки грошей	Збільшує попит	Зменшує попит

Рис. 10.8. Ринок грошей

КРЕДИТНИЙ РИНОК

Кредитний ринок – це сфера формування попиту та пропозиції на середньострокові та довгострокові кредити. Це система відносин між позикодавцями і позикоодержувачами з приводу позики в грошовій або товарній формі

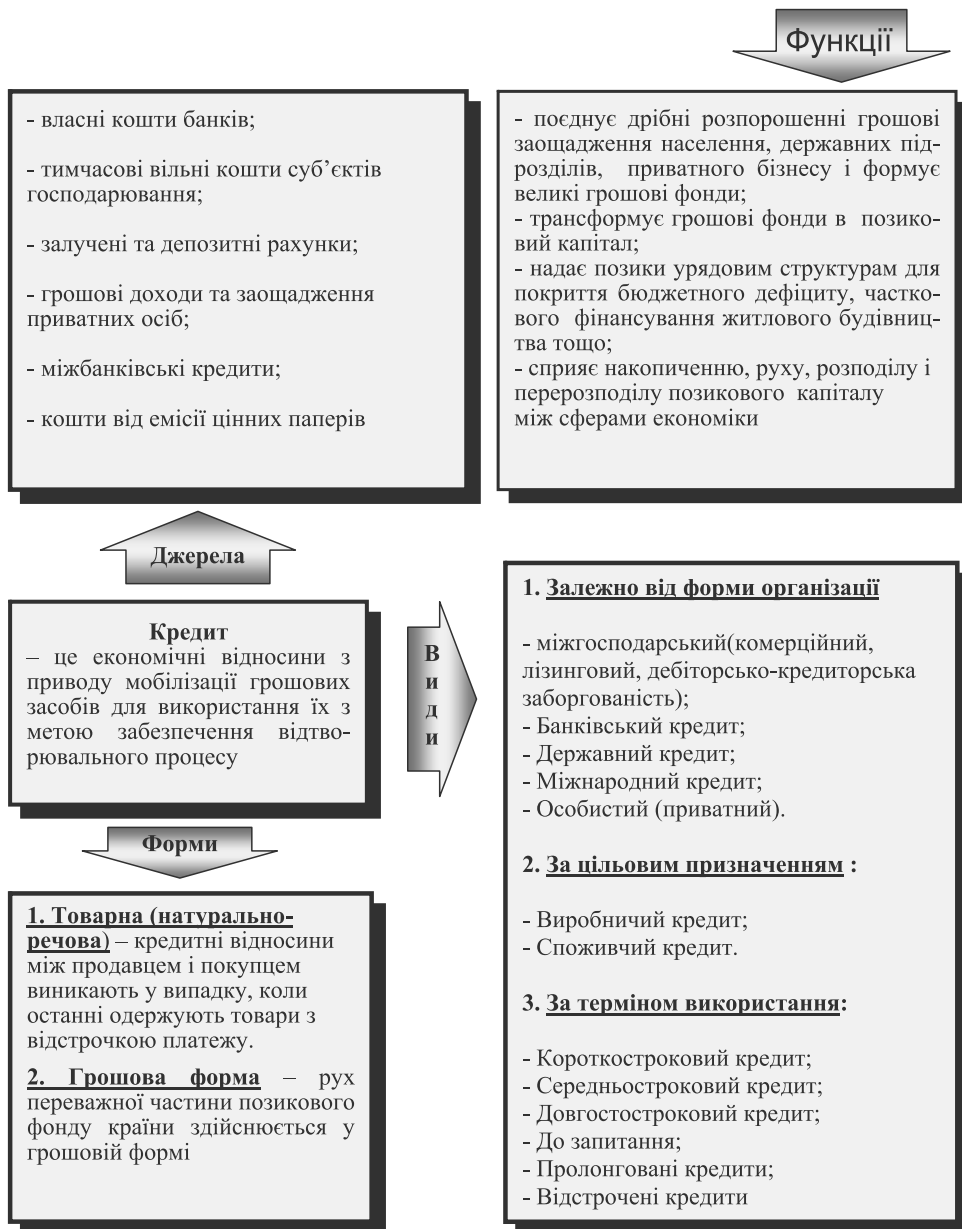

Рис. 10.9. Кредитний ринок

РИНОК РОБОЧОЇ СИЛИ

Це система економічних механізмів, норм та інститутів, які забезпечують відтворення робочої сили та її використання

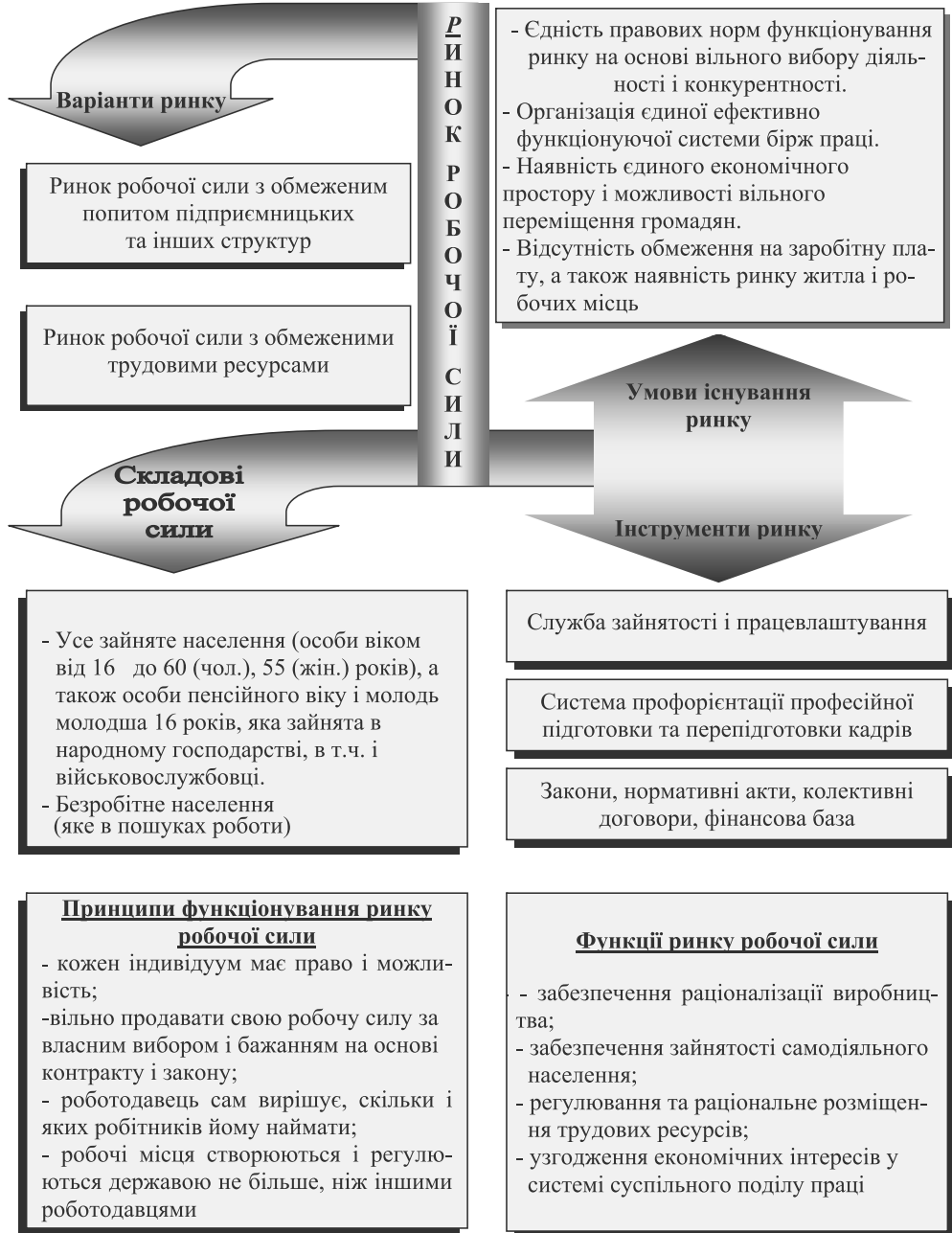

Рис. 10.10. Ринок робочої сили

ІНФРАСТРУКТУРА РИНКУ

Це система підприємств і організацій, яка забезпечує рух товарів, послуг, грошей, цінних паперів і робочої сили

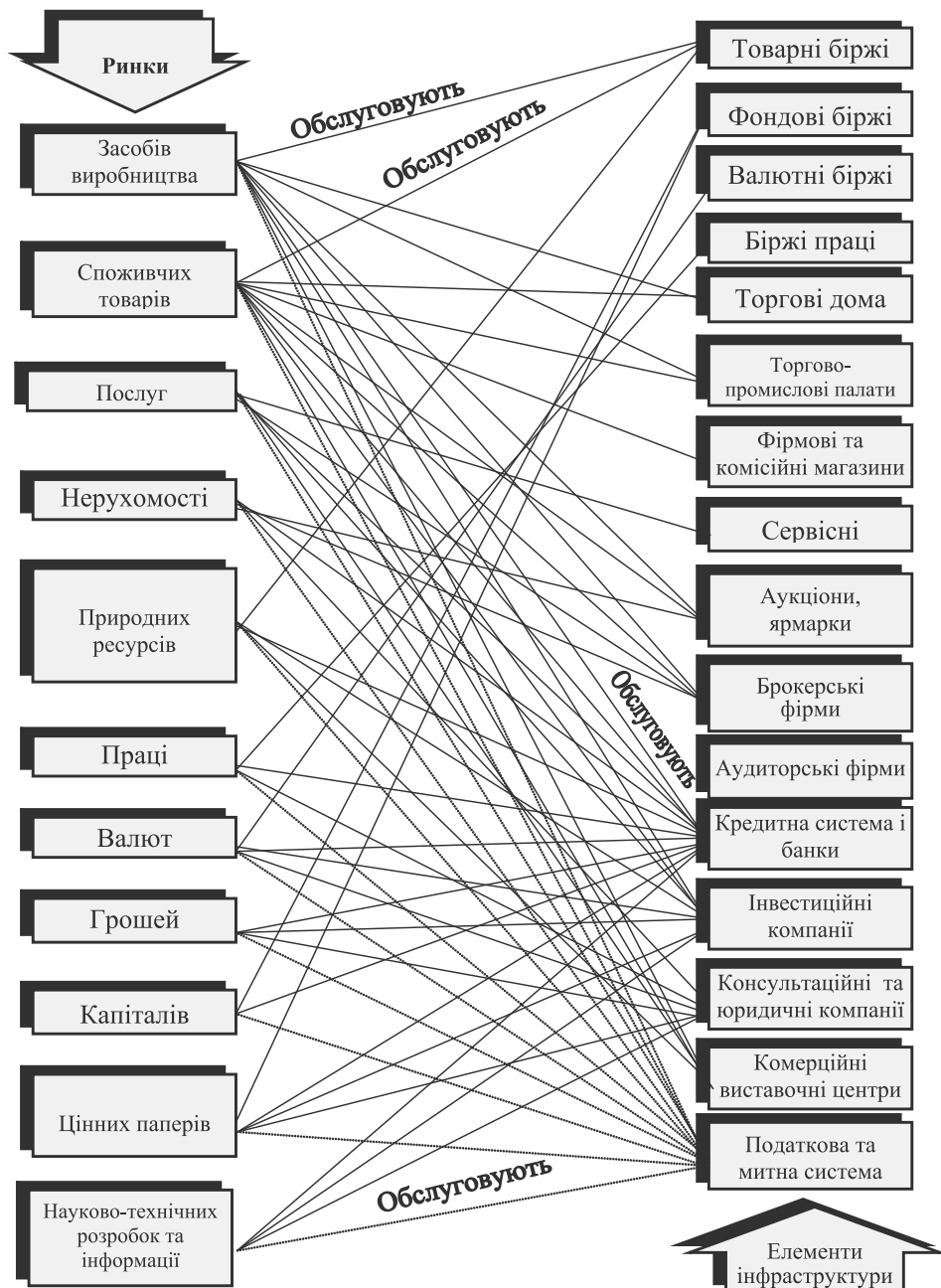

Рис. 10.11. Інфраструктура ринку

ТОВАРНА БІРЖА

Це асоціація юридичних і фізичних осіб, що здійснює оптові торговельні операції за стандартами, зразками у спеціальному місці, де ціни на товари складаються в умовах вільної конкуренції

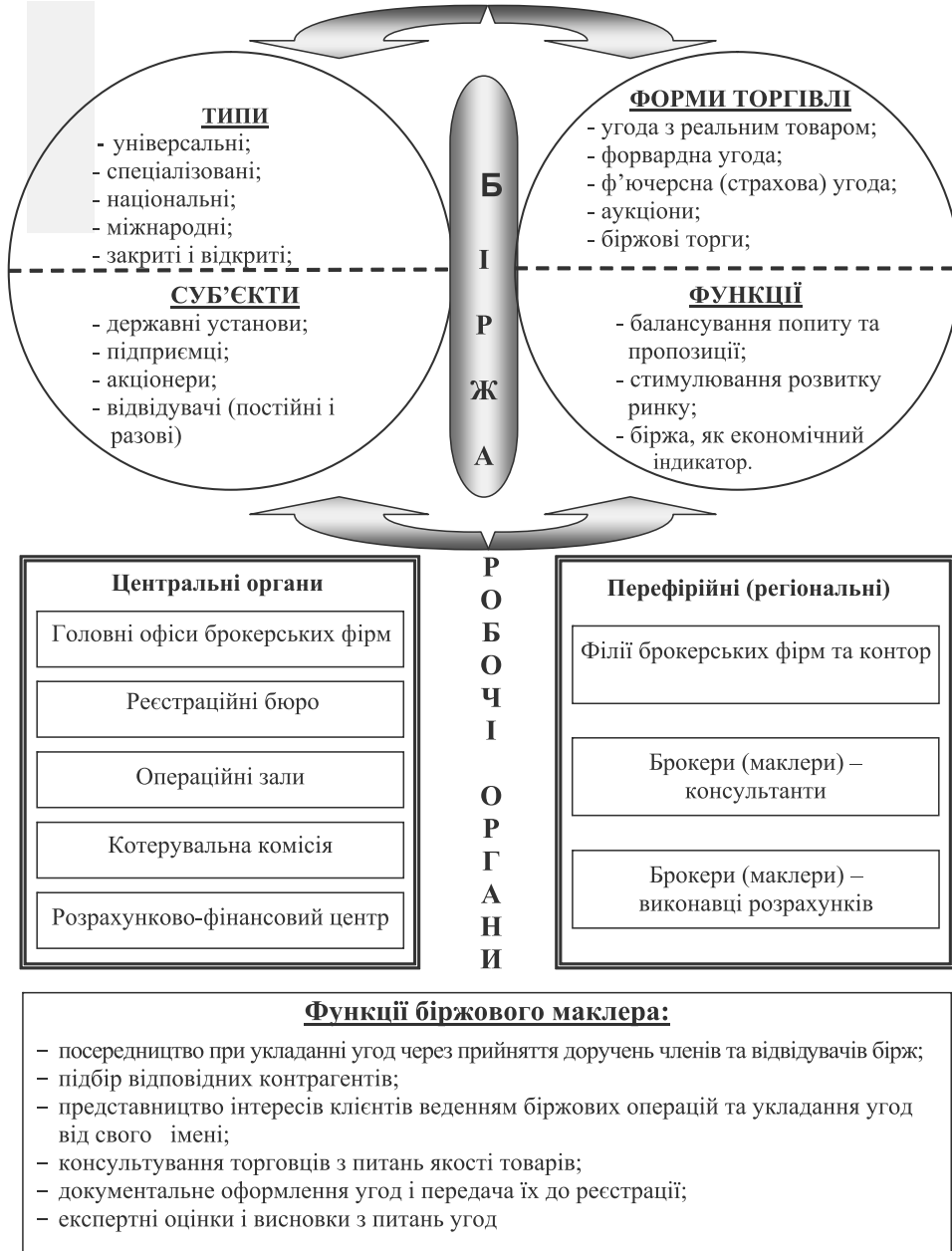

Рис. 10.12. Товарна біржа

ЕКОНОМІЧНА ПРИРОДА ПОПИТУ

Попит визначає сукупну суспільну чи ринкову потребу в товарах, яка зумовлена платоспроможністю, виражену в грошовій формі

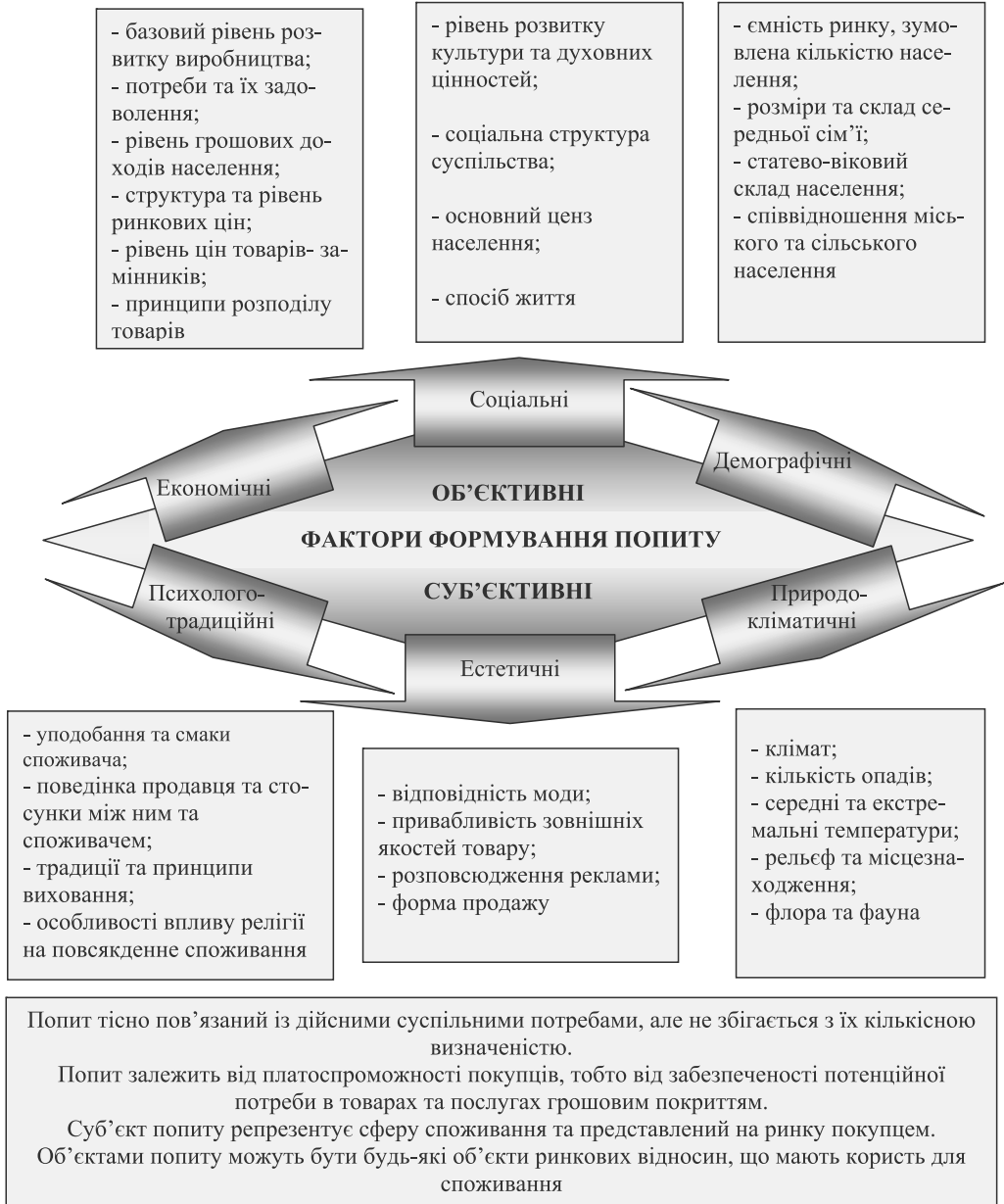

Рис. 10.13. Економічна природа попиту

ЕКОНОМІЧНА ПРИРОДА ПРОПОЗИЦІЇ

«Кожний товар має на ринку певну ціну, котра змінюється залежно від спільного попиту на товар, постачання цього товару. Коливання цін на товари показує товаровиробникам, виробництво яких саме товарів слід збільшити, а яких зменшити...».

М. Туган-Барановський

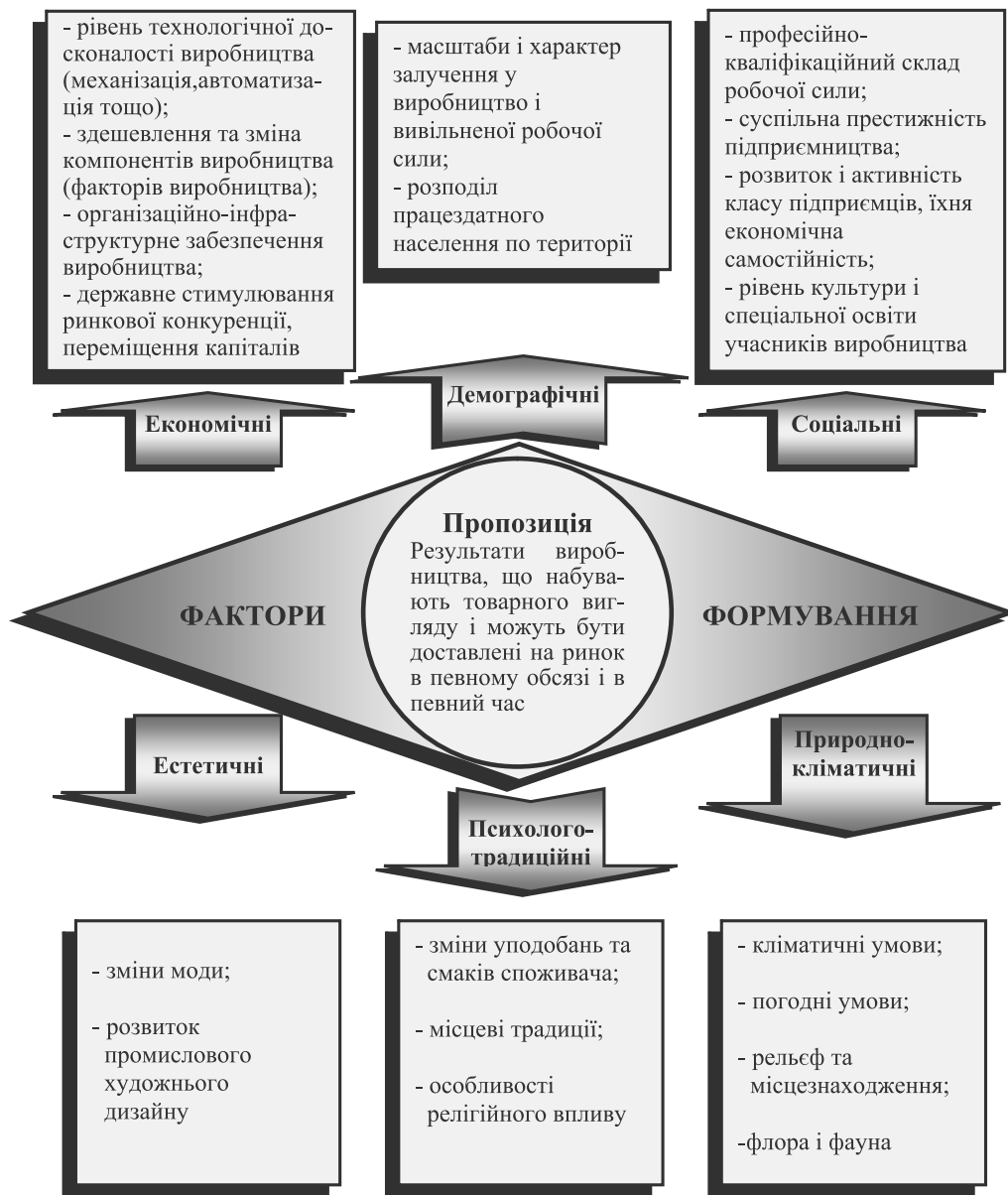

Рис. 10.14. Економічна природа пропозиції

КОНКУРЕНЦІЯ – УМОВА І РУШІЙНА СИЛА РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Конкуренція – це суспільна форма боротьби (суперництва) суб'єктів ринкового господарства в процесі реалізації їх особистих інтересів

ВИДИ			
	Галузева	Міжгалузева (функціональна)	Ринкова
Мета	Отримання надприбутку	Отримання найбільшого прибутку	Захист інтересів покупців і продавців
Механізм	Підвищення продуктивності праці і зниження індивідуальної собівартості товару	Переливання капіталу з однієї галузі в іншу, більш прибуткову	Динаміка співвідношення попиту і пропозиції
Результат	Зведення індивідуальної вартості товару до суспільної і формування галузевої ринкової ціни	Вирівнювання різних галузевих норм прибутку в середній прибуток і утворення ціни виробництва	Встановлення ціни на основі попиту і пропозиції

Типи

Досконала (вільна, чиста) – на ринку діє мала кількість товаровиробників, які мають можливість впливати на ринкові ціни.

Недосконала – це така конкуренція, коли далеко не всі фірми (галузі) можуть запропонувати певний товар за діючою ціною

Методи

Ціновий (цінова конкуренція) – продаж товарів за більш низькими цінами, ніж у конкурентів.

Неціновий (нецінова конкуренція) – ґрунтується на пропозиції товарів більш високої якості, широкого асортименту, екологічних, естетичних та інших.

Нечесний (нечесна конкуренція) – ґрунтується на дезінформації, шпигуванні, розповсюдженні компрометуючої інформації, скупівля акцій

- в умовах конкуренції одержує перемогу той, хто забезпечує виробництво високоякісної продукції при найменших витратах;
- відкриває реальні можливості маневру для всіх учасників економічних відносин;
 - генерує дійові стимули для того, щоб суб'єкт не заспокоювався на досягнутому

Позитивні риси конкуренції

- конкуренція витісняє дрібних товаровиробників крупним капіталом;
- розорює одних і збагачує інших підприємців;
- посилює соціальну напругу в суспільстві;
- значно розширює майнове розшарування населення;
- загострює безробіття і інфляцію

Негативні риси конкуренції

Рис. 10.15. Конкуренція – умова і рушійна сила ринкової економіки

ЦІНА ЯК ЕКОНОМІЧНА КАТЕГОРІЯ

«Сперечатися про те, регулюється вартість корисністю чи витратами виробництва, все одно, що з'ясувати, розрізає аркуш паперу верхнє чи нижнє лезо ножиць...»

Рис. 10.16. Ціна як економічна категорія

ВИДОВА СИСТЕМА ЦІН

*«Ціна товару – це його мінова вартість, виражена тільки в грошах...
Ціна товару може піднятися..., в той же час як вартість його падає.
Немає нічого легше, як установити зміну ціни і немає нічого
труднішого, як установити зміну вартості...».*

Д. Рікардо

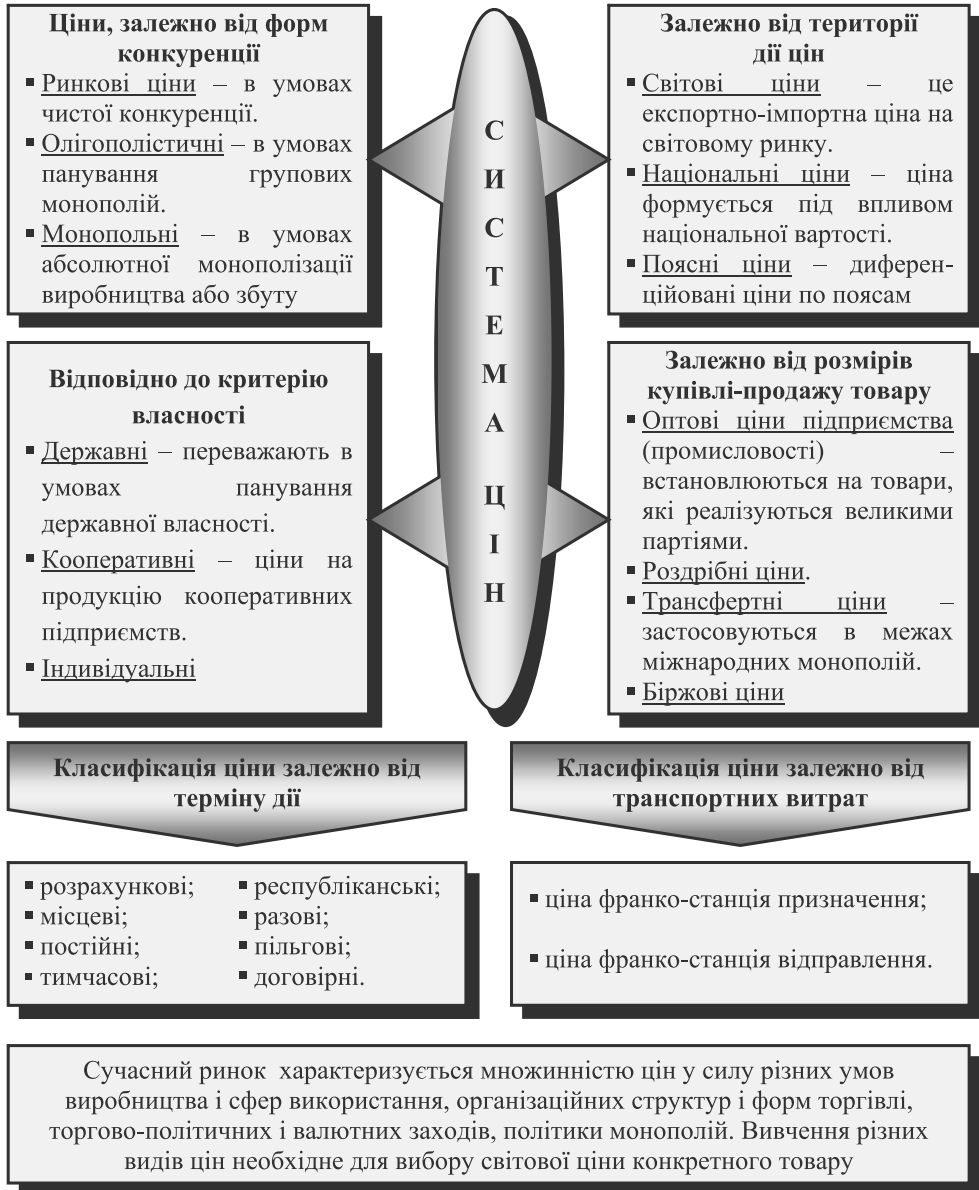

Рис. 10.17. Видова система цін

ЦІНОУТВОРЕННЯ – НАЙВАЖЛИВІШИЙ ЕЛЕМЕНТ ПРОГРАМИ МАРКЕТИНГУ

«Думка, що ціна товару залежить виключно від відношення пропозиції до попиту або навпаки, перетворилась у політичній економії майже в аксіому і стала джерелом багатьох помилок у цій науці...».

Д. Рікардо

Ціноутворювальні чинники I і II порядку

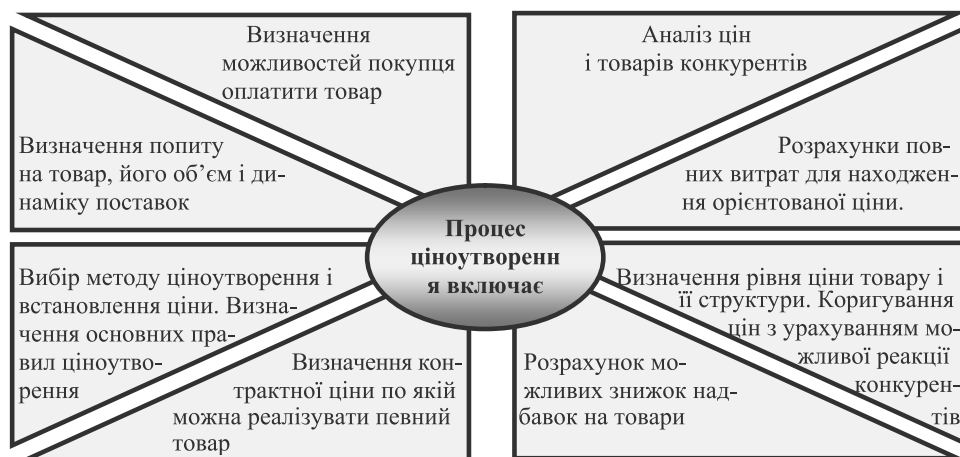
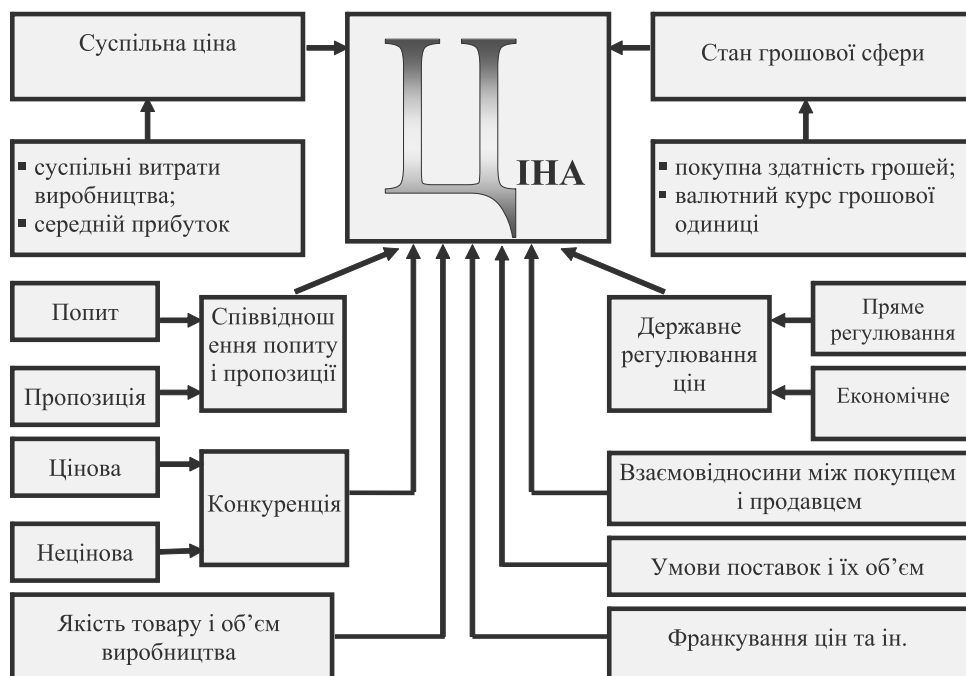
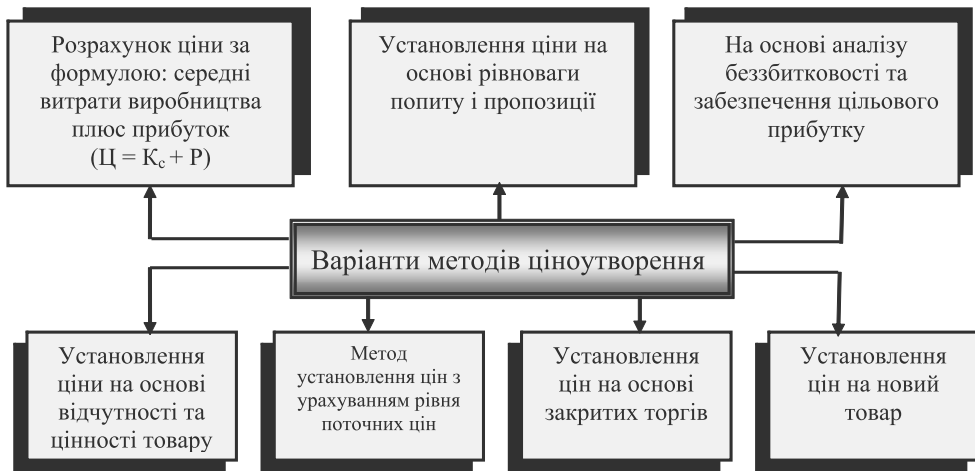

Рис. 10.18. Ціноутворення – найважливіший елемент маркетингу

МЕТОДИ ЦІНОУТВОРЕННЯ

Вибираючи метод ціноутворення, зважають на такі фактори:

- за надто низької ціни отримання прибутку проблематичне;
- за мінімальної ціни її межею буде собівартість;
- середньою межею буде ціна конкурентів і ціна товару-замінника;
- за максимальної ціни межею є наявність у товару унікальних властивостей.

Вибираючи метод ціноутворення, зважають на такі фактори:

<u>Занадто низька ціна</u> (отримання прибутку за такої ціни проблематичне)	<u>М о ж л и в а ц і н а</u>			<u>За надто висока ціна</u> (формування попиту за такої ціни неможливе)
	мінімальна	середня	максимальна	
	собівартість продукції	Ціна товару конкурентів і ціна товару-замінника	Унікальні якості товару	

Рис. 10.19. Методи ціноутворення

ПРАКТИКУМ

Основні терміни і поняття

Ринкова економіка	Фондова біржа
Ринкове господарство	Форвардна угода
Ринок	Ф'ючерсні угоди
Ринок робочої сили	Онкольні угоди
Ринок засобів виробництва	Ціна
Ринок споживчих товарів	Методи ціноутворення
Фінансовий ринок	Видова система цін
Ринок грошей	Опціон
Кредитний ринок	Пропозиція
Ринок цінних паперів	Попит
Інфраструктура ринку	Цінова еластичність попиту
Біржа	Цінова еластичність пропозиції
Універсальні біржі	Ціна рівноваги (рівноважна ціна)
Спеціалізовані біржі	Закон попиту
Товарна біржа	Закон пропозиції
Торгово-промислова палата	«Крива попиту»
Ярмарки	«Крива пропозиції»
Аукціони	Конкуренція

Запитання для самоконтролю

1. Закон попиту та його характеристика (графічне зображення).
2. Закон пропозиції і його характеристика (дайте графічне зображення).
3. Які фактори і яким чином впливають на зміни попиту і пропозиції?
4. До яких наслідків приводить зменшення (збільшення) ринкової ціни нижче (вище) за рівноважну?
5. Назвіть функції ринку і розкрийте їхній зміст.
6. Назвіть принципи функціонування ринкової економіки та розкрийте їхній зміст.
7. Дайте найбільш узагальнююче визначення ринку.
8. Які проблеми вирішує ринкова економіка?
9. Основні принципи розвитку ринкової економіки.
10. Дайте визначення поняття «ринкова інфраструктура» і розкрийте значення її для безперебійного функціонування ринку.
11. Ціна як економічна категорія.
12. Внутрішньогалузева і міжгалузева конкуренція.
13. Цінова і нецінова конкуренція.

Теми рефератів

1. Проблеми, особливості і перспективи формування ринку в Україні.
2. Проблеми товарного дефіциту з точки зору ринкової рівноваги і закону попиту і пропозиції
3. Конкурентоздатність і стійкість фірми. Закон конкуренції.

ТЕМА 11. ПІДПРИЄМСТВО ТА ПІДПРИЄМНИЦТВО В СУЧАСНІЙ ЕКОНОМІЧНІЙ СИСТЕМІ

- 11.1. Підприємництво, його суть, форми та функції.
- 11.2. Підприємство як первинна ланка економіки.
- 11.3. Стійкість функціонування підприємства в умовах ринку.
- 11.4. Управління підприємством і підприємницькою діяльністю.

11.1. Підприємництво, його суть, форми та функції

З'ясувавши концепцію переходу до ринкової економіки, ми дійшли висновку, що, *По-перше*, законами, декретами і указами будь-якої владної структури побудувати ринок ніколи і нікому не вдавалося; *По-друге*, ринок є об'єктивною категорією і вищою формою організації товарного виробництва.

Для того щоб у країні була побудована цивілізована ринкова економіка, функціонував реальний цивілізований ринок, який виконував би притаманні йому функції мають бути відтворені умови, які перевірені і випробувані світовою практикою.

Однією з таких умов є формування розвинутої системи підприємництва, **розвиток і нарощування підприємницького потенціалу в Україні.**

Підприємництво – самостійна, ініціативна, ризикована діяльність суб'єкта господарювання з виробництва товарів та надання послуг з метою одержання прибутку.

Таке розуміння підприємництва сформувалося не відразу. Різні дослідження і дослідники протягом двох століть робили свої внески у визначення цієї категорії. Серед них: Рене Кантільйон, Макс Вебер, Вернер Зомбарт, Йозеф Шумпетер.

Вперше цей термін застосував французький банкір на початку XVIII ст. Рене Кантільйон. До підприємців він відносив тих, хто був зайнятий своєю справою в умовах нестабільності, а отже, був змушений ризикувати.

У Шумпетера підприємець – це не тільки звичайний хазяїн, це новатор, це економічний лідер, це людина яка:

- 1) виробляє нові блага або удосконалює якість існуючих;
- 2) впроваджує нові засоби виробництва;
- 3) опановує нові ринки збуту;
- 4) використовує нові джерела сировини;
- 5) створює промислові організації нового типу.

Підприємництво як явище господарського життя завжди розвивається у певному соціально-економічному та історичному середовищі. Саме тому для його безперервного відтворення необхідні певні передумови: економічні, політичні, юридичні, психологічні (рис. 11.1; 11.2).

Економічні передумови підприємництва полягають у тому, щоб у суспільстві функціонували багатосуб'єктні власники (приватні, колективні, державні). Це сприятиме свободі підприємницької діяльності, можливості на свій страх і ризик приймати рішення про використання продукції, фінансових ресурсів, вибір господарських контрагентів. Шляхом створення таких економічних передумов у нашій державі є роздержавлення і приватизація власності, демонополізація господарської діяльності.

Політичні передумови полягають у створенні в країні сприятливого політичного клімату для підприємництва. Цього можна досягти на основі розробки і здійснення стабільної економічної політики в країні.

Така політика має надати усім господарюючим суб'єктам:

- гарантії збереження їхньої власності;
- виключення можливостей націоналізації та експропріації;
- владні структури мають захищати всі види власності ;
- створювати сприятливий підприємницький клімат завдяки відповідній податковій, кредитній, фінансовій, інвестиційній, митній та іншій політиці.

Юридичні передумови підприємництва ґрунтуються на законодавстві, нормативно-правових актах, розроблених у країні. Останні мають створити для усіх учасників ринкових відносин однакові «правила гри», тобто надавати однакові права і повну економічну свободу, не допускати втручання органів державного управління в господарську діяльність будь-якого суб'єкта, за винятком законодавчо обумовлених випадків.

Отже, йдеться про те, що підприємці можуть діяти самостійно, вільно але в межах закону.

В Україні прийняті і діють ряд нормативних актів, які заклали підґрунтя для формування підприємництва. Важливе місце серед них належить Господарському кодексу України.

Згідно з ним підприємництво здійснюється за такими принципами:

- вільний вибір діяльності на добровільних засадах, залучення до здійснення підприємницької діяльності майна і коштів як юридичних, так і фізичних осіб;
- самостійне формування програм діяльності, вибір постачальників і споживачів виробленої продукції, становлення цін відповідно до законодавства;
- вільне наймання працівників, залучення матеріально-технічних, фінансових, трудових, природних та інших ресурсів;
- вільне розпорядження прибутком, що залишається після виплати платежів, установлених законодавством;
- самостійне здійснення зовнішньоекономічної діяльності підприємцями і використання належної частки валютної виручки на свій розсуд.

Перелічені умови потребують ще однієї досить важливої – **психологічної передумови.**

Сутність її полягає в позитивній, суспільній думці щодо підприємництва і не тільки думці, а його економічній, матеріально-технічній і організаційній підтримці. Саме з реалізацією цієї передумови пов'язано багато проблем. За даними соціологічних служб, 40% опитуваних відповіли, що підприємці – це люди, які обходять закон, 26% вказали на схильність до махінацій і шахрайств, 12% відповіли, що вони не дотримуються угод і правил гри на ринку. Інші 16% відзначили працездатність, новаторство та партнерство підприємців. 6% не знали що відповісти. Така оцінка підприємницької діяльності не випадкова, і тут довго розбиратися не доводиться, оскільки негативне ставлення до підприємців формувалось в Україні декількома поколіннями і враз змінити його неможливо.

Підприємницька діяльність різноманітна, як і різноманітні людські потреби. Усі численні вияви підприємництва можна згрупувати в певні види. Серед них:

- *виробниче підприємство* – здійснюється підприємцями, які виготовляють різноманітну продукцію, виконують роботи, надають послуги, створюють духовні блага (навчання, музика);
- *комерційне підприємництво*, тобто товарно-грошові, торговельно-обмінні операції (купівля-продаж предметів споживання та засобів виробництва);
- *посередницьке підприємництво* – надання інформаційних, консультативних та маркетингових послуг. Агентами посередницьких фірм є брокери, маклери, дилери. Посередницька фірма може здійснювати торгівлю на власний розсуд, у тому числі за попередньою домовленістю – ф'ючерсні угоди;
- *фінансове підприємництво* – різновид комерційного, особливістю якого є те, що об'єктом купівлі-продажу є специфічний товар – гроші, валюта, цінні папери;
- *страхове підприємництво* – особлива форма кредитно-фінансових відносин. Його необхідність спричинена ризиком, який є невід'ємною рисою ринкової економіки. Воно захищає бізнес і населення від ризикових ситуацій, забезпечує прибуток.

Підприємцем можна стати за будь-якої форми власності й навіть не маючи власності. В економіці є три типи підприємців:

- 1) підприємець-власник
- 2) підприємець-орендар
- 3) підприємець-менеждер

У першому випадку підприємець є власником або співвласником усього підприємства, всього капіталу або його частини. Орендар може стати підприємцем, не маючи власності на землю або на підприємство, а гроші взяти в кредит. Підприємець-менеждер – людина високої кваліфікації, широких спеціальних та загальних знань, не має ні власного, ні орендованого майна, а працює за наймом на підприємствах, здійснюючи управління. Багато найвідоміших фірм своїми успіхами зобов'язані саме культурі менеджменту.

Основною метою підприємця і підприємництва є не тільки отримання і привласнення прибутку, не тільки задоволення особистих корисних потреб. Підприємницька діяльність, якщо вона налагоджена відповідно до законодавства держави, регулюється і направляється відповідними владними структурами, має і суспільну корисність.

По-перше, оскільки підприємець безпосередньо і особисто зацікавлений у результатах своєї справи, то це змушує його працювати на межі власних можливостей, шукати і використовувати все нове, а отже, сприяти розвитку науково-технічного прогресу. Серед королів бізнесу, найбагатших людей світу на перший план вийшли ті підприємці, які, скориставшись мікроелектронною революцією 50-х років, фактично підтримавши і вдосконаливши її, заклали підвалини і власного, і суспільного багатства. В 1995 р. в США, найбагатшій країні світу, нараховувалося понад 2 млн мільйонерів. Це стільки, скільки їх в усіх інших країнах світу. Практично, саме США задають тон у перетворенні підприємця в «героя суспільства». Не випадково в середині 80-х років у цій високорозвинутій країні щорічно створювалося в середньому 600 тисяч нових підприємств: і за 20 останніх років їх кількість збільшилася майже в 2,5 разу. Цьому сприяло багато факторів, але основним є увага і підтримка держави.

По-друге, як людина, що працює в умовах невизначеності, підприємець зацікавлений сприяти стабілізації суспільних відносин, дотримуючись юридичних норм і угод, повазі до партнерів.

По-третє, оскільки бажання збільшити власне багатство досягається на ґрунті задоволення потреб споживачів, оскільки це спонукає до пошуку незадоволених потреб, а отже, до піднесення рівня добробуту суспільства.

Отже, досвід розвинутих країн світу переконливо свідчить, що зараз підприємство – найпрогресивніша система господарювання незалежно від соціально-економічного устрою суспільства.

У сучасних умовах підприємництво виконує такі основні функції.

1. *Ресурсну*. Вона передбачає, що воно націлено на мобілізацію матеріальних, людських та фінансових ресурсів і їх ефективне використання з урахуванням досягнення в економіці, управлінні та організації виробництва.
2. *Організаційна функція підприємництва* зводиться до поєднання ресурсів виробництва в оптимальних пропорціях і здійснення контролю за їх раціональним використанням. Ця функція розкриває специфічний господарсько-організаційний талант, який притаманний підприємцю:
 - він повинен вміти об'єднувати людей для досягнення єдиної мети;
 - бути професійно підготовленим для здійснення компетентних розрахунків;
 - бути гнучким і наполегливим у прийнятті рішень;
 - бути готовим іти на постійний ризик і відповідати за свої дії.
3. *Творча функція підприємництва* полягає у сприянні генеруванню та реалізації нових ідей, здійсненню техніко-економічних наукових розробок і проектів.

11.2. Підприємство як первинна ланка економіки

Підприємницька діяльність здійснюється через певні організаційні структури – підприємства (рис. 11.3; 11.4).

Підприємство – це господарська ланка, якій властиві такі риси:

- наявність єдиного майна, необхідного для здійснення економічного процесу;
- технологічна зумовленість факторів виробництва;
- певне місце в системі суспільного поділу праці.

Залежно від форми власності розрізняють такі організаційні види підприємств: одноосібне володіння, партнерство, корпорація.

Одноосібне володіння – підприємство, власником якого є одна особа або сім'я, що самостійно веде справу з урахуванням своїх інтересів, одержуючи весь дохід і ризикуючи своїм майном і грошима.

Одноосібним володінням вважають:

- індивідуальне підприємство, засноване на особистій власності фізичної особи і виключно на її праці;
- сімейне підприємство, засноване на власності та праці громадян-членів однієї сім'ї;
- приватне підприємство, засноване на власності окремого громадянина України, з правом наймання робочої сили.

Така форма організації бізнесу має можливі переваги перед іншими. Кожен власник:

- володіє всім прибутком підприємства;
- користується повною свободою діяльності;
- платить відносно невеликі податки.

Але вона має серйозні недоліки:

- повна майнова відповідальність, що несе власник;
- нестача капіталу;
- труднощі менеджменту тощо.

Партнерство (товариство) – це підприємство, організація або установа, заснована на засадах угоди двох чи більше осіб (в тому числі юридичних) шляхом об'єднання фінансових ресурсів і підприємницької діяльності, з метою одержання та розподілу прибутків, а також розподілу ризику і збитків.

Партнерство створюють на основі договору, яким регулюють права й обов'язки партнерів, участь у спільних витратах, розподіл прибутку, поділ майна. Кількість учасників партнерства звичайно обмежена декількома десятками. Для партнерів передбачені простіші, ніж для компаній, правила створення, розпуску, звітності.

Переваги цієї форми:

- залучення додаткових фінансових джерел: кожен партнер вносить свіжі ідеї, свій талант;
- простота організації: не підлягає спеціальному оподаткуванню.

Але й вона має певні недоліки:

- обмеженість капіталу ресурсами партнерів (ці партнерства не можуть здійснювати поповнення свого капіталу за рахунок емісії цінних паперів);
- за розбіжності в поглядах на управління та інші аспекти діяльності фірма може припинити своє існування тощо.

Поширення, зокрема в Німеччині, одержали **командитні товариства**, що виникають за згоди двох і більше осіб. Одна з них є одноосібним керуючим справами товариства, несе необмежену особисту відповідальність за справи товариства усім своїм майном, що наближає цю форму до приватного бізнесу. Інші члени товариства (командисти) не мають права втручатися в управління фірмою, а лише можуть контролювати діяльність товариства, знайомлячись з діловою документацією, бухгалтерськими книгами і звітами. Відповідальність за справи фірми вони несуть тільки власними коштами. При цьому прибутки і збитки командитного товариства розподіляються відповідно до внесків компаньйонів.

Акціонерне товариство (корпорація) – правова форма підприємницької діяльності, відокремлена від конкретних осіб, які володіють корпорацією, за якою функція власності та контролю поділена між акціонерами (рис. 11.5).

Акціонерна корпорація – юридична особа, її власники – тримачі акцій.

Акціонерне товариство – це підприємство, всі власники яких несуть обмежену відповідальність.

Підприємства такого типу з'явилися у 1850 р. в залізничній індустрії, а в 1880 р. в галузях, що виробляли споживчі товари. На сучасному етапі вони досягли найвищого розвитку і відіграють надзвичайно важливу роль в економіці.

У Великобританії поширеною назвою таких підприємств є ЛТД (company LTD). Слово «компанія» застосовується до будь-якої групи осіб, котра офіційно існує як економічна одиниця (фірма), в тому числі до одноосібних володінь та партнерств.

Якщо в назву фірми, крім слова компанія додано ще й «ЛТД», то це означає, що підприємство створено на принципі обмеженої відповідальності його власників.

У США термін «компанія» вживається здебільшого щодо некомерційних організацій.

Для комерційних фірм, діючих на принципі обмеженої відповідальності її власників у США та інших країнах існує поняття «корпорація (corporation).

Як свідчить Британська енциклопедія, термін «корпорація» може бути застосований і до інших юридичних осіб, зокрема до урядових установ, навчальних закладів, трудових союзів.

Переваги корпорації:

- власники капіталу, інвестуючи свої гроші у справу підприємств, безпосередньо не беруть участі в його діяльності. Вони несуть обмежену відповідальність за борги фірми, що само по собі є стимулом до інвестування коштів у ризиковану, але потенційно прибуткову або необхідну для суспільства справу;
- простота здійснення операції;
- у певних випадках є і податкові переваги.

Проте корпорація не позбавлена і недоліків:

- організувати корпорацію дуже складно і дорого;
- корпорація відкритого типу відмовляється від своїх прав на комерційну таємницю;
- спеціальне оподаткування.

Як стверджують науковці, в країнах Заходу широкого розвитку набули і спеціальні форми організації бізнесу:

- **S-корпорації (США)** – корпорації для малого бізнесу. На відміну від звичайної корпорації, прибутки якої оподатковуються корпоративним й індивідуальним прибутковими податками, S-корпорація платить податок як одноособове володіння. Для одержання статусу S-корпорації фірма повинна мати не більше 35 акціонерів і не може володіти більше ніж 80% акцій іншої корпорації;
- **безприбуткові корпорації** – діють не заради прибутку, їх цілі – освітні, добродійні, соціальні, релігійні;
- **державні корпорації** – створюються для надання послуг, які приватний бізнес не може і не хоче надавати (поштова служба, федеральна страхова ощадна корпорація);
- **кооперативні** – об'єднання створені для виконання конкретних функцій (житлові, споживчі, виробничі);
- **венчурні підприємства і малі підприємства** з високим ступенем ризику, що спеціалізуються на розробці нових ідей та втіленні їх у нові технології, а також забезпечують зв'язок між фундаментальними дослідженнями і масовим виробництвом;
- **франчайзи** – ліцензії, що дають права приватній компанії функціонувати як ланці великого торгового ланцюга. За цією схемою на Заході організовано багато мотелів, магазинів, контор з продажу нерухомості. Вигода тут обопільна. Продавець франчайза – велике підприємство – домагається розширення своєї справи за незначного вкладення капіталу, може з мінімальним ризиком випробувувати, як реалізується партія нових товарів і т. п.

Покупець франчайза, що вклав у справу свої кошти, є скоріше власником підприємства, ніж найманим працівником, і відчуває значну фінансову підтримку, допомогу в навчанні, організації та управлінні бізнесу, може розширити свій оборот за рахунок використання репутації материнського підприємства, його торгової марки. Порівняно з одноосібним власником самостійність управління фірмою тут дещо нижча, але податкові переваги перебивають цей недолік. Такі форми організації бізнесу все

більше поширюються. Але хоч кількість одноосібних володінь утричі перевищує кількість фірм інших типів, проте на корпорації у структурі бізнесу припадає майже 90% від загального обороту.

Останнім часом в економічній теорії та практиці ввійшов у вжиток новий термін, що характеризує особливе явище, – **малі підприємства (фірми)**. Вони організовані у формі одноосібного володіння або партнерства (товариства), а не корпорації.

У кожній країні є свої критерії класифікації підприємств (фірм) як малих. В Україні Господарським кодексом передбачено, що такими критеріям є: обсяг господарського обороту і чисельність зайнятого промислово-виробничого персоналу. На практиці чисельність працюючих у малому підприємстві залежить від галузі: промисловість та будівництво – до 200 осіб, в інших галузях виробничої сфери – до 50, у науці й науковому обслуговуванні – до 100, у невиробничій сфері – до 25, у роздрібній торгівлі – до 15 осіб.

Малі підприємства створюють додаткові робочі місця, забезпечують швидку окупність витрат, оперативно реагують на зміни попиту споживачів. Ця форма бізнесу дає змогу підприємцям швидко реалізувати свої ідеї, адаптуватися до місцевого ринку, гнучко і оперативно реагувати на зміни ринкових умов, знижувати накладні витрати порівняно з великими фірмами, суттєво зміцнити економічну, фінансову базу місцевих органів влади, позитивно впливати на розвиток невеликих поселень (сіл, містечок), відроджувати художні, народні промисли тощо.

Водночас малий бізнес не позбавлений суттєвих недоліків: нестабільність доходів, ризик втрати власного капіталу і майна, ненормований робочий день підприємця, значно більший вплив спадів і депресій в економіці, інфляція, недостатня підтримка держави.

Підтримка малого бізнесу – один з основних напрямів економічної політики урядів розвинутих країн світу, оскільки малий бізнес є не тільки важливим чинником економічного розвитку, а й сприяє соціально-економічній стабілізації суспільства.

Користуючись даними Державного комітету статистики станом на 1 квітня 2009 року, ми провели аналіз підприємств України за галузями економіки та організаційно-правовими формами господарювання. Результати даного аналізу наведено в табл. 11.1 та 11.2.

Таблиця 11.1

Кількість підприємств України за організаційно-правовими формами господарювання станом на 1 квітня 2009 року

Організаційно правові форми господарювання	Кількість підприємств
Фермерське господарство	50 045
Приватне підприємство	279 955
Колективне підприємство	26 298
Державне підприємство	6944
Казенне підприємство	44
Комунальне підприємство	16 257
Дочірнє підприємство	20 803
Іноземне підприємство	2300

Продовження табл. 11.1

Підприємство об'єднання громадян (релігійної організації, профспілки)	4559
Підприємство споживчої кооперації	1258
Орендне підприємство	1183
Спільне підприємство	4992
Акціонерне товариство	30 903
<i>з них:</i>	
<i>відкрите</i>	9984
<i>закрите</i>	20 364
Товариство з обмеженою відповідальністю	407 645
Товариство з додатковою відповідальністю	761
Повне товариство	1974
Командитне товариство	640
Кооперативи	34 457
<i>з них:</i>	
<i>виробничий кооператив</i>	2501
<i>сільськогосподарський виробничий кооператив</i>	1436
Організації (установи, заклади)	104 379
<i>з них:</i>	
<i>державна організація (установа, заклад)</i>	15 928
<i>комунальна організація (установа, заклад)</i>	61 488
Асоціація	3085
Корпорація	865
Консорціум	88
Концерн	396
Інші об'єднання юридичних осіб	1693
Філія (інший відокремлений підрозділ)	54 801
Представництво	4325
Товарна біржа	518
Кредитна спілка	1110
Споживче товариство	5298
Спілка споживчих товариств	421
Політична партія	16 828
Громадська організація	60 479
Релігійна організація	21 631
Профспілка, об'єднання профспілок	23 132
Благодійна організація	11 794
Об'єднання співвласників багатоквартирного будинку	9008
Усього	1 235 183

**Кількість підприємств України за галузями економіки
станом на 1 квітня 2009 року**

Галузі економіки	Кількість підприємств			
	усього	% до загальної кількості	у тому числі	
			зі статусом юридичної особи	без статусу юридичної особи
Усього	1 235 183	x	1 175 683	59 500
<i>у тому числі:</i>				
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	85 973	7,0	84 494	1479
Рибальство, рибництво	1976	0,2	1924	52
Промисловість:	124 626	10,1	118 443	6183
<i>добувна промисловість</i>	4844	0,4	4463	381
<i>переробна промисловість</i>	114 214	9,2	109 569	4645
<i>виробництво та розподілення електроенергії, газу та води</i>	5568	0,5	4411	1157
Будівництво	90 118	7,3	87 294	2824
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	308 913	25,0	294 125	14 788
Діяльність готелів та ресторанів	22 100	1,8	20 758	1342
Діяльність транспорту та зв'язку	39 414	3,2	35 430	3984
Фінансова діяльність	19 010	1,5	12 718	6292
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	160 693	13,0	152 233	8460
Державне управління	51 566	4,2	48 647	2919
Освіта	44 142	3,6	41 773	2369
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	31 038	2,5	29 340	1698
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту	162 976	13,2	158 088	4888

З табл. 11.1 видно, що в Україні переважають товариства з обмеженою відповідальністю – 407 645, на другому місці за чисельністю перебувають приватні підприємства – 279 955, на третьому – державні та комунальні організації – 104 379.

У табл. 11.2 показано розподіл підприємств за галузями економіки. Найбільше підприємств зареєстровано у сфері торгівлі та ремонту, наступна за чисельністю підприємств сфера комунальних послуг, культури та спорту, далі йдуть підприємства галузі операцій з нерухомим майном, оренди, інжинірингу та надання послуг підприємцям.

Аналіз Господарського кодексу України та інших законодавчих документів показує, що вже створено досить надійне підґрунтя для розвитку підприємництва в нашій державі.

На жаль, ще не можна констатувати безпроблемності, динамізми цього процесу. Серед чинників, що гальмують процес становлення підприємництва в Україні, можна назвати такі:

- відсутній механізм взаємодії держави з підприємницькими структурами;
- неефективна організаційна, економічна, матеріально-технічна і фінансова підтримка підприємства з боку держави;
- повільний рух іноземного капіталу в напрямі розвитку українського підприємництва;
- недостатня економічна (професійна) підготовка кадрового потенціалу підприємництва;
- психологічне несприйняття окремих видів підприємництва населенням країни;
- недосконала податкова система, низька платоспроможність населення, розрив сталих економічних зв'язків з підприємствами країн СНД.

11.3. Стійкість функціонування підприємства в умовах ринку

Економічна сутність підприємства, незалежно від його форми власності, полягає в задоволенні суспільних та особистих потреб шляхом систематичного здійснення виробничої, науково-дослідної, торговельної та іншої господарської діяльності і на цій основі отримання максимально можливого високого прибутку.

Об'єктивною умовою реалізації цього завдання в умовах ринку і загальною закономірністю є стійкість функціонування підприємства та підприємницької діяльності.

Перехід до ринкових відносин за допомогою розпоряджень, директив та лібералізація економіки призвели до виникнення й такого зростання дестабілізуючих факторів, які за короткий час роздавили тисячі первинних ланок економіки і, які виявились неспроможними протистояти їх негативному впливу. Зменшення ділової активності підприємств, непідготовленість кадрового потенціалу до нових економічних відносин і постійна загроза факторів впливу створили специфічні умови для забезпечення живучості підприємств. У цій ситуації для господарського керівника, менеджера будь-якого рівня велике значення має своєчасне виявлення тих факторів, які найбільше впливають на стійкість функціонування та розвиток підприємства.

У теоретичному плані найбільш зручним прийомом для визначення таких факторів є статистика і аналіз експертів. У численних оцінках, статистичних викладках і наукових роботах останніх років неодноразово підкреслювалось, що 80% невдач в підприємницькій діяльності відбувається під впливом зовнішнього середовища і лише 20% спричинено недоліками в системі управління підприємством. Така ситуація не випадкова.

Підприємство як первинна ланка економіки пов'язане багатомережними економічними зв'язками з постачальниками енергоматеріальних ресурсів, замовниками товарів, робіт і послуг, з фінансовими і державними установами, з партнерами і конкурентами. Найбільш розвинутим, а відповідно і впливовішим, є ринкове середовище.

Для кращого розуміння і підтвердження цієї проблеми варто навести такий приклад: «Підприємства легкої промисловості, які переробляють бавовну на пряжу, залишилися після розпаду СРСР не зі своєї вини без сировини – бавовни, і практично

вони різко скоротили своє виробництво, таким чином без пряжі залишили інші підприємства галузі, які отримували її від них. Такий стан склався в легкій промисловості України на початку ХХІ ст., коли Херсонський бавовнопрядильний комбінат та Волинська бавовнопрядильна фабрика (Івано-Франківська область) залишилися без бавовни-сирцю, який раніше Україні постачали Узбекистан та Казахстан. Порушення регулярних поставок бавовни-сирцю на рівні Міністерства легкої промисловості призвело до різкого зниження виробництва (майже в 10 разів), фінансовій нестабільності і виникненню негативних соціальних проблем.

Проте це питання не тільки легкої промисловості, це проблема всієї економіки України.

У зв'язку з цим стійкість підприємств потрібно розглядати з двох сторін: з позиції держави і з позиції самого підприємства.

З позиції держави стійкість розглядається з погляду дотримання відповідних макроекономічних пропорцій: I і II підрозділу, групою «А» і групою «Б», стійкості економіки в цілому її здатності і можливості вписатися в світову економіку. Тому ті підприємства, що змогли вийти на світовий економічний простір, які забезпечили стабільні валютні надходження в державний бюджет, активно впливають на зовнішньоторговельний баланс країни, як правило, є стійкими і на внутрішньому ринку.

З позицій самого підприємства стійкість слід розглядати як здатність системи забезпечувати єдність усіх елементів процесу праці і постійно відтворювати і нарощувати свої результати в умовах дії дестабілізуючих факторів.

Відомо, що в ринковому середовищі підприємство виступає і як **агент попиту і як агент пропозиції**.

Як агент попиту, підприємство розпочинає свою діяльність з авансування капіталу в засоби виробництва і робочу силу. Його мета – перетворити грошовий капітал в продуктивний, розпочати процес виробництва і забезпечити перетворення продуктивного капіталу в товарний.

Після завершення цієї операційної діяльності підприємство виступає як агент пропозиції. Воно пропонує результати своєї діяльності для реалізації і перетворює товарний капітал в його грошову форму.

Отже, підприємство як агент попиту і як агент пропозиції не функціонує у вакуумі, його постійно оточує сильно диференційоване зовнішнє середовище. І тому все, що перебуває поза підприємством як виробничою системою, тією чи іншою мірою постійно впливає на організацію і стійкість її функціонування. Цей вплив відбуває з різною силою й неоднаково. Тому і підприємство функціонує в різних режимах стійкості.

Найменший режим стійкості організацій спостерігається в період виникнення і загострення протиріччя між підприємством як агентом попиту на відповідні ресурси і підприємствами-поставщиками рідкісних ресурсів (підприємствами-агентами пропозиції). Як правило, ринкові відносини з постачальниками ресурсів дозволяють сформуванню сприятливого зовнішнього середовища для розвитку комерційної діяльності та економічної стійкості підприємства, однак під впливом окремих деструктивних факторів (циклічний розвиток економіки, галузеві аспекти розвитку, і навіть конфліктна складова). Ці відносини закінчуються розривом економічних зв'язків.

Важливим фактором, який визначає режим стійкості підприємства, є **подолання протиріччя між підприємством як агентом пропозиції і споживачами**. Завдання

кожного з них отримання відповідної вигоди. Мета підприємства, як агента пропозиції – отримання максимальної виручки. Мета споживача – купити продукцію за нижчою ціною і вищою якістю.

Звідси випливає, що підприємство як агент пропозиції повинно задовольнити вимоги споживача, виробляти те, що купується і за ціною, яка дозволяє отримати середньозважений прибуток.

Отже, важливий шлях подолання цього протиріччя є дотримання принципів взаємної вигоди, оперативне реагування на кон'юнктуру ринку і її зміни.

Виходячи з цього, дослідники економічних систем розглядають два види стійкості на рівні підприємства: це рівновага та гомеостазис.

Рівновага допускає рівність попиту та пропозиції в системі всіх ресурсів підприємства.

Гомеостази – це стійкий стан системи в її взаємодії із зовнішнім середовищем.

Саме у взаємодії із зовнішнім середовищем виявляється результативність роботи і стійкість організації.

З позицій системного підходу для підприємства розглядаються такі види стійкості: стійкість техніки; технологічна стійкість; організаційна стійкість; стійкість зовнішніх зв'язків; соціально-психологічна стійкість; екологічна стійкість; організаційно-економічна стійкість та інноваційна; структурна і т. д.

Якщо навіть поверхово оцінити наведені види стійкості, то впевнено можна довести, що всі вони впливають на функціонування підприємства і його результативність. Роль же «результуючої» категорії відіграє фінансова стійкість. Її рівні суттєво впливають на можливості підприємства в плані відтворення техніки, створення необхідних резервів і запасів, необхідних для стійкого розвитку підприємництва.

Однак фінансова стійкість відбиває тільки одну сторону багатоаспектного функціонування і розвитку підприємства. Вона не відбиває, крім наведених, стійкість роботи структурних підрозділів, без чіткої роботи яких не можна домогтися загальної економічної стійкості організації.

Як же добитися стійкості функціонування підприємств?

Чисто теоретично – без конкретних показників виробництва, посилаючись на комерційну таємницю, – два способи забезпечення стійкості підприємства запропонував уже відомий нам автор монографії «Менеджмент устійливого розвитку підприємства». Їх опис і детальний аналіз не є основною метою цього розділу. Це окрема, причому дискусійна, проблема. Тут необхідно лише відзначити одну обставину. Їх використання можливе лише на підприємствах з достатньо могутнім фінансовим і науково-інтелектуальним потенціалом.

В умовах же транзитивної економіки більшість підприємств (виключаючи можливо підприємства ВПК) таким потенціалом не володіють. Тому це завдання ляже в основному на плечі власника підприємства або рядового менеджера. На думку авторів, ця мета може бути досягнута за допомогою різних **стратегічних і тактичних заходів**, серед них:

- обґрунтований вибір основної операційної діяльності, орієнтованої на споживача, його потреби, їх формування і максимальне задоволення;
- прогнозування розвитку підприємств і напрацювання превентивних заходів по мінімізації впливу дестабілізуючих факторів;

- комбінування виробничої діяльності, тобто поєднання на одному підприємстві різногалузевих виробництв пов'язаних між собою в технічному, економічному та організаційних відносинах;
- диверсифікація виробництва, тобто одночасний розвиток на підприємстві багатьох технологічно не пов'язаних між собою видів виробництва досить значних асортиментних виробів;
- дублювання економічних зв'язків підприємств-товаровиробників з підприємствами-постачальниками різноманітних ресурсів;
- розвиток і удосконалення транспортної інфраструктури, логістичної системи та системи інформації;
- удосконалювати підходи до організації процесів управління в напрямі поєднання стратегічного та оперативного менеджменту.

11.4. Управління підприємством і підприємницькою діяльністю

Кожне підприємство не може досягти своїх цілей і бути успішним без ефективного управління.

Управління – це цілеспрямована дія суб'єкта на об'єкт з метою змінити його стан або поведінку у зв'язку зі зміною обставин.

Управління розпочало своє існування з появою перших організацій. Особливої уваги воно набуло в часи перших державоутворень, зокрема в Римі, Македонії, Київській Русі. Суб'єктами управління тоді виступали королі, царі, воєводи, генерали.

Однак дослідження управління як науки почали проводитись лише наприкінці ХІХ ст. Перший крок у розвитку теорії управління було зроблено американським інженером Фредеріком І. Тейлором, який опублікував у 1911 р. свою книгу «Принципи наукового управління».

Другий крок у розвитку концепції наукового управління зробив Анрі Файоль. Він став не тільки засновником класичної (адміністративної) школи управління, його назвали ще й батьком науки управління. Управління великою французькою вугільною компанією допомогло йому:

- розвинути принципи управління (за Файолем їх чотирнадцять);
- описати функції управління (планування, організація, розпорядництво, координавання і контроль);
- систематизувати підхід до управління всією організацією.

В Україні розвиток науки управління відбувся в межах командно-адміністративної системи і був направлений на вдосконалення управління цією системою.

Проведення економічних реформ (1985–1991) в Україні привело до змін форм і методів управління в умовах переходу до ринкових відносин.

Залежно від форми власності і масштабів виробничо-господарської діяльності науковці і практики виділяють *два стилі управління*.

Перший – адміністративно-командний стиль управління. Він характеризується:

- суворою ієрархією управлінського апарату;
- жорстким всеохоплюючим контролем та регламентацією діяльності організацій нижчого підпорядкування;
- відповідальністю підлеглих, яким відводиться роль виконавця наказів і розпоряджень перед керівництвом;

- найдокладнішою регламентацією діяльності;
- виконанням принципу «План – це закон, його виконання – долг, а перевиконання – честь».

Такому стилю управління властива і своя система пріоритетів, домінуючим серед яких є виконання завдань любою ціною.

Другий стиль – демократичний (партисипативний) орієнтується на ефективну роботу підприємства в ринкових умовах.

Його основні ознаки:

- максимальна самостійність усіх ланок вертикальної та горизонтальної структур управління;
- підвищення рівня їх відповідальності;
- підхід до службовця як до особистості, що само реалізується в процесі праці;
- забезпечення якості виробничої діяльності та орієнтація на споживача;
- це стиль управління, що поєднує науку, досвід, «ноу-хау», управлінське мистецтво для досягнення загальної мети.

Такий стиль управління в економічній науці і практиці господарювання називають менеджментом.

Менеджмент – це управління будь-яким типом організацій, які діють у ринкових умовах (див. рис. 11.10, 11.11). Проте коли мова йде про державні підприємства та державні організації і структури будь-якого рівня, більш коректно використовувати термін «державне управління».

Це пояснюється тим, що поява менеджменту і соціального інституту менеджерів історично зумовлені об'єктивним процесом відокремлення «капіталу-функції» від «капіталу-власності».

Завдання менеджменту спрямоване на:

- визначення конкретних цілей підприємств, їх пріоритетність та послідовність;
- розробку стратегії фірми;
- визначення необхідних ресурсів і джерел їх забезпечення;
- організацію діяльності підприємств;
- розробку систем стимулювання;
- пошук нових ринків;
- постійний контроль.

Менеджмент як економічна категорія включає об'єкти і суб'єкти, види, методи і принципи.

Суб'єкти управління – це ті ланки менеджменту, які здійснюють організаційний вплив на працівників, виробничий процес, життєвий цикл підприємства.

Суб'єктами управління є менеджери різних рівнів управління (директори підприємств, начальники цехів, відділів, майстри, бригадири). До суб'єктів управління належать також апарат управління підприємства (економісти, бухгалтери, маркетологи) і колегіальні органи управління (правління, президії тощо)

Успішність діяльності менеджера залежить від рівня його управлінської майстерності.

Стосовно професійних вимог до менеджерів ряд авторів виділяють три їх категорії:

- знання теорії і вміння у сфері практики управління;
- комунікабельність (здатність працювати з людьми);
- компетентність у сфері виробничої спеціалізації даного підприємства.

Цікавим є і підхід, відповідно з яким виділяють 7 категорій майстерності менеджера: технічна, психологічна, комунікаційна, адміністративна, аналітична, вміння обирати найкращий варіант, здатність оцінити перспективу організації.

Об'єкти управління – це ланки організаційного впливу менеджменту, що безпосередньо виробляють продукцію, виконують роботи і надають послуги. Вони становлять трудовий колектив підприємства і його підрозділів. Світова практика засвідчує, що менеджмент підприємства визначається трьома рівнями управління об'єктами:

- вищий рівень (президенти і віце-президенти фірм, директори та їхні заступники – забезпечують стратегію розвитку фірми);
- середній рівень (керівник цеху, філії, відділу – забезпечують виконання планів і програм стратегії фірми);
- нижній рівень – менеджери, які забезпечують безпосередньо організацію виробничого процесу, управління трудовим колективом.

Взаємодія суб'єктів і об'єктів управління утворює ринковий простір для функціонування різних видів менеджменту. Розрізняють: адміністративний, фінансовий, інноваційний і практичний менеджмент.

Практичний менеджмент – функціональна реалізація вимог у діяльності підприємств-товаровиробників.

Він передбачає необхідність реалізації на рівні підприємств таких основних функцій управління:

- стратегічного фірмового планування (бізнес-план) та його реалізація;
- формування організаційної структури управління;
- комплектування штатів;
- управління працівниками через мотивацію праці та її контроль;
- управління маркетингом;
- координація та кооперування виробництва тощо.

Усі вищезазначені функції, безумовно, важливі, однак саме плануванню відводиться перше і провідне місце, бо всі інші функції орієнтуються на попередньо прийняті місію, цілі, стратегію.

Бізнес-план є загальноприйнятим прийомом менеджменту, який використовується для того, щоб встановити мету і запропонувати шляхи її досягнення.

Добре розроблений план – одна з головних умов успіху будь-якого підприємства. Вихід на ринок без продуманого і точно розрахованого плану дій – гарантія провалу підприємства.

Поточне оперативне планування, організація поточної діяльності та контроль є обов'язком керівника структурного підрозділу, який визначає засоби і методи виконання завдань у майбутньому. Стратегічний план на основі оцінки менеджера є основним напрямом діяльності виробництва для досягнення кінцевого результату.

Отже, всі функції управління підприємством: планування, організація, мотивація і контроль – становлять єдиний процес управління.

Особливо важливим пріоритетом у системі управління підприємством є орієнтація на споживача. Втілюється вона через маркетингову політику підприємства.

Термін «маркетинг» походить від англійського слова marketing, що означає заняття ринковою справою», «діяльність у сфері ринку», «оволодіння ринком» (рис. 11.12).

Дана форма діяльності стала характерною для розвинутих капіталістичних країн на межі XIX і XX ст. Економічними передумовами його становлення були: перехід від стихійного ринку (ринку вільної конкуренції) до монополістичного капіталізму;

швидкі темпи науково-технічного прогресу; величезна різноманітність постійно оновлюваних товарів; розвиток транспорту, зв'язку, засобів науково-технічної інформації; економічні кризи перевиробництва товарів та постійний пошук шляхів виходу з неї.

Історично маркетинг виник як концепція збуту, тобто сфери обігу, і це не випадково. У розвинутих капіталістичних країнах виробництво досягло такого рівня, що стало здатним швидко насичувати ринок різноманітними товарами. Проблема полягала уже не стільки у виробництві, скільки в реалізації товарів. Збутова орієнтація маркетингової діяльності саме й передбачала забезпечення максимізації продажу з допомогою різноманітних методів впливу на споживача, заохочення його до покупки.

Однак розвиток суспільного виробництва на основі досягнення науково-технічного прогресу висуває в 50–60-ті роки іншу концепцію маркетингу, яка дістала назву «ринкової орієнтації». Суть її полягає в детальному аналізі ринку з метою виявлення товарів, що користуються підвищеним попитом і забезпечення максимуму їх продажу.

Із середини 60-х років підприємства стали переходити від концепції «ринкової орієнтації» до «маркетингового управління». Це принципово нова концепція, яка широко використовується і сьогодні. Суть її полягає в довго строковому плануванні й прогнозуванні, що спирається на дослідження ринку, товару й покупців; у використанні **комплексних методів формування попиту й стимулювання збуту; в орієнтації на «ринкові новинки», які задовольняють вимоги покупців.**

Отже, найважливішим елементом маркетингу є не збут, не обмін. Реалізація товару – це лише вершина маркетингової діяльності, одна із його функцій. Якщо підприємець добре опрацював інші розділи маркетингу (виявлення споживачьких потреб, розробка необхідних товарів, встановлення на них оптимальних цін тощо), такі товари будуть реалізовані швидко й легко (рис. 11.13).

Центральне місце в сучасній маркетинговій діяльності посідає дослідження ринку, визначення об'єктивних тенденцій його розвитку: попиту, пропозиції, ціни, стану, конкуренції.

Вивчення попиту, або, за термінологією маркетологів, «аналіз споживача», – перший етап у дослідженні кон'юнктури ринків збуту. В практиці маркетингу він поділяється на три складові: 1) сегментація ринку; 2) вивчення мотивів попиту споживачів; 3) виявлення незадоволених потреб.

Сегментація – це класифікація потенційних споживачів пропонованої підприємством продукції відповідно до особливостей якісної структури їхнього попиту. Вона передбачає насамперед визначення меж територіальних ділянок ринку. Далі ринок розбивається на окремі сектори з урахуванням їхніх географічних, демографічних, соціально-психологічних, кліматичних та інших особливостей.

Поряд з сегментацією ринку величезне значення має вивчення мотивів попиту споживача (економічних, соціальних, культурних, політичних). Заключним етапом вивчення попиту є виявлення незадоволених потреб (ринкових ніш).

Після сегментації ринку і визначення ніш незадоволеного попиту, визначається їх ємність та вимоги до якості, ціни і форм післяпродажного обслуговування.

Завершальним етапом дослідження ринку є аналіз діяльності конкурентів. Він здійснюється в три етапи:

- 1) виявлення діючих і потенційних конкурентів;
- 2) аналіз показників їхньої діяльності, цілей і стратегії;
- 3) з'ясування сильних і слабких сторін конкурентів.

Джерелами інформації про діяльність конкуруючих фірм і підприємств можуть бути: торгові виставки і ярмарки, щорічні звіти і матеріали виступів керівництва підприємств, огляди в комерційних виданнях, рекламні проспекти тощо.

Виявлення сильних і слабких сторін діяльності конкурентів – це кінцевий підсумок маркетингового дослідження ринку, в якому концентрується результат аналізу всіх аспектів виробництва, фінансів, збуту й стратегії фірм конкурентів і формулюються висновки щодо можливих способів протистояння їм.

Маркетинг не може бути ефективним, якщо він відбувається хаотично, без плану, бо при цьому можливості підприємства використовуються не повністю.

Починається планування з розробки концепції маркетингу, тобто підприємницької доктрини, завдяки якій задовольняється споживчий попит у межах певного ринку. Вона є основою бізнесу підприємства, а також планового керівництва виробничим процесом, дає змогу узгодити, збалансувати можливості виробництва з можливостями реалізації товарів і задоволення попиту споживачів.

Ідеї, які закладені в концепції, реалізуються в процесі планування, зокрема стратегічного маркетингового планування, складання маркетингових програм. Ці програми можуть бути короткостроковими (до 1 року), середньостроковими (до 3–5 років) і довгостроковими (до 10 – 15 років). Багато фірм і підприємств ці програми поєднують в одну.

У межах прийнятих стратегій і програм формуються річні плани маркетингу (тактичне планування). Цей план визначає поточні завдання маркетингу і являє собою один з розділів техпромфінплану підприємств. Як правило, річний план складається з п'яти розділів:

Розділ I: Характеристика сучасної ситуації та аналіз діяльності підприємства за звітний період. В розділі описується кожний товар, їхні основні риси, відомості про його вдосконалення і т. д.

Розділ II: Викладення цілей (планових цифр) і стратегій маркетингу. В розділі визначаються:

- удосконалення організаційної структури ;
- підвищення (зниження) ділової активності підприємств;
- переорієнтація товарів на ринку, його модифікація, забезпечення конкурентоспроможності.

Розділ III: План заходів. Основне завдання цього розділу – розробка асортиментної політики і конкурентних програм її реалізації.

Розділ IV: Кошторис маркетингу. В ньому фіксуються суми асигнувань на маркетинг та їх розподіл. Витрати на маркетинг включаються в собівартість продукції.

Останнім розділом плану маркетингу є перелік контрольних функцій, завдяки яким проводиться аналіз і перевірка ефективності всіх маркетингових завдань.

Управління маркетинговою діяльністю і її структура залежить від величини фірми (підприємства), об'єму продукції, географії ринків збуту тощо. Якщо фірма невелика, маркетингові обов'язки (дослідження ринку, організація збуту, реклама, сервіс) може виконувати один фахівець – маркетолог (заступник директора з маркетингу). Якщо фірма велика, то здійсненням усіх маркетингових функцій займається відділ маркетингу.

Приоритет надається такій схемі управління маркетинговою діяльністю, яка забезпечує оперативну координацію та її ефективність.

ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

Підприємство в ринковій сфері діє за принципом економічної свободи і конкуренції, а його діяльність набуває форми підприємництва

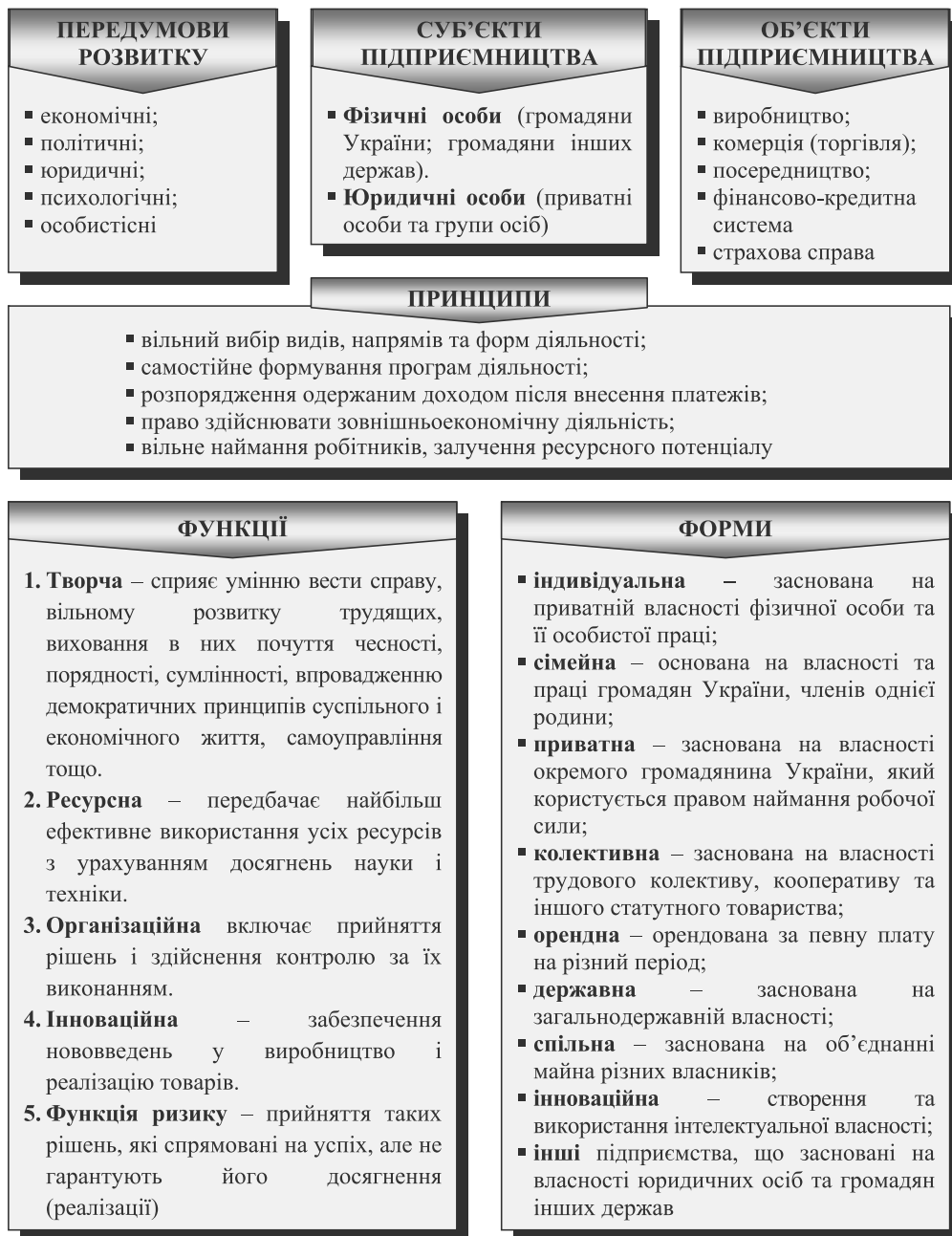

Рис. 11.1. Підприємницька діяльність

БІЗНЕС І ПІДПРИЄМНИЦТВО

Бізнес і підприємництво – не тотожні категорії. Бізнес – ширше поняття, ніж підприємництво. Він охоплює відносини між усіма учасниками ринкової економіки і включає діяльність не тільки підприємців, а й споживачів і найманих працівників, працівників державних структур тощо

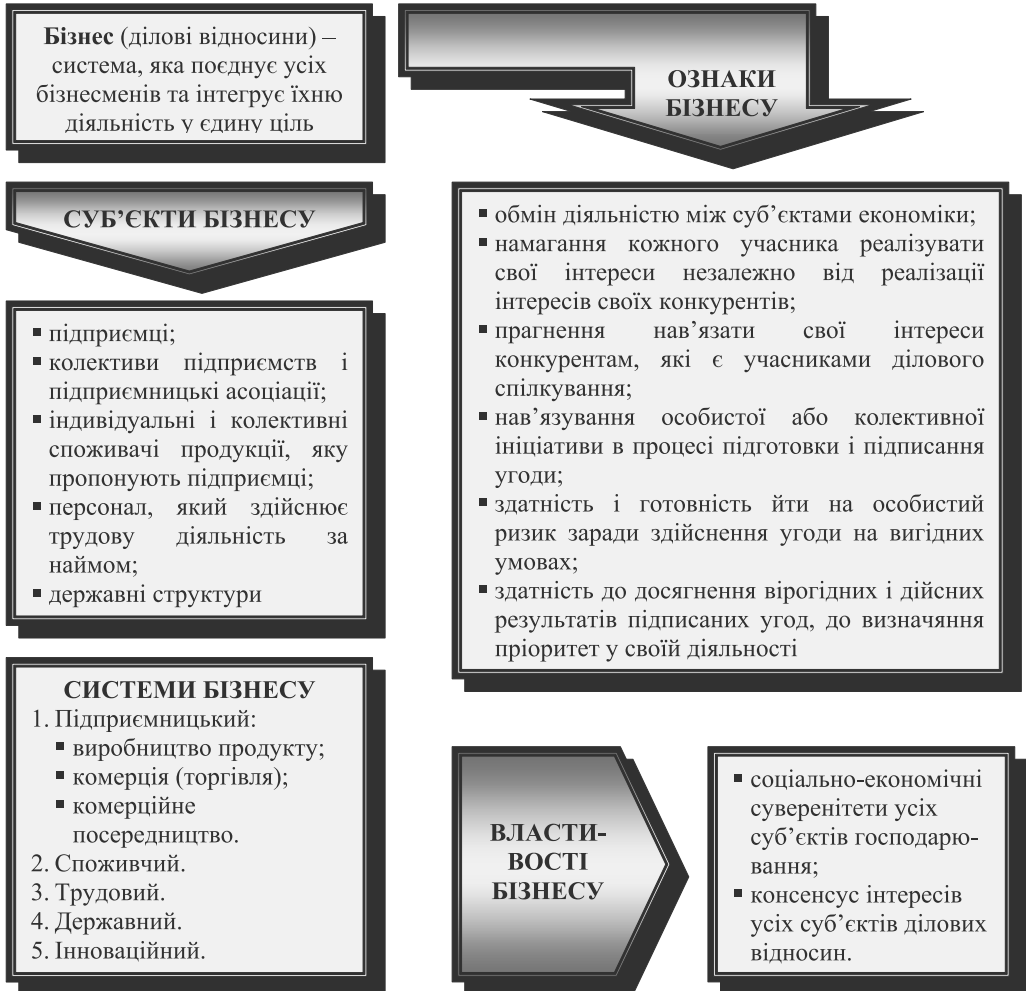

Рис. 11.2. Бізнес і підприємництво

ПІДПРИЄМСТВО В УМОВАХ РИНКОВОГО ГОСПОДАРСТВА

Підприємство – основна ланка народного господарства, самостійний суб'єкт, який забезпечує планомірне виробництво товарів і послуг, здійснює науково-дослідницьку, комерційну діяльність з метою привласнення прибутку

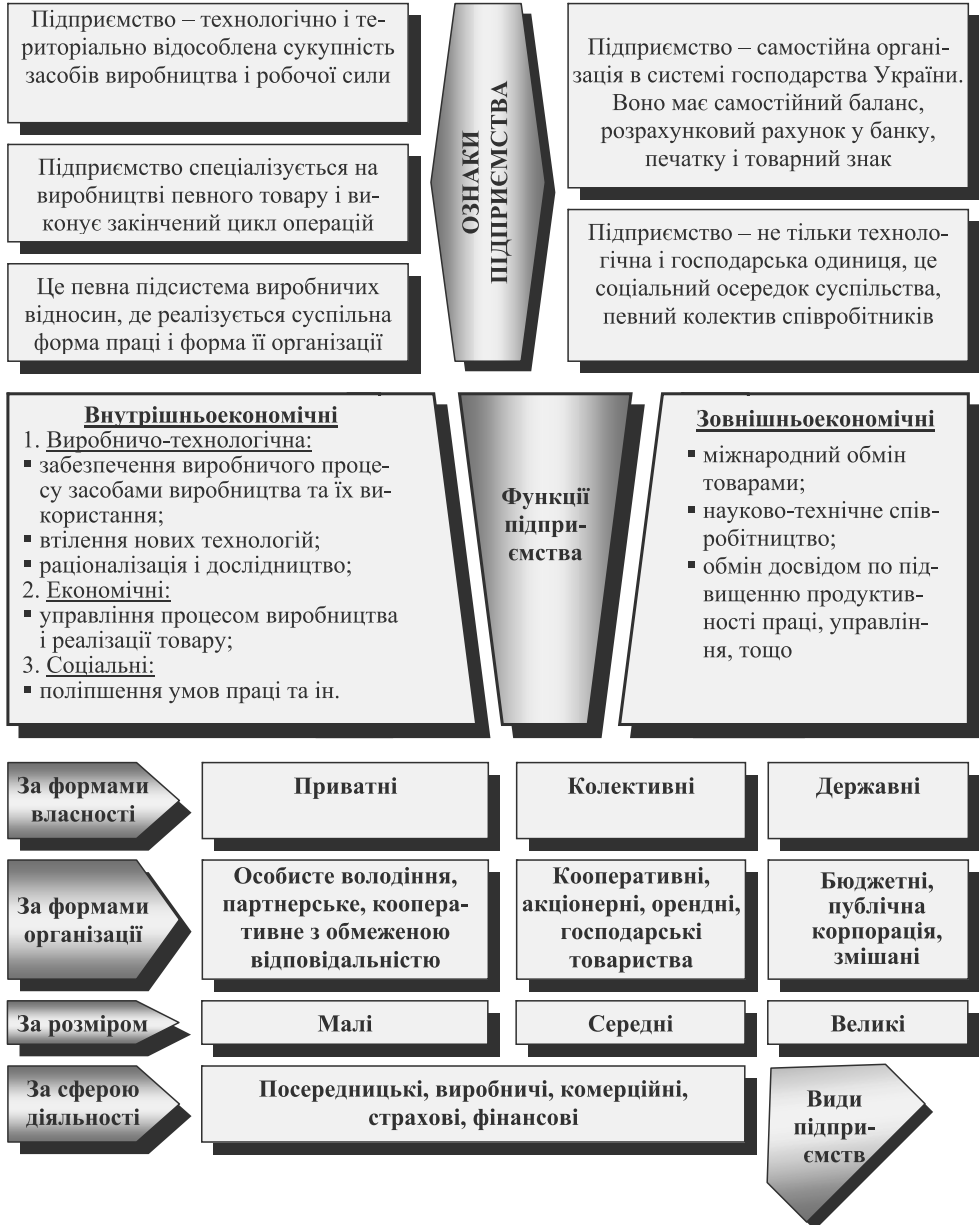

Рис. 11.3. Підприємство в умовах ринкового господарства

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ФОРМИ ПІДПРИЄМСТВ

Зарубіжна практика виділяє декілька типів підприємств, які різняться між собою кількістю власників капіталу, їхніми правами та обов'язками, а також фінансовими можливостями

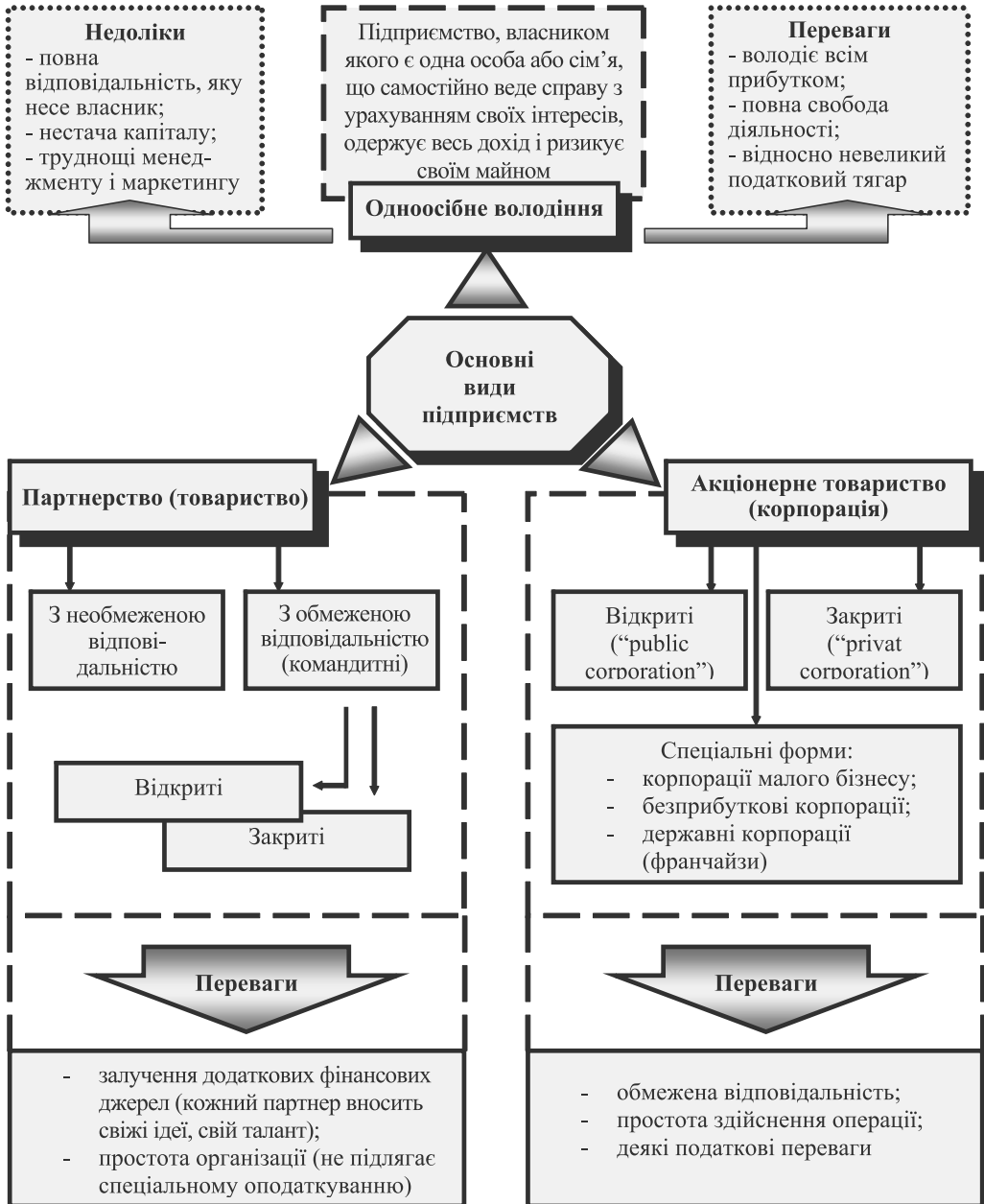

Рис. 11.4. Організаційно-правові форми підприємництва

АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО

АТ – це товариство, яке має статутний фонд, поділений на певну кількість акцій рівної номінальної вартості і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки майном підприємства

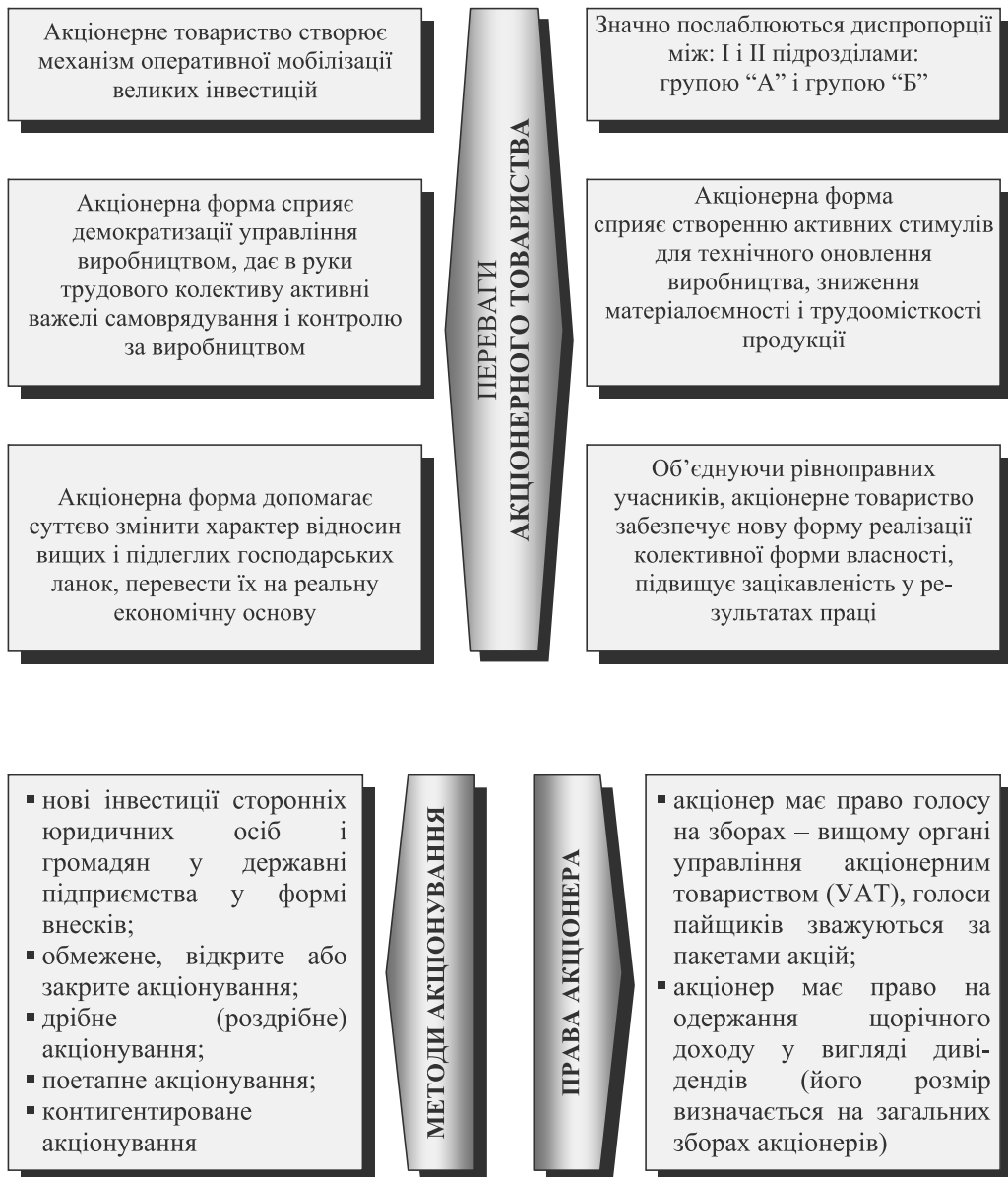

Рис. 11.5. Акціонерне товариство

ОРЕНДНЕ ПІДПРИЄМСТВО

Оренда – засноване на договорі строкове платне володіння і користування майном, необхідним орендареві для здійснення підприємницької діяльності. Виділяють такі різновиди оренди: особиста, сімейна, групова, внутрішньогосподарська, оренда підприємств

Рис. 11.6. Орендне підприємство

СПІЛЬНЕ ПІДПРИЄМСТВО

Спільне підприємство – це таке підприємство, яке створено при участі іноземного капіталу з метою спільного виробництва, реалізації продукції, проведення науково-дослідних робіт, консультативної діяльності і надання послуг (транспортних, фінансових, страхових, сервісних, рекламних та ін.)

Рис. 11.7. Спільне підприємство

ФЕРМЕРСЬКЕ (СЕЛЯНСЬКЕ) ГОСПОДАРСТВО

Фермерське господарство є формою вільного підприємництва, що ґрунтується на економічній зацікавленості

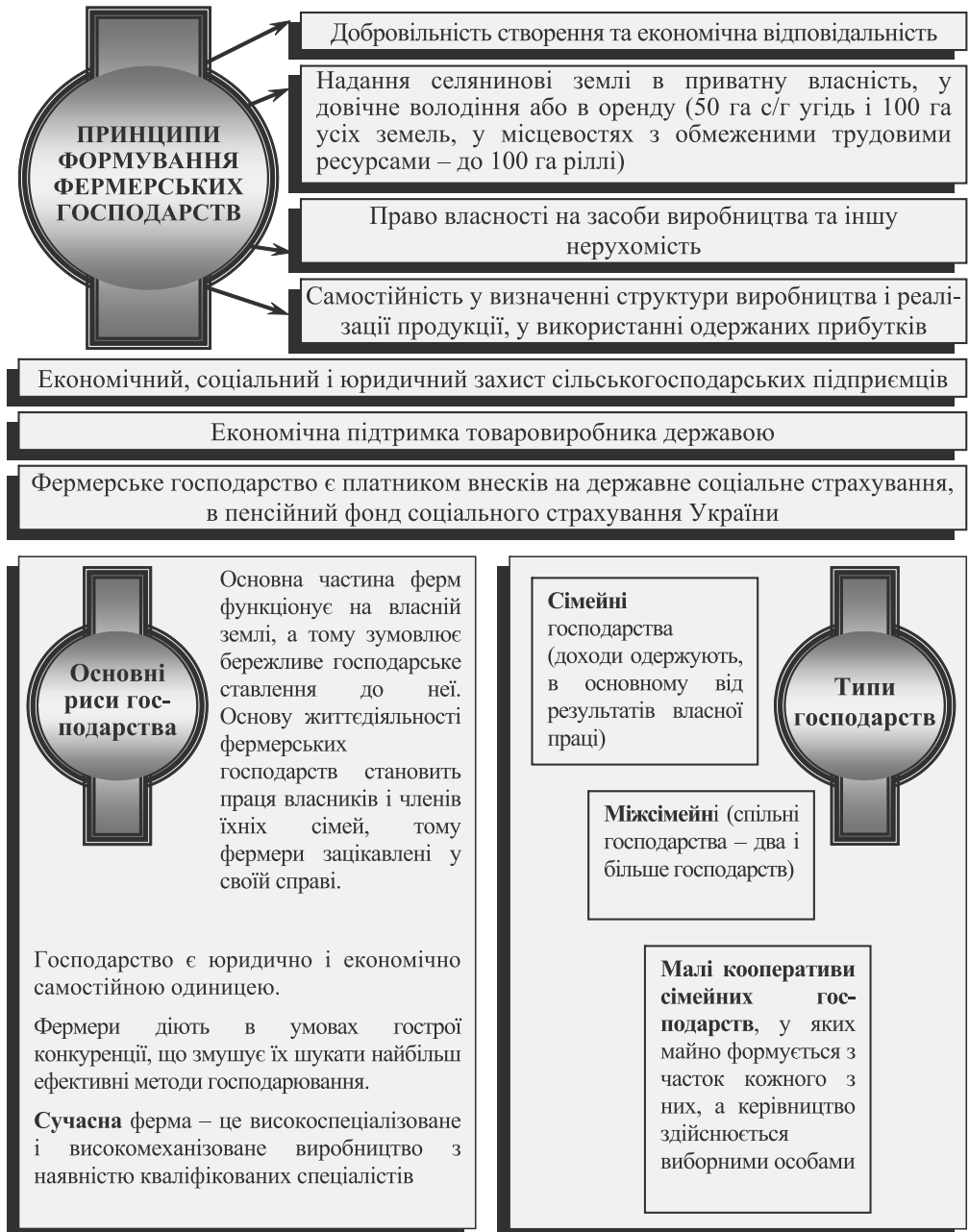

Рис. 11.8 Фермерське (селянське) господарство

ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИРОБНИЦТВА ПІДПРИЄМСТВ

Найбільш узагальнюючим оцінювальним показником роботи підприємства, що характеризує рівень господарювання, використання живої та уречевленої праці, є прибуток. Він зростає або зменшується залежно від ефективності виробництва

Кожний із напрямів підвищення ефективності роботи підприємства отримує свій розвиток за допомогою використання:

Науково-технічних факторів	Організаційно-економічних факторів	Соціальних факторів	Зовнішньо-економічних факторів
<ul style="list-style-type: none"> ▪ науково-технічний прогрес; ▪ удосконалення технології виробництва; ▪ застосування ресурсозберігаючої технології 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ удосконалення планування і нормування праці; ▪ організація економічного стимулювання; ▪ укріплення трудової дисципліни 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ поліпшення умов життя і праці трудівників; ▪ підвищення кваліфікації робітників та інженерно-технічних працівників 	<ul style="list-style-type: none"> ▪ участь у міжнародному поділі праці; ▪ удосконалення інтеграційних процесів; ▪ взаємодопомога і співробітництво

Рис. 11.9. Ефективність виробництва підприємств

МЕНЕДЖМЕНТ – СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ПІДПРИЄМСТВОМ

Менеджмент – цілеспрямований вплив на працівників, управління та координація операцій фірм за умов ринку з метою досягнення поставленого перед підприємством завдання і одержання прибутку. Це наукова система управління комерційним підприємством (організацією)

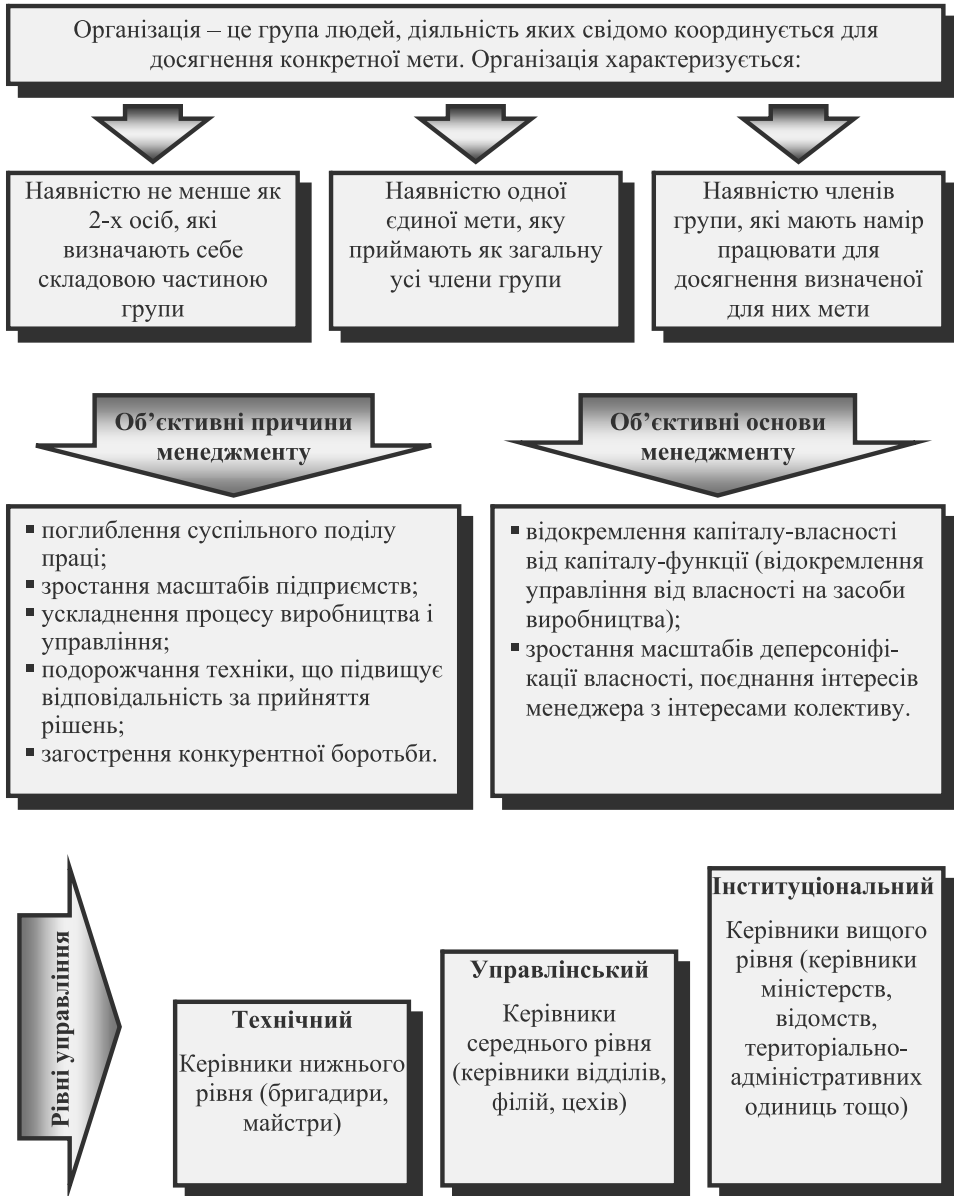

Рис. 11.10. Менеджмент – система управління підприємством

ФУНКЦІЇ ТА ПРИНЦИПИ МЕНЕДЖМЕНТУ

«Управляти – це вести підприємство до мети, намагаючись найкращим чином використати його ресурси, забезпечити правильний хід цих шести основних функцій»

А. Файол

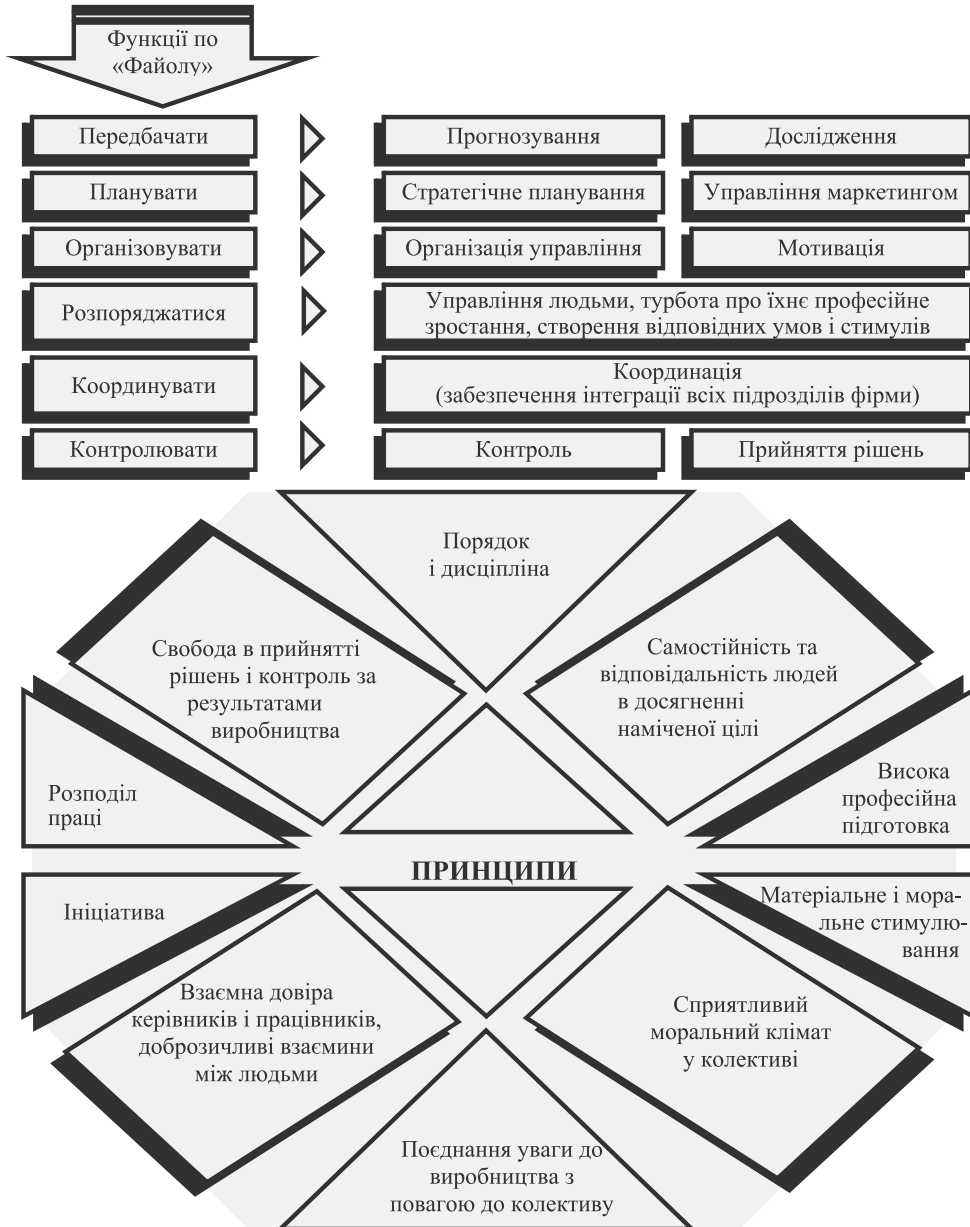

Рис. 11.11. Функції та принципи менеджменту

МАРКЕТИНГ – ФІЛОСОФІЯ БІЗНЕСУ

Це система управлінських важелів, методів і відносин, що пов'язують у єдине ціле господарські функції з розроблення, виробництва, збуту продукції та послуг

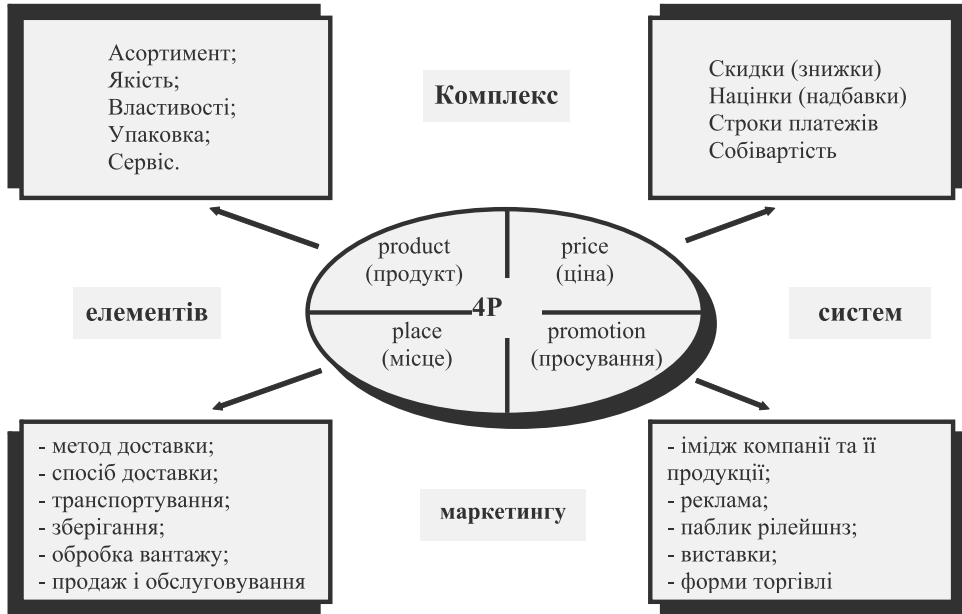

Рис. 11.12. Маркетинг – філософія бізнесу

ВИДИ МАРКЕТИНГОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У практиці господарювання розрізняють «мікромаркетинг», який дозволяє розв'язувати проблеми виробництва і збуту на рівні підприємства, та «макромаркетинг», спрямований на вирішення проблем у межах національної економіки

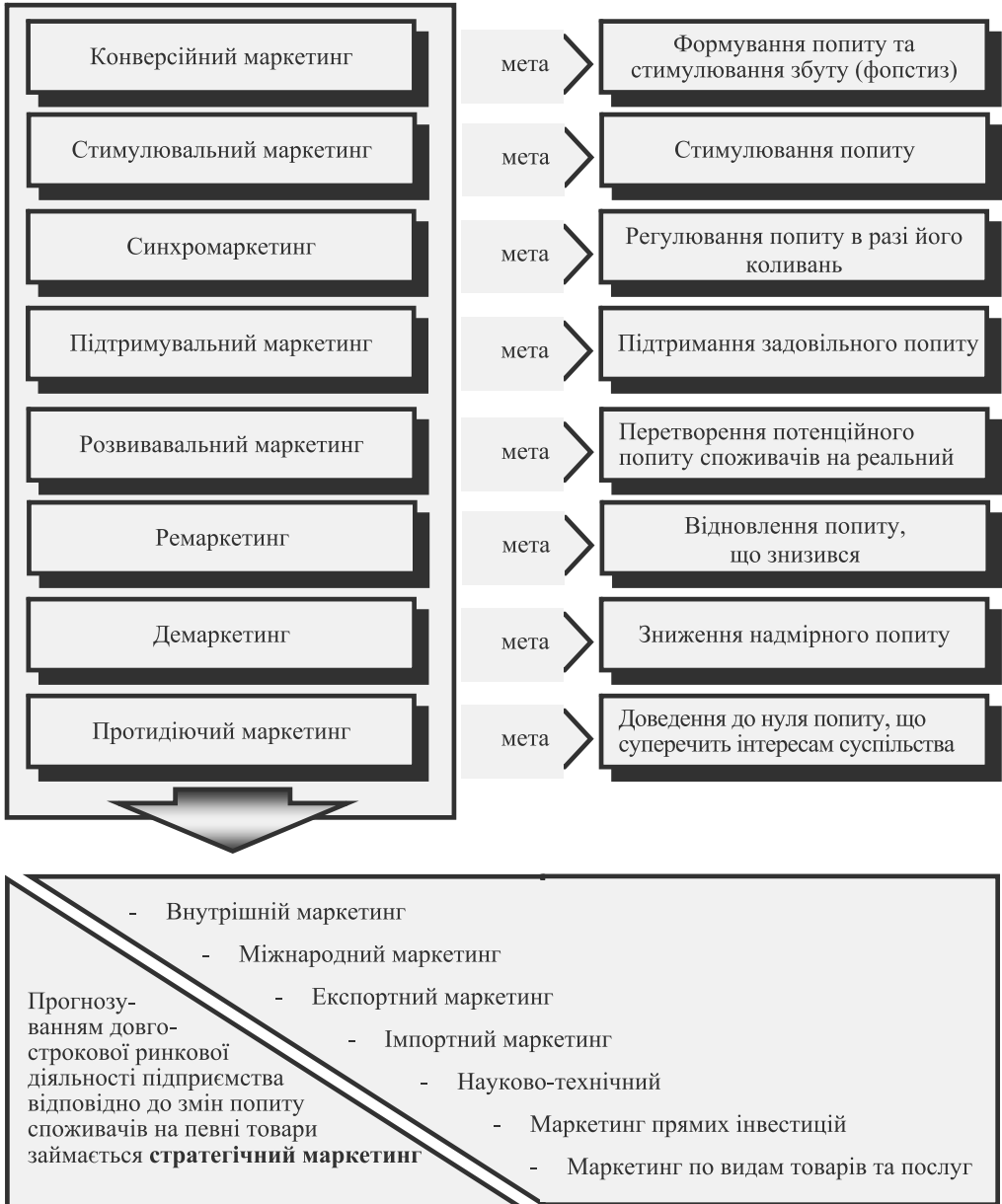

Рис. 11.13. Види маркетингової діяльності

ПРАКТИКУМ

Основні терміни і поняття

Партнерство (товариство)	Спільне підприємство
Підприємництво	Орендне підприємство
Підприємство	Малі підприємства
Бізнес	Виробниче підприємство
Організаційно-правові форми підприємництва	Комерційне підприємництво
Акціонерна корпорація	Посередницьке підприємництво
Акціонерне товариство	Фінансове підприємництво
Товариство з обмеженою відповідальністю	Страхове підприємництво
Товариство з додатковою відповідальністю	Управління
Повні товариства	Менеджмент
Фермерське господарство	Суб'єкти управління
Ефективність виробництва підприємств	Об'єкти управління
	Практичний менеджмент
	Бізнес-план
	Сегментація
	Маркетинг

Запитання для самоконтролю

1. Дайте загальну характеристику підприємництва та розкрийте спільне й відмінне у поняттях «підприємництво» і «бізнес».
2. Організаційно-правові форми підприємницької діяльності.
3. Основні завдання домашніх господарств в умовах ринкової економіки.
4. Що і які фактори визначають свободу підприємця?
5. Види підприємництва.
6. Які критерії лежать в основі класифікації видів підприємницької діяльності?
7. Спосіб організації та функціонування відносин суб'єктів господарювання в ринковій економіці.
8. Менеджмент і його характеристика.
9. Принципи підприємництва.
10. Суть та ознаки підприємства.
11. Який критерій лежить в основі поділу підприємств на малі, середні та великі?
12. Види підприємств залежно від власності, розміру та сфер функціонування. Дайте повну характеристику кожного з них.
13. Охарактеризуйте основні види підприємницької діяльності.
14. Що таке ефективність виробництва і її показники?
15. Розкрийте основні функції менеджменту.
16. Які види маркетингової діяльності ви знаєте?

Теми рефератів

1. Теоретичні основи розвитку підприємництва в перехідній економіці України.
2. Організація й розвиток малого підприємництва в Україні.
3. Фінансування малого й середнього бізнесу.

ТЕМА 12. ВИТРАТИ ВИРОБНИЦТВА І ПРИБУТОК

12.1. Витрати виробництва, їхня суть і види. Собівартість продукції, її структура і шляхи зниження.

12.2. Прибуток як економічна категорія. Маса і норма прибутку.

12.3. Аналіз фінансових результатів діяльності підприємств України.

12.1. Витрати виробництва, їхня суть і види. Собівартість продукції, її структура і шляхи зниження

У процесі господарської і фінансової діяльності власники авансованого капіталу здійснюють виробництво з метою отримання прибутку, величина якого залежить від величини витрат виробництва.

В умовах капіталістичного (підприємницького) товарного виробництва, витрати виробництва визначаються як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками і можуть по-різному розподілятися між суб'єктами економічних відносин. Тому в сучасній економічній науці немає єдиного підходу до методів визначення витрат і результатів виробництва.

За *Марксовою методологією*, витрати виробництва (сукупні витрати живої та уречевленої праці) складаються з витрат суспільства і витрат підприємства.

Витрати суспільства – це сукупність матеріальних витрат уречевленої та живої праці, яка відображає вартість виробництва того чи іншого продукту для суспільства (рис. 12.1).

Суспільні витрати утворюють вартість товару. Структурними елементами вартості виробленого на основі найманої праці товару (w) є вартість спожитого постійного капіталу (C), вартість необхідного та додаткового продукту, які набувають форму відповідно змінного капіталу (V) та додаткової вартості (m). Звідси $W=C+V+m$. Вартість товару показує, що дійсними (повними) витратами цього виробництва для суспільства є витрати праці.

Однак те, у що обходиться виробництво товару для суспільства, не тотожне тому, чого коштує його виробництво підприємцю-капіталісту.

Для нього виробництво товару визначається не витратами праці, а витратами капіталу – грошовими витратами на придбання засобів виробництва і робочої сили, які в процесі виробництва функціонують як постійний та змінний капітал. Якщо позначити капіталістичні витрати виробництва через K , то $K=C+V$, тобто вони дорівнюють сумі вартості постійного і змінного капіталу, витраченого на виробництво товару.

Отже, капіталістичні витрати виробництва менші за дійсні на величину додаткової вартості, яку створює додаткова праця найманих працівників і яку безкоштовно привласнює підприємець-капіталіст. У практиці господарювання країн СНД в період переходу до ринкової економіки витрати виробництва підприємств, виражені у вартісній формі, мають назву собівартості продукції.

Залежно від функціонального призначення собівартість у господарській практиці поділяється на: розрахункову, фактичну, виробничу і комерційну (рис. 12.2).

Розрахункова собівартість відображає затрати, що очікуються у періоді, на який розробляється виробнича програма.

Фактична собівартість відображає дійсний рівень затрат, що склався за підсумковий період.

Виробнича собівартість складається із затрат на виготовлення товару і затрат на оплату праці управлінського та допоміжного персоналу, утримання офісів тощо.

Комерційна собівартість включає виробничу собівартість і затрати, пов'язані з реалізацією.

Перелічені види собівартості на різних підприємствах, які виготовляють однотипний товар, неоднакові. У цьому зв'язку виділяють собівартість індивідуальну та суспільну.

Індивідуальна собівартість характеризує витрати на виготовлення продукції, що склались у кожного конкретного товаровиробника.

Суспільна собівартість – це узагальнена середньозважена індивідуальна собівартість для певного виробу на різних підприємствах, яка визнана споживачами. На основі суспільної собівартості встановлюють ціни на товари однієї галузі. Наприклад, якщо собівартість індивідуальна дорівнюватиме собівартості суспільній, то підприємство матиме прибуток, а якщо менше, то отримає додатковий прибуток.

Приклад. Ц_{опт.} = с/в + р; 100 = 80 с + 20 р; 100 = 70 інд + 20р + 10 Δ р.

Враховуючи визначені обставини, товаровиробник завжди спрямовує свої зусилля на зниження собівартості.

Основні шляхи зниження собівартості:

- підвищення продуктивності праці на основі механізації і автоматизації виробництва;
- застосування прогресивних технологій;
- спеціалізація і кооперація виробництва;
- удосконалення структури і управління виробництвом;
- раціональне розміщення виробництва;
- підвищення коефіцієнта змінності роботи устаткування;
- зниження витрат на сировину, матеріали, паливо та електроенергію.

Пошук і виявлення цих та інших шляхів зниження собівартості дає змогу здійснити структуру собівартості. На практиці структуру собівартості розглядають у двох площинах:

- 1) за елементами затрат;
- 2) за статтями калькуляції.

Структура собівартості за елементами затрат характеризує загальний економічний стан підприємства, висвітлює джерела перевитрат або економії, а також виявляє загальні потреби підприємства в матеріальних, трудових і фінансових ресурсах. Вона визначається у розрахунку на повний обсяг виробництва. Витрати, що становлять собівартість продукції (робіт, послуг), групуються відповідно до їх економічного складу за такими показниками і в середньому становлять (%):

- витрати на сировину, матеріали, паливо, енергію – 70–75;
- витрати на оплату праці – 10–15;
- відрахування на соціальні потреби – 2–3;
- витрати на амортизацію основних фондів – 6–8;
- інші витрати – 3–4.

Вони постійно змінюються і в різних галузях економіки будуть різними, виходячи зі специфіки виробництва.

За допомогою **собівартості за статтями калькуляції** обчислюється собівартість одиниці продукції. Калькуляція потрібна для обґрунтування цін на вироби; обчислен-

ня рентабельності виробництва; аналізу витрат на виробництво однакових виробів на різних підприємствах; визначення економічної ефективності різних організаційно-технічних заходів.

У кінцевому підсумку калькуляція є документом, у якому представлені всі витрати на виробництво і реалізацію одиниці конкретного виду продукції у вигляді витратних статей. (Наприклад, стаття калькуляційних витрат сировини і матеріалів містить: витрати на сировину; витрати на основні матеріали; витрати на допоміжні матеріали; плата за транспортування; плата за вантажно-розвантажувальні роботи тощо.)

Поняття витрат у неокласичній економічній теорії ґрунтується на загальній ідеї обмеженості ресурсів і можливості альтернативного їх використання.

У зв'язку з цим представники концепції альтернативної вартості дійсні витрати поділяють на **зовнішні та внутрішні** (див. рис. 12.1).

Зовнішні (явні) витрати – витрати на оплату економічних ресурсів, постачальники яких не є власниками фірми (грошові витрати на придбання сировини, палива, обладнання трудових та транспортних послуг тощо). Зовнішні витрати іноді ще називають бухгалтерськими.

Внутрішні (неявні) витрати – витрати фірми на використання власних (неоплачуваних) ресурсів.

Неявні витрати включають недоотримані підприємством доходи при найвигіднішому альтернативному застосуванні власних ресурсів.

Усі чинники виробництва, незалежно від того, купуються вони на ринку чи є власністю підприємств, належать до економічних витрат виробництва.

Економісти розрізняють також **постійні, змінні, валові (загальні), середні, граничні витрати**.

Постійні витрати – витрати, величина яких не змінюється залежно від зміни обсягу випуску продукції і які фірма повинна сплачувати тоді, коли вона нічого не виготовляє (витрати на експлуатацію будівель, споруд, обладнання, орендна плата, відсотки за кредит, заробітна плата апарату управління, витрати на охорону об'єктів тощо).

Змінні витрати – витрати, величина яких змінюються залежно від зміни обсягів виробництва (заробітна плата робітників, витрати на придбання сировини, матеріалів, електроенергії для виробничих цілей).

Валові (загальні) витрати – витрати є сумою постійних і змінних витрат за кожного конкретного обсягу виробництва.

Розмежування постійних і змінних витрат передбачає виділення **коротко- та довгострокового періодів** виробничого циклів.

Короткостроковий період – проміжок часу, протягом якого фірма не в змозі радикально змінити свою виробничу програму й обсяг випуску вимірюється лише за рахунок коливання змінних витрат при незмінному стані постійних.

Довгостроковий період – проміжок часу, протягом якого фірма має змогу перебудувувати виробництво і впливати на величину випуску, змінюючи не тільки перемінні, а й постійні витрати. Отже, існує досить стала залежність між витратами фірми й отриманими результатами (обсягами випуску), що проявляється по-різному для різних періодів.

У короткостроковому періоді зміна якого-небудь елемента змінних витрат має своїм наслідком відповідну зміну в тому самому напрямі загального фізичного обсягу випуску продукту. Якщо при виробництві велосипедів фірма збільшуватиме кількість зайнятих робітників, то внаслідок цього підвищаться денні норми випуску продуктів.

У разі відсутності робітників випуск дорівнюватиме нулю. Один працівник також не зможе забезпечити протягом дня випуску хоча б одного велосипеда, але двоє зможуть це зробити. Збільшення кількості робітників до трьох створить можливість випускати три велосипеда, а залучення четвертого збільшить випуск до 7 одиниць на день. Залучення п'ятого, шостого і сьомого робітників доводить випуск до максимуму – 13 штук на день, після чого подальше зростання стає неможливим через вичерпання можливостей устаткування, і восьмий робітник уже не додає до обсягу випуску нічого (табл. 12.1).

Таблиця 12.1.

Результати виробництва з одним змінним фактором

Витрати, кількість робітників	Загальний випуск фізичних одиниць на день (велосипеди)	Граничний продукт
0	0	-
1	0	0
2	1	1
3	3	2
4	7	4
5	10	3
6	12	2
7	13	1
8	13	0

Як можна перекоонатися з наведених даних, зростання перелічених витрат збільшує обсяг випуску, але темп такого збільшення не постійний. Залучення кожного додаткового робітника дає різну віддачу у вигляді зростання продуктивності. Перехід від використання одного робітника до двох дає збільшення продуктивності на одиницю, а від трьох до чотирьох – на чотири одиниці, після чого залучення кожного наступного робітника призводить до зменшення віддачі. Такий процес відбиває динаміку граничного продукту, що показує зміну випуску залежно від залучення кожної додаткової одиниці.

Динаміка показника граничного продукту свідчить про те, що існує певна межа, за якою віддача від збільшення якого-небудь певного елемента витрат починає зменшуватися. У цьому проявляє відображення закон спадної віддачі (закон граничної продуктивності).

У зв'язку з цим виникає досить впевнений висновок: підприємцю важливо правильно оцінювати межі ефективного розширення виробництва. Вибір його реальних масштабів як у короткостроковому, так і в довгостроковому періоді визначається можливостями мінімізувати витрати і максимізувати економічний прибуток.

12.2. Прибуток як економічна категорія. Маса і норма прибутку

За товарної форми виробництва найважливішою економічною категорією для будь-якого товаровиробника найважливішим показником кінцевих фінансових результатів фірми і основною метою підприємницької діяльності і **одним із основних критеріїв ефективності виробництва є прибуток** (рис.12.3).

Різні економічні школи в різні історичні періоди по-різному трактували питання про його сутність, джерело та форми.

- Меркантилізм стверджував, що прибуток створюється в невиробничій сфері, а його джерелом є зовнішня торгівля.
- Класична англійська школа (в особливості А. Сміт) доводила, що прибуток є відрахуванням з продукту праці найманого робітника, або як породження капіталу. Проте вона не розкрила джерела та матеріального змісту прибутку.

Погляди на прибуток у сучасній західній економічній літературі зводяться до таких положень:

1. Прибуток – винагорода власника підприємства за надані ним фактори виробництва, тобто прибуток – це дохід від факторів виробництва.
2. Прибуток – це винагорода за ризиковану підприємницьку діяльність і технічні удосконалення.
3. Прибуток – це монопольний дохід, породжений монопольним становищем товаровиробника.
4. Прибуток – це винагорода за ризик, невизначеність. Рівень прибутку на капітал тим вищий, чим більший ризик його застосування.

Названі концепції хоча й характеризують з певних позицій сутність прибутку, проте в них практично не розглядаються механізм утворення прибутку та його соціально-економічні аспекти. Більше того, деякі економісти, в більшості представники західних економічних шкіл, заперечують його експлуаторський характер.

Односторонність у підходах до проблеми, що досліджується, значною мірою подолана К. Марксом. Взявши за основу трудову теорію вартості, К. Маркс зробив філософський загальнонауковий висновок, що прибуток є перетвореною формою додаткової вартості, яка створена додатковою працею найманих робітників.

Чому прибуток є перетвореною формою додаткової вартості?

По-перше, для підприємця вартість товару ($C+V+m$) постає у формі витрат виробництва ($C+V$), в яких згладжена різниця між постійним (C) і змінним (V) капіталом і тому на поверхні господарської діяльності додаткова вартість (m) набуває форми прибутку. Якщо прибуток позначити символом P , а витрати виробництва – K , то формула вартості $W = C + V + m$ поступово зміниться:

$$W = C + (V + m);$$

$$W = (C + V) + m;$$

$$W = K + m$$

і остаточно такий майже вигляд

$$W = K + P.$$

На цьому етапі кількісні характеристики формул

$W = C + V + m$ і $W = K + P$ збігаються, оскільки $K = C + V$, а $P = m$, хоч якісно вони відрізняються суттєво.

По-друге, прибуток, як і додаткова вартість, створюється у сфері виробництва.

По-третє, джерелом прибутку, як і додаткової вартості є додаткова наймана праця.

По-четверте, прибуток є не лише створеною, а й реалізованою додатковою вартістю.

По-п'яте, місцем реалізації прибутку є сфера обігу.

Найяскравіше маскуванню додаткової вартості у прибутку та кількісна розбіжність між ними виявляється у *нормі прибутку* (P'). Вона визначається відношенням додаткової вартості до всього авансованого капіталу, вираженим у відсотках:

$$P' = m / (C + V) * 100.$$

Норма прибутку свідчить, на скільки відсотків зріс авансований капітал, тобто є досить точним критерієм ефективності використання авансованого капіталу.

Норма прибутку завжди менша ($P' < m'$), ніж норма додаткової вартості. (Вважаємо, що це зрозуміло, оскільки $(C + V)$ завжди більше V .)

Норма прибутку виражає ступінь ефективності вкладання усього капіталу, норма додаткової вартості показує ступінь експлуатації найманої праці.

Конкуренція змушує ринкових суб'єктів домагатися не тільки максимального зростання норми прибутку (P'), а й максимізації маси прибутку на вкладений капітал: маса прибутку P є абсолютною величиною прибутку. Її виражає формула $P = K * P'$.

Аналіз формули наводить на висновок, що маса прибутку прямо залежить від величини авансованого капіталу і величини норми прибутку.

На норму і масу прибутку впливають такі фактори:

- норма додаткової вартості (m');
- органічна будова капіталу ($C:V$);
- швидкість обороту;
- економія на постійному капіталі.

Фактори, що впливають на норму прибутку, діють несинхронно в усіх галузях і підприємствах економіки. Тому рівновеликі витрати капіталу в різних галузях та на різних підприємствах дають різні показники норми прибутку.

Особливо впливовим фактором на величину норми прибутку є зміни в органічній будові капіталу.

Про це свідчить наведений приклад:

$$1. W = 80c + 20v + 20m = 120. P' = 20m / 100(c + v) * 100 = 20\%.$$

$$2. W = 70c + 30v + 30m = 130. P' = 30m / 100(c + v) * 100 = 30\%.$$

$$3. W = 60c + 40v + 40m = 140. P' = 40m / 100(c + v) * 100 = 40\%.$$

Це означає, що продаж товарів за їхнього вартістю забезпечує рівним капіталом з різною органічною будовою різну величину прибутку, тобто рівновеликі капітали приносять різну норму прибутку.

Така ситуація не нормальна для високорозвинутого суспільства. Вона може призвести до того, що важливі галузі виробництва з високою органічною будовою капіталу занепадуть і збанкрутують.

Тому, як свідчить практика, суб'єкти господарювання – власники рівновеликих капіталів – не лише прагнуть отримати однакові прибутки, а й отримують приблизно однакову норму прибутку на капітал, інвестований у різні галузі економіки.

Досягається це за допомогою міжгалузевої конкуренції, боротьби власників капіталу різних галузей за прибуткові сфери вкладення капіталу.

Наслідком міжгалузевої конкуренції є утворення середньої (загальної) норми прибутку на рівновеликий капітал. Середня норма прибутку (P') визначається формулою: $P'_{\text{середн}} = \sum m / \sum k * 100\%$.

Це означає, що з утворенням середньої норми прибутку товари продаються не за вартістю ($C+V+m$), а за цінами, що формуються з витрат виробництва і середнього прибутку.

Ціна, яка охоплює витрати виробництва (K) і середній прибуток (P середн.) називається **ціною виробництва**.

12.3. Аналіз фінансових результатів діяльності підприємств України

Нині в Україні спостерігається стійка тенденція до збільшення кількості фінансово неспроможних підприємств. Більшість науковців пов'язують це явище з наростанням фінансової кризи, яка загострює внутрішні протиріччя в українській економіці.

Безумовно, світова криза (2008–2009 рр.) як зовнішній чинник позначилася на українській економіці, спровокувавши проблеми, що виштовхнули країну на передостанній щабель рейтингу [конкурентоспроможність підприємств – 56-те місце, у щорічному рейтингу конкурентоспроможності країн світу (World Competitiveness Yearbook)].

Незадовільний фінансовий стан більшості українських підприємств назривав давно і впевнено, і в ньому набагато більше внутрішніх, ніж зовнішніх, чинників.

На практиці з кризою, як правило, ідентифікується загроза неплатоспроможності та банкрутства підприємства, діяльність його в неприбутковій зоні або брак у фірми потенціалу для успішного функціонування. З позиції фінансового менеджменту кризовий стан підприємства полягає в його неспроможності здійснювати фінансове забезпечення поточної виробничої діяльності. Фінансову кризу на підприємстві характеризують за трьома параметрами: джерелами (фактори) виникнення; видом кризи; стадією розвитку кризи. Ідентифікація названих ознак уможливорює правильне визначення **діагнозу фінансової неспроможності підприємства**.

Фінансово-економічна криза суттєво погіршила фінансові результати українських підприємств (схема 12.1). Представлені дані свідчать, що за період 2001–2007 рр. фінансові результати підприємств України стрімко зростали. Проте в 2008 р. ситуація значно погіршилась і фінансові результати мають чітко виражену тенденцію до зниження. Причиною цього є як зменшення **загальної суми отриманого прибутку, так і зростання збитковості підприємств**.

На кінець 2008 р. фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування зменшився порівняно з минулим роком більше ніж удвічі і склав 57,9 млрд грн (в 2007 р. – 135,9 млрд грн). **При цьому прибутки прибуткових підприємств скоротилися на 23 % – з 183 млрд грн до 140,9 млрд грн**, а збитки, навпаки, збільшилися майже в два рази – з 47 млрд грн у 2007 р. до 83 млрд грн у 2008 р.

Отримані дані свідчать, що швидкість зростання збитку в 2008 р. більше ніж удвічі перевищує зменшення прибутку.

Звичайно, узагальнювати отримані висновки стосовно кожного підприємства недоцільно. Отримані результати є узагальненими і характеризують фінансово-економічну ситуацію в цілому в Україні. Проте досліджувати потрібно кожне підприємство окремо і виявляти причини й наслідки фінансової кризи в конкретних умовах. Для цього необхідно регулярно здійснювати аналіз фінансового стану та завчасно виявляти ознаки неплатоспроможності.

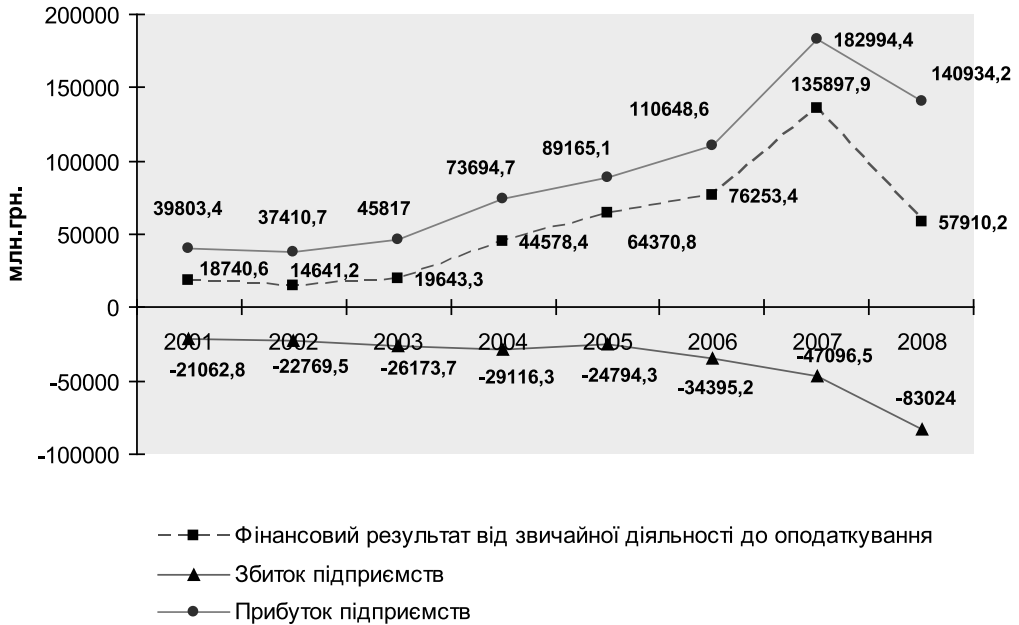

Схема 12.1. Фінансові результати діяльності підприємств в 2001–2008 рр.
(за даними Держкомстату України)

Проаналізувавши динаміку фінансових результатів діяльності підприємств України (табл.12.2), слід зазначити, що середній темп зростання фінансових результатів від звичайної діяльності до оподаткування за 2001–2007 рр. становить 139,12%. За цей самий період збиток та прибуток підприємств у середньому зростали на 14,35 та 28,9%.

Таблиця 12.2

Динаміка фінансових результатів діяльності підприємств 2001–2008 рр.

Рік	Фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування		Збиток підприємства		Прибуток підприємств	
	тис. грн.	темп зростання, %	тис. грн.	темп зростання, %	тис. грн.	темп зростання, %
2001	18 740,6	*	-21 062,8	*	39 803,4	*
2002	14 641,2	78,13	-22 769,5	108,10	37 410,7	93,99
2003	19 643,3	134,16	-26 173,7	114,95	45817	122,47
2004	44 578,4	226,94	-29 116,3	111,24	73 694,7	160,85
2005	64 370,8	144,40	-24 794,3	85,16	89 165,1	120,99
2006	76 253,4	118,46	-34 395,2	138,72	11 0648,6	124,09
2007	135 897,9	178,22	-47 096,5	136,93	182 994,4	165,38
2008	57 910,2	42,61	-8 3024	176,28	140 934,2	77,02

ВИТРАТИ ВИРОБНИЦТВА

Витрати виробництва – витрати чинників виробництва, безпосередньо пов'язаних з виробництвом економічних благ

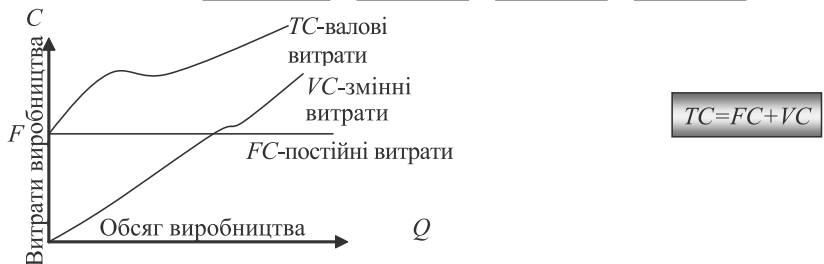
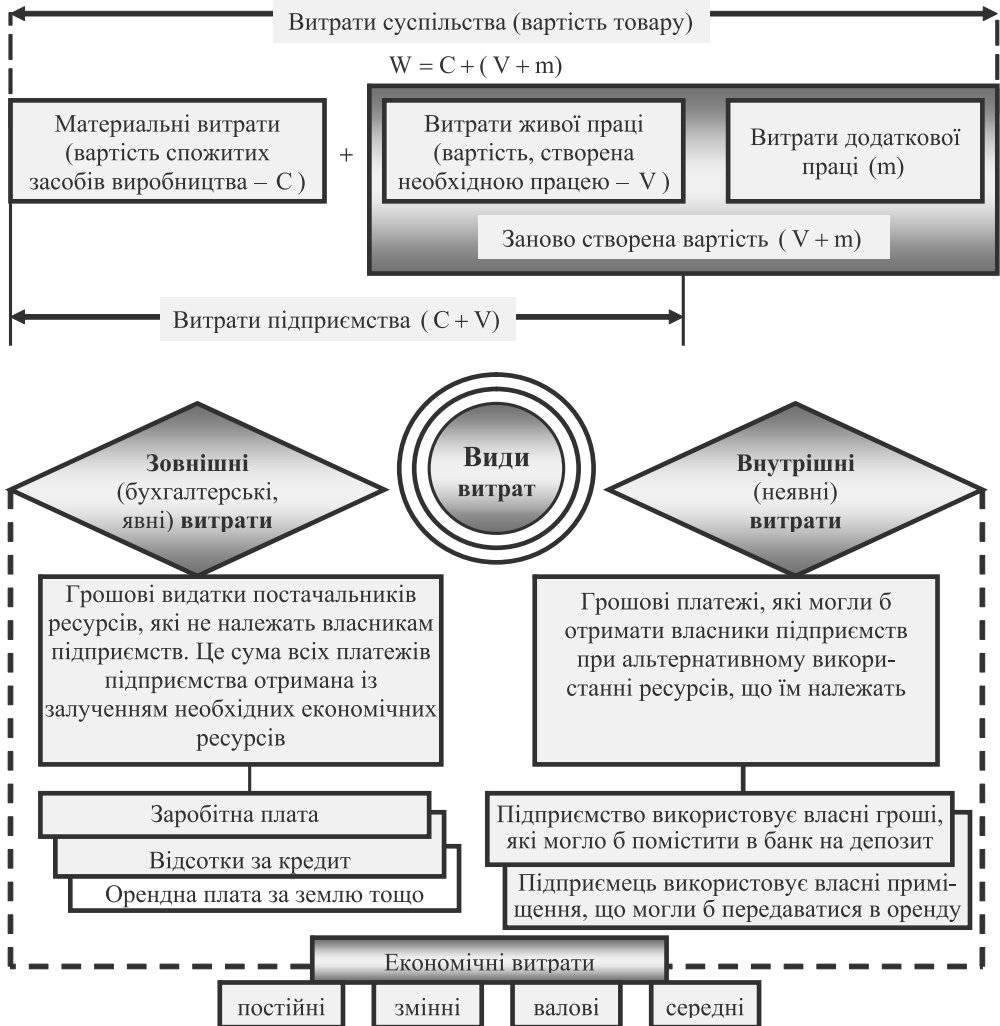
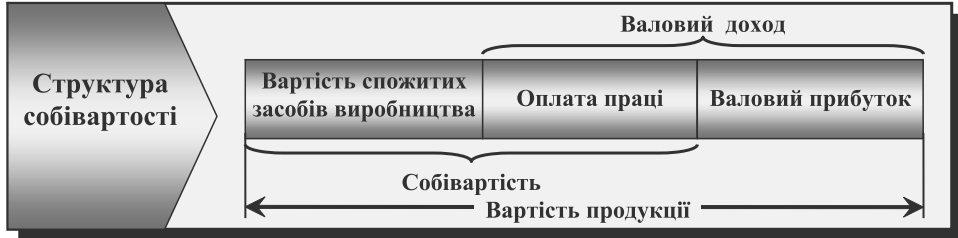

Рис. 12.1. Витрати виробництва

СОБІВАРТІСТЬ ПРОДУКЦІЇ

Витрати підприємства на виготовлення товару в грошовій формі (витрати на предмети і засоби праці, а також на заробітну плату) називаються собівартістю продукції

Види собівартості

- **Цехова собівартість** включає витрати, пов'язані виключно з виготовленням продукції.
- **Виробнича собівартість** складається з витрат на виготовлення товару, на оплату праці управлінського та допоміжного персоналу, утримання офісів.
- **Розрахункова собівартість** відображає затрати, що очікуються у періоді, на який розробляється виробнича програма.
- **Фактична собівартість** відображає дійсний рівень затрат, що склався за підсумковий період.
- **Комерційна (повна) собівартість** включає виробничу собівартість і витрати, пов'язані з реалізацією товару.
- **Кошторисна собівартість** – визначають за кошторисними нормами споживання виробничих ресурсів

Індивідуальна собівартість

Суспільна собівартість

Загальна собівартість

Значення собівартості

- **собівартість** показує витрати різних підприємств на виробництво однакової продукції, дозволяє зорієнтувати індивідуальні витрати з суспільнонеобхідними;
- **собівартість** – основа ціноутворення;
- **собівартість** – найважливіший показник ефективної роботи підприємства;
- **зниження собівартості** – реальна основа зниження вартості і ціни на відповідні продукти, основа підвищення матеріального добробуту населення

Шляхи зниження собівартості

- механізація і автоматизація виробництва;
- застосування прогресивних технологій;
- спеціалізація і кооперація виробництва;
- удосконалення структури і управління виробництвом;
- раціональне розміщення виробництва;
- широке застосування економічного стимулювання економії живої та здешевленої праці.

Для визначення конкретних шляхів зниження собівартості, її структуру для кожного продукту розглядають:

- за елементами затрат;
- за статтями калькуляції

Рис. 12.2. Собівартість продукції

СУТНІСТЬ ПРИБУТКУ

Прибуток – це грошове вираження різниці між вартістю реалізованої продукції та витратами на її виробництво

Рис. 12.3. Сутність прибутку

ФОРМУВАННЯ І ВИКОРИСТАННЯ ДОХОДІВ ПІДПРИЄМСТВ

Дохід фірми – це не тільки складові її фінансових результатів, це найважливіший показник, джерело існування та розвитку підприємства і підприємництва

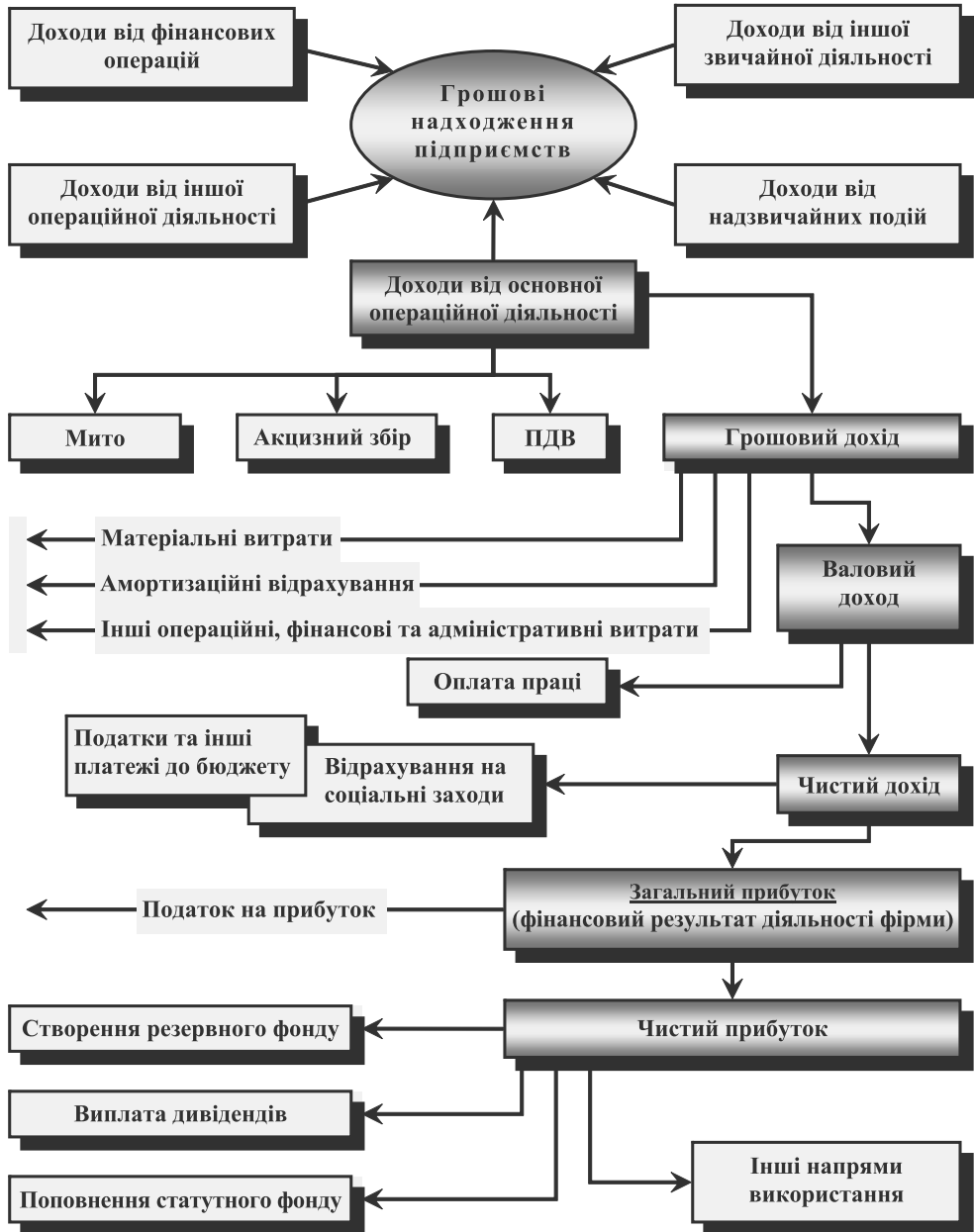

Рис. 12.4. Формування і використання доходів підприємств

ФОРМУВАННЯ ПРИБУТКУ ПІДПРИЄМСТВА

Реально формування прибутку на підприємстві відбувається в міру реалізації продукції. Згідно із законодавчими актами України, момент реалізації визначається за датою відвантаження продукції, а для послуг – за датою фактичного їх надання або за датою зарахування коштів покупця на банківський рахунок постачальника

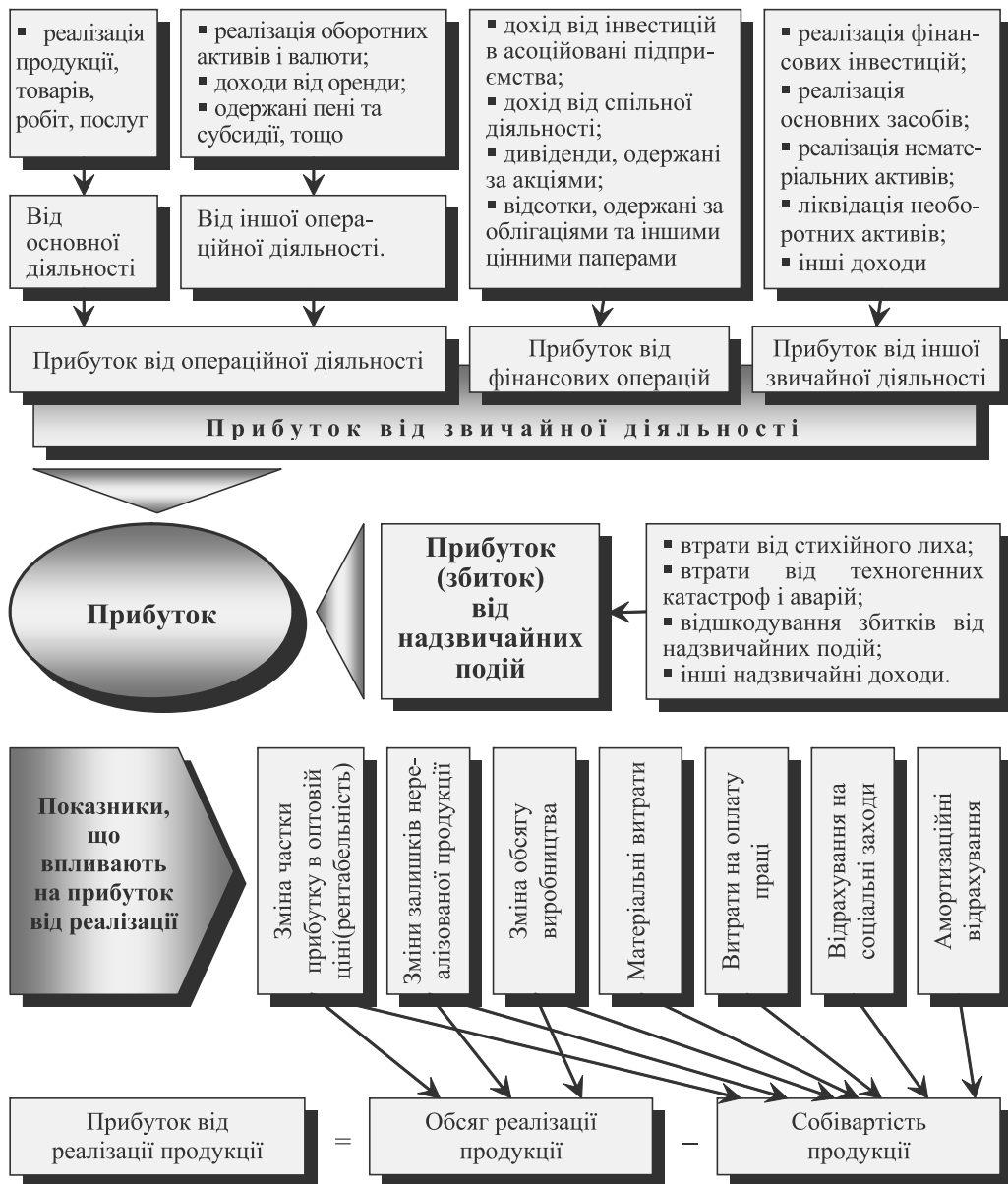

Рис 12.5. Формування прибутку підприємств

ПРАКТИКУМ

Основні терміни і поняття

Витрати суспільства	Змінні витрати
Витрати виробництва	Валові (загальні) витрати
Собівартість	Прибуток
Розрахункова собівартість	Функції прибутку
Фактична собівартість	Формування прибутку
Виробнича собівартість	Підприємства
Комерційна собівартість	Види прибутку
Індивідуальна собівартість	Норма прибутку
Суспільна собівартість	Дохід підприємства
Зовнішні (явні) витрати	Грошові надходження підприємств
Внутрішні (неявні) витрати	Формування і використання доходів підприємств
Постійні витрати	

Запитання для самоконтролю

1. Сутність виробництва.
2. Сутність категорії «прибуток» у теоріях сучасних західних дослідників.
3. Охарактеризуйте поняття «бухгалтерський прибуток», «економічний прибуток», «нормальний прибуток».
4. Сукупні витрати виробництва.
5. Функції прибутку в ринковій економіці.
6. Які показники впливають на прибуток?
7. Яким чином формується прибуток?
8. Як в умовах ринкової економіки може бути розподілений прибуток приватного підприємства?
9. Рівень і структура витрат: їхнє значення для фірми.
10. Змінні витрати.
11. Що об'єднує прибуток та рентабельність?
12. Процес виробництва і його стадії.
13. Фактори виробництва і їх роль в економіці.
14. Витрати виробництва у довготерміновому періоді.
15. Зовнішні і внутрішні витрати.
16. Витрати виробництва у короткотерміновому періоді.
17. Закон спадної віддачі.
18. Постійні витрати. Змінні витрати.

Теми рефератів

1. Собівартість продукції підприємства і її структура.
2. Основні напрями зниження витрат підприємства, на виробництво продукції.
3. Валовий дохід підприємства: механізм формування і розподілу.

ТЕМА 13. ЗАРОБІТНА ПЛАТА І РОБОЧА СИЛА

13.1. Робоча сила як товар.

13.2. Заробітна плата як ціна товару «робоча сила».

13.3. Форми і системи заробітної плати.

13.1. Робоча сила як товар

Особливістю капіталістичного виробництва є те, що воно ведеться на основі **найманої праці**, тобто на основі продажу і купівлі робочої сили.

Купівля-продаж робочої сили означає, що остання перетворюється на товар. Це перший ступінь переходу капіталістичної власності зі свого юридичного змісту в економічний зміст, тобто в реальні економічні відносини між власником робочої сили – найманим працівником та власником грошей – капіталістом. Для перетворення робочої сили на товар необхідні такі соціальні умови: *по-перше*, її власник має бути юридично вільною особистістю, тобто мати змогу вільно розпоряджатися своєю робочою силою; *по-друге*, юридично вільна людина має бути позбавлена засобів виробництва матеріальних благ і послуг, а отже, засобів до існування, що змушує її продавати свою робочу силу; *по-третє*, необхідна наявність у суспільстві осіб, які володіють засобами виробництва і грошима, а тому змушені і мають змогу купувати робочу силу з метою її використання у виробництві.

Перетворюючись на товар, робоча сила, як і будь який інший товар має дві властивості: **вартість і споживчу вартість**.

Споживча вартість товару «робоча сила» – це здатність робочої сили бути джерелом вартості й до того ж більшої вартості, ніж вона сама має, тобто має здатність бути джерелом додаткової вартості.

Вартість робочої сили має якісне і кількісне визначення.

Якісне визначення вартості товару «робоча сила» утворюють відносини купівлі-продажу робочої сили між найманим робітником і капіталістом.

Кількісне визначення вартості товару «робоча сила» зводиться до величини її вартості, яка визначається кількістю суспільно необхідної абстрактної праці, потрібної для виробництва життєвих засобів, що забезпечують відтворення робочої сили найманих працівників.

13.2. Заробітна плата як ціна товару «робоча сила»

Основною умовою відтворення робочої сили людини є **заробітна плата** – одна із складових доходів споживчого призначення (рис. 13.1; 13.2).

В економічній науці питання заробітної плати завжди були дискусійними.

Найбільш поширеними серед науковців є два концептуальних підходи до визначення заробітної плати. Згідно з класичною концепцією, заробітна плата являє собою плату за працю. Таку концепцію вперше запропонував відомий англійський економіст Вільям Петті (1623–1682). Такої думки дотримується і більшість західно-європейських економістів (П. Самуельсон, В. Нордхауз), а також деякі російські і українські науковці.

Як стверджують З. Г. Ватаманюк і С. М. Панчишин [Економічна теорія. Кн. 2: Макроекономіка. – К., 1997. С. 230], «Заробітна плата – це ціна, що виплачується за використання праці».

Такого погляду на заробітну плату дотримується і доктор економічних наук, професор Радіонова – автор підручника для 10–11 класів середніх загальноосвітніх закладів [Загальна економіка, с. 140]. «Заробітна плата, – стверджує автор підручника, – це винагорода за працю, яку одержує власник робочої сили за свою працю, або ціна, яку платить підприємець працівникові за використання його праці».

Напевне, розглянута концепція має право на існування, якщо за основу взяти таку логіку:

1. Згідно з теорією західних економістів, у забезпеченні випуску продукції беруть участь три фактори виробництва: а) праця (зауважимо – праця, а не робоча сила); б) земля; в) капітал.
2. Видимість продажу праці породжується тим, що найманий працівник одержує заробітну після завершення процесу праці.
3. Величина заробітної плати залежить від тривалості робочого дня, а індивідуальні відмінності в заробітній платі зумовлені неоднаковою інтенсивністю праці промислово-виробничого персоналу.

Принципово іншої точки зору дотримувався К. Маркс. Він аргументовано показав (Капітал – розділ «Заробітна плата»), **що об'єктом купівлі-продажу є не праця, а товар – робоча сила.**

Праця, на його думку, не може бути товаром, оскільки вона:

- а) Не має вартості. Якщо ж допустити, що вона має вартість (а вартість – це суспільно-необхідна праця уречевлена в товарах), то дійдемо нелогічного висновку, що вартість праці вимірюється самою працею.
- б) Праця не є товаром, оскільки її ще немає до процесу виробництва. Продається лише розумова та фізична здатність до неї, яка називається робочою силою.
- в) Якби працівник продавав працю, а не робочу силу, то у підприємця не було б можливості отримати додаткової вартості, тому що згідно із законом вартості йому прийшлося б оплачувати вартість цієї праці (необхідної і додаткової), а не вартість відтворення робочої сили.

Усе це є достатніми підставами, щоб стверджувати: те, що називають «вартістю, ціною праці», є в дійсності вартість, ціна робочої сили. Роботодавець купує на ринку не працю, а робочу силу. Споживання робочої сили є процес праці. Це споживання відбувається уже за межами ринку. Вартість робочої сили завжди менша, ніж вартість, створена працею найманого працівника. Заробітна плата є оплатою лише частки робочого дня, вона приховує і стирає межу між необхідною і додатковою працею, приховує наявність експлуатації. Отже, оскільки заробітна плата за формою виступає як оплата праці, то створюється уявлення, начебто весь робочий день оплачений повністю. Саме тому заробітну плату при капіталізмі (в умовах розвинутого ринку) К. Маркс називає перетвореною (іраціональною) формою вартості, або ціною робочої сили.

Отже, заробітна плата є грошовим виразом вартості і ціни товару «робоча сила». Її речовим, матеріальним змістом виступає кількість життєвих благ, необхідних для відтворення робочої сили найманого працівника і членів його сім'ї. Це життєвий фонд робітника, який за умов товарного виробництва має і вартісне, і грошове вираження. Таким чином першим економічним законом, який регулює величину заробітної плати, є **закон вартості робочої сили.**

Його вимоги зводяться до того, щоб величина заробітної плати забезпечувала нормальні умови відтворення робочої сили, не була нижчою від її рівня, який не дає змоги підтримувати стан постійної працездатності і утримувати членів своєї сім'ї.

У цьому випадку заробітна плата виконує одну з основних **своїх функцій** – *відтворювальну*.

Важливу роль виконує і *стимулювальна* функція заробітної плати. Вона є засобом залучення населення до суспільно корисної і продуктивної праці, створює зацікавленість у підвищенні кваліфікації, оволодінні суміжними професіями тощо.

Заробітна плата має верхню і нижню межу.

Верхня межа визначається рівнем продуктивності праці і встановлює максимальний рівень оплати праці.

Нижня межа встановлює мінімальний рівень оплати праці. Останній має бути не нижчим від прожиткового мінімуму.

Прожитковий мінімум – це мінімальна кількість засобів, потрібних для забезпечення життєдіяльності працівника і членів його сім'ї, відновлення робочої сили.

Існує дві основні форми прожиткового мінімуму:

- 1) *фізіологічна* (життєві засоби, потрібні для задоволення лише головних фізіологічних потреб);
- 2) *соціальна* (задовольняє мінімальні духовні та соціальні потреби).

13.3. Форми і системи заробітної плати

В умовах ринкових відносин розрізняють номінальну та реальну заробітну плату (див. рис. 13.2).

Номінальна заробітна плата – являє собою суму грошей, яку отримує робітник за виконану роботу.

З урахуванням ступеня розвитку суспільства, економічного, інституціонального чинників і навіть природно-кліматичних умов заробітну плату як ціну будь-якого товару визначають багато факторів:

- ступінь розвитку науково-технічного, економічного і духовного процесу країни;
- ступінь збалансованості трудових ресурсів і робочих місць, тобто співвідношення попиту і пропозиції робочої сили;
- фізичне здоров'я людини, її загальноосвітній, культурний і професійний рівень;
- умови праці (привабливість, шкідливість, організація);
- рівень організованості найманих робітників у боротьбі за свої соціальні права;
- рівень захищеності найманих робітників державою, встановлення та дотримання нею соціальних гарантій (обмеження величини робочого дня, отримання нормального співвідношення між мінімальною заробітною платою і прожитковим мінімумом).

Величина номінальної середньомісячної заробітної плати за регіонами України наводиться в табл. 13.1. Як видно з таблиці, на початок 2009 р. найвища заробітна плата виплачувалася в м. Києві – 2823 грн, на другому і третьому місцях знаходяться Донецька (1888 грн) та Дніпропетровська (1745 грн) області.

Не можна не зазначити, що в умовах переходу до ринкової економіки на такі розбіжності в середньомісячній заробітній платі не останню роль при її обчисленні відіграє своєчасне врахування кількості і якості праці, її продуктивність та ефективність.

Це завдання розв'язується за допомогою:

- 1) *науково-технічного нормування праці*;
- 2) *тарифної системи*;
- 3) *форм і системи оплати праці*.

Науково-технічне нормування праці – процес встановлення обґрунтованих норм праці (норм виробітку, норми часу, норми обслуговування тощо), які необхідні для об'єктивного оцінювання витрат праці на виконання конкретних видів робіт. Норми праці встановлюються для працівників відповідно до досягнутого рівня техніки, технології та організації виробництва.

Якість праці найманих працівників вимірюється за допомогою тарифної системи, яка складається з чотирьох елементів:

- 1) тарифно-кваліфікаційних довідників;
- 2) тарифних сіток;
- 3) тарифних ставок (окладів);
- 4) районних коефіцієнтів.

Тарифно-кваліфікаційний довідник містить у собі детальну характеристику окремих професій і конкретних видів робіт. У ньому перераховуються вимоги щодо знань, умінь, навичок виконання тієї чи іншої роботи. Кожна робота тарифікується певним розрядом. За першим розрядом тарифікуються найпростіші роботи, а за вищим (останнім) розрядом – найскладніші роботи, виконання яких потребує високої майстерності.

Тарифні сітки – шкала співвідношення оплати праці різних груп робітників залежно від складності робіт, рівня кваліфікації виконавців складається з тарифних розрядів і тарифних коефіцієнтів. Кожен з них показує, у скільки разів більше має оплачуватись вищий розряд порівняно з першим (тарифний коефіцієнт першого розряду дорівнює 1).

Тарифна ставка (оклад) – це фіксований розмір оплати праці працівника за виконання норми праці (трудових обов'язків) визначеної складності (кваліфікації) за одиницю часу (година, день, місяць). Початковою тарифною ставкою є ставка першого кваліфікаційного розряду, розмір якої відповідає гарантованому мінімуму заробітної плати.

Районні коефіцієнти показують підвищення заробітної плати за специфічні умови праці у віддалених районах, на островах тощо.

Тарифна система регулює основну частину заробітної плати, тому в процесі перебудови економіки інституційні органи намагаються постійно удосконалювати тарифну систему. Основні шляхи вдосконалення тарифної системи наводяться в Законі «Про оплату праці» від 24.03.1995 р. та інших нормативних та урядових документах. Серед них:

- уніфікація тарифної системи відповідно до стандартів міжнародного рівня;
- підвищення тарифного коефіцієнта при отриманні працівником вищого розряду, що створює матеріальний стимул у підвищенні кваліфікації;
- встановлення вищих тарифних ставок працівникам, від яких залежить прискорення науково-технічного прогресу;
- встановлення науково-обґрунтованих меж граничних ставок тарифної сітки;
- забезпечення відповідності між тарифними ставками та умовами відтворення робочої сили;
- досягнення єдності у визначенні якості праці при нарахуванні заробітної плати.

**Середньомісячна заробітна плата по регіонах за період з
2007-2009 рр. (на початок року)**

(в розрахунку на одного штатного працівника, грн.)

Назва регіонів	грн
Україна 2007 р.	1352
Україна 2008 р.	1806
Україна 2009 р.	1692
Автономна Республіка Крим	1473
Області:	
Вінницька	1311
Волинська	1259
Дніпропетровська	1745
Донецька	1888
Житомирська	1289
Закарпатська	1353
Запорізька	1639
Івано-Франківська	1474
Київська	1772
Кіровоградська	1332
Луганська	1689
Львівська	1475
Миколаївська	1589
Одеська	1572
Полтавська	1561
Рівненська	1390
Сумська	1415
Тернопільська	1232
Харківська	1603
Херсонська	1298
Хмельницька	1316
Черкаська	1371
Чернівецька	1334
Чернігівська	1275
м. Київ	2823
м. Севастополь	1674

Будучи перетвореною формою вартості і ціни робочої сили, сама заробітна плата набуває, свою чергу, певних форм організації, в межах яких діють відповідні системи оплати праці. Вони залежать від умов праці на підприємствах. Фірма сама визначає, яку форму і систему оплати праці вона буде використовувати в розрахунках з власними співробітниками.

Сучасний ринок вимагає, щоб при виборі форми і системи оплати праці на підприємстві заробітна плата прив'язувалася до результатів праці, а не до норм, тарифів і окладів.

У більшості країн світу, в тому числі і в Україні, традиційно використовують дві основні форми заробітної плати: відрядну і погодинну (почасову) (див. рис. 13.2).

Відрядна (поштучна) заробітна плата передбачає залежність заробітку від кількості виготовленої продукції відповідно до встановлених незмінних розцінок.

Відрядна форма оплати праці виступає як:

- пряма відрядна (розцінки не змінюються при будь-якому виконанні норм виробітку);
- відрядна-преміальна (поряд з оплатою за кількість виробленої продукції здійснюється виплата премії за певні показники);
- відрядна-прогресивна (роботи, виконані понад норму, оплачуються за прогресивною шкалою)
- акордна система оплати праці (встановлюється на весь об'єм робіт незалежно від кількості працюючих);
- акордна-преміальна система оплати праці (встановлюється за скорочення нормативних строків виконання робіт).

Погодинна заробітна плата – це заробітна плата, яку отримує найманий працівник за фактично відпрацьований час роботи. Вона виникла в процесі становлення капіталістичних відносин і використовується в тих сферах діяльності, в яких складно визначити кількісні та якісні результати праці. При цьому враховуються кваліфікація працівника і кількість відпрацьованих годин. Погодинну оплату праці поділяють на:

- погодинно-преміальну (доповнюється преміюванням персоналу за відповідні досягнення в роботі);
- погодинно-прогресивну (використовуються значно вищі розцінки за понаднормову тривалість робочого дня).

Багато іноземних підприємств і фірм в Україні фірм використовують багатофакторні системи оплати праці. В цьому випадку оплата праці складається з постійної та змінної частин.

Постійна частина заробітної плати включає:

- погодинну оплату за тарифними ставками;
- персональні надбавки за професійну майстерність;
- компенсаційні доплати за особливі умови праці;
- премії за підсумками виконаних робіт, в тому числі за економію витрат;
- винагороди за підсумками роботи фірми за рік.

Змінна частка заробітної плати залежить від кількості виконаної роботи. Останніми роками іноземні фірми для посилення трудової мотивації використовують різні форми участі найманих працівників у прибутках. Вона має різні назви в різних країнах, але сутність її одна – вона відображає співробітництво праці і капіталу

Наприклад, «система ХЕЛСІ» акцентує увагу на нормах часу під час виконання конкретної роботи. За менший час працівник отримує відсоток від величини зекономленого часу.

«Система Рована» націлює роботу виробництва на винагороду «погодинників» за зекономлений час.

У «системі Барита» передбачається нарахування заробітної плати виходячи із добутку нормо-годин на кількість годин, реально витрачених на виконання роботи.

«Система участі в прибутках» і утворення колективної власності формується шляхом стимулювання більшої зацікавленості працівників у результатах роботи фірм. Участь робітників у прибутках відбувається у формі відрахувань у «фонди робітників» частки прибутку поточного року з використанням пільгового оподаткування.

В Україні заробітна плата формується не тільки на основі співпраці з капіталом. Організація оплати праці в нашій державі здійснюються на основі Генеральної тарифної угоди, галузевих та регіональних угод, колективних та індивідуальних договорів.

Реальна заробітна плата визначається обсягом життєвих засобів, який можна придбати за номінальну заробітну плату. Отже, реальна заробітна плата – це грошовий еквівалент маси товарів і послуг, які може купити працівник за оплату своєї робочої сили.

Між номінальною і реальною заробітною платою немає прямої пропорційної залежності. Вони можуть змінюватися в одному й тому самому напрямку, а можуть змінюватись і в різних напрямках (табл. 13.2). Наприклад, в умовах інфляції зростання номінальної заробітної плати часто супроводжується зниженням реальної заробітної плати. Це зумовлено тим, що в ринковій економіці діють вільні ціни. І в більшості випадків вони зростають швидше, ніж номінальна заробітна плата, а це призводить до падіння реальної заробітної плати і зниження матеріального добробуту населення. Проте це тільки *одна з проблем* у співвідношеннях номінальної і реальної заробітної плати.

Друга проблема ґрунтується на тому, що в Україні, Росії, інших країнах СНД заробітна плата відірвана від вартості робочої сили, особистого трудового внеску працівників і результатів роботи колективу. Освіта, рівень кваліфікації, трудовий стаж, навіть робочий час помітного впливу на її рівень не мають. Внаслідок цього реальна заробітна плата знизилася не менше ніж у 5, а з урахуванням виплат із соціальних фондів – приблизно в 10 разів. Особливо погіршилася ситуація з реальною заробітною платою в 2009 р.

Таблиця 13.2

Реальна середня заробітна плата у % до:

січень 2008р.	темпів зростання/зниження у % до відповідного місяця минулого року
Лютий	114,1
Березень	116,9
Квітень	109,3
Травень	107,7
Червень	105,0
Липень	105,4
Серпень	106,2
Вересень	105,6
Жовтень	107,1
Листопад	104,8
Грудень	99,8
Січень' 2009р.	97,0
Лютий	88,8
Березень	86,5
Квітень	89,7
Травень	91,9

(Джерело: www.bank.gov.ua)

Усе це завдає серйозної шкоди розвитку особистості, відтворенню населення і робочої сили і навіть самій економіці. З урахуванням усіх цих обставин необхідно кардинально підвищити роль держави в регулюванні заробітної плати, забезпечити постійне і стабільне зростання реальних доходів тих, хто створює матеріальні блага, примножує багатство країни, зміцнює її економічну могутність і національну безпеку.

ДЖЕРЕЛА І ВИДИ ДОХОДІВ

Доходи – це сума грошових коштів, отриманих за відповідний проміжок часу і призначених для придбання благ і послуг з метою задоволення особистих потреб.

Рис. 13.1. Джерела і види доходів

ЗАРОБІТНА ПЛАТА

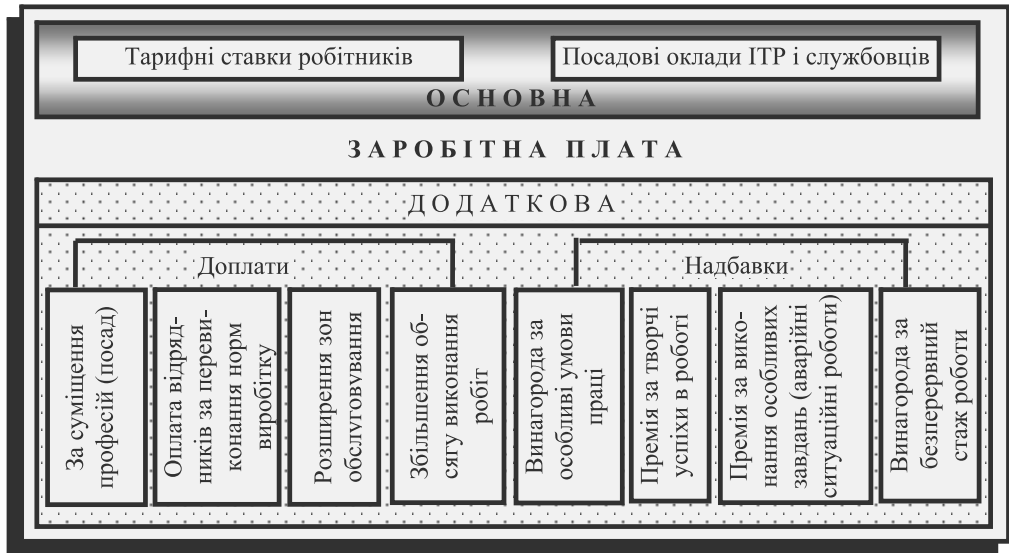
Заробітна плата (ЗП) – ціна товару робоча сила, що складається на ринку. Це грошова форма вартості робочої сили найманого працівника.

Рис. 13.2. Заробітна плата

СУЧАСНА СТРУКТУРА ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ

Заробітна плата за своїм складом неоднорідна. Вона містить різні за функціональним значенням складові частини. Співвідношення між ними утворює структуру заробітної плати.

Основна частина заробітної плати враховує суспільно нормальну міру праці, яка складається під впливом об'єктивних умов виробництва і праці (стійкі відмінності у кваліфікації робітників, складність і відповідальність їхньої роботи, умови та інтенсивність праці)

Додаткова частина заробітної плати залежить від таких факторів виробничої діяльності працівників, які не можуть бути повною мірою враховані заздалегідь і відображають специфіку праці конкретного працівника, а також специфічні умови праці на підприємстві (в регіоні)

Ставки заробітної плати істотно різняться залежно від професії, рівня кваліфікації і навіть у межах однієї професії. Таке явище називається диференціацією заробітної плати.

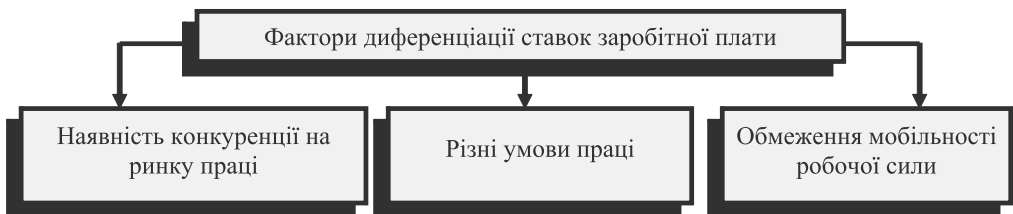

Рис. 13.3. Сучасна структура заробітної плати

ПРАКТИКУМ

Основні терміни і поняття

Робоча сила	Тарифні сітки
Заробітна плата	Ціна праці
Праця	Тарифна ставка (оклад)
Закон вартості робочої сили	Районні коефіцієнти
Дохід	Відрядна(поштучна) заробітна плата
Реальна заробітна плата	Погодинна заробітна плата
Прожитковий мінімум	«Система ХЕЛСІ»
Номінальна заробітна плата	«Система Рована»
	«Система участі в прибутках»

Запитання для самоконтролю

1. Робоча сила: визначення та її вартість.
2. Співвідношення понять «праця» і «робоча сила».
3. Ціна робочої сили.
4. Види безробіття, їхня характеристика.
5. Ринок праці та особливості його функціонування.
6. Відношення «наймана праця – капітал» як економічний зміст капіталістичного привласнення (власності).
7. Вартість товару робоча сила і вартість, що створюється працею робітника.
8. Необхідний і додатковий робочий час.
9. Форми і системи оплати праці.
10. Номінальна і реальна заробітна плата.
11. Дайте визначення категорії «робоча сила», уточніть коли робоча сила перетворюється в товар.
12. Чим відрізняється «робоча сила» від «праці»?
13. Як саме відбувається оцінка вартості «робочої сили» і «праці»?

Теми рефератів

1. Стадії підвищення продуктивності праці в процесі розвитку капіталізму.
2. Чинники, що визначають величину вартості товару робоча сила.
3. Структура і якісні характеристики робочої сили в індустріальному і постіндустріальному суспільстві.

ТЕМА 14. МОНОПОЛІЇ В РИНКОВІЙ ЕКОНОМІЦІ. АКЦІОНЕРНИЙ КАПІТАЛ ТА РИНОК ЦП

- 14.1. Причини виникнення, суть, види і форми монополій.
- 14.2. Монополії і конкуренція. Антимонопольне законодавство.
- 14.3. Закономірності виникнення, сутність і механізм формування акціонерного капіталу.
- 14.4. Ринок цінних паперів та фондова біржа.

14.1. Причини виникнення, суть, види і форми монополій

Ринок має не тільки позитивні, а й негативні риси. Однією з таких **негативних рис** є те, що ринок породжує монополії і монополістичні тенденції в економіці. Це закономірний процес, який зумовлений розвитком продуктивних сил, використанням у виробництві нових машин, устаткування, нових технологій, удосконалення структури і організації виробництва.

Організаційно-економічна ж структура ринкової економіки на перших етапах її розвитку (друга половина ХХ ст.), як правило, представлена малим і середнім бізнесом на базі індивідуальної приватної власності, стримувала економічний розвиток.

Неспроможність опанувати досягнення науково-технічного прогресу, нездатність і небажання названих бізнес-структур під впливом збагачення сформувані і використати фонди фінансових ресурсів на потреби розвитку продуктивних сил загострили суперечність між існуючими виробничими відносинами, заснованими на приватній власності і потребами в розвитку продуктивних сил.

Розв'язанню цієї суперечності сприяли концентрація і централізація виробництва і капіталу і, як наслідок – загострення конкуренції, виникнення та розвиток на цій основі монополій.

Логічно цей процес виглядає так. Конкуренція зумовлює диференціацію товаровиробників і приводить до концентрації виробництва і капіталу.

Концентрація – це зосередження капіталу на великих підприємствах шляхом комбінування виробництва. Останнє знижує витрати виробництва і збуту продукції, відкриває широкі можливості для технічних і технологічних нововведень, підвищує прибутковість підприємств, посилює їхні позиції в конкурентній боротьбі. Наслідком концентрації виробництва є концентрація і централізація капіталу.

Концентрація капіталу – процес збільшення капіталу за рахунок капіталізації додаткової вартості з метою збільшення розмірів індивідуального капіталу.

Централізація капіталу – процес збільшення розмірів капіталу шляхом об'єднання кількох індивідуальних капіталів у один більший. Однією з основних форм централізації капіталу є утворення акціонерних товариств.

14.2. Монополії і конкуренція. Антимонопольне законодавство

Перші монополістичні об'єднання виникли ще в XV–XVI ст. Проте на той час вони функціонували переважно у сфері обігу і не впливали суттєво на процес відтворення. Панівне становище монополії як господарської структури капіталістичного суспільства стали займати наприкінці XIX – початку ХХ ст.

З цього часу становлення монополій економісти поділяють на три етапи:

1 етап – зародження монополій (період розвитку вільної конкуренції);

2 етап – активний розвиток монополій (цей процес охоплює період після економічної кризи 1873);

3 етап – утвердження монополій (цей процес пов'язаний з економічним зростанням наприкінці ХІХ ст. і кризи 1900–1903 рр.).

Сучасна теорія виділяє три типи монополій:

- 1) монополія окремого підприємства.
- 2) монополія як форма змови (угоди)
- 3) монополія, що ґрунтується на диференціації продукту.

Крім них, існують і адміністративні монополії (панування на ринку державних структур). Ці типи монополій називають економічним монополізмом, або штучними монополіями. Монополізм – це домінуюче становище того чи іншого господарюючого суб'єкта, який диктує свою волю щодо інших суб'єктів, регулює, контролює певну сферу чи видвиробництва. Його основними організаційними формами економічного монополізму є:

- картелі;
- синдикати;
- трести;
- концерни.

Картель – це об'єднання декількох підприємств однієї галузі виробництва, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва і виготовлений продукт, мають виробничу і комерційну самостійність, але домовляються про частку кожного в загальному обсязі виробництва і рівень цін.

Синдикат – це об'єднання ряду підприємств однієї галузі, учасники якого зберігають виробничу, але втрачають комерційну самостійність.

Трест – це об'єднання ряду підприємств однієї або декількох галузей, учасники якого втрачають виробничу і комерційну самостійність.

Концерн – багатогалузеве об'єднання десятків і навіть сотень підприємств (промисловості, транспорту, зв'язку), учасники якого втрачають власність на засоби виробництва і виготовлений продукт. Управління і фінансовий контроль об'єднання здійснює головна фірма.

У 60-ті роки у високорозвинутих ринкових країнах виникли і почали зростати **конгломерати** – монополістичні об'єднання, які не мають виробничої та технічної спільності.

Найпростішими штучними монополіями є короткострокові угоди щодо цін та розподілу ринків, зокрема конвенції, ринги, корнери, пули.

За масштабами охоплення ринку певного товару монополії бувають чистими (на ринку діє один покупець або продавець) і абсолютними (державна та її органи цілком контролюють ситуацію в певних галузях).

Крім вищенаведених, в економічній літературі виділяють:

- закриті;
- природні;
- відкриті;
- легальні та інші монополії.

Поєднання та взаємопроникнення різноманітних організаційних форм монополій свідчить про подальший їхній розвиток, поглиблення процесів монополізації сучасної економіки, що фактично призводить до монопольної ринкової влади.

Монополія – антипод конкуренції. Це чітко видно на прикладі «чистої монополії», коли ринок контролюється однією фірмою. За «чистої монополії» фірма має реальну владу над реалізацією продукції, контролює і впливає на ціноутворення, змінює кількісні параметри пропозиції товару.

Поширення монополістичних тенденцій наприкінці минулого століття сприяло витісненню конкуренції, монополісти отримали можливість маніпулювати цінами для власної вигоди і на шкоду суспільству.

Породжені конкуренцією монополії обмежували характерну для досконалої конкуренції ринково-конкурентну стихію, спрямовуючи свої зусилля на захист і стабілізацію господарської системи.

Механізмами таких зусиль були:

- удосконалення угод між картелями, синдикатами і трестами про особливі умови реалізації товарів і розподіл ринків збуту;
- часткове використання планомірності у виробництві трестами підняло на більш високий рівень монопольне регулювання виробництва, створило умови для обмеження міжгалузевої конкуренції і виникнення багатогалузевих монополій;
- розширення збуту своєї продукції і витіснення з бюджету споживачів аналогічних товарів, які виробляються в інших галузях.

З іншого боку, монополія, особливо в сучасних умовах, може існувати лише за наявності конкуренції. Обмеження доступу до сировини, ринку кваліфікованої робочої сили, кредитних ресурсів, захоплення патентів на відкриття, винаходи і технічні удосконалення, комбінування і диверсифікація виробництва – усе це найновіші методи конкурентної боротьби монополій, які використовуються зараз.

Отже, між конкуренцією і монополією існує не тільки антагонізм, а й синтез діалектичної єдності. «У практичному житті, – зазначав К. Маркс, – монополія створює конкуренцію, а конкуренція створює монополію. Синтез полягає в тому, що монополія може триматися завдяки тому, що вона постійно вступає в конкурентну боротьбу».

Конкуренція і монополія поєднуються в межах недосконалої конкуренції у монополістичній конкуренції та олігополії.

Монополістична конкуренція ґрунтується на диференціації продукції, відповідно до якої певні товари і послуги розподіляють на їх підвиди, виробництвом і реалізацією яких займаються різні компанії.

Монополістична конкуренція є органічним синтезом монополізму і конкуренції.

Монополізм – економічне явище, сутність якого полягає у нав'язуванні господарськими суб'єктами, які сконцентрували у своїх руках велику власність та економічну владу на ринку власних інтересів контрагентам і суспільству, в ігноруванні їх інтересів і потреб.

Конкуренція – полягає в суперництві, боротьбі між великими власниками економічних ресурсів за ефективне їх використання з метою отримання найвищих прибутків.

Для монополістичної конкуренції характерна велика кількість фірм (20–70), що обмежує їхній контроль над цінами. За монополістичної конкуренції замість єдиної ринкової ціни використовуються ціни з широким діапазоном, які залежать не тільки від витрат на виробництво і реалізацію, а й від якості, реклами, марки фірми тощо.

Тобто в конкурентній боротьбі переважають нецінові методи.

Олігополія – тип ринкової структури, за якої кілька великих фірм монополізують виробництво і збут основної маси товарів.

За цієї форми синтезу монополії і конкуренції центр боротьби переміщується зі сфери обігу у сферу виробництва, з галузевого на між-галузевий, з національного на інтернаціональний рівень.

Особливістю олігополії є виробництво продукції обмеженою кількістю фірм, які продають на ринку більше ніж 60% продукції.

Найпростішою олігополією є *дуополія* – функціонування на ринку тільки двох виробників певного товару, між якими відсутні будь-які угоди про ціни, ринки збуту, квоти тощо.

Процес концентрації і централізації промислового капіталу і виникнення монополій у сфері виробництва зумовлюють концентрацію і централізацію позичкового капіталу, наслідком чого стало виникнення банківських монополій.

Концентрація банківського капіталу – збільшення розмірів власного капіталу банків за рахунок капіталізації банківського прибутку та залучення все більшої маси вкладів юридичних і фізичних осіб.

Централізація банківського капіталу – укрупнення розмірів капіталу банків за рахунок об'єднання капіталів кількох банків.

Банківська монополія – окремих великий банк або об'єднання банків, які панують у банківській справі і привласнюють монополійний прибуток на капітал.

Основними формами банківських монополій є **картелі, консорціуми, трести, концерни**.

Монополізація промисловості і банківської справи докорінно змінюють роль банків у господарському житті капіталістичних країн. Вони поступово переростають із посередників у всесильних монополістів, розпоряджаються майже усім грошовим капіталом і грошовими потоками, більшою частиною засобів виробництва і джерел сировини. Кредитуючи промислові компанії, банки отримують доступ до комерційних таємниць своїх клієнтів.

Такі процеси пов'язують банки і промислові підприємства спільними інтересами. Паралельно відбувається зрощування монополістичного промислового і банківського капіталу і на основі цього виникнення нового виду капіталу – фінансового капіталу.

Основні форми зрощування промислових і банківських монополій:

- *взаємне володіння акціями (система участі);*
- *«особиста унія»;*
- *довірче управління вкладами клієнтів.*

Організаційною формою фінансового капіталу є фінансово-монополістична група – вищий ступінь приватнокапіталістичної монополізації економіки.

Формування таких груп спочатку в певній галузі, а пізніше і на певних територіях, в окремих регіонах приводить до виникнення фінансової олігархії – верхівки монополістичної буржуазії, яка підпорядкувала собі економічне і політичне життя країни, підкоряючи своїми корисним інтересам державний апарат, політичні партії, внутрішню і зовнішню політику держави.

В Україні процес формування фінансово-монополістичного капіталу, фінансової олігархії у формі фінансово-промислових груп почався з прийняття Закону України в 1996 році «Про фінансово-промислові групи в Україні».

Це свідчить про те, що держава враховує обставини, які пов'язані з виникненням різних форм, типів монополізму і наслідків, орієнтується не тільки на боротьбу з економічним, найбільш шкідливим монополізмом, а й на дослідження та підтримку певного співвідношення між конкуренцією і монополією за допомогою законодавства.

Історія розвитку монополій є **одночасно й історією боротьби з ними**. Негативні результати монополізації виявляються відразу, і це особливо відчувають широкі прошарки населення. Навколо монополій формується негативна суспільна думка, що потребує державного захисту споживачів від діяльності монополістів, обмеження їхньої діяльності.

Накопичений досвід і наукові узагальнення допомогли суспільству зрозуміти усі «плюси» і «мінуси» монополій, виробити стосовно них певну політику, що одержала назву антимонопольної.

Історія розвитку антимонопольної політики починається з прийняттям антимонопольних законів у США в 1880 р. В Європі перші антимонопольні закони були прийняті в 30-ті роки ХХ ст. В нашій державі в умовах трансформації економіки антимонопольні заходи здійснюються відповідно до Закону України «Про захист економічної конкуренції».

Першим її результатом в Україні виявилось антимонопольне законодавство. Воно закладено антимонопольними законами: **Законом України «Про обмеження монополізму і недопущенні несумлінної конкуренції в підприємницькій діяльності» і Законом України «Про антимонопольний комітет»**.

Антимонопольна політика й антимонопольне законодавство не мають на меті заборону або ліквідацію монопольних утворень. У суспільстві склалося розуміння того, що монополія як чинник зростання прибутку не може бути знищена. Тому реальне завдання антимонопольної політики полягає в тому, щоб поставити діяльність монополії під державний контроль, виключити можливість зловживання монопольним положенням.

Головна мета державного втручання полягає в захисті і зберіганні вільної конкуренції, якій загрожують монопольні тенденції. Конкретно можна сформулювати такі цілі: обмеження монополій, підтримка і сприяння малому бізнесу, захист прав споживача.

Існують дві основні форми боротьби з монополіями:

- запобігання створенню монополій;
- обмеження використання монопольної влади.

Для проведення антимонопольної політики держава створює антимонопольні служби, основним завданням яких є контроль монополістичних тенденцій у країні. Антимонопольні служби не є частиною законодавчої влади, але їхня компетенція дозволяє їм виконувати дорадчу функцію. Подібні організації не мають права діяти авторитарними методами, наприклад, закривати підприємства. Але вони можуть змусити підприємство, що домінує на ринку, відновити постачання продукції тому одержувачу, якому в цих постачаннях було протизаконно відмовлено. Усі їхні рішення обов'язкові для виконання. У іншому випадку накладаються грошові штрафи, передбачені законодавством за порушення антимонопольного закону. При цьому необхідно відзначити, що всі рішення антимонопольної служби повинні підлягати перевірці державними судами.

Перелік деяких суб'єктів господарювання, що займають монопольне становище на загальнодержавному ринку України, подано в табл. 14.1.

Таблиця 14.1

Суб'єкти монополій

Вид економічної діяльності	Суб'єкт підприємницької діяльності	Товарна група
Виробництво та розподілення електроенергії	Державне підприємство «Національна енергетична компанія «Укренерго» Міністерство палива та енергетики	Передача електричної енергії магістральними та міждержавними електричними мережами
Наземний транспорт	Державна адміністрація залізничного транспорту України (Укрзалізниця), Міністерство транспорту та зв'язку у складі: 6 залізниць та інші об'єднання, підприємства, установи і організації залізничного транспорту за переліком, визначеним Мінтрансзв'язком України згідно з постановою Кабміну від 29 лютого 1996 р. № 262	Послуги користування залізничними коліями, диспетчерськими службами, вокзалами та іншими об'єктами інфраструктури, що забезпечують рух залізничного транспорту загального користування
Діяльність трубопровідного транспорту з транспортування газу	Національна акціонерна компанія «Нафтогаз України», Міністерство палива та енергетики в особі: Дочірня компанія «Укртрансгаз»	Транспортування природного газу магістральними газопроводами
Діяльність авіаційного пасажирського транспорту, підпорядкованого розкладу	Державне підприємство обслуговування повітряного руху України (Укр аерорух) Державіаслужба України	Послуги управління з аеронавігаційного обслуговування повітряних суден
Функціонування водної транспортної інфраструктури	Відкрите акціонерне товариство «Одеський державний припортовий завод» , Фонд Держмайна України	Спеціалізовані послуги транспортного терміналу з прийому, охолодження, зберігання та перевантаження аміаку
Пошта та зв'язок	Українське державне підприємство поштового зв'язку «Укрпошта» Міністерство транспорту та зв'язку України	Універсальні послуги поштового зв'язку
Зв'язок	Концерн «РРТ» , Міністерство транспорту та зв'язку України	Послуги користування радіорелейними каналами зв'язку
Зв'язок	Відкрите акціонерне товариство «Укртелеком» , Міністерство транспорту та зв'язку України	Місцевий телефонний зв'язок

Крім здійснення процесу демонополізації, антимонопольна служба покликана боротися зі зловживаннями. Така боротьба може бути ефективною тільки за активної участі споживачів. Тому широкі маси населення повинні розуміти практичне значення антимонопольної політики в повсякденному житті. Допомогти в цьому повинна насамперед преса й інші засоби масової інформації.

14.3. Закономірності виникнення, сутність і механізм формування акціонерного капіталу

Акціонерний капітал, на відміну від промислового, торгового та позичкового, функціонує не в певній сфері економіки, а в кожній із її сфер, тому він є не особливим видом капіталу, а особливою формою організації капіталу, що функціонує в будь-якій сфері економіки.

Названа особливість дає нам право стверджувати, що акціонерний капітал:

по-перше, втілює в собі сутнісні властивості капіталу, як самозростаючої вартості;

по-друге, втілює властивості тих особливих видів капіталу, формою організації яких він є;

по-третє, якщо акціонерний капітал є формою організації одночасно і промислового, і товарного, і позичкового капіталів, то він втілює в собі всі їхні властивості і функції.

Водночас акціонерний капітал має свої особливі сутнісні властивості, форми їхнього прояву, функції, які утворюють власний зміст акціонерного капіталу і не притаманні особливим видам капіталу.

По-перше, певний особливий вид капіталу (промисловий, торговий, позичковий) має саме акціонерну, а не якусь іншу форму своєї організації. Основою акціонерного капіталу є акціонерна власність – найрозвинутіша форма спільної власності.

По-друге, власний зміст акціонерного капіталу утворюється сукупністю таких складових:

- властивості капіталу як зростаючої вартості;
- властивості певного виду капіталу;
- властивості акціонерного капіталу як особливої форми організації будь-якого виду капіталу

Акціонерний капітал формується шляхом об'єднання розрізаних грошових засобів в один великий грошовий капітал через утворення акціонерних товариств, випуск і розміщення ним своїх цінних паперів – акцій, облігацій тощо (рис. 14.5).

Основою і рушійною силою створення акціонерних товариств є суперечності, притаманні приватній власності (суперечність між потребою у все більших розмірах грошових ресурсів та обмеженими можливостями одноосібного власника підприємства).

Причиною виникнення акціонерного капіталу є обмеженість способу залучення капіталу за допомогою паїв.

Суперечність між потребою та обмеженими можливостями концентрації капіталу розв'язується за допомогою акціонерних товариств, у яких централізація розрізаних коштів здійснюється шляхом випуску акцій – цінних паперів, що засвідчують внесення їхніми власниками своєї частки в статутний капітал акціонерного товариства (АТ).

На відміну від паїв, акція не дає права її власнику вимагати повернення внеску в капітал АТ.

Економічне життя акції припиняється разом з припиненням існування АТ.

Акціонерний капітал функціонує у формі реального і фіктивного капіталів.

Реальний капітал – гроші, засоби виробництва та інше майно АТ, які використовують для виробництва матеріальних благ.

Форми економічної реалізації реального капіталу:

- валовий продукт як сукупність матеріальних благ і послуг;
- валовий дохід;
- чистий дохід.

До свого розподілу ці форми є об'єктом спільної (колективної) власності АТ.

В процесі розподілу і перерозподілу ці форми розщеплюються на функціональні особливі складові:

- амортизаційний фонд;
- фонд заробітної плати (фонд споживання);
- фонд накопичення;
- резервний фонд;
- фонд виплати дивідендів і відсотків.

Фіктивний капітал – цінні папери АТ, що відображають його реальний капітал і надають право на одержання відповідних доходів.

Особливістю фіктивного капіталу є те, що він:

- належить окремим акціонерам і перебуває в їхньому безпосередньому володінні і використанні;
- не створює ні вартості, ні додаткової вартості, а є лише титулом власності (правом власності) на реальний капітал.

Основною формою економічної реалізації фіктивного капіталу індивідуальним власником є дивіденд як перетворена форма додаткової вартості.

Розрізняють:

- дивіденди на прості акції;
- дивіденди на привілейовані акції;
- дивіденди у грошовій формі;
- дивіденди у натуральній формі;
- дивіденди у формі акцій АТ;
- екстра-дивіденди;
- кумулятивні дивіденди;
- нетрудові дивіденди.

Розмір дивіденду повинен завжди перевищувати банківський відсоток.

Дивіденд – один із чинників, що визначає курс акцій, **курс** – це ціна акції, за якою вона купується і продається на вторинному ринку ЦП:

$$\text{Курс } A = \frac{\text{Дивіденд}}{\text{Позичковий } \%} \times 100\% .$$

На курс акцій впливають і інші чинники, залежно від яких ринкова ціна акції може бути значно вищою або нижчою від її номінальної вартості. Курс акцій має тенденцію до відбиття реального стану справ в акціонерній компанії й економіці в цілому.

14.4. Ринок цінних паперів та фондова біржа

Економічна реалізація фіктивного капіталу здійснюється через економічні відносини АТ шляхом їх емісії і обігу на ринку ЦП.

Основними суб'єктами цих фінансових відносин є АТ, акціонери – інвестори, фінансові, кредитні та інші установи фондового ринку (ринку ЦП).

Ринок цінних паперів (РЦП) – механізм взаємодії попиту і пропозиції цінних паперів, що регулює відносини між суб'єктами купівлі-продажу акцій, облігацій та їхніх похідних інструментів (рис. 14.4).

Ринок цінних паперів поділяють на первинний і вторинний Суб'єктами РЦП є:

- акціонерні товариства;

- фізичні особи;
- фінансові посередники.

На первинному ринку ЦП відбувається розміщення нових випусків ЦП. Найпоширенішими способами їх розміщення є:

- посередництво фірм андеррайтерів (фінансові інститути як гаранті розміщення і реалізації ЦП).
- продаж варантів (передплатні сертифікати);
- торгівля опціонами;
- торгівля ф'ючерсами.

На вторинному ринку ЦП здійснюють операції з ЦП особи, що не є їхніми первинними власниками.

Структурним елементом вторинного ринку ЦП є фондова біржа – постійно діючий ринок, на якому здійснюється торгівля ЦП.

Членами фондової біржі є:

- фізичні особи;
 - фізичні особи, які мають власну фірму.
- Члени фондової біржі поділяються на такі категорії:
- брокери (приватні особи, компанії);
 - дилери;
 - фахівці бірж (найуніверсальніші посередники).

Фондова біржа має переважно акціонерну форму організації і функціонування.

Характерною ознакою ФБ є її некомерційний характер, їй заборонено займатися підприємницькою діяльністю.

Форми доходів біржі:

- грошові надходження акціонерів;
- біржові збори;
- внески;
- комісійні відрахування тощо.

На фондовій біржі обертаються тільки цінні папери тих емітентів, що включенні в біржовий список і пройшли процедуру лістингу.

Складовою вторинного ринку є позабіржовий обіг. Він являє собою купівлю-продаж ЦП через посередницькі фірми, обминаючи фондові біржі.

Позабіржовому ринку належить важливе місце в обслуговуванні обігу ЦП. Він має суттєві переваги перед фондовими біржами, а саме:

- менш тверді правила регулювання фондових операцій;
- неоднорідність ЦП, що обертаються на ньому;
- велика гнучкість;
- відносна свобода здійснення угод;
- здійснення операцій на позабіржовому ринку коштує дешевше, ніж на фондовій біржі.

Проте компанії, як правило, прагнуть того, щоб їхніми цінними паперами торгували на біржі. Обіг цінних паперів на біржі підвищує престиж компанії в інвесторів, поліпшує купівлю-продаж паперів на ринку, тобто підвищує їхню ліквідність, поліпшує умови кредитування під заставу цінних паперів.

Формування моделей ринку цінних паперів у нашій країні, їх пріоритетні напрями і принципи цілісності визначені Концепцією функціонування та розвитку фондового ринку України.

РИНОК ЦІННИХ ПАПЕРІВ (РЦП)

Ринок цінних паперів (фондовий ринок) – особливий сегмент фінансового ринку, на якому складаються відносини між суб'єктами з приводу вільного продажу спеціальних грошових документів (цінних паперів), які мають власну вартість

За місцем торгівлі ринок ЦП поділяється

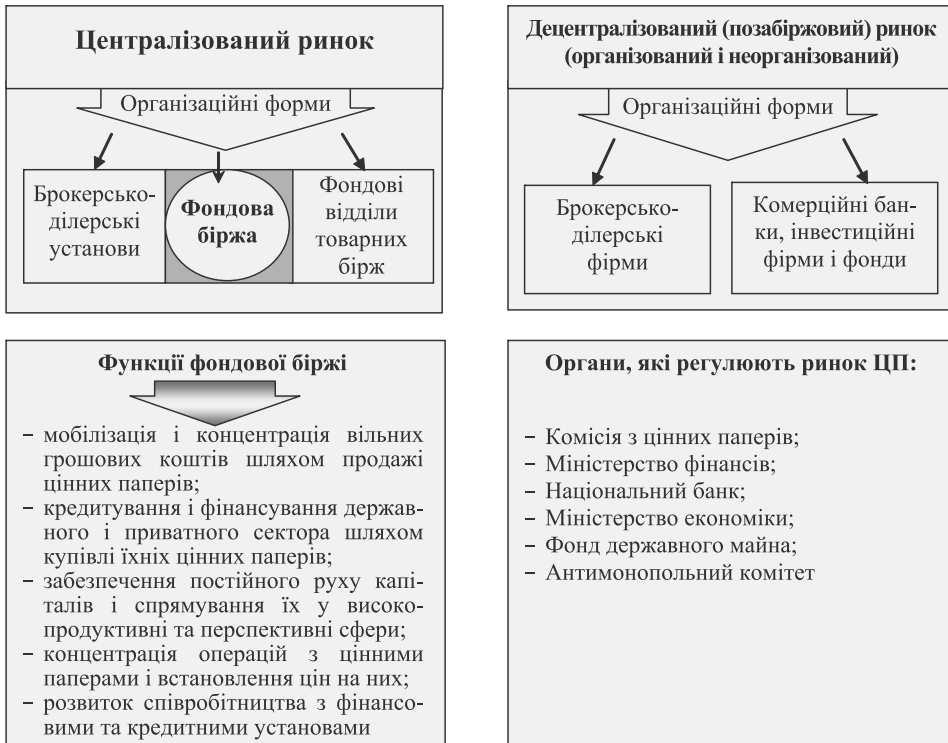

Рис. 14.1. Ринок цінних паперів

ЦІННІ ПАПЕРИ

Цінні папери (ЦП) – це грошові документи, які визначають взаємовідносини між суб`єктами, що їх випустили, і тими, хто їх придбав

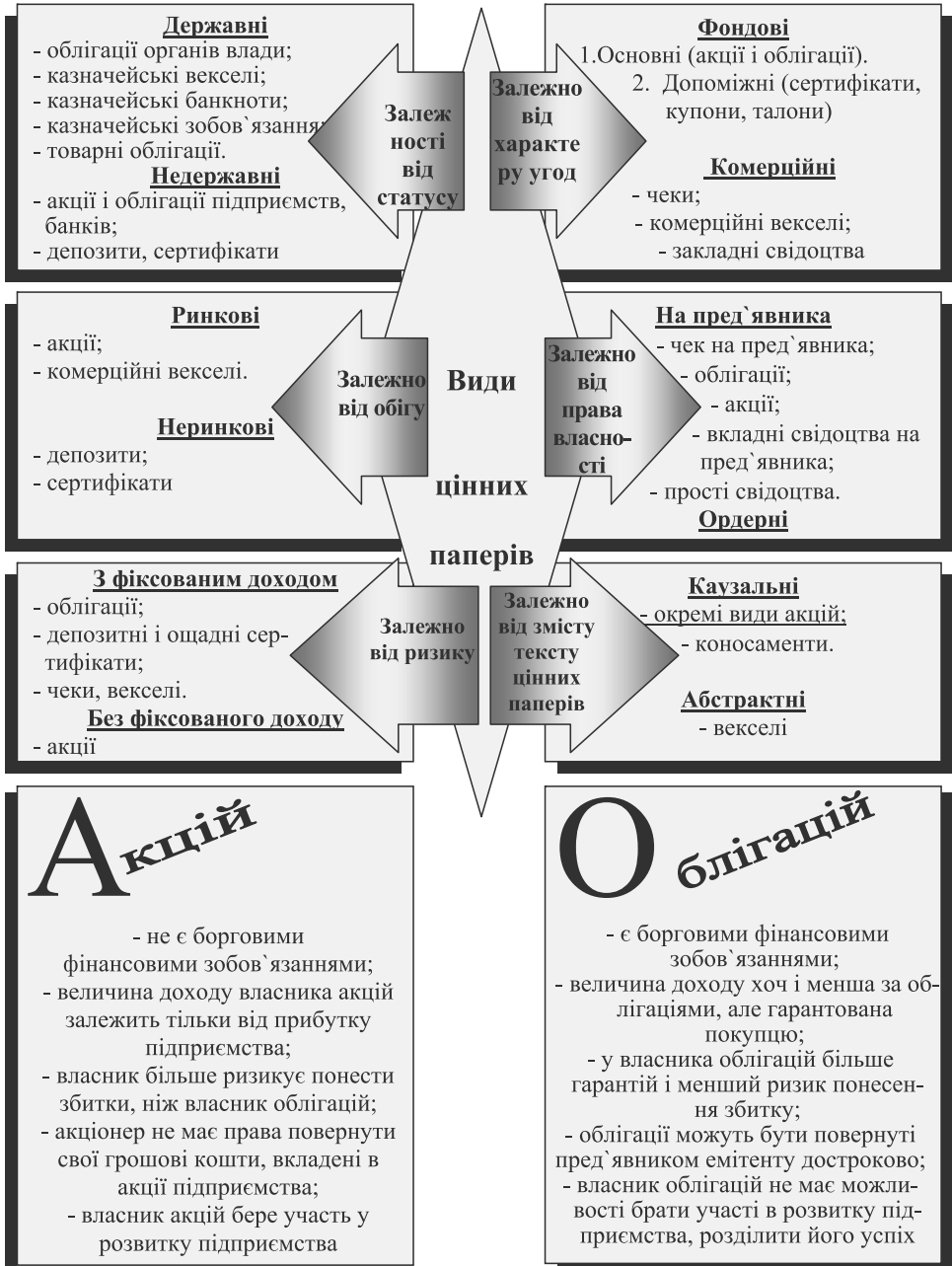

Рис. 14.2. Цінні папери

ПРАКТИКУМ

Основні терміни і поняття

Концентрація капіталу
Централізація капіталу
Картель
Синдикат
Трест
Концерн
Конгломерати
Монополія
Акція

Монополізм
Конкуренція
Олігополія
Акціонерний капітал
Фіктивний капітал
Реальний капітал
Ринок цінних паперів
Дивіденд

Запитання для самоконтролю

1. Назвіть позитивні риси монополії.
2. За яких умов монополія об'єктивно необхідна?
3. Назвіть основні причини виникнення монополій.
4. Організаційні форми економічного монополізму.
5. Антимонопольне законодавство в Україні.
6. Економічна сутність олігополії.
7. Форми функціонування акціонерного капіталу.
8. Що таке фондовий ринок?
9. У чому полягає призначення первинного і вторинного фондового ринку?
10. Які функції виконує фондова біржа?
11. Які суб'єкти функціонують на ринку цінних паперів?
12. Які інструменти використовуються на ринку цінних паперів?

Теми рефератів

1. Фондова біржа як організований ринок цінних паперів.
2. Проблематика формування фондового ринку в Україні.
3. Закономірності виникнення монополій.
4. Державне регулювання фінансового ринку та його необхідність.

ТЕМА 15. ВІДТВОРЕННЯ І ЦИКЛІЧНІСТЬ СУСПІЛЬНОГО ВИРОБНИЦТВА

- 15.1. Сутність суспільного відтворення, його види і форми.
- 15.2. Умови реалізації продукту при простому і розширеному відтворенні.
- 15.3. Система національного рахівництва (СНР) та її основні макроекономічні показники.
- 15.4. Циклічність та безробіття – закономірність економічного розвитку.

15.1. Сутність суспільного відтворення, його види і форми

Теорія відтворення займає важливе місце в історії економічної науки. І це не випадково.

Функціонування внутрішніх законів ринкової економіки і механізму економічного регулювання проявляється насамперед в суспільному відтворенні – його типах, характері, темпах і соціальних наслідках.

На всіх етапах економічного розвитку об'єктивна необхідність відтворення зумовлюється процесом виробництва матеріальних благ – економічної основи життя суспільства.

Для того щоб жити і творити, треба постійно споживати матеріальні блага, а для того щоб їх споживати, необхідно виробляти суспільний продукт.

Отже, якщо споживання є безперервним, то й виробництво повинно постійно відновлюватися, повторюватися і відновлюватися як на мікро-, так і на макрорівні.

Процес виробництва, взятий не як одноразовий акт, а як безперервний процес виробництва матеріальних благ з метою задоволення потреб членів суспільства, називається суспільним відтворенням.

На рівні мікроекономіки відтворення реалізується в межах підприємства незалежно від форм власності і методів управління. На рівні макроекономіки безперервний процес виробництва охоплює усі галузі і сфери народного господарства і відображає складні взаємозв'язки і пропорції між важливими народногосподарськими підрозділами.

Основними рисами відтворювального процесу в умовах ринкової економіки є те, що він:

- ґрунтується на багатоваріантних формах власності;
- визначається дією усієї системи об'єктивних економічних законів і передусім законами ринкової економіки;
- підпорядковується економічним інтересам товаровиробника;
- діє на основі органічного поєднання ринкових відносин і планового розвитку народного господарства.

Суспільне виробництво – це складний багатогранний процес, який, з одного боку, охоплює всі фази суспільного виробництва – виробництво, розподіл, обмін і споживання, а з іншого – передбачає відтворення всіх його складових – суспільного сукупного продукту, виробничих відносин, природних ресурсів і робочої сили.

Відтворення робочої сили включає всі елементи і умови її всебічного розвитку.

Особлива увага в цьому процесі на сучасному етапі повинна приділятися природному руху населення, приросту людського потенціалу за рахунок підвищення народжуваності й скорочення смертності населення. Зрозуміло, що демографічні процеси

за своєю природою не є об'єктами прямого впливу, однак є їй непрямі методи їхнього регулювання. В їх числі – вирішення сукупності соціально-економічних, правових, морально-психологічних і медико-демографічних заходів, що впливають на результати народжуваності.

Процес відтворення виробничих відносин включає такі напрями:

- розвиток багатоваріантних форм власності і на їх основі поглиблення товарно-грошових відносин;
- перехід підприємств на самоуправління, повне самофінансування і кредитування, розвиток орендних відносин, акціонерних та інших товариств;
- пріоритетне використання економічних методів господарювання;
- розвиток кооперації в усіх сферах народного господарства тощо.

Важливе місце в процесі розвитку ринкових відносин посідає відтворення природних ресурсів і еколого-економічних заходів.

Відтворення має два типи – просте і розширене (рис. 15.1).

Просте відтворення – такий процес виробництва, який відновлюється в незмінних обсягах.

Це має місце за умов, коли додатковий продукт використовується для особистого споживання власником засобів виробництва.

При **розширеному відтворенні** відбувається кількісне і якісне зростання кінцевих результатів виробництва.

Таке відтворення можливе за умов, коли додатковий продукт використовується не тільки на особисте, а й виробниче споживання, тобто коли його частка використовується для нагромадження.

В економіці інколи спостерігається і звужене відтворення.

Воно характеризується повторенням суспільного виробництва в обсязі, що є меншим, ніж у попередньому періоді.

Це може відбуватися внаслідок економічних криз, природних катаклізмів, стихійного лиха, а може бути і результатом суб'єктивної некомпетентної економічної політики держави, її владних структур і суб'єктів господарювання.

Вирішальну роль у розвитку сучасного суспільства відіграє розширене відтворення, оскільки за його умов відбувається стійке розширення масштабів діяльності суспільного виробництва, що ґрунтується на збільшенні розмірів застосованої праці, кількісне та якісне збільшення обсягів виробленого продукту. По суті, йдеться про **економічне зростання**.

У практиці народного господарювання існує два типи розширеного відтворення: **екстенсивний та інтенсивний** (рис. 15.6).

Тривалий час у нашій країні переважав екстенсивний тип відтворення.

Але можливості його виявилися обмеженими. Крім того, перехід до ринкових відносин повинен супроводжуватися підвищенням ефективності виробництва, якості продукції і послуг. А це означає необхідність переходу до нового – інтенсивного типу відтворення.

Існує декілька форм інтенсивного відтворення:

- фондоємна – підвищення продуктивності праці досягається за рахунок додаткових витрат виробничих фондів на одиницю продукції;
- фондозберігаюча – форма підвищення продуктивності праці супроводжується економією виробничих фондів на одиницю продукції;

- нейтральна – підвищення продуктивності праці досягається за рахунок додаткових витрат уречевленої праці;
- всебічна – продуктивність праці досягається внаслідок підвищення ефективності всіх ресурсних факторів: засобів і предметів праці, а також робочої сили.

15.2. Умови реалізації продукту при простому і розширеному відтворенні

Складовою та кінцевим результатом відтворення є **сукупний продукт**, який за умов товарного виробництва має не тільки натурально-речову, а й вартісну структуру (рис. 15.2). **За натурально-речовою формою суспільний продукт** поділяють на засоби виробництва та предмети споживання. Відповідно до цього суспільне виробництво умовно поділяють на два підрозділи: перший підрозділ – виробництво засобів виробництва. Вони використовуються для виробничого споживання, компенсації спожитих у процесі праці матеріальних факторів виробництва. Другий підрозділ – виробництво предметів споживання – використовуються для особистого споживання членами суспільства.

Вартісна структура може бути представлена таким чином: $c+v+m$, де c – вартість спожитого постійного капіталу; v – вартість змінного капіталу; m – вартість додаткового продукту (за умов капіталістичних відносин цю частину вартості К. Маркс називав додатковою вартістю і вважав, що це основна категорія, яка характеризує суть капіталістичної експлуатації). У процесі розширеного відтворення кожна з частин сукупного суспільного продукту (ССП) виконує різні функції і виступає в різних функціональних формах. Та частина ССП, за рахунок якої відновлюються спожиті засоби виробництва, виступає як фонд заміщення (ФЗ). Після реалізації суспільного продукту вона повинна бути знову повернена у виробництво, щоб забезпечити початок нового виробничого циклу. Частина суспільного продукту, яка надходить у споживання у вигляді оплати праці, прибутків підприємців, різноманітних соціальних виплат, становив фонд споживання (ФС). Частина ССП, яка йде на розширення виробництва (нагромадження), є фондом нагромадження (ФН). Як бачимо, структура ССП досить складна, і тільки тоді будуть забезпечені умови для безперервного його відтворення, коли між відповідними частинами суспільного продукту як у вартісній, так і натурально-речовій формах буде забезпечена певна пропорційність.

Перший в історії політекономії системний аналіз установавання балансових пропорцій між натурально-речовими та вартісними елементами ССП зробив французький економіст фізіократ Ф. Кене і представив його в праці «Економічна таблиця» (1758).

Подальший розвиток цього підходу до аналізу процесу відтворення ССП здійснив К. Маркс, який розробив модель реалізації ССП за умов простого та розширеного відтворення. Слід зауважити, що перш ніж створювати ці моделі, К. Маркс зробив ряд наукових припущень: 1) він абстрагувався від докапіталістичних форм виробництва, припускав, що суспільство складається з двох класів – найманих працівників та підприємців; 2) він вважав, що всі товари продаються й купуються згідно з вартістю, тобто абстрагувався від цінових коливань; 3) К. Маркс припускав, що органічна побудова капіталу та норма додаткової вартості залишаються незмінними, а остання дорівнює 100%; 4) він абстрагувався від існування світового ринку товарів та зовнішньої торгівлі між країнами тощо.

В основу аналізу пропорцій виробництва і реалізації сукупного суспільного продукту при простому відтворення К. Маркс поклав таку схему (рис. 15.5):

$$I \ 4000 \ c + 1000 \ v + 1000 \ m = 6000;$$

$$II \ 2000 \ c + 500 \ v + 500 \ m = 3000.$$

Вартість усього ССП за цією схемою становить 9000. У першому підрозділі (I) вироблено засобів виробництва на 6000 грошових одиниць, предметів споживання, у другому підрозділі (II) – на 3000. Реалізація суспільного продукту відбувається так. В I підрозділі засоби виробництва вартістю 4000 с обмінюються між підприємцями того самого підрозділу. Це дозволяє відновити весь витрачений постійний капітал I підрозділу як за вартістю, так і за натуральною формою. В I підрозділі залишилися нереалізованими засоби виробництва, вартість яких дорівнює 2000 ($1000 \ v + 1000 \ m$) грошових одиниць.

Всередині II підрозділу реалізується продукція цього ж підрозділу (предмети споживання) на 1000 ($500 \ v + 500 \ m$). Наймані робітники на 500 v купують необхідні їм предмети споживання, а підприємці на 500 m забезпечують один одного необхідними засобами існування і предметами розкоші. В II підрозділі залишилися нереалізованими предмети споживання, рівні за вартістю теж 2000 одиниць.

Безумовно, робітники і підприємці можуть знайти предмети споживання тільки в II підрозділі, а підприємці – відновити свій тільки за рахунок продукції I підрозділу. Ці потреби задовольняються шляхом взаємного обміну I – ($1000 \ v + 1000 \ m$) на II – 2000 с. В результаті реалізації сукупного суспільного продукту створюються можливості для відновлення виробництва в наступному році в такому самому обсязі.

Аналіз простого відтворення показує, що воно можливе лише в разі дотримання відповідних співвідношень між I та II підрозділами і всередині них. Які це умови?

1. Змінний капітал і додаткова вартість I підрозділу повинні дорівнювати вартості постійного капіталу II підрозділу:

$$I (v + m) = II \ c.$$

2. Вартість продукту II підрозділу повинна дорівнювати сумі вартостей постійних капіталів обох підрозділів:

$$I (c + v + m) = I \ c + II \ c.$$

3. Вартість продукту II підрозділу повинна дорівнювати сумі заново створеної вартості I і II підрозділів:

$$II (c + v + m) = I (v + m) + II (v + m)$$

Якщо розглянуті пропорції порушені, частина сукупного суспільного продукту не буде реалізована або виявиться нестача засобів виробництва і предметів споживання. Це призведе до дестабілізації процесу виробництва. І навпаки, К. Маркс показав, якщо в процесі реалізації будуть забезпечені вищезазначені умови, то економіка країни перебуватиме в стані макрорівноваги й буде досягнута безперервність суспільного виробництва.

Модель розширеного відтворення і реалізації ССП представлена К. Марксом такою схемою:

$$\begin{aligned} \text{I } 4000 c + 1000 v + 1000 m &= 6000; \\ \text{II } 1500 c + 750 v + 750 m &= 3000. \end{aligned}$$

Автор моделі припускає, що в першому підрозділі органічна побудова капіталу ($c:v$) дорівнює 4:1, а в другому – 2:1. При нагромадженні в обох підрозділах буде використовуватись половина додаткової вартості, а її норма дорівнюватиме 100%. З урахуванням цих умов на початок другого року відтворення розмір і структура ССП буде такою:

$$\begin{aligned} \text{I } 4400 c + 1100 v + 500 m &= 6000; \\ \text{II } 1600 c + 800 v + 600 m &= 3000. \end{aligned}$$

Наприкінці другого року створюється ССП у більшому обсязі, ніж у попередньому:

$$\begin{aligned} \text{I } 4400 c + 1100 v + 1100 m &= 6600; \\ \text{II } 1600 c + 800 v + 800 m &= 3200. \end{aligned}$$

ССП буде повністю реалізовані на створені передумови для безперервності виробництва за таких умов:

$$\begin{aligned} \text{I } (v + m) &> \text{II } c; \\ \text{I } (c + v + m) &> \text{I } c + \text{II } c; \\ \text{I } (v + m) + \text{II } (v + m) &> \text{II } (c + v + m). \end{aligned}$$

Здійснений аналіз умов реалізації ССП дозволив К. Марксу дійти висновку, що процес відтворення перебував у тісному взаємозв'язку з обміном продуктів обох підрозділів і потребує певної пропорційності в самих підрозділах та між ними. Якщо порушуються такі пропорції, виникає диспропорційність, економічні потрясіння, кризові явища. Щоб цього не сталося, необхідно орієнтуватися на дотримання умов реалізації, які визначені в результаті аналізу моделей простого та розширеного відтворення.

Модель відтворення К. Маркса, безсумнівно, зробила значний внесок у розвиток макроекономічної теорії і протягом тривалого періоду використовувалась багатьма вченими як базисна модель визначення умов досягнення макрорівноваги і безперервності економічного розвитку. Проте значні зміни, що відбувались у розвинутих країнах світу в ХХ ст., призвели до того, що не всі параметри моделі повною мірою віддзеркалювали реалії функціонування суспільного виробництва. Так, деякі абстракції, які застосував К. Маркс, стали науково невиправданими. Як, наприклад, за сучасних умов можна абстрагуватися від впливу зовнішньої торгівлі на суспільне відтворення в межах окремої країни? Або припустити сталість органічної побудови капіталу? Окрім того, теорія відтворення К. Маркса не дає змоги відповісти на запитання: А за рахунок чого досягається економічне зростання? Який його тип покладено в основу розвитку? Екстенсивний, що в умовах обмеженості ресурсів також має певні рамки? Або інтенсивний? І до яких наслідків призводить останній? Тобто актуальними стали питання про джерела економічного зростання, визначення його оптимальних темпів, соціально-економічних наслідків тощо. У пошуках відповідей на ці питання, які зумовлені насамперед НТР, вчені стали розробляти **теорії економічного зростання**. У вітчизняній науці протягом усього існування планової системи панувала марксистська теорія відтворення, в межах якої наші вчені намагались втиснути нові параметри економічного розвитку, проте, і це закономірно, такий підхід не міг бути результативним.

Серед численних моделей економічного зростання виділяють два основні підходи до моделювання процесу зростання – кейнсіанський та неокласичний. **Кейнсіанськими та неокейнсіанськими** називають ті моделі зростання, які ґрунтуються на аналізі попиту. Особливо виділяють такий фактор, як інвестиції, що мультиплікативно збільшують дохід (ефект мультиплікатора). Водночас інвестиції самі зумовлюються зростанням доходу (ефект акселератора). До неокейнсіанських моделей належать, наприклад, модель Е.С. Домара і Р. Хародда. Неокласичні моделі враховують чинники, що впливають на пропорцію валового продукту. Серед них виділяють модель Р. Солоу – вона показує, як заощадження, зміна чисельності населення і технологічний прогрес впливають на економічне зростання. Докладніше сутність макроекономічних моделей економічного зростання розглядаються в дисципліні «Макроекономіка».

15.3. Система національного рахівництва (СНР) та основні макроекономічні показники

Протягом майже сімдесяти років у колишньому Радянському Союзі розвивалася і використовувалася система макроекономічних показників, яка мала назву **Баланс народного господарства (БНГ)**. Характерною особливістю цієї системи був поділ суспільного виробництва на дві нерівнозначні сфери:

- *матеріальне виробництво;*
- *невиробнича сфера.*

Відповідно до цієї концепції, сукупний суспільний продукт (*ССП*) та національний дохід (*НД*) як основні макроекономічні показники *БНГ* створювалися лише виробничою сферою. А продукт, вироблений нематеріальними галузями економіки (житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, освіта тощо), в розрахунок не брався. Вилучення послуг із сфери економічного виробництва в радянській статистиці відображало низький рівень економічного розвитку, недорозвинену сферу послуг, а також те, що пріоритетом економічної політики було проголошено розвиток матеріального виробництва.

Баланс народного господарства за 1923–1924 рр., розроблений в ЦСУ СРСР під керівництвом П.І.Попова і опублікований 1926 р., було визнано *одним із перших у світі офіційних розрахунків макроекономічних показників*. Знадобилося ще майже чверть сторіччя, перш ніж аналогічні макроекономічні розробки з'явилися в таких капіталістичних країнах, як США, Англія, Голландія та ін. Проте ці розрахунки були проведені вже у формі **Системи національних рахунків (СНР)**, яка виникла на основі вдосконалення методології розробки БНГ.

Відомо *три історичні етапи розвитку систем макроекономічних показників* (табл. 15.1).

Таблиця 15.1.

Три етапи розвитку систем макроекономічних показників.

1-й етап	30-і – початок 50-х рр.	У колишньому СРСР склалася і закріпилася система статистичного обліку у формі БНГ
2-й етап	50–60-і роки.	У міжнародній статистиці фактично і офіційно функціонують дві різні за змістом і формою системи макроекономічних показників: <ul style="list-style-type: none"> • СНР – в капіталістичних країнах, • БНГ – в соціалістичних країнах
3-й етап	70-і роки. – до ц.ч.	Практично всі країни світу переходять до використання СНР

З травня 1992 р. за Указом Президента в Україні також впроваджується *СНР*, тобто наші статистика і облік переходять на міжнародні стандарти. Це стало актуальним у зв'язку з проведенням ринкових реформ, внаслідок яких централізовано-планова економіка має бути трансформована у ринкову. Зрозуміло, що для описування та аналізу ринкової економіки потрібно мати систему статистичних показників, яка адекватно моделює економічні процеси. Такою системою показників є *СНР*.

Отже, Система національних рахунків (СНР) — це система взаємопов'язаних показників і класифікацій, які використовуються для описування та аналізу найзагальніших результатів і аспектів економічного процесу на макрорівні. СНР сформульована в категоріях і термінах ринкової економіки, її концепції та визначення передбачають, що економіка, описана за її допомогою, функціонує на основі дії ринкових механізмів та інститутів.

Однією з важливих особливостей *СНР* є її всеосяжний характер. Це означає, що *СНР* містить впорядковану певним чином **інформацію про:**

- *всі господарські суб'єкти*, які беруть участь в економічному процесі: юридичні особи (підприємства, корпорації, банки, страхові компанії, органи державного управління тощо) та домогосподарства;
- *всі економічні операції*, які пов'язані з виробництвом, розподілом і перерозподілом доходів, накопиченням активів та іншими аспектами економічного процесу;
- *всі економічні активи і пасиви*, які формують національне багатство (основні фонди, матеріальні обігові кошти, монетарне золото та інші фінансові активи, вартість землі і корисних копалин тощо).

Головним **показником** при розробленні *СНР*, основним показником результатів економічної діяльності на макрорівні є **валовий внутрішній продукт (ВВП)**, який характеризує сукупну ринкову вартість кінцевих товарів і послуг, вироблених підприємствами, організаціями та установами в поточному періоді на економічній території країни (рис. 15.2;15.3).

Де кілька слів потрібно сказати про терміни «внутрішній», «економічна територія», «резидент». Вони взаємопов'язані, тому розглянемо їх разом.

Термін «внутрішній» протистоїть термінові «національний». Він означає, що при вимірюванні ВВП враховуються результати виробництва підприємств, організацій, установ незалежно від того, чи вітчизняними є ці підприємства, чи вони контролюються іноземним капіталом, наприклад, є дочірніми відділеннями іноземних корпорацій.

Під «економічною територією» країни розуміють територію, яка адміністративно керується урядом даної країни та в межах якої особи, товари і гроші можуть вільно переміщуватися. На відміну від географічної території, вона не охоплює територіальних анклавів інших країн (посольства, військові бази тощо), але містить такі анклави даної країни, які розташовані на території інших країн.

В цілому фізична особа або організація (юридична особа) вважаються **резидентами** тієї економіки, з якою вони пов'язані тісніше, ніж з будь-якою іншою, або ж тієї економіки, де міститься центр їхніх інтересів:

- у випадку *підприємств (фірм)* – центр інтересів міститься на території тієї країни, де вони здійснюють свою діяльність. Тобто всі підприємства, організації, установи, які здійснюють свою діяльність на території певної країни, у відповідності із *СНР*, вважаються її резидентами, навіть якщо вони частково або повністю перебувають у власності іноземців. Відповідно, іноземні філіали внутрішніх підприємств (або їхні дочірні компанії) *не є* резидентами економіки тієї країни, де розташована головна компанія;
- щодо *фізичних осіб* – резидентами при розробленні національних рахунків вважаються всі ті, *хто працює і проживає на території країни протягом року або більше, незалежно від громадянства і національності*. До резидентів не належать іноземні туристи, сезонні робітники, іноземці, які прибули в короткотермінові відрядження, іноземні дипломати (незалежно від терміну їхнього перебування). Проте іноземці, які проживають на території даної країни протягом тривалого часу і пов'язані з нею економічно, належать до резидентів даної країни;
- *органи державного управління* є резидентами своєї країни навіть у тих випадках, коли розглядається діяльність, яку вони виконують за кордоном (наприклад, посольства іноземних держав і громадяни тієї ж країни, що працюють у них, є резидентами своєї економіки).

Частина виробленого країною ВВП має бути передана нерезидентам як компенсація за надані ними ресурси або трудову участь у процесі виробництва (наприклад, у вигляді відсотків за наданий капітал, або у вигляді оплати праці сезонних іноземних робітників та осіб, які працюють за короткостроковим контрактом). З іншого боку, резиденти даної країни, можливо, отримують аналогічні доходи із-за кордону. Отже, щоб мати уявлення про *доходи, які отримують резиденти даної країни у зв'язку з їхньою участю у виробництві ВВП даної країни та частково ВВП інших країн*, потрібно ВВП даної країни зменшити на величину доходів, які виплачуються нерезидентам, та додати аналогічні доходи, які отримали резиденти цієї країни із-за кордону.

Коли ми внесемо ці поправки, то отримаємо показник **валового національного продукту (ВНП)**. У переглянутому варіанті СНР 1993 р. ВНП називається **валовим національним доходом (ВНД)**. Проте нова термінологія, не змінює суті.

Взаємозв'язок між ВВП та ВНП (ВНД) показано на схемі 15.1.

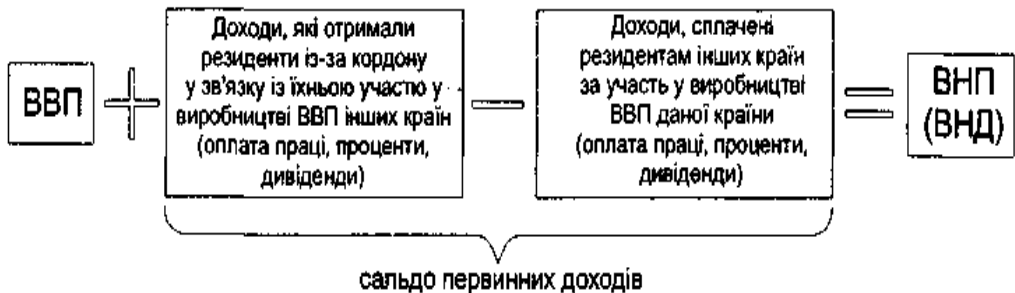

Схема 15.1. Взаємозв'язок між ВВП та ВНП (ВНД)

Доходи резидентів, отримані з-за кордону у зв'язку з тим, що вони брали участь у виробництві, зветься *первинними доходами*. Тому можна сказати, що ВВП відрізняється від

ВНП (ВНД) на сальдо первинних доходів, які виплачені резидентам інших країн. Зрозуміло, що це сальдо може бути як додатним, так і від'ємним. У країнах, що розвиваються, ВВП, як правило, більший від ВНП (ВНД), оскільки цим країнам доводиться сплачувати розвинутим країнам великі відсотки за зовнішні позики. І навпаки, для розвинутих країн характерне протилежне співвідношення: ВНД, як правило, більший від величини ВВП.

Показник ВВП можна розрахувати трьома методами:

- 1) за виробленою продукцією (виробничий метод);
- 2) за витратами (метод кінцевого використання);
- 3) за доходами (розподільчий метод).

- При розрахунку ВВП **виробничим методом** підсумовується додана вартість, створена всіма галузями економіки:

$$\sum_{\text{гал.}} \text{валовий випуск} - \sum_{\text{гал.}} \text{проміжне споживання} = \sum_{\text{гал.}} \text{додана вартість}$$

Тобто по кожній галузі економіки спочатку розраховується валовий випуск, який потім зменшується на величину проміжного споживання. Отриманий показник характеризує сукупну вартість кінцевої продукції, або додану вартість, створену всіма галузями економіки.

- При розрахунку ВВП **методом кінцевого використання** підсумовуються витрати всіх суб'єктів макроекономічних відносин: домогосподарств, фірм, держави та іноземців, які експортують товари з даної країни. У підсумку отримуємо сукупну вартість усіх товарів і послуг, спожитих суспільством:

$$\text{ВВП} = C + I + G + X_n,$$

де **C** – *кінцеві споживчі витрати домогосподарств* на товари і послуги (за винятком витрат на придбання житла);

I – *валові приватні внутрішні інвестиції*, які містять витрати фірм на:

- будівництво будинків і споруд;
- придбання обладнання, машин, механізмів, нових технологій;
- створення товарно-матеріальних запасів;
- амортизацію;
- а також витрати домогосподарств на придбання житла (будинків, квартир тощо).

Якщо показник валових приватних внутрішніх інвестицій (**I**) зменшити на величину амортизаційних витрат (**A**), то ми отримаємо показник *чистих приватних внутрішніх інвестицій*, який характеризує *чистий приріст* обсягу нагромадженого капіталу. Співвідношення між **I** та **A** є добрим індикатором того, в якому стані перебуває економіка країни. Так, для зростаючої економіки справджується нерівність $I > A$; якщо економіка перебуває у стані спаду (реcesії), то $I < A$;

G – *державні витрати* на утримання армії, апарату управління, виплату заробітної плати працівникам державного сектора економіки тощо. Всі державні трансфертні платежі вилучаються з розрахунків, оскільки вони є формою перерозподілу;

X_n — *чистий експорт* товарів і послуг за кордон. Розраховується як різниця між експортом та імпортом:

$$NX = X - M.$$

- При розрахунку ВВП **розподільчим методом** підсумовуються всі види факторних доходів, а також два компоненти (амортизаційні витрати й непрямі податки на бізнес), які не є доходами. Іншими словами, розраховуючи ВВП за доходами, потрібно знайти суму таких його складових:
 - *амортизаційні витрати (А)*;
 - *чисті непрямі податки на бізнес* — непрямі податки на бізнес (податок на додану вартість, акцизи, мито, ліцензійні платежі та ін.) за відрахуванням субсидій. З економічної точки зору, це різниця між цінами, за якими купують товари споживачі, та продажними цінами фірм (T_n);
 - *винагорода за працю* (цей компонент містить заробітну плату, а також внески підприємств на соціальне страхування, у пенсійний фонд, фонд зайнятості тощо ($ZП$);
 - *рентні платежі* — це прибуток, який отримують власники нерухомості, землі включаючи ренту за проживання у власних будинках (P);
 - *чисті відсотки* — це різниця між процентними платежами фірм іншим секторам економіки та процентними платежами, які фірми отримали від інших секторів: домогосподарств, держави, не враховуючи виплати відсотків по державному боргу (%);
 - *дохід від власності* — це чистий прибуток підприємств, які перебувають у приватній власності ($Пр$);
 - *прибуток корпорацій* — цей компонент містить три складові: а) податок на прибуток корпорацій; б) дивіденди акціонерам; в) нерозподілений прибуток корпорацій:

$$\text{ВВП} = \text{Заробітна плата (ЗП)} + \text{відсоток (\%)} + \text{Прибуток (Пр)} + \text{Непрямі податки (Тн)} + \text{Амортизація (А)} + \text{Рента (Р)}$$

У більшості країн світу найпоширенішими з наведених методів розрахунку ВВП є метод кінцевого використання та виробничий метод. Власне кажучи, вибір того чи іншого методу розрахунку визначається наявністю надійної, вірогідної інформаційної бази.

Інші показники СНР та взаємозв'язок між ними

Окрім названих основних (*ВВП, ВНП*), існують інші взаємопов'язані показники національного рахівництва. Всі вони розраховуються на підставі ВВП і використовуються з тією чи іншою метою макроекономічного аналізу (рис. 15.2; 15.3; 15.4):

- **Чистий внутрішній продукт (ЧВП)** можна отримати із ВВП, якщо його зменшити на величину амортизаційних відрахувань:

$$\text{ЧВП} = \text{ВВП} - \text{Амортизаційні відрахування}.$$

- **Національний дохід (НД)** — сукупний дохід в економіці, який отримують власники факторів виробництва (праці, капіталу, землі) — можна отримати, якщо показник ЧВП зменшити на величину чистих непрямих податків на бізнес:

$$\text{НД} = \text{ЧВП} - \text{Чисті непрямі податки на бізнес}.$$

- Показник **особистого доходу (ОД)** можна отримати, якщо від національного доходу відняти внески на соціальне страхування, нерозподілений прибуток корпорацій, податки на прибуток корпорацій і додати суму трансфертних платежів. Необхідно також додати особисті доходи, отримані у вигляді відсотків:

$$\text{ОД} = \text{НД} - \text{Платежі (соц.страх.)} - \text{Прибуток} - \text{Податки} + \text{Трансфери} + \%.$$

- **Використовуваний дохід (ВД)** розраховується шляхом зменшення показника особистого доходу на суму прибуткового податку з громадян та деяких неподаткових платежів державі:

$$\text{ВД} = \text{ОД} - \text{Прибутковий податок} - \text{Неподаткові платежі державі}.$$

Це дохід, який залишається в розпорядженні домогосподарств. Він використовується на споживання і заощадження.

15.4. Циклічність та безробіття – закономірність економічного розвитку

Важливою особливістю ринкової економіки є її нестабільність.

Поняття нестабільності означає, що розвиток економіки супроводжується відхиленням від нормального (стійкого, стабільного) процесу розвитку.

Нестабільність, диспропорції, неадекватність пропозиції попиту – це серйозна проблема для національної економіки. Вона впливає на діяльність усіх економічних суб'єктів, проникає в усі сфери економічного життя суспільства. Нестабільність проявляється як економічні коливання.

Економічні коливання – це зміни обсягу національного продукту, зайнятості й доходів, що спричинюються піднесеннями та спадами в багатьох секторах національної економіки. Вони нерегулярні, їх практично неможливо спрогнозувати з високим ступенем точності. Економічні коливання можуть відбуватися в **циклічній та нециклічній формах**.

Нециклічні економічні коливання розглядаються економістами як незначні відхилення від стану рівноваги, які не спричинюють негативних наслідків, зокрема не уповільнюють економічного зростання, не зменшують загального рівня добробуту, не загрожують економічній безпеці країни тощо.

Циклічні економічні коливання (цикл ділової активності) – періодичне зростання та падіння ділової активності, яка проявляється у формі невідповідності попиту і пропозиції.

З часу першої економічної кризи представники різних напрямів і шкіл макроекономіки намагаються з'ясувати причини циклічних економічних коливань і виробити рекомендації для їхнього подолання. Серед численних спроб розкрити причини цих явищ можна виділити поверхневі та наукові.

У першому випадку циклічні коливання пояснювали появою плям на сонці, ритмом рухів Венери, психологічною поведінкою людей тощо. Науковий підхід до з'ясування причин коливань в економіці застосовували представники класичної школи економічної теорії: Д. Рікардо, Ж. Б. Сей, Т. Мальтус, С. Сісмонді та ін.

Системний науковий аналіз теорії економічних коливань зробив К. Маркс. Досліджуючи економічні кризи ХІХ ст., він дійшов висновку, що головною причиною циклічних коливань капіталістичної (ринкової) економіки є основна суперечність капіталізму – це *по-перше*. *По-друге*, періодичність циклічних коливань К. Маркс

пов'язував із матеріальною основою криз – періодичністю оновлення основного капіталу. *По-третє*, в працях Маркса постійно домінує думка, що хвилеподібні коливання в економіці відбуваються не хаотично, а у формі економічних циклів.

Економічний цикл – це послідовність піднесення і спадів економічної активності протягом кількох років, тобто це рух суспільного виробництва від одного кризового явища до іншого, який постійно повторюється (рис. 15.7).

У класичному економічному циклі досить чітко виділяються чотири альтернативних фази, які послідовно повторюються одна за одною: **криза, депресія (застій), поживлення та піднесення**

Криза – головна фаза циклу. Її функція полягає у встановленні порушеної рівноваги між основними пропорціями економіки. Криза завершує попередній цикл і є початком наступного. Негативні процеси, які відбуваються на цій фазі – це реакція об'єктивного ринкового механізму на порушення між попитом та пропозицією, виробництвом та споживанням, інвестиціями та заощадженнями тощо, тобто на порушення макроекономічних пропорцій.

Депресія – фаза циклу, яка проявляється у стагнації виробництва. Проте вже на цій фазі поступово зростає сукупний попит і готуються умови для поживлення ділової активності суб'єктів підприємницької діяльності.

Поживлення розпочинається з невеликого зростання обсягів виробництва, заміни старої техніки і технології на нові більш прогресивні. Це створює передумови для наростання сукупного попиту на нові інвестиції, тому на цій фазі відбувається масове оновлення основного капіталу, що дає поштовх до зростання виробництва до рівня докризового періоду.

Піднесення – фаза циклу, коли виробництво перевищує рівень попереднього циклу і зростає високими темпами. Розпочинається справжній економічний бум, що готує підґрунття для наступної кризи.

Економічні цикли суттєво відрізняються один від одного за **тривалістю** і **амплітудою коливань**.

За тривалістю економічні цикли поділяють на **короткі, середні та довгі**.

Короткі цикли (тривалість 3–5 років) називають циклами Джозефа Китчина. Вони зумовлюються динамікою величини запасів товарно-матеріальних цінностей на підприємствах. Інші економісти (У. Мітчелл) пояснювали причину малих циклів змінами у сфері грошового обігу, а також коливанням запасів золота в скарбниці держави. Іншими словами, короткі цикли пов'язані з порушенням і встановленням рівноваги на споживчому ринку.

Середні цикли (тривалість 7–11 років) пов'язані з фізичним оновленням основних засобів виробництва (основного капіталу). До середніх циклів відносять і так звані будівельні цикли С. Кузнеца (20 років), рушійними силами яких називають зрушення у відтворювальній структурі виробництва. Економісти середні цикли називають промисловими (економічними) циклами.

Довгі хвилі (великі цикли) (40–60 років) пов'язані зі зміною базових технологій, джерел енергії та об'єктів інфраструктури. На думку Кондратьєва, в основі теорії «**ДОВГИХ ХВИЛЬ**» лежить ідея існування трьох видів економічної рівноваги.

Рівновага 1-го порядку – рівновага між звичайним попитом та пропозицією. Її порушення породжують короткочасні коливання.

Рівновага 2-го порядку пов'язана з інвестиціями в основний капітал. Порушення цієї рівноваги викликає середні циклічні коливання.

Рівновага 3-го порядку пов'язана із співвідношенням між технічними нововведеннями у виробництво і рештою факторів виробництва, які визначають даний технологічний спосіб виробництва. Тривалість «довгих хвиль», на думку російського вченого, становить 57 років. Характерними закономірностями «великих циклів» **М.Д. Кондратьєв** називає:

- на початку «хвилі підвищення» відбуваються глибокі якісні зміни в економічному житті суспільства;
- на «підвищувальній хвилі» суспільству загрожує найбільша кількість соціальних потрясінь;
- «знижувальні хвилі» характеризуються застоєм сільського господарства.

Пізніше, в кінці 30-х років, теорію «довгих хвиль» Кондратьєва розвинув австрійський економіст Шумпетер. Головною причиною «великих циклічних коливань» Шумпетер вважав хвилеподібну динаміку змін у техніці та технологіях.

Сучасні економічні цикли суттєво відрізняються від циклів, які були характерними для XIX ст. У XX ст. Економічний цикл модифікується. Характерними рисами сучасного економічного циклу є:

- зміна чотирифазної моделі циклу на двофазну (рецесія включає кризу і депресію, а піднесення – поживалення і бум);
- повні цикли (відстань між піком та дном) суттєво відрізняються між собою за тривалістю;
- починаючи з другої половини XX ст., відбувається скорочення фази економічного падіння, тоді як фаза розширення виробництва стала тривалішою;
- повторюваність криз стала частішою, але менш глибокою (відсутні різко виражені провали).

Головними факторами, що зумовили модифікацію циклу, вважають зміни, що відбулися в технологічному способі виробництва, та державне втручання в економіку, яке стримує її «перегрів» шляхом скорочення державних витрат на піках «піднесення» (бум) та їх збільшення у фазі можливого спаду.

Висновок. Циклічність – динамічна характерна риса економіки. Без циклу немає розвитку, немає руху вперед. Економічне зростання є циклічним процесом, обумовлений скачкоподібним характером нововведень.

Наприкінці XX ст. проблема економічного зростання ввійшла в число першочергових завдань суспільного розвитку. Чому економічне зростання розглядається як важлива економічна мета? Економіка, що зростає, спроможна повніше задовольняти потреби людей і ефективніше розв'язувати соціально-економічні проблеми як усередині країни, так і на міжнародному рівні. Збільшення реальної заробітної плати в ході економічного зростання розширює коло можливостей домогосподарств. Зростання динаміки виробництва і надання послуг підприємствам полегшує розв'язання проблем удосконалення технологічного процесу за рахунок залучення додаткових інвестицій. Для урядових структур позитивна макроекономічна динаміка дає можливість підсилювати соціальні програми, розв'язувати проблеми обмеженості ресурсів, забезпечувати і зміцнювати економічну і національну безпеку (див. підтему 3.3).

Ми розглянули циклічні та нециклічні коливання економіки як прояв **макроекономічної нестабільності**. Характеризуючи кризу як фазу, з якої починається економічний цикл, ми зазначили, що цій фазі властиве **безробіття**.

Безробіття як соціально-економічне явище є характерним для ринкової економіки постійно хвилює суспільство, потребує глибокого вивчення причин, що породжують його, уваги з боку урядових структур усіх рівнів і ґрунтового аналізу економічної науки.

Безробіття – це складна економічна, соціальна та психологічна проблема. Воно робить економіку неефективною, а соціальні відносини – напруженими. Крім того, людина, що стала безробітною зазнає надзвичайного психологічного навантаження, втрачає можливість реалізувати свої потенційні творчі здібності працівника, відчуває свою непотрібність, нездатність утримувати себе та свою сім'ю, впадає в депресію і т. ін.

Високий рівень безробіття призводить до соціальних війн, політичних збурень і переворотів, руйнування матеріальних і духовних надбань поколінь, спричинених відчаєм. Саме тому уряд жодної країни не може залишатися байдужим до проблеми безробіття.

Безробіття як економічний феномен пов'язане з перевищенням пропозиції ресурсу праці над попитом на цей ресурс.

Безробіття як соціально-економічний феномен пов'язане з інституціональними чинниками. За концепцією МОП, **працездатними вважаються** люди віком від 15 до 70 років. Саме ці вікові межі визначають чисельність робочої сили (ЧРС).

Чисельність робочої сили – це чисельність населення віком від 15 до 70 років, яке прагне реалізувати свою здатність працювати за наймом з метою отримання доходу в грошовій чи натуральній формі. Іншими словами, ЧРС називають трудовими ресурсами або економічно активним населенням.

З огляду на це, все населення країни поділяють на **дві великі групи**:

- інституціональне – особи, що не досягли працездатного віку, та ті, які вже вибули зі складу робочої сили у зв'язку з постійною втратою працездатності (інваліди), виходом на пенсію, перебуванням у тривалій ізоляції тощо;
- неінституціональне, яке становлять працездатні особи, що, в свою чергу, поділяються на дві підгрупи:
 - економічно активне населення, до складу якого входять безробітні та особи, що працюють за наймом, тобто зайняті та безробітні;
 - економічно неактивне населення, до складу якого входять особи, що добровільно не працюють за наймом (домогосподарки, студенти, люди вільних професій, підприємці та ін.).

Безробітні – це непрацюючі особи, що входять до складу робочої сили, які активно шукають роботу (зареєстровані на ринку праці) і готові почати працювати в будь-який момент.

Такими, що вибули зі складу робочої сили, вважають осіб, які не мають роботи за наймом і активно її не шукають. Вони входять до складу економічно неактивного населення. Крім названих вище категорій, до вибулих зі складу робочої сили відносять і тих, хто втратив надію знайти роботу та припинив її шукати.

Існує два види безробіття: **вимушене і добровільне.**

Добровільне безробіття пов'язане з вільним волевиявленням особи, яка входить до складу робочої сили, утриматись від пропозиції праці за неприйнятних для неї умов.

Вимушене безробіття не пов'язане з вільним волевиявленням особи, яка входить до складу робочої сили, а зумовлене чинниками, що перебувають поза її вибором.

Добровільне та вимушене безробіття проявляються у відповідних формах.

Існує досить багато форм безробіття, але найважливішими з них є три: **фрикційне, структурне і циклічне.** Саме ці форми важливі для визначення природного рівня безробіття. Кожна з форм безробіття має свої причини. Тому визначення форм пов'язують з причинами, що їх породжують, тривалістю та типом безробіття.

Фрикційне безробіття виникає у зв'язку з тим, що встановлення рівноваги між кількістю та якістю найманих працівників, з одного боку, і кількістю та якістю робочих місць – з іншого, потребує певного часу.

Ця форма, таким чином, пов'язана з пошуком та очікуванням роботи, що відповідає певній кваліфікації, уподобанням і рівню винагороди.

Фрикційно безробітні вже мають кваліфікацію, навички, досвід, які можна продати на ринку праці. Якщо людина хоче змінити місце роботи (територіально), змінити кваліфікацію чи перейти на аналогічну роботу з вищою заробітною платою, вона вирішує цю проблему добровільно. Тому фрикційне безробіття, як правило, добровільне і короткострокове.

Структурне безробіття зумовлене змінами в структурі попиту на працюючих у зв'язку зі змінами структури економіки. Ця форма безробіття виникає у зв'язку з тим, що певні професії «старішають» і потреба в них значно зменшується або й зовсім зникає. Разом з тим виникають галузі та види виробництва, які потребують нових навичок, кваліфікацій, знань, професій. Далеко не завжди колишній шахтар може стати кваліфікованим перукарем, продавцем чи програмістом. Це означає, що структурне безробіття є вимушеним і значно тривалішим, ніж фрикційне.

Фрикційне та структурне безробіття становлять **природне безробіття.**

Природним вважають таке безробіття, за якого:

- досягається потенційний обсяг національного виробництва (спостерігається за повного та раціонального використання всіх видів ресурсів);
- немає інфляції;
- спостерігається *повна* зайнятість, тобто така зайнятість, за якої зберігається конкуренція на ринку праці та забезпечується ефективно використання найманої праці.

Повна зайнятість – це зайнятість за природного рівня безробіття, величина якого становить 5–6 %.

Віднесення фрикційного безробіття до природного не викликає сумніву, оскільки воно є вільно обраним (добровільним), а економічна свобода – основа ринкової поведінки суб'єктів. Щодо структурного безробіття, яке є вимушеним, дехто з науковців не визнає його природним. І все ж вагомим аргументом на користь зарахування структурного безробіття до природного є те, що зміна структури виробництва зумовлюється зміною суспільних потреб, що безумовно відповідає економічній природі людини.

Циклічне безробіття – це відхилення фактичного безробіття від природного в той чи інший бік. У період рецесії відбувається падіння обсягів національного виробництва нижче від потенційного рівня, фактичне безробіття перевищує природний рівень. У період буму, коли має місце інфляційне зростання економіки, фактичний

обсяг ВВП перевищує потенційний рівень, а фактичний рівень безробіття буде нижчим від природного рівня.

Існують й інші форми безробіття, які не чинять визначального впливу на економіку, але знати про які важливо, оскільки вони зачіпають інтереси певних груп працездатних:

- **сезонне безробіття** – вимушена форма безробіття, зумовлена специфічними умовами виробництва в певних галузях (сільське господарство (рослинницькі галузі), цукроваріння, лісництво, риболовецькі галузі тощо. Часто в період міжсезоння люди вдаються до самозайнятості або виїждять на роботу в інші регіони, оскільки недостатньо працезабезпечені. Ця форма безробіття тяжіє до фрикційного, хоча має також власну специфіку;
- **технологічне безробіття** – вимушена форма безробіття, пов'язана з вивільненням працівників у зв'язку з запровадженням нової високопродуктивної техніки та технології. Ця форма безробіття тяжіє до структурного;
- **молодіжне безробіття** стосується молоді, яка вперше виходить на ринок праці й не може отримати роботу. Ринок виявляється байдужим до пропозиції праці з боку молодих людей, оскільки вони ще не мають досвіду, а подекуди й належної кваліфікації, але потребують, згідно з законодавством, пільгових умов (нешкідливе виробництво, неповний робочий день, більша відпустка тощо).

Окрім розглянутих форм, важливо також виділити два типи безробіття: відкрите і приховане.

Відкрите безробіття – така ситуація на ринку праці, за якої індивід визнає, що він позбавлений роботи, та офіційно реєструється у службі зайнятості (табл. 15.2).

Приховане безробіття має місце, якщо кількість працівників на підприємствах перевищує об'єктивно потрібну, в результаті чого вилучені простої, прогули, тимчасові відпустки.

Безробіття характеризується двома основними показниками: рівнем і тривалістю.

Таблиця 15.2

Зареєстроване безробіття в Україні у 2009 році

(на кінець звітного періоду)

	Кількість зареєстрованих безробітних			Середній розмір допомоги за місяць, грн
	тис. осіб		% до населення працездатного віку	
	Всього	з них отримують допомогу по безробіттю		
Січень	900,6	670,9	3,2	604,42
Лютий	906,1	657,2	3,2	610,44
Березень	879,0	627,4	3,1	612,3

Рівень безробіття визначається за формулою

$$U = \frac{F}{R} \times 100\%$$

де U – рівень безробіття; F – чисельність безробітних; R – чисельність робочої сили (економічно активного населення).

Якщо R позначати як $(L + F)$, де L – чисельність зайнятих, то формула матиме такий вигляд:

$$U = \frac{F}{L + F} \times 100\%.$$

Крім того, рівень безробіття можна визначити як відношення частки тих, хто щомісяця втрачає роботу, до суми часток тих, хто щомісяця втрачає роботу, та тих, хто щомісяця її знаходить, тобто:

$$U = \frac{\text{Частка тих, хто щомісяця втрачає роботу}}{\text{Частка тих, хто щомісяця втрачає роботу} + \text{частка тих, хто щомісяця знаходить роботу}} \times 100\%$$

Безробіття, як і кризу перевиробництва, також не можна оцінювати однозначно. Воно виконує як конструктивні, так і деструктивні функції. З одного боку, це «резервна армія праці»; це важіль накопичення і навіть необхідна умова нормального функціонування і розвитку ринкової економіки. З іншого боку, – це неповне використання трудових ресурсів, зниження середнього рівня життя населення, руйнація традиційних цінностей сучасного суспільства.

Таблиця 15.3

Оцінка впливу безробіття на економіку

Конструктивний вплив безробіття на економіку	Деструктивний вплив безробіття на економіку
<ul style="list-style-type: none"> • Стимулювання ефективної зайнятості та конкуренції на ринку праці. • Пристосування найманих працівників до вимог ринку праці. • Забезпечення мобільності ресурсів у часі та просторі. • Резервування частини трудових ресурсів у різні періоди економічної кон'юнктури в одних сегментах для можливості використання їх в інших. • Вільне волевиявлення найманого працівника щодо перерви в економічній діяльності з метою зміни роботи та ін. • Стихийне регулювання попиту і пропозиції праці в територіальному, галузевому, професійному та кваліфікаційному аспектах 	<ul style="list-style-type: none"> • Кожний відсоток перевищення фактичного рівня безробіття над природним зменшує обсяг ВВП на 2,5%. • Зменшення рівня доходів та добробуту в суспільстві. • Посилення тиску на державний бюджет. • Посилення негативних психологічних тенденцій у суспільстві. • Порушення суспільного спокою тощо

Вплив безробіття на обсяг річного національного виробництва дослідив американський учений Артур Оукен (Окунь). Він виявив математично зв'язок між перевищенням фактичного рівня безробіття над природним і втратами ВВП:

$$\beta(U - U^*) = \frac{Y^* - Y}{Y} \times 100\%,$$

де β – коефіцієнт чутливості ВВП до циклічного безробіття; U – фактичний рівень безробіття; U^* – природний рівень безробіття; Y^* – потенційний обсяг ВВП; Y – фактичний обсяг ВВП.

Отже, економіка, яка працює в умовах природного рівня безробіття, зазнає переважно конструктивного впливу, а рівень безробіття, що перевищує природний, чинить переважно згубний вплив на економіку.

СУТНІСТЬ ВІДТВОРЕННЯ

Відтворення – це безперервність, повторюваність виробництва (це не одномоментний акт, а безперервний процес виробництва матеріальних благ з метою задоволення потреб суспільства)

Рис. 15.1. Сутність відтворення

ОБЧИСЛЕННЯ СУКУПНОГО СУСПІЛЬНОГО ПРОДУКТУ (НАЦІОНАЛЬНОГО ПРОДУКТУ)

Сукупний суспільний продукт (ССП) – найбільш узагальнюючий показник виробничої діяльності всього працездатного населення країни. Формами ССП є: валовий внутрішній продукт, валовий національний продукт, кінцевий продукт, національний дохід

Рис. 15.2. Обчислення сукупного суспільного продукту

НОМІНАЛЬНИЙ І РЕАЛЬНИЙ ВВП

*Величина валового національного продукту залежить не тільки від кількості виробленої продукції, а й від рівня цін. Інфляція і дефляція ускладнює підрахунки ВВП. Для спрощення останніх використовують коригування за допомогою **індексу цін***

Індекс цін показує відносну зміну середнього рівня цін за певний період.

$$\text{Індекс цін} = \frac{\text{Ц поточного року}}{\text{Ц базового року}} * 100\%$$

Види індексу Ц

- індекс цін споживчих товарів;
- індекс цін товарів виробничого призначення;
- дефлятор ВВП

Індекс цін, що використовується для усунення впливу інфляції на величину ВВП, називають **дефлятором**.

Дефлятор – середньозважена ціна всіх товарів і послуг у ВВП

$$\text{Дефл} = \frac{\text{Номінальний ВВП}}{\text{Реальний ВВП}} * 100\%$$

Відмінності у розрахунках номінального і реального ВВП

(на прикладі виробництва двох товарів)

	Хліб		Молоко	
	Ціна (Ц)	Обсяг виробництва (Q)	Ціна (Ц)	Обсяг виробництва (Q)
Перший рік	80	90	100	110
Другий рік	100	80	120	100

Ном. ВВП 1 = $C_{\text{хл.1}} * Q_{\text{хл.1}} + C_{\text{м1}} * Q_{\text{м1}} = 80 * 90 + 100 * 110 = 18200$

Ном ВВП 2 = $C_{\text{хл.2}} * Q_{\text{хл.2}} + C_{\text{м2}} * Q_{\text{м2}} = 100 * 80 + 120 * 100 = 20000$

Реальний ВВП 2 = $C_{\text{хл.1}} * Q_{\text{хл.2}} + C_{\text{м1}} * Q_{\text{м2}} = 80 * 80 + 100 * 100 = 16400$

$$\text{Дефлятор ВВП} = \frac{20000}{16400} = 1,22 \quad (\text{ціна 2-го року зросла у 1,22 разу})$$

Рис. 15.3. Номінальний і реальний ВВП

НАЦІОНАЛЬНИЙ ДОХІД

НД – це вартість тієї частини сукупного суспільного прибутку, яка залишається за відрахуванням спожитих засобів виробництва

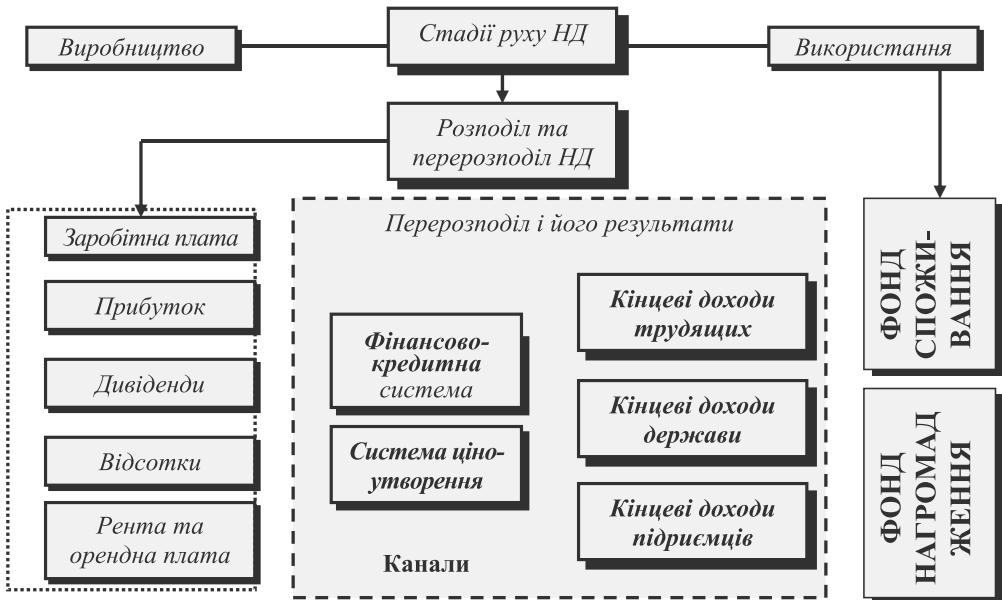
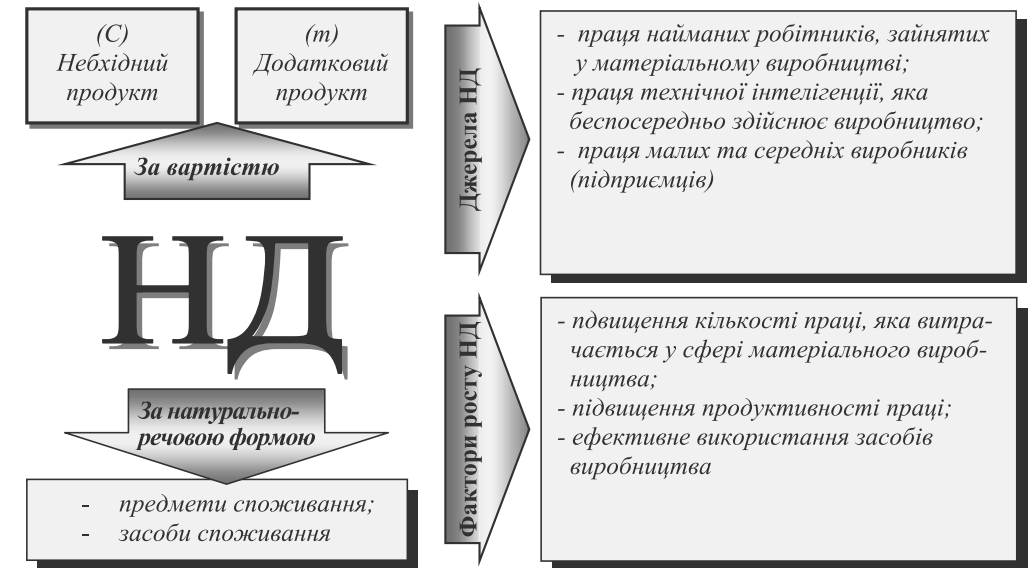

Рис. 15.4. Національний дохід

ТЕОРІЯ РЕАЛІЗАЦІЇ СУКУПНОГО СУСПІЛЬНОГО ПРОДУКТУ

Теорія реалізації завжди передбачає пропорційний розподіл виробництва. Це ідеал любого суспільства

У	Для простого відтворення	Для розширеного відтворення
М	$I(V+m)=IC$	$I(V+m)>IC$
О	$I(C+V)=IC+IC$	$I(C+V)>IC+IC$
В		
И	$II(C+V+m)=I(V+m)+II(V+m)$	$I(V+m)+II(V+m)>II(C+V+m)$

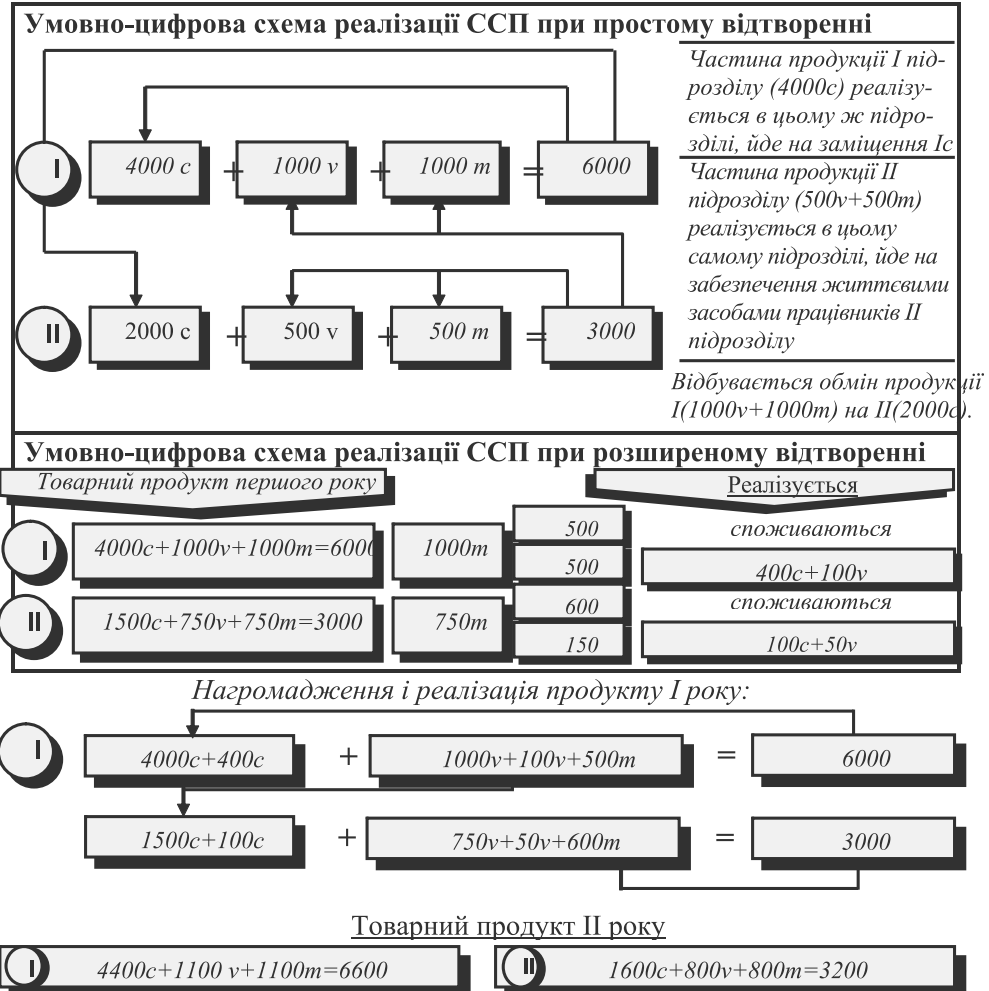

Рис. 15.5. Теорія реалізації ССП

ВІДТВОРЕННЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

«Економічний процес відтворення, який не був би його специфічний суспільний характер, завжди переплітається в цій галузі (у хліборобстві) з природним процесом відтворення»

К. Маркс

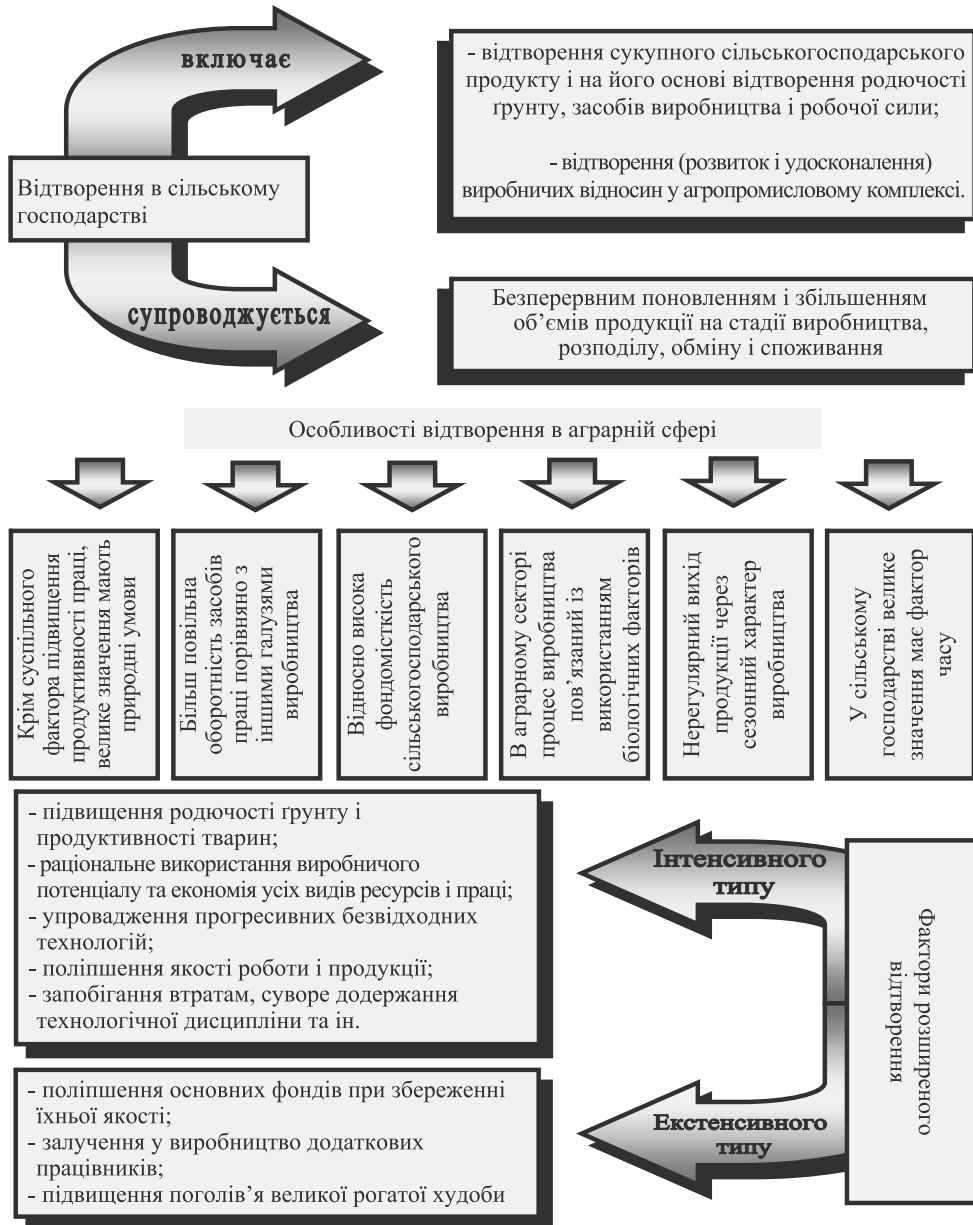

Рис. 15.6. Відтворення в сільському господарстві

ЦИКЛІЧНІСТЬ – ЗАГАЛЬНА ЗАКОНОМІРНІСТЬ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Ринкова економіка розвивається циклічно. Економічне зростання змінюється спадом виробництва, процвітання – кризою і депресією. Циклічні коливання мають синхронний характер. Вони відбуваються зі сталою послідовністю і в чітко визначених межах

Безпосередні причини криз

- внутрішні суперечності ринкової економіки;
- функціональна відокремленість її структурних елементів і принципова неможливість у зв'язку з цим цілісного макроекономічного її регулювання

Класифікація економічних циклів

1. Короточасні, або малі (3-4 роки).
2. Середні економічні цикли (7-11 років).
3. Великі економічні цикли (40-60 років)

Загальні закономірності економічних циклів:

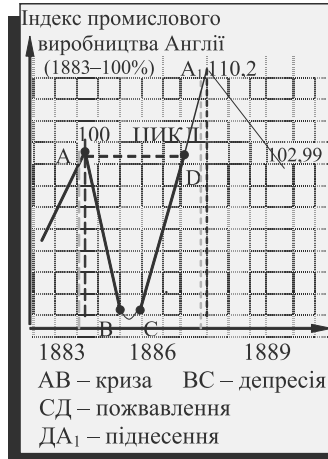
- економічні цикли середньої тривалості мають чотири послідовних фази: кризу, депресію, поживлення, піднесення. Перехід від однієї до другої фази здійснюється на базі ринкових саморегуляторів;
- середні цикли за своїм змістом відображають циклічність розвитку не тільки виробництва, а й обміну, розподілу і споживання;
- матеріальною основою середніх циклів є фізичне оновлення основних засобів виробництва, і насамперед – знарядь праці;
- криза є найбільш складною і суперечливою фазою економічного циклу. З нею пов'язані і руйнівні сили і творча функція

Криза

- нагромадження товарної маси;
- падіння виробництва;
- зменшується випуск товару;
- знижується зарплата;
- банкрутство;
- знецінення капіталу тощо

Депресія

- зупиняється падіння виробництва;
- відновлюються економічні зв'язки;
- масове оновлення капіталу;
- низька зарплата

Поживлення

- прискорюється економічне зростання;
- збільшується платоспроможний попит;
- зростають ціни;
- збільшуються прибутки;
- зростають кредитно-фінансові операції

Піднесення

- розширяється попит на засоби виробництва і робочу силу;
- відновлюється економічне зростання;
- зростає прибуток і зарплата працівників

Рис. 15.7. Циклічність – загальна закономірність ринкової економіки

СУТНІСТЬ БЕЗРОБІТТЯ

*Економічно активне населення в усіх країнах складається із трьох частин: зайняте, незайняте, **безробітне**. Безробітним, за класифікацією Міжнародної організації праці, є той, хто зареєстрований на біржі праці й активно шукає роботу*

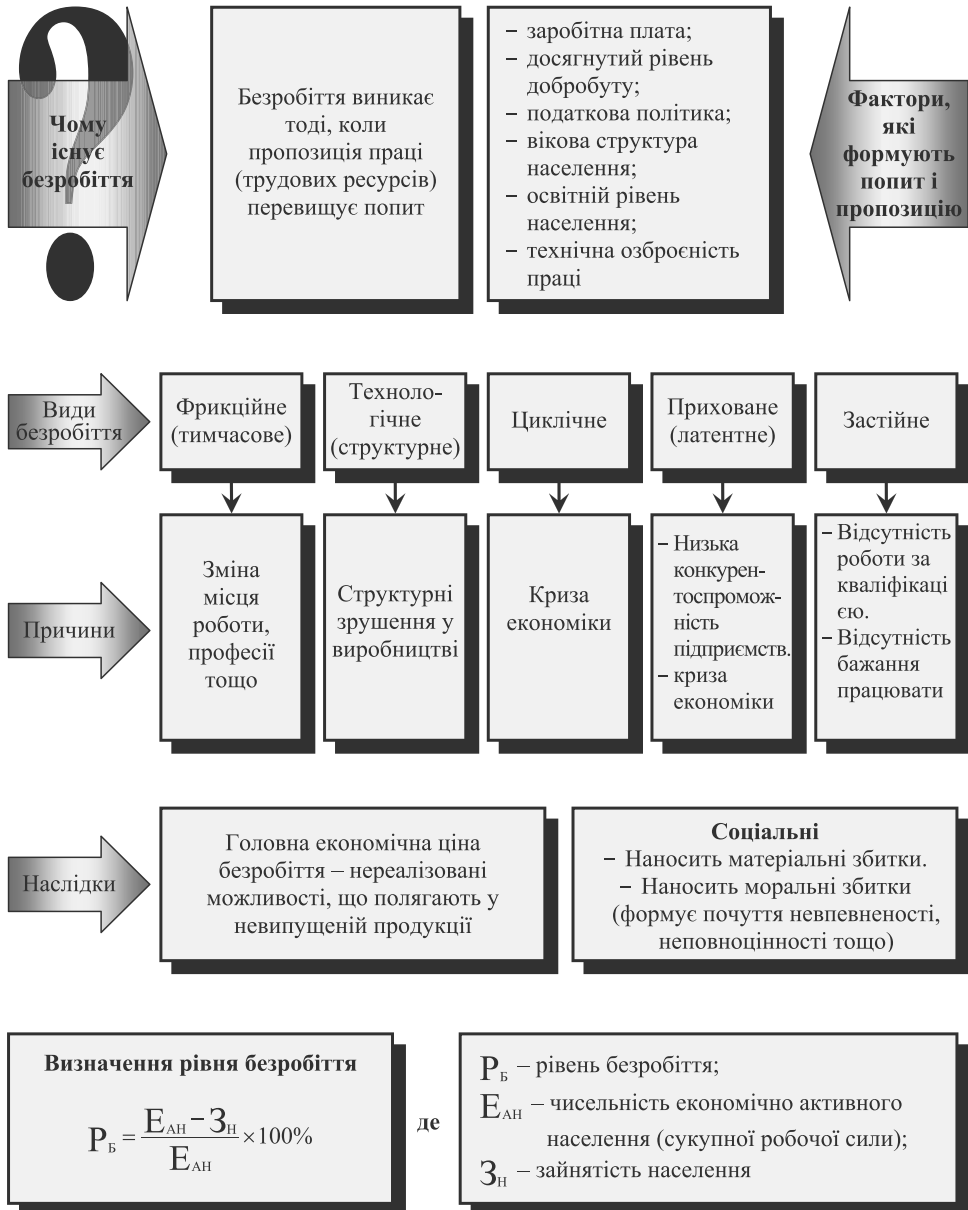

Рис. 15.8. Сутність безробіття

ПРАКТИКУМ

Основні терміни і поняття

Відтворення	Економічний «бум»
Просте відтворення	Депресія
Розширене відтворення	Пожавлення
Економічні коливання	Піднесення
Економічне зростання	Короткі цикли
Суспільне виробництво	Середні цикли
Нециклічні економічні коливання	Довгі хвилі
Циклічні економічні коливання	Безробіття
Сукупний суспільний продукт	Рівень безробіття
Реалізація ССП	Форми безробіття
Економічний цикл	Види безробіття
Криза	Рівень безробіття

Запитання для самоконтролю

1. Поясніть сутність понять «реcesія», «депресія», «економічний цикл».
2. Які показники характеризують економічне зростання в країні?
3. Антициклічна державна політика, її сутність.
4. Поясніть суперечливість впливу циклічного розвитку на економіку.
5. Основні напрями антициклічного регулювання і на що вони спрямовані.
6. Фази економічного циклу та їхня характеристика.
7. Сутність відтворення.
8. Просте і розширене відтворення.
9. Яку частину населення відносять до економічно активного населення?
10. Довгі, середні і короткі економічні хвилі.
11. Розкрийте причини, зміст і наслідки економічних криз?
12. Циклічний характер відтворення і економічного зростання.
13. Показники динаміки економічного зростання.
14. Дайте визначення безробіття як економічного та соціально-економічного явища.
15. Які ви знаєте основні види безробіття? Охарактеризуйте їх.
16. Наведіть приклади циклічного безробіття.
17. Які показники вимірювання рівня безробіття ви знаєте?

Теми рефератів

1. Циклічний характер розвитку ринкової економіки.
2. Державне регулювання економіки.
3. Сутність відтворення. Умови реалізації при простому і розширеному відтворенні.

ТЕМА 16. ФІНАНСОВО-КРЕДИТНА СИСТЕМА

- 16.1. Фінансова система ринкового господарства та її структура.
- 16.2. Податки та податкова система.
- 16.3. Сутність кредитної системи та її структура.

16.1. Фінансова система ринкового господарства та її структура

Фінансово-кредитна система є важливим елементом функціонування економічної системи. Особливо зростає значення та роль фінансово-кредитної системи в умовах трансформації економіки. Кожна із вказаних складових (фінансова система та кредитна система) має свою сферу впливу та принципи функціонування, складні внутрішні та зовнішні зв'язки. Проте найважливішим є їхня взаємодія. Вона визначає ефективність господарювання і національну безпеку країни. Тому розмежування об'єктивних засад і суб'єктивних дій у їх використанні в процесі управління економікою є необхідною умовою ефективного розвитку.

Провідна роль в економічній системі держави належить **фінансам** (рис.16.1). Це зумовлено тим, що вони охоплюють усі обмінно-розподільчі відносини в суспільстві, які відображаються у різноманітних грошових потоках, за їх допомогою визначаються кількісні і якісні параметри будь-якого економічного явища і процесу, а також кінцеві результати дій.

Фінанси – надзвичайно складна економічна категорія, початок відліку якої йде з XIII ст. Термін «фінанси» походить від латинського слова *finis*, що означає кінець, закінчення, фініш. У стародавньому світі термін *finis* застосовувався в грошових відносинах, що виникали між державою (в особі короля, суддів і т. д.) і населенням. Він виражав остаточний розрахунок, тобто означав завершення грошового платежу. Особи, що сплатили «внески» на користь короля, судді або інших державних органів, одержували на руки документ, названий *фіне*. Як наслідок від назви цього документа пішов термін *finansia*, що латинською мовою означав грошовий платіж.

У XVI – XVII ст. у Німеччині під терміном «фінанси» розуміли хитрість, підступність, здирицтво, віроломство та ін.

У XVI ст. у Франції латинський термін *finansia* перетворюється на французький термін *finance*, що означає готівку, дохід. Цей термін використовується для визначення сукупності публічних (тобто державних) доходів і витрат і поступово трансформується в сучасне поняття фінанси.

Зміст фінансів, закономірності їх розвитку, сферу, яку вони охоплюють, визначаються економічним устроєм суспільства, природою та функціями держави.

Як історична категорія, фінанси виникли одночасно з розвитком товарно-грошових відносин, появою і посиленням ролі держави, розширенням її функцій.

У докапіталістичних формаціях більша частина потреб держави задовольнялась через установлення різного роду натуральних зборів, податей, повинностей, а грошове господарство було лише в армії. З розпадом феодалізму і поступовим розвитком усе більшого значення почали набувати грошові доходи і видатки, частка натуральних зборів різко скоротилася.

Важливою умовою для виникнення фінансів стало й розмежування між ресурсами держави і ресурсами її голови (на ранніх стадіях розвитку державні монархи роз-

поряджалися коштами держави як своєю власністю). І лише з виділенням державної скарбниці і повним відділенням її від власності монарха фінанси стають важливою формою та методом добування і витрачання грошових коштів на виконання покладених функцій державного утворення різних рівнів. Пізніше, коли функції держави значно розширилися, фінанси стали універсальним і активним елементом економічного життя.

Незважаючи на дуже старовинне походження категорії «фінанси», спектр думок про сутність фінансів залишається дуже широким. І все-таки вихідним положенням, як ми вважаємо, для з'ясування сутності фінансів є розуміння того, що **фінанси – це одна з конкретних історичних форм економічних відносин, виражених у грошовій формі, функціонування яких пов'язане з об'єктивною необхідністю розподілу, перерозподілу вартості сукупного суспільного продукту з метою формування та використання централізованих та децентралізованих фондів для виконання функцій і завдань держави.** Є інші концептуальні підходи і міркування з приводу визначення сутності фінансів.

Проте всі вони зводяться до того, що фінанси характеризуються різними сутнісними ознаками та формами прояву (рис. 16.1):

- утворення фінансів нерозривно пов'язане з існуванням грошей, тобто фінанси мають грошову форму вираження. «Фінанси – це завжди гроші, проте гроші не завжди фінанси;
- сферою виникнення економічних (фінансових) відносин є процеси розподілу вартості внутрішнього валового продукту;
- фінанси завжди пов'язані зі створенням і використанням централізованих і децентралізованих грошових фондів;
- фінанси – особлива специфічна форма економічних відносин. Одні з них представлені еквівалентними, інші – відносинами нееквівалентного перерозподілу доходів. Ці економічні відносини є фінансовими відносинами.

Сукупність фінансових відносин і ланок, які управляють ними, утворюють **фінансову систему**. Фінансова система України має складну структуру, кожен елемент якої має свої особливості у мобілізації і використанні фінансових ресурсів, відповідний апарат управління та правове забезпечення (рис. 16.2).

Фінансову систему можна розглядати як за внутрішньою будовою, так і за організаційною структурою.

За внутрішньою будовою **фінансова система** – це сукупність взаємопов'язаних фінансових відносин, що формують і використовують доходи і відповідні фонди, а також відображають методи розподілу і перерозподілу ВВП. Виділення складових елементів внутрішньої будови фінансової системи проводиться за ознакою каналів руху грошових потоків і місця концентрації фінансових ресурсів. Остання проводиться у відповідних грошових фондах, які можуть виступати ознакою виділення окремих ланок фінансової системи. Внутрішня структура фінансової системи відображає об'єктивну сукупність фінансових відносин і є загальною для всіх країн. Вона складається з відповідних сфер і ланок.

В основу сфер і ланок покладено **рівень економічної системи:**

- рівень мікроекономіки представлений сферою фінансів суб'єктів господарювання;
- рівень макроекономіки представлений сферою державних фінансів;

- рівень світового господарства – міжнародними фінансами;
- забезпечуючий рівень – представлений фінансовим ринком.

Ланка показує уособлену частину фінансових відносин. Виділення ланок проводиться за ознакою наявності або уособленості фонду фінансових ресурсів, або специфічних форм і методів фінансових відносин.

Базова сфера фінансової системи представлена **фінансами суб'єктів господарювання (підприємницьких структур)**. І це не випадково. Вони і тільки вони обслуговують створення внутрішнього валового продукту – основного джерела фінансових ресурсів. Особливістю даної сфери є те, що вона поділяється на окремі ланки, хоча й існують певні відмінності в діяльності окремих підприємств, які пов'язані з формою власності та галузевою специфікою.

Фінанси підприємницьких структур складають пріоритетну основу фінансової системи країни. Вони безпосередньо обслуговують процес виробництва, де здійснюється створення і первинний розподіл валового внутрішнього продукту.

Вони забезпечують процес простого і розширеного відтворення на підприємстві. Саме тому від стану фінансів підприємств залежить можливість задоволення суспільних потреб, фінансова стійкість країни.

Фінансам підприємства, як і фінансам в цілому, властиві певні загальні та специфічні ознаки.

Загальною ознакою фінансів підприємств є те, що вони виражають сукупність економічних (грошових) відносин, пов'язаних із розподілом вартості валового внутрішнього продукту.

Специфічні ознаки виражають грошові відносини, що залежать від первинного розподілу вартості ВВП, формування та використання грошових доходів і децентралізованих фондів.

Фінанси підприємств безпосередньо пов'язані з рухом грошових коштів. Однак самі кошти не розкривають поняття «фінанси», якщо не з'ясувати суті економічної природи останніх. Не всі грошові відносини належать до фінансових відносин. Грошові відносини перетворюються на фінансові, коли рух грошових коштів стає відносно самостійним. Таке відбувається в процесі формування, розподілу, використання грошових доходів та фондів згідно з цільовим призначенням у формі фінансових ресурсів. До фінансів підприємства належать такі форми фінансових відносин, які:

- пов'язані з формуванням статутного фонду;
- пов'язані з утворенням та розподілом грошових доходів, виручки, валового та чистого доходу, прибутку, грошових фондів підприємств;
- виникають у підприємств з державою з приводу податкових та інших платежів у бюджет та цільові фонди, бюджетного фінансування, отримання субсидій;
- виникають між суб'єктами господарювання у зв'язку з інвестуванням у цінні папери та одержанням на них доходів, здійснення пайових внесків та участю в розподілі прибутку від спільної діяльності, одержанням і сплатою штрафних санкцій;
- формуються у підприємств з банками, страховими та іншими фінансово-кредитними установами;
- формуються у підприємств у зв'язку з внутрішньовиробничим розподілом доходів.

Організація всіх вищезгаданих відносин ґрунтується на формуванні і русі фінансових ресурсів підприємств, їх ефективному використанні. Що ж розуміється під терміном «фінансові ресурси»? В науковій літературі до цього часу ще немає загаль-

ноприйнятої точки зору. Щоб переконатися в цьому, досить звернутися до опублікованих останніми роками наукових праць, які присвячені проблемам фінансів. Автори більшості з них не включають до складу фінансових ресурсів підприємств наявні у їх розпорядженні власні основні і оборотні кошти, кредити банків, інші позикові кошти. Це значно обмежує та збіднює уявлення про фінансову діяльність господарюючих суб'єктів.

Беручи до уваги, що саме поняття «ресурс» трактується як запаси, кошти, які акумульовані у фондах цільового призначення для здійснення певних витрат, можна стверджувати, що **фінансові ресурси** – це централізовані і децентралізовані грошові фонди цільового призначення, які формуються в процесі розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту і призначені для використання у відповідності із завданнями розвитку суспільства і окремих підприємств.

Централізовані грошові фонди концентруються у держави і являють собою загальнодержавні фінансові ресурси. Децентралізовані фонди грошових коштів, що використовуються в процесі фінансової діяльності, являють собою фінансові ресурси підприємств, галузей національної економіки і населення.

Отже, **фінансові ресурси підприємств** – це грошові фонди цільового призначення, які формуються в процесі розподілу, перерозподілу ВВП і використовуються для забезпечення їх господарської діяльності. Ланцюг цієї діяльності буде виглядати таким чином: фінансові ресурси → витрати → доходи → фінансові результати → збільшення (зменшення) фінансових ресурсів. Останні формуються за рахунок власних та зовнішніх джерел. Власні ресурси концентруються в статутному фонді. Зовнішніми джерелами є кошти, що надходять з бюджету, цільових та централізованих корпоративних фондів, а також кредити, що надаються банками. За рахунок фінансових ресурсів, фонди яких утворюються при первинному розподілу ВВП, формуються основні й оборотні фонди¹, фонд оплати праці і внески в державні фонди цільового призначення (пенсійний фонд, фонд соціального страхування, фонд зайнятості, фонд Чорнобиля та ін.), сплачується податок із прибутку, що залишається в розпорядженні підприємства, формуються фонди розвитку виробництва, фонд споживання, страхові і резервні фонди.

Фонди суб'єктів господарювання використовуються на авансування оборотних коштів або проведення інвестиційних та інших витрат.

Таким чином, у фінансах суб'єктів підприємництва відбивається вся їхня господарська діяльність, ефективність використання основного й оборотного капіталів, інвестиційна політика.

Принципи функціонування фінансів підприємств єдині для усіх видів і форм підприємницьких структур. Разом з тим в організації фінансів, структурі джерел фінансових ресурсів, розподілі і використанні прибутку, взаємовідносин з бюджетом мають місце істотні відмінності. Останні пов'язані з формою власності, видом діяльності і навіть технологічними особливостями виробництва.

За формою власності фінанси підприємницьких структур поділяють на державні, приватні і змішані. Специфіка фінансів визначається також організаційно-правовою формою підприємства. Це відноситься, насамперед, до джерел формування статутного фонду, розподілу прибутку і організації взаємин з бюджетом.

¹ Фінансові ресурси, вкладені в основні і оборотні фонди, називаються матеріалізованими фінансовими ресурсами.

Так, майно державних підприємств перебуває у власності державних органів влади, і тому вони лише тимчасово передають право володіння і розпорядження ним керівництву підприємства, з яким укладається відповідний контракт. Для фінансування цих підприємств, крім власних джерел, залучаються бюджетні асигнування, державні дотації, банківські кредити, а також засоби в порядку внутрішньогалузевого перерозподілу. Прибуток, отриманий у результаті господарської діяльності, є власністю державних структур і використовується відповідно до законодавства.

Держава може застосувати й інші форми регулювання господарської діяльності підприємств державної і комунальної власності.

Організація фінансів підприємств недержавної форми власності характеризується більшою самостійністю у формуванні і використанні фінансових ресурсів. У господарський оборот цих підприємств залучаються засоби засновників, акціонерний капітал, пайові внески промислово-виробничого персоналу, спонсорські засоби, фінансова допомога держави і недержавних фінансових інститутів.

Вищими органами управління на підприємствах недержавної форми власності (залежно від типу підприємства) є загальні збори членів колективу або акціонерів, рада директорів, засновників або інше представництво.

Саме їм належить право розпорядження результатами господарської діяльності; вони затверджують доходи і витрати підприємства, розподіл прибутку, розмір оплати праці, вирішують інші фінансові проблеми. Відсутність фінансової підтримки з боку держави, підприємницький ризик, високий рівень конкуренції в умовах ринку диктують їм необхідність створення резервних і страхових фондів. Можуть створюватися й інші фонди (в акціонерних товариствах – фонди для виплати дивідендів по привілейованим акціям, на орендних підприємствах – пайовий (частковий) фонд та ін.)

Особливості організації фінансів визначаються також характером виробництва, тобто технологічною специфікою виробництва, тривалістю виробничого циклу, залежністю виробництва від природних і кліматичних умов. Так, у легкій промисловості структура фондів фінансових ресурсів відрізняється від загальної структури в промисловості. Тут значно більша частка ресурсів буде сконцентрована в оборотних коштах, оскільки в цій галузі в собівартості продукції значні витрати сировини і матеріалів, значно вищі й витрати на оплату праці.

Різні потреби у фінансових ресурсах будуть і в підприємств із різною фондоємністю і матеріалоємністю виробництва, сезонністю виробництва і т.д. Усе це знаходить своє відображення у фінансовій діяльності підприємства.

В умовах ринкової економіки формування основних фондів, їхнє функціонування і розширене відтворення здійснюється при безпосередній участі фінансів, за допомогою яких утворюються й використовуються грошові фонди цільового призначення. Первинне формування основних фондів проводиться за рахунок фінансових ресурсів статутного капіталу, надалі поповнення і відтворення основних фондів здійснюється за рахунок амортизаційного фонду, акціонерного і пайового капіталу, що мобілізується на фінансовому ринку, залучених кредитних ресурсів, а в особливих випадках, спеціально обумовлених рішенням Уряду – бюджетного асигнування та коштів позабюджетних фондів. У складі власних фінансових ресурсів, що використовується для розширеного відтворення основних фондів важливе місце посідає прибуток підприємства.

Формування власних обігових коштів відбувається на момент організації підприємства, коли створюється його статутний фонд. Джерела формування майже такі

самі, що й для основних засобів – акціонерний капітал, пайові внески, стійкі пасиви, бюджетні кошти.

Надалі первинний обсяг власних обігових коштів може змінюватися залежно від обсягу, умов і результатів господарської діяльності на підприємстві.

Сфера **державних фінансів** охоплює сукупність грошових ресурсів, які мобілізовані і зосереджені в руках держави і призначені для забезпечення властивих їй економічних, соціальних і політичних функцій.

За допомогою державних фінансів уряд розподіляє і перерозподіляє значну частину валового внутрішнього продукту, який є головним об'єктом фінансових відносин.

Суб'єктами державних фінансів, з одного боку, є держава, з іншого – населення і суб'єкти господарювання. В Україні державні фінанси як провідна сфера фінансової системи держави опосередковують майже 80% усіх фінансових ресурсів і охоплюють різні фінансові інституції, за допомогою яких держава здійснює свою фінансову діяльність.

Функціонування державних фінансів невіддільне від держави. Їх необхідність зумовлена тим, що за будь-якого типу економічної системи основним призначенням держави є забезпечення фінансовими ресурсами тих потреб, які не можуть бути задоволені через ринковий механізм, тобто через попит і пропозицію, а також особисто кожним громадянином з огляду на відповідні об'єктивні причини. До цих потреб належать: структурна перебудова економіки; захист навколишнього середовища; оборона; правопорядок; проведення фундаментальних наукових досліджень; загальноосвітня підготовка кадрів; соціальне забезпечення і страхування; охорона здоров'я тощо.

Отже, величина державних фінансів визначається функціями і роллю держави в суспільстві. Тому кожна країна має «свої» державні фінанси, що відбивають особливості «своєї» економічної і політичної системи.

В Україні в умовах переходу до ринку, державні фінанси виконують такі основні функції:

- економічну – фінансування регулюючої діяльності держави в економіці (розподіл обмежених виробничих факторів між суспільним та приватним сектором; програмування та прогнозування);
- соціальну – коригування розподілу доходів і майна між різними верствами населення; підтримка високого рівня зайнятості; допомога незахищеним верствам населення;
- оборонну – фінансування силових структур;
- екологічну – надання субсидій економічним суб'єктам для розробки і впровадження у виробництво нових технологій, що знижують шкідливий вплив на навколишнє середовище і природу.

Державні фінанси в сучасних умовах складаються з таких ланок:

1. *Зведений бюджет держави (сукупність усіх бюджетів держави).*
2. *Державний кредит.*
3. *Централізовані і децентралізовані фонди цільового призначення.*
4. *Резервні та страхові фонди держави.*
5. *Фінанси підприємств зі 100% державною формою власності (фінанси державного сектору економіки).*
6. *Місцеві фінанси.*

За рівнем формування і використання державні фінанси поділяються на: загальнодержавні і місцеві.

Загальнодержавні фінансові ресурси формуються в процесі перерозподілу валового суспільного продукту і покликані забезпечувати ті потреби суспільства, які мають загальнонаціональний характер і відображають інтереси держави в цілому. Вони, з одного боку, формують фінансову базу вищих органів державної влади та управління, а з іншого – виступають у їхніх руках інструментом впливу на соціально-економічний розвиток країни. Через загальнодержавні фінанси (а це державний бюджет, загальнодержавні фонди, державні позики, фінанси державного сектору) здійснюється територіальний розподіл валового внутрішнього продукту з метою збалансованого розвитку окремих регіонів. З їхньою допомогою здійснюється також структурна політика, яка покликана забезпечити оптимальний галузевий розвиток країни.

Центральне місце в системі загальнодержавних фінансів належить **державному бюджету**. Він охоплює всі сфери економічної діяльності держави. За своєю сутністю бюджет характеризує фінансове становище держави.

До чинників, що визначають **центральне місце бюджету** як фінансового плану, належать:

- державний бюджет – головне джерело коштів, необхідних для діяльності держави;
- у державному бюджеті концентрується майже 2/3 фінансових ресурсів держави;
- за рахунок державного бюджету фінансуються основні державні витрати: капітальні вкладення, формування державних матеріальних резервів, оборона, управління тощо;
- за допомогою державного бюджету здійснюється балансування інших фінансових планів;
- державний бюджет є основним джерелом фінансування зовнішньоекономічної діяльності держави;
- державний бюджет виступає інструментом фінансового контролю за формуванням і використанням грошових фондів в економіці держави.

За матеріальним змістом бюджет являє собою централізований грошовий фонд держави. Обсяг бюджету характеризує річну суму коштів, що проходять через цей фонд. Він перебуває у постійному русі і практично щоденно до нього надходять кошти і проводиться фінансування видатків.

Склад доходів державного бюджету визначається Бюджетним кодексом України та Законом про державний бюджет на відповідний рік. Починаючи з 2000 року, Державний бюджет поділено на дві складові частини: **загальний фонд і спеціальний фонд**.

До доходів загального фонду належать ті, що призначені для забезпечення фінансовими ресурсами загальних видатків і не спрямовуються на конкретну мету.

Доходи спеціального фонду Державного бюджету призначені лише для фінансування конкретних заходів.

Згідно з новою бюджетною класифікацією України, доходи бюджету складаються з п'яти основних груп.

Перша група – «Податкові надходження» – визначаються як обов'язкові, безповоротні платежі органам державного управління. Вони поділяються таким чином (рис. 16.4):

- а) податки на доходи, податки на прибуток, податки на збільшення ринкової вартості;
- б) податки на власність (за користування майном, володіння ним або його передача, податки на рухоме і нерухоме майно, податки на передачу прав власності);
- в) збори за спеціальне використання природних ресурсів (землі, лісових ресурсів, надра, акваторії тощо);
- г) внутрішні податки на товари та послуги (податки та збори, якими обкладається виробництво, продаж, передача товарів, право займатися певними видами діяльності);
- ґ) податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції (ввізне мито, консульські збори, вивізне мито тощо);
- д) інші податки (штрафи, санкції за податкові порушення і т. д.).
- Друга група – «Неподаткові надходження». Ці надходження включають:
- усі безповоротні надходження крім доходів від продажу капіталів;
 - усі надходження по штрафах і санкціях, крім штрафів за порушення податкового законодавства;
 - усі добровільні невідплатні поточні надходження з недержавних джерел.
- Третя група – «Доходи від операцій з капіталом». Ця група включає:
- надходження від продажу основного капіталу (споруди, обладнання, кораблі, літаки, безгоспне майно, скарби, дорогоцінні метали і каміння);
 - надходження від реалізації державних запасів товарів (стратегічні матеріали, зерно, надзвичайні і стратегічні запаси);
 - надходження від продажу землі і нематеріальних активів;
 - надходження від реалізації матеріальних цінностей державного резерву;
 - надходження коштів від Державного фонду дорогоцінних металів і каміння.
- Четверта група – «Офіційні трансферти» – включає в себе:
- надходження із-за кордону;
 - надходження від секретаріату ООН за участь українського контингенту у миротворчих операціях.
- П'ята група – «Цільові фонди». Група об'єднує:
- платежі до фонду соціального захисту інвалідів;
 - цільові фонди, утворені Верховною радою АРК, органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади;
 - збір на обов'язкове соціальне страхування на випадок безробіття до Фонду загальнообов'язкового державного страхування на випадок безробіття;
 - платежі до Фонду соціального захисту інвалідів;
 - збір за забруднення навколишнього природного середовища до Фонду охорони навколишнього природного середовища;
 - надходження відрахувань та збору на будівництво, реконструкцію, ремонт і утримання автомобільних шляхів загального користування.
- Ця **бюджетна класифікація** може постійно змінюватися, уточнюватися і доповнюватися відповідними законодавчими актами, постановами і указами.
- До основних факторів, що впливають на такі зміни, належать:
- стан економічної кон'юнктури;
 - недосконалість податкового законодавства;
 - розвиток тіньової економіки і криміналізація господарської діяльності;
 - фінансова дисципліна суб'єктів підприємницької діяльності;

- конкурентоспроможність підприємств і їх продукції;
- стійкість національної валюти;
- інфляційні процеси тощо.

Діаграма 16.1. Структура прибутків держбюджету на 2009 рік, %

У 2009 р. уряд нашої країни планує поповнити державний бюджет за рахунок наступних надходжень (діаграма 16.1).

Як ми бачимо, з даних діаграми, найбільші проблеми, швидше за все, виникнуть із зібранням податку на прибуток підприємств. В цьому році він має принести в скарбницю майже стільки ж коштів, скільки й в 2008 р. — 41,9 млрд грн (16% держбюджету). Друге слабке місце прибуткової частини держбюджету — надходження від приватизації в сумі 8,5 млрд грн.

Видатки державного бюджету за економічною ознакою поділяють на поточні і капітальні (витрати розвитку).

Поточні видатки пов'язані з наданням державних коштів юридичним і фізичним особам на їх утримання і покриття поточних

потреб (оплата послуг бюджетних установ, оплата праці працівникам бюджетних установ, виплата відсотків тощо).

Капітальні видатки — це витрати бюджету на фінансування інвестиційної діяльності.

Усі видатки поділяються на декілька великих груп:

- фінансування народного господарства;
- фінансування соціально-культурних заходів;
- фінансування науки;
- фінансування оборони;
- утримання правоохоронних органів, органів державної влади і управління;
- витрати на зовнішню економічну і політичну діяльність;
- утворення резервних фондів;
- витрати на обслуговування державного боргу;
- видатки з цільових державних фондів;
- інші видатки і виплати.

Кожна з названих груп поділяється за відомчою та цільовою ознаками.

За відомчою ознакою можна виділити в кожній групі видатків відповідне міністерство, державний заклад, юридичну особу, які одержують державні асигнування.

За цільовою ознакою видатки поділяються на конкретні види затрат. Така класифікація створює основу для раціонального використання бюджетних коштів, базу для здійснення контролю за використанням державних коштів. Наприклад, заробіт-на плата, канцелярські і господарські витрати, державна дотація, стипендія тощо.

Видатки державного бюджету виконують функції політичного, соціального та економічного регулювання. Зміст бюджетних видатків зумовлений суспільним спо-

собою виробництва, політичним устроєм країни та функціями держави. Вони відіграють вирішальну роль у задоволенні потреб соціально-економічного розвитку країни.

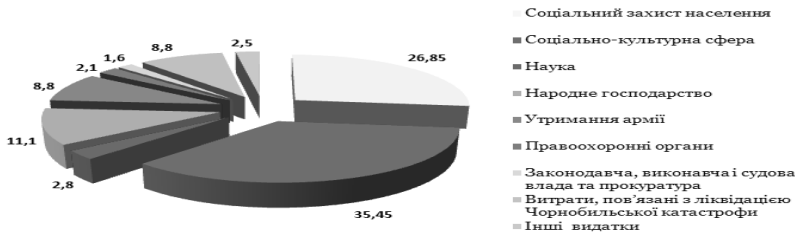
Бюджет України за 2008 р. (діаграма 16.2) був спрямований насамперед на соціальний захист населення.

Таблиця 16.1

Структура видатків бюджету України 2008 р.

Видатки	Сума (млрд грн)	Видатки	Сума (млрд грн)
Соціальний захист населення	64,84	Правоохоронні органи	5,07
Соціально-культурна сфера	85,61	Законодавча, виконавча і судова влада та прокуратура	3,86
Наука	6,76	Витрати, пов'язані з ліквідацією Чорнобильської катастрофи	21,25
Народне господарство	26,81	Інші видатки	6,04
Утримання армії	21,25		
Усього 241,5 млрд грн			

Джерело: [http://www.ac-rada.gov.ua/ Офіційний портал Верховної Ради України]

Діаграма 16.2. Структура видатків бюджету України 2008 р., %

Із діаграми видно, що в Україні основна частина видатків має соціальне призначення (62,3%, із них 26,85% припадає на соціальний захист населення і 35,45% — на соціально-культурну сферу). Досить вагомими є також видатки на розвиток народного господарства, на утримання армії і на ліквідацію наслідків Чорнобильської катастрофи.

Державний бюджет, як фінансовий план, може бути:

- **збалансованим;**
- **дефіцитним;**
- **профіцитним;**

При збалансованому бюджеті його видатки дорівнюють доходам.

При дефіцитному бюджеті видатки перевищують постійні доходи бюджету. Дефіцит не є загрозовим, якщо він знаходиться на рівні 2–3 % внутрішнього національного продукту. В інших випадках він впливає на функціонування грошово-кредитної системи і усієї економіки в цілому.

При профіцитному бюджеті доходи перевищують нормативні видатки бюджету.

Безумовно, що найнегативнішим явищем в економіці і в бюджеті держави, що зумовлює інфляційні процеси, є бюджетний дефіцит. Але в будь-якому випадку за

кожним із них спостерігаються відповідні причини його існування. Основною причиною виникнення бюджетного дефіциту є відставання темпів зростання бюджетних доходів порівняно зі зростанням бюджетних витратків. Конкретні причини такого відставання:

- кризові явища в економіці і непослідовна фінансова політика;
- надмірні витрати на управління і його апарат;
- надмірні витрати на оборону і утримання інших силових структур;
- надмірне зростання соціальних витратків порівняно із темпами зростання ВВП;
- необхідність структурної перебудови економіки і значні державні вкладання в її перебудову;
- надзвичайні непередбачені, техногенні, природні, екологічні ситуації і війна;
- зростання внутрішнього і зовнішнього боргу.

Для фінансування дефіциту бюджету використовуються:

- а) інфляційні джерела (за рахунок запозичень на внутрішніх і зовнішніх фінансових ринках; накопичення заборгованостей);
- б) неінфляційні джерела (секвестр витратків бюджету).

Заходи щодо подолання дефіциту бюджету:

- перехід від всеохоплюючого фінансування до кредитування;
- ліквідація дотацій збитковим підприємствам;
- скорочення витрат на управління і реформування мілітаризованих структур;
- реформування податкової системи з метою зменшення податкового тиску на юридичних і фізичних осіб;
- підвищення ролі місцевих бюджетів.

Наукова і послідовна реалізація заходів, спрямованих на збільшення доходів бюджету, скорочення витратків і регулювання бюджетного дефіциту – основа зміцнення фінансової безпеки та економічної системи.

Важливим інструментом перерозподілу фінансових ресурсів у державі є система державного кредиту. Він являє собою сукупність кредитних відносин, у яких позичальниками, або кредиторами, виступають держава і місцеві органи влади. Вони запозичують засоби на ринку позичкових капіталів шляхом випуску позик через фінансово-кредитні установи. Доходи від внутрішніх позик стали другим, після податків, джерелом фінансування державних витрат.

Особливе місце в системі державних фінансів належить цільовим фондам. Необхідність їхнього створення і функціонування зумовлена потребами в забезпеченні соціальних гарантій населення, у випадку досягнення пенсійного віку, втрати працездатності, годувальника, роботи, виникнення стихійних лих, техногенних катастроф і інших дестабілізуючих факторів.

Фінанси державних підприємств – фінанси підприємств, що знаходяться в державній власності. Одні з них не в змозі забезпечити собі «засоби існування», тому їхні фінанси формуються за рахунок бюджету (знаходяться на бюджетному фінансуванні). Це насамперед підприємства військово-промислового комплексу, державні видавництва, верфі тощо, інші діють рентабельно і самі «заробляють» свої фінанси (пошта, телефон, телеграф і т. п.).

Місцеві фінанси (місцеві бюджети, регіональні фонди, місцеві позики, фінанси муніципального господарства) виступають фінансовою базою місцевих органів вла-

ди та управління. Вони забезпечують регіональні потреби у фінансових ресурсах, їх внутрішньо-територіальний перерозподіл. Основне призначення місцевих фінансів – забезпечення відносної територіальної незалежності й автономії регіональних адміністративних формувань.

Основою державних фінансів є правові акти. Ці акти виконують такі функції:

- а) визначають коло юридичних і фізичних осіб, на яких поширюються дії правової норми;
- б) забезпечують права і обов'язки юридичних і фізичних осіб щодо мобілізації та використання фінансових ресурсів;
- в) є підґрунтям для вжиття відповідних заходів щодо виконання правових норм.

Правові акти і норми, що регулюють фінансові відносини, становлять систему фінансового права, яка ґрунтується на конституції держави.

Сукупність бюджетів окремих адміністративно-територіальних формувань, що ґрунтуються на економічних відносинах і правових нормах, являє собою **бюджетну систему** (рис. 16.3).

Як правило, бюджетні системи підрозділяються на два типи.

В унітарних державах – дворівнева система, що включає державний і місцеві бюджети. У державах з федеративним устроєм бюджетні системи включають три і навіть чотири рівні – федеральний бюджет, бюджети членів федерацій, місцеві бюджети і бюджети земель. Разом з тим, економічна природа і сутність бюджетної системи виявляється не в її структурі, не в кількості бюджетів, а в тому, який рівень фінансової незалежності вони мають при здійсненні покладених на них конституцією держави і законодавством функцій. У той же час рівень фінансової незалежності місцевих органів влади – це характерна ознака рівня розвитку демократичних принципів у державі.

Бюджетна система ґрунтується на принципах:

- єдності бюджетної системи;
- збалансованості і самостійності;
- повноти й обґрунтованості;
- ефективності й субсидарності;
- цільового використання бюджетних засобів;
- справедливості і неупередженості;
- публічності, гласності, відповідальності.

Реалізація цих принципів здійснюється в ході бюджетного процесу.

Бюджетний процес – це організація і порядок складання, розгляду, затвердження і виконання бюджету.

Завдання бюджетного процесу:

1. Максимальне виявлення всіх матеріальних і фінансових резервів з метою досягнення суттєвого прогресу на шляху до збалансованого ринку.
2. Визначення доходів бюджету за окремими податками та іншими платежами, а також загального об'єму відповідно прогнозами та цільовими програмами соціально-економічного розвитку.
3. Установлення видатків бюджету за цільовим призначенням, а також загального об'єму, виходячи із потреб стабільного фінансування усіх заходів загальнодержавного значення, передбачених бюджетом.

4. Узгодження бюджету із загальною програмою фінансової стабілізації, спрямованій на подолання інфляційних тенденцій в економіці і забезпечення стійкості національної грошової одиниці.
5. Скорочення і ліквідація бюджетного дефіциту за рахунок оправданих джерел.
6. Здійснення бюджетного регулювання з метою збалансування бюджетів різних рівнів шляхом перерозподілу джерел доходів держави між ними.
7. Посилення контролю за фінансовою діяльністю.
Бюджетний процес охоплює чотири стадії фінансової діяльності:
 1. Складання проектів бюджетів.
 2. Розгляд та прийняття закону про державний бюджет України, рішень про місцеві бюджети.
 3. Виконання бюджету, в тому числі в разі необхідності внесення змін до закону про державний бюджет України.
 4. Підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету і прийняття рішення щодо нього.

Основою бюджетного процесу є **бюджетне планування**. Процедура бюджетного планування (послідовність заходів та дій зі складанням і розгляду проекту бюджету) визначена бюджетним кодексом України.

Відносини між державою, Автономною Республікою Крим та місцевим самоврядуванням щодо забезпечення відповідних бюджетів фінансовими ресурсами, необхідними для виконання функцій, передбачених Конституцією та іншими Законами України, називаються **міжбюджетними відносинами**.

Міжбюджетні відносини поділяються на вертикальні – між бюджетами різних рівнів і горизонтальні – між бюджетами єдиного рівня.

В Україні діють вертикальні міжбюджетні відносини.

Види бюджетних взаємовідносин:

- регламентовані законодавчими та інструктивними документами;
- договірні – на підставі угоди між відповідними органами влади чи управління.

З метою забезпечення відповідності між повноваженнями та фінансуванням видатків, закріплених за відповідними бюджетами, та бюджетними ресурсами, які повинні забезпечувати виконання цих повноважень, здійснюється регулювання міжбюджетних відносин.

Механізм регулювання ґрунтується на використанні фінансових нормативів бюджетної забезпеченості як певного рівня соціальних послуг у розрахунку на душу населення.

Фінансовий норматив бюджетної забезпеченості розраховується шляхом ділення загального обсягу фінансових ресурсів, що спрямовується на реалізацію бюджетних програм, на кількість споживачів соціальних послуг (кількість мешканців). Отриманий показник коригується коефіцієнтами, що враховують відмінності у вартості надання соціальних послуг залежно від:

- 1) кількості населення та споживачів соціальних послуг;
- 2) соціально-економічних, демографічних, кліматичних та інших особливостей адміністративно-територіальних формувань (одиниць).

Коригувальні коефіцієнти затверджуються Кабінетом Міністрів України. Якщо прогнольні доходи відповідного бюджету будуть недостатніми для фінансування розрахункового обсягу видатків такому бюджету, передбачається надання міжбюджетних трансфертів: дотацій вирівнювання; субвенцій; субсидій; бюджетних позичок тощо.

«**Дотація**» – фінансові ресурси, що виділяються з бюджету вищого рівня нижчому на суму відсутніх прибутків при неможливості скорочення витрат. Дотація не має цільового призначення. «**Субсидія**» – фінансові ресурси, що виділяються з бюджету вищого рівня нижчому на фінансування суворо цільових заходів. Виділяється переважно за бюджетом розвитку, а у випадку невиконання запланованих програм повертається в зворотному напрямі. Послідовна реалізація механізму міжбюджетних відносин забезпечується строгим виконанням бюджетного законодавства і наявністю бюджетних коштів.

16.2. Податки та податкова система

Податки – це економічні відносини, які виникають між державою і юридичними та фізичними особами з приводу примусового відчуження нею частини новоствореної вартості в грошовій формі, її вилучення і перерозподілу для фінансування державних видатків. Вони є вихідною категорією фінансів, економічною базою функціонування держави і найважливішою фінансовою формою регулювання ринкових відносин. Це обов'язковий елемент економічної системи держави незалежно від того, яку модель економічного розвитку вона обирає, які політичні сили перебувають при владі (рис. 16.4).

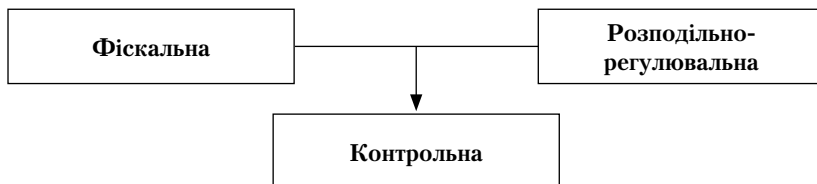
Отже, **податки** – це обов'язкові платежі, які законодавчо встановлюються державою, сплачуються юридичними та фізичними особами в процесі перерозподілу частини вартості валового внутрішнього продукту й акумулюються в централізованих грошових фондах для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.

За сутністю податки виконують дві функції: **фіскальну і розподільчо-регулюючу**. Деякі дослідники виділяють ще й контрольну (схема 16.1).

За допомогою **фіскальної** функції забезпечується формування дохідної частини бюджету. Носії фіскальної суті мають відповідати вимогам постійності, стабільності, рівномірності розподілу фіскального тягаря у територіальному розмірі.

Розподільчо-регулювальна функція полягає в тому, що за допомогою податків відбувається перерозподіл вартості національного доходу між державою та її суб'єктами, і через елементи податку (об'єкт, суб'єкт оподаткування, ставка податку, податкові пільги тощо) держава в змозі регулювати вартісні пропорції такого розподілу. Змінюючи пропорції функціонування ресурсів в економіці, оподаткування суттєво впливає на процес виробництва, нагромадження капіталу, інвестування, платоспроможний попит і пропозицію.

Контрольна функція розкривається в тому, що податки є сигналізатором якісних і кількісних пропорцій, які складаються в соціально-економічному житті суспільства в результаті розподілу і перерозподілу ВВП. Це створює можливості для використання податків як засобів контролю.

Схем 16.1. Функції податків

Суспільне призначення податків виражається в єдності їх функцій.

Оволодіння основами податкової теорії потребує чіткого розуміння податкової термінології, тобто понять, які заведено називати елементами податку. До таких понять належать: об'єкт податку, або податкова база, суб'єкт (платник) податку, джерело сплати податку, одиниця оподаткування, ставка податку, податкова пільга, податкова квота (схема 16.2).

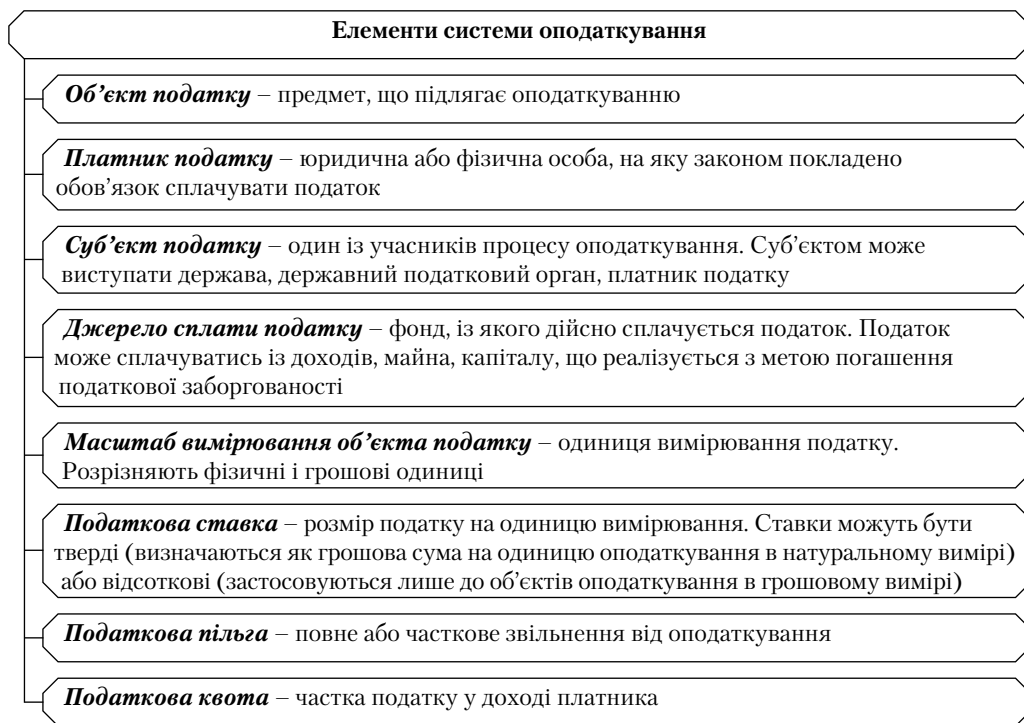

Схема 16.2. Елементи системи оподаткування

Податкова система – це сукупність установлених у країні податків, зборів та інших обов'язкових платежів до бюджету і державних цільових фондів; принципів, форм і методів їх установлення, зміни чи скасування; дій, які забезпечують їхню сплату, контроль і відповідальність за порушення податкового законодавства.

Нині система оподаткування в Україні визначається Законом України «Про систему оподаткування», який був викладений у новій редакції Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про систему оподаткування України» від 18 лютого 1997 р. № 77/97-ВР.

Кожний вид податків має свої специфічні риси й функціональне призначення та займає окреме місце в податковій системі. Роль того чи іншого податку характеризується його належністю до певної групи залежно від чинної класифікації податків. Класифікація дає можливість повніше висвітлити сутність і функції податків, покращити їх роль у податковій політиці держави, напрями й характер впливу на соціально-економічний розвиток суспільства (див.рис.16.4).

16.3. Сутність кредитної системи та її структура

Складною і однією з найважливіших категорій товарно-грошових відносин є кредит і механізм його реалізації – кредитні відносини.

Економічна суть кредиту, його види, форми і принципи кредитування розглядалися в темі «Капітал сфери обігу». В цій темі розглядаються основні умови організації кредитних відносин.

Як справедливо стверджують фінансисти, необхідною умовою ефективно організації кредитних відносин і безперервного процесу розширеного відтворення є функціонування високорозвиненої **кредитної системи** (рис. 16.5).

В економічній літературі кредитна система виражена двояко:

- як сукупність кредитних відносин, які ґрунтуються на визначених формах і методах кредитування.
- як сукупність функціонуючих фінансово-кредитних установ.

Перше визначення, як правило, пов'язане з рухом позичкового капіталу у вигляді різних форм кредиту. Друге означає, що кредитна система за допомогою великої чисельності фінансово-кредитних інститутів акумулює вільні грошові кошти і направляє їх на підприємства, населенню і урядовим структурам. Частіше використовується друге визначення, яке є вужчим, але точніше характеризує організацію кредитних відносин через кредитні установи.

Необхідність кредитної системи зумовлена такими передумовами:

- розвиток товарного виробництва й розширення торгівлі зумовили зростання обсягів грошових потоків, що спричинило необхідність їх технічної організації в межах економіки;
- на певному етапі суспільного розвитку з'являється потреба в управлінні, врівноваженні та розподілі грошових потоків, що потребує формування відповідних інститутів.

Сучасна кредитна система поділяється на два основні блоки:

1-й блок – Банківська система – сукупність різноманітних видів банків та банківських інститутів. Це головна ланка кредитної системи.

2-й блок – Парабанківська (позабанківська) система. Це спеціалізовані небанківські кредитно-фінансові інститути, які останнім часом посідають важливе місце в накопиченні і мобілізації грошового капіталу.

Безумовно, головною ланкою кредитної системи будь-якої країни є **банківська система**.

Банківська система – це законодавчо визначена, чітко структурована і субординована сукупність фінансових посередників, які здійснюють кредитні та фінансові операції на професійній основі й функціонально взаємопов'язані в самостійну економічну структуру.

Банківська система в ринковій економіці виконує три основні функції: трансформаційну, емісійну і стабілізаційну.

Реалізуючи трансформаційну функцію банки мобілізують вільні грошові кошти і передають їх у тимчасове користування іншим суб'єктам кредитних відносин.

Емісійна функція підпорядкована створенню грошей і регулюванню грошового обороту.

Стабілізаційна функція забезпечує стійкість і стабільність банківської діяльності.

Залежно від впорядкованості банків розрізняють **два основних типи** побудови **банківської системи**:

Перший тип – однорівнева.

Другий тип – дворівнева.

Однорівнева банківська система передбачає горизонтальні зв'язки між банками, універсалізацію їх операцій та функцій. Усі банки, що діють у країні, перебувають на одній ієрархічній сходинці, виконують аналогічні функції з кредитно-розрахункового обслуговування клієнтури.

Такий принцип побудови банківської системи характерний для країн з командно-адміністративними методами управління і для економічно слабorozвинутих країн.

Дворівнева банківська система характерна для країн з ринковою економікою.

Основні принципи (умови) формування дворівневої банківської системи:

- недопустимість втручання в банківську діяльність третіх осіб;
- можливість вибору обслуговуючого банку клієнтом;
- доступність інформації про діяльність банків;
- рівноправність, свобода в раціональній діяльності;
- розвиток конкуренції в банківській діяльності;
- можливість самостійно налагоджувати і розвивати зовнішньоекономічні зв'язки.

Згідно з положенням Закону України «Про банки і банківську діяльність», банківська система України є дворівневою.

Верхній (перший) рівень посідає емісійний (центральний) банк, з його організаційною структурою.

Нижній (другий) рівень – неемісійні, базові, ділові банки, клієнтами яких є суб'єкти господарювання, організації, установи, населення.

Основним координатором діяльності усіх кредитних інститутів, найважливішим провідником кредитно-грошової політики держави виступає центральний банк. В Україні це Національний банк, діяльність якого регулюється законом «Про Національний банк України» від 20 травня 1999 року.

Національний банк – економічно самостійний орган, що здійснює видатки за рахунок власних доходів у межах затвердженого кошторису, а в окремих випадках – і за рахунок Державного бюджету. Національний банк не відповідає за зобов'язання органів державної влади та інших банків, а органи державної влади та інші банки не відповідають за зобов'язання Національного банку (рис. 16.6).

Національний банк:

- визначає та проводить грошово-кредитну політику;
- монопольно здійснює емісію національної валюти та організовує її обіг;
- забезпечує стабільність грошової одиниці України;
- виступає кредитором останньої інстанції для банків і організовує систему рефінансування;
- встановлює для банків правила проведення банківських операцій, бухгалтерського обліку і звітності, захисту інформації, коштів і майна;
- визначає систему, порядок і форми платежів;
- здійснює банківське регулювання та нагляд;
- здійснює валютне регулювання, визначає порядок здійснення операцій в іноземній валюті тощо;

- здійснює накопичення і збереження золотовалютних резервів та операції з банківськими металами;
- організовує інкасацію та перевезення банкнот, монет, інших цінностей, видає ліцензії на право інкасації;
- представляє інтереси України в центральних банках інших держав, міжнародних банках та інших кредитних установах.

Банки другого рівня представлені неемісійними банками: державними, акціонерними, кооперативними, товариствами з обмеженою відповідальністю.

Засновниками та учасниками банків другого рівня можуть виступати юридичні та фізичні особи. В основі функціонування неемісійних банків лежить комерційна діяльність, тому в літературі їх називають *комерційними банками*.

Комерційні банки класифікують за різними ознаками. Так, за складом операцій, які банки виконують, їх поділяють на спеціалізовані та універсальні. *Спеціалізовані банки* виконують окремі види банківських операцій (які обов'язково включають основні операції банків (залучення депозитів, надання кредитів та розрахункові операції)). *Універсальні банки* виконують практично всі банківські операції, не спеціалізуючись на окремих їхніх видах.

Залежно від сфери впливу банку, від того де розміщені клієнти, яких він обслуговує, банк може називатися місцевим, регіональним, міжрегіональним або транснаціональним. За структурною побудовою розрізняють банки без філій, банки з філіями та банківські холдингові компанії.

За типом діяльності банки можуть бути розподілені на роздрібні та оптові. Роздрібні банки обслуговують клієнтів різних категорій, а оптові займаються обслуговуванням інших банків. Основні функції комерційних банків:

- надання кредитів та забезпечення потреб у ліквідності інших суб'єктів ринку;
- обслуговування комерційних угод та управління системою платежів;
- трансформація ризиків, термінів та капіталів.

На початок 1995 р. в Україні зареєстровано 228 банків. Більшість із них мали капітал, який дорівнював вартості середньої 3-кімнатної квартири в місті Києві. В той самий час були й такі, які мали досить вагомий капітал і розгалужену мережу.

Банки другого рівня також є важливою ланкою в механізмі монетарного регулювання економіки. Нагляд за комерційними банками і регулювання їхньої діяльності здійснює Національний банк України.

Основна мета такої уваги регулятора: забезпечення стійкості і запобігання банкрутству банків, обмеження концентрації капіталу в руках окремих банків з метою обмеження монопольного контролю над грошовим ринком.

Для кожного комерційного банку обов'язковими економічними нормативами, які встановлює НБУ, є:

- мінімальний розмір статутного капіталу;
- платоспроможність банку;
- показники ліквідності балансу;
- максимальний розмір ризику на одного позичальника;
- розмір обов'язкових резервів, які розміщуються в НБУ.

Останніми роками на ринках позикових капіталів високорозвинутих країн світу важливу роль стали відігравати **небанківські (парабанківські) фінансово-кредитні інститути**. Це установи, діяльність яких орієнтується на обслуговування певної клі-

ентури (нерідко на пільгових умовах) або поширюється на такі сфери кредитування, які є ризикованими для приватних банків (мале підприємство, фермерське господарство тощо).

До таких установ належать:

1. **Інвестиційні компанії**, фонди (випускають і продають власні цінні папери, в основному дрібним індивідуальним інвесторам, а на отримані кошти купують цінні папери підприємств і банків, забезпечуючи своїм акціонерам дохід у вигляді дивідендів за акціями інвестиційних компаній).
2. **Лізингові компанії** [купують предмети довготривалого кредитування (машини, обладнання, транспортні засоби тощо) і надають їх у довгострокову оренду (на 5 років і більше) фірмі-орендарю, яка поступового сплачує лізинговій компанії вартість взятого в оренду майна].
3. **Факторингові компанії** (купують дебіторську заборгованість клієнта, пов'язану з постачанням товарів або з наданням послуг).
4. **Страхові компанії** (утворюються для відшкодування можливих збитків від результатів стихійного лиха, інших несприятливих умов; страхові компанії досі мають значні та стійкі грошові ресурси, які вони вкладають у довгострокові цінні папери з фіксованими строками – (в облігації промислових компаній).
5. **Пенсійні фонди (недержавні)** (утворюються для забезпечення населення коштами в період після виходу на пенсію – виплати пенсій; мають досить значні суми грошових коштів, які вкладають в акції та облігації різних підприємств).
6. **Фінансові компанії** (спеціалізуються на кредитуванні, продажу споживчих товарів та виплат, а також надають комерційні кредити).
7. **Ломбарди** (надають кредити під заставу рухомого майна, як правило, короткострокові – до трьох місяців – кредити на споживчі цілі).
8. **Інші (трастові, брокерські та інші компанії, кредитні товариства, а також взаємні та інші фонди тощо; виконують допоміжну роль у кредитному механізмі, пов'язуючи різноманітні сектори позикових капіталів у єдину систему).**

Отже, за станом на 1 січня 2009 р. в Україні в основному завершено організаційний процес формування цілісної кредитної системи, яка має великі можливості впливу на трансформаційні процеси в економіці.

СУТНІСТЬ ФІНАНСІВ

Фінанси – це система економічних відносин, які складаються в суспільстві між суб'єктами господарювання з приводу створення, формування та використання грошових коштів на основі розподілу та перерозподілу ВВП

Рис. 16.1. Сутність фінансів

ФІНАНСОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ

Це сукупність різних ланок і фінансових відносин у процесі яких утворюються і використовуються фонди грошових засобів

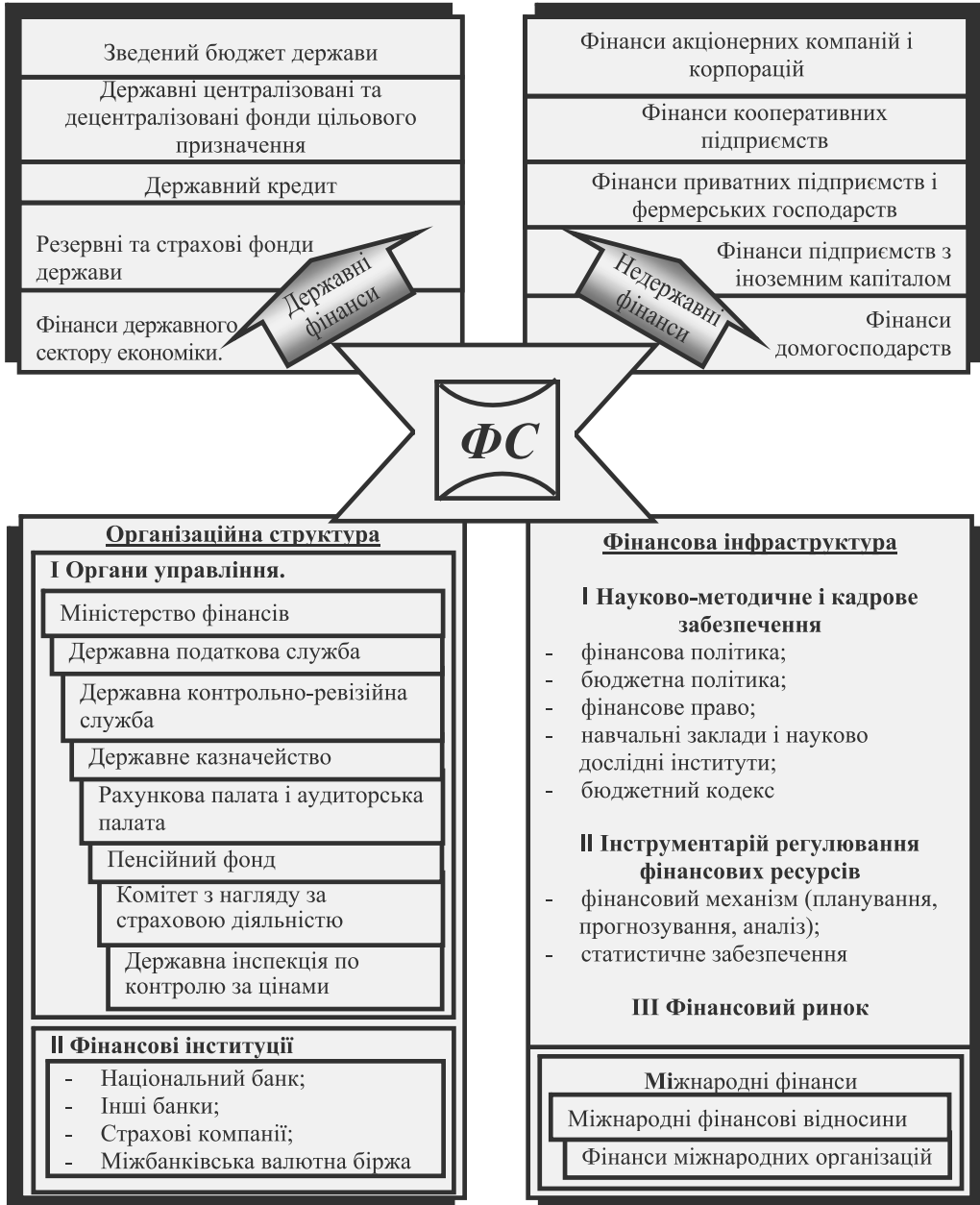

Рис. 16.2. Фінансова система України

БЮДЖЕТНА СИСТЕМА

Бюджетна система України – сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіального устрою і врегульована нормами права

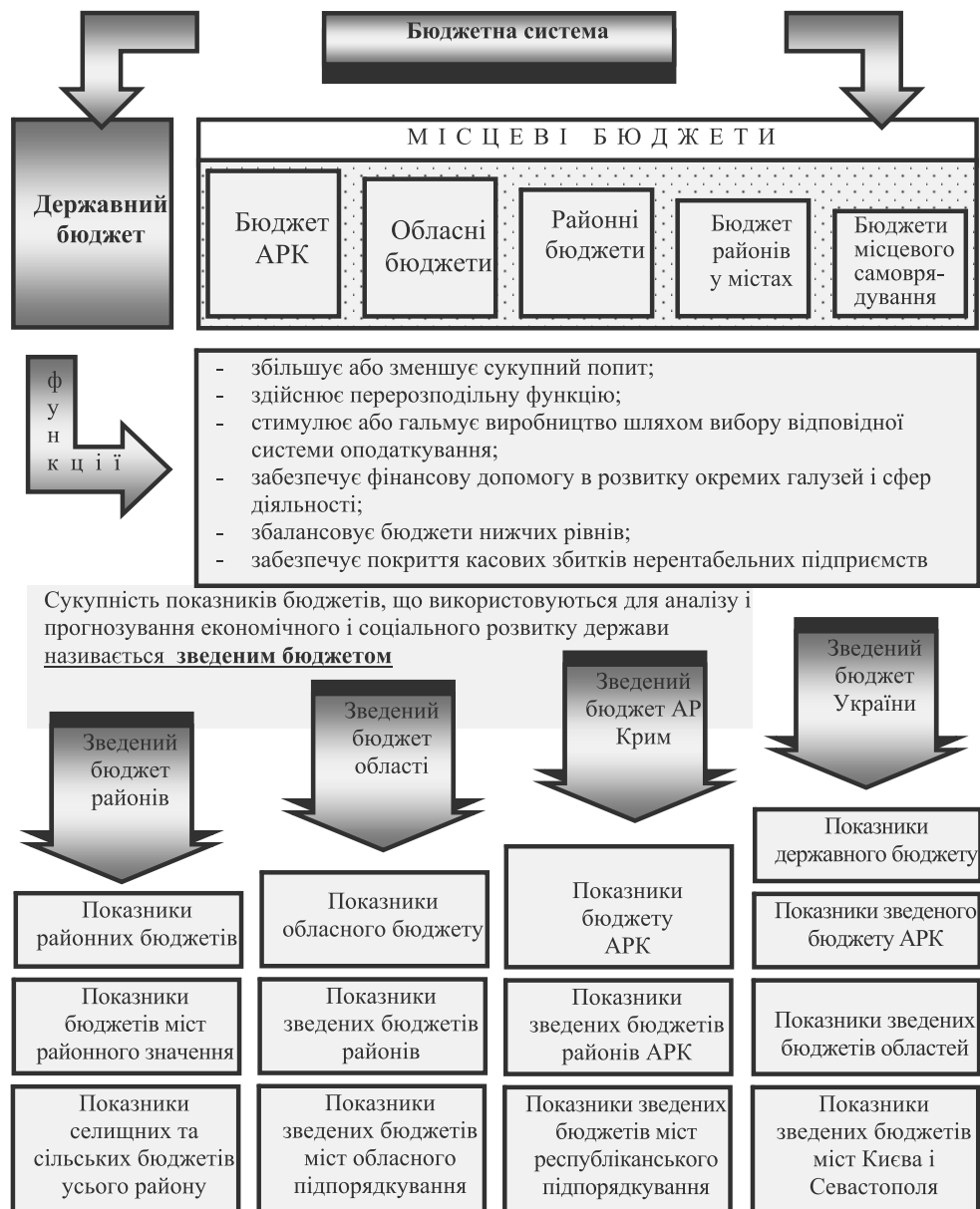

Рис. 16.3. Бюджетна система

КЛАСИФІКАЦІЯ ПОДАТКІВ ТА ЇХ ВИДИ

«Люди, об'єднавшись у суспільство і вручивши уряду владу верховну, вручили йому разом з нею й право вимагати податки...»

М. Тургенев

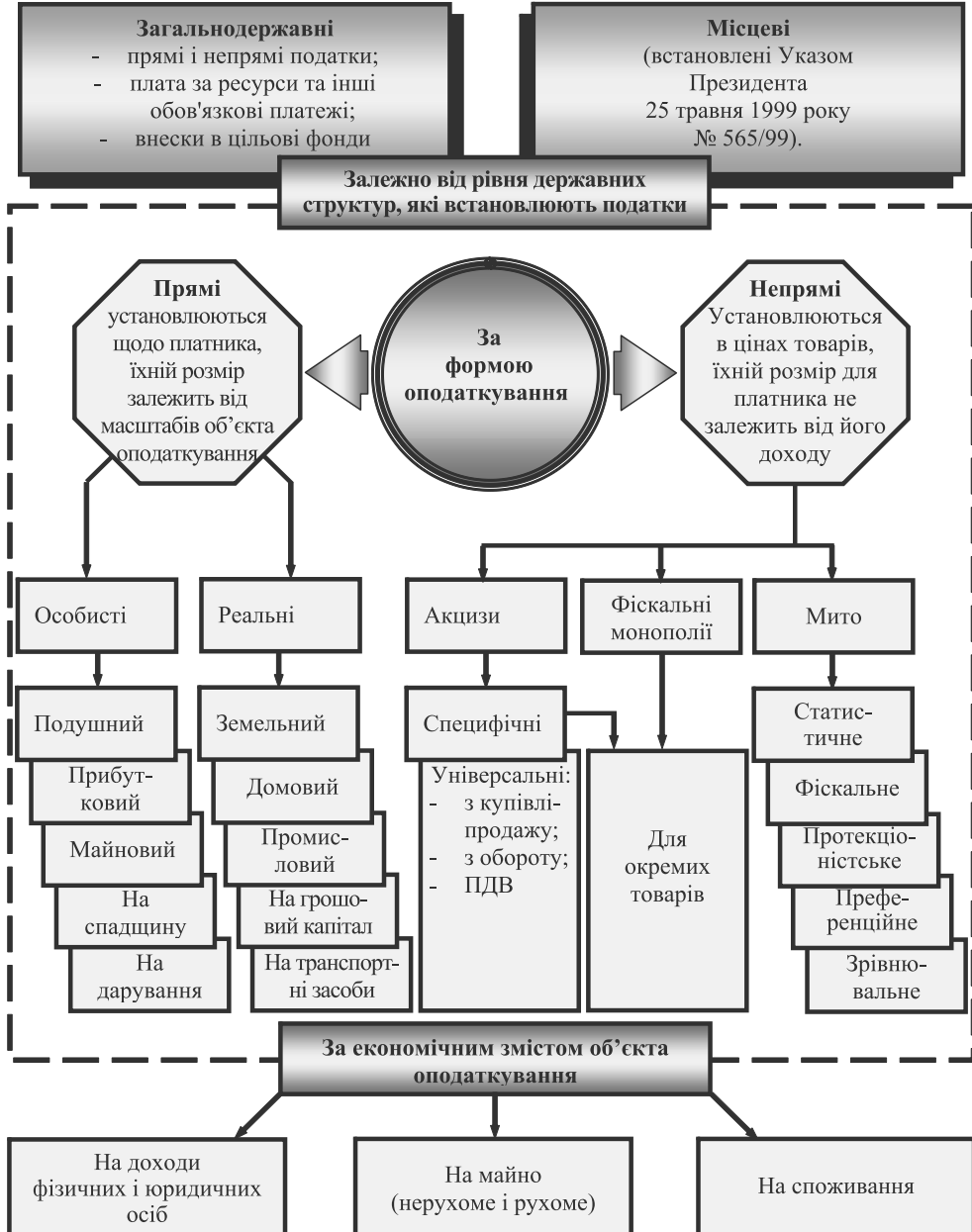

Рис. 16.4. Класифікація податків та їх види

КРЕДИТНА СИСТЕМА УКРАЇНИ

Кредитна система – сукупність кредитних відносин та інститутів, які організують ці відносини, що складаються з приводу мобілізації і розміщення коштів

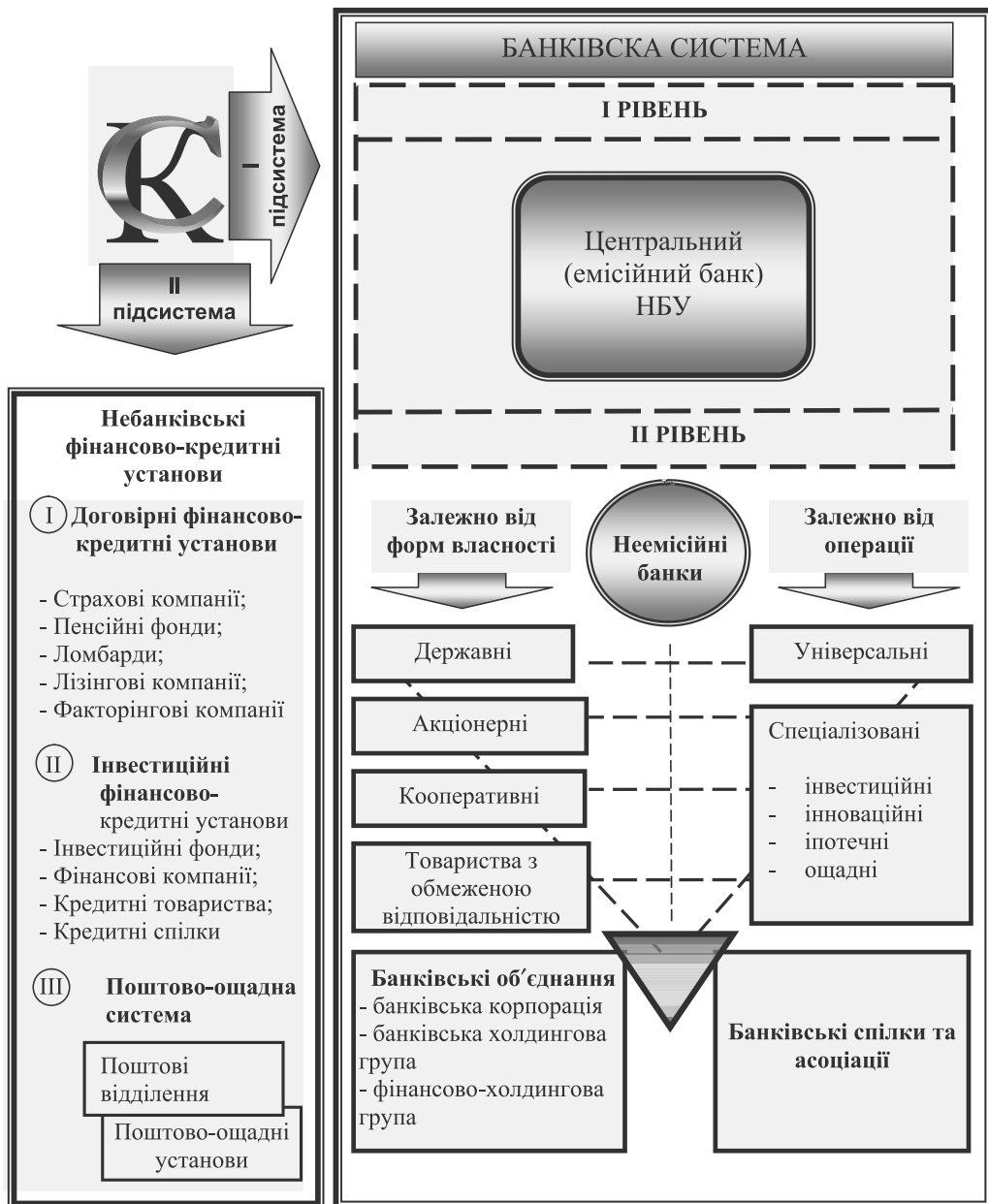

Рис. 16.5. Кредитна система України

НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ

«НБ є центральним банком України, особливим центральним органом державного управління, юридичний статус, завдання, функції, повноваження і принципи організації якого визначаються Конституцією України, цим Законом та іншими законами України».
Закон України «Про Національний банк України»

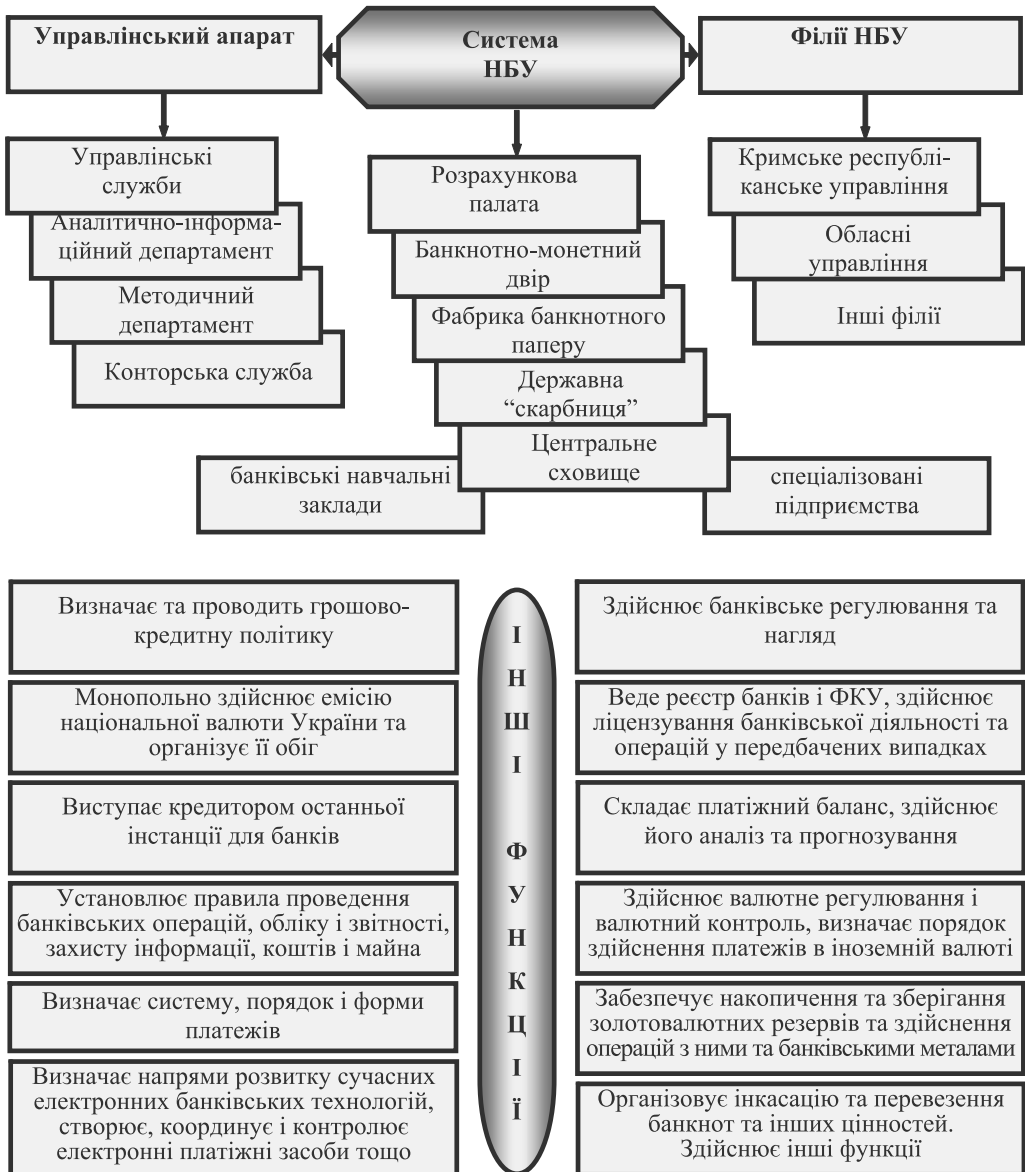

Рис. 16.6. Національний банк України (структура та функції)

ПРАКТИКУМ

Основні терміни і поняття

Фінанси	Бюджетна система
Фінансова система	Бюджетний процес
Фінансова інфраструктура	Поточні витрати
Організаційна структура фінансів	Капітальні витрати
Фінансові ресурси	Дотація
Фінанси державних підприємств	Субсидія
Фінанси підприємств	Класифікація податків
Місцеві фінанси	Види податків
Державні фінанси	Кредитна система
Бюджет	Банківська система
Зведений бюджет	Національний банк
Міжбюджетні відносини	Функції НБУ

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення «фінанси» і розкрийте необхідну об'єктивну необхідність їхнього виникнення.
2. Охарактеризуйте спільні та відмінні риси категорій «фінанси» і «гроші».
3. Розкрийте основні структурні елементи фінансової системи.
4. Порівняйте сутність «загально-державних фінансів» та «місцевих фінансів».
5. Дайте визначення державного бюджету і розкрийте його функції.
6. Бюджет як економічна та юридична категорія.
7. За допомогою чого (податків, позик чи грошової емісії) держава залучає кошти для вирішення економічних завдань?
8. Що таке бюджетний дефіцит, яких форм він набуває?
9. Назвіть основні витратні статті державного бюджету.
10. Кредитні гроші та їхня характеристика.
11. Дайте визначення податків та охарактеризуйте їхні основні види.
12. Фіскальна політика держави та її мета.
13. Витратні статті державного бюджету та їхня класифікація.
14. Що таке кредитна система і які елементи вона має?
15. Яке відношення має банківська система до кредитної системи?
16. Які ви знаєте моделі фінансово-кредитної політики?
17. Розкрийте основні функції НБУ.

Теми рефератів

1. Державний бюджет – центральна ланка фінансової системи.
2. Податки і податкова система в Україні на сучасному етапі.
3. Банківська система України і її роль в розвитку економіки.

ТЕМА 17. СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО ТА ЙОГО РОЗВИТОК

17.1. Суть та структура світового господарства.

17.2. Форми економічних відносин у системі світового ринкового господарства.

17.1. Суть та структура світового господарства

У кінці XX – на початку XXI ст. на нових основах створюється світовий міжнародний ринок. Перші «цеглинки» у фундамент споруди нової людської культури були закладені більш як 2 млн років тому коли люди стали створювати примітивні засоби виробництва. Вони жили у відокремлених одна від одної родинних общинах і всі економічні процеси здійснювалися в межах однієї господарської одиниці. Основи ширшого економічного спілкування між людьми були закладені приблизно 10 тис. років тому, коли зародився обмін товарами.

Після виникнення міжнародного поділу праці, спеціалізації і кооперації виробництва стали більш тісними і розповсюдженими господарські взаємозв'язки, які охоплювали не тільки окремі території і регіони, а й держави, які знаходилися за тисячі кілометрів одна від одної.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в період зародження монополістичного капіталізму виникло й **світове господарство**. В основі наднаціональної економічної «системи» лежали об'єктивні причини. З розвитком великих акціонерних капіталів їм стало тісно в рамках внутрішнього ринку. В погоні за новими прибутками акціонерний капітал спрямовував свої зусилля в економіку інших держав. Посилене вивезення капіталу і розширений міжнародний обмін привели до інтернаціоналізації економічних відносин, з'явилися економічні монополії та їх різновиди. Вони поділили між собою світові ринку збуту товарів, джерела сировини і райони вкладання капіталів. Це було досягнуто виключно економічними шляхами: за допомогою міждержавних угод, шляхом оренди, концесій та інших напрямів взаємовигідного співробітництва. Такий поділ світового економічного простору розширив для великих капіталів можливість отримувати монопольний прибуток на території все більшої чисельності країн світу.

Але розвиток економічних відносин на цьому не зупинився. На зміну економічному поділу світового ринку приходить політико-адміністративне панування розвинутих держав над малорозвинутими країнами світу, в результаті чого великий капітал метрополій мав необмежену можливість господарювати на їхніх просторах і контролювати рівень їхнього розвитку. Так виникла світова капіталістична економіка.

Сучасний стан розвитку міжнародних відносин значно розширив економічне співробітництво держав. У ньому беруть участь не тільки країни з різним рівнем економічного розвитку, а й з різною належністю до певних соціальних, політичних систем і релігійних організацій.

Незважаючи на перелічені відмінності, всі держави залежать одна від одної. На сучасному етапі розвитку людської цивілізації ізоляція країни від світових процесів неможлива. Тому кожна з них намагається знайти своє місце на світовому ринку, використовуючи те, чим вона багата і в чому її доцільність міжнародного поділу праці. Проблеми встановлення ефективних зовнішньоекономічних зв'язків України увійшли в історіографію економічної літератури під назвою «теорія порівняльних переваг». Розробив її шотландський економіст Давид Рікардо. Сутність «теорії порів-

няльних переваг» у тому, що в рамках міжнародного поділу праці і світової торгівлі кожній державі вигідніше виробляти і експортувати ті товари, при виготовленні яких продуктивність праці найбільша або менше всього поступається в продуктивності праці на аналогічних підприємствах інших держав. Таким чином:

- 1) теорія порівняльних переваг – суспільно визнана класична основа для пояснення причин і напрямків міжнародної торгівлі;
- 2) принцип порівняльних переваг справедливий не тільки для одиниць двох різних товарів і послуг, а й для будь-якої їх чисельності;
- 3) ця теорія змушує кожну державу шукати таку спеціалізацію економіки, яка давала б можливість найбільш раціонально використовувати свої ресурси;
- 4) теорія порівняльних переваг надає рецепт економічного розвитку: експортувати слід ті товари, за які за кордоном можна виміняти більше товарів інших видів, ніж на вітчизняному ринку, а імпортувати ті, за які на національному ринку можна отримати більше товарів інших видів, ніж потрібно віддати за них на ринках інших держав.

Незважаючи на трохи спрощений підхід, теорія переваг правильно відбивала основні принципи розвитку, міжнародного поділу праці і стала в сучасних умовах вихідною моделлю для розробки розгорнутих варіантів міжнародних відносин, теорій світового господарства і закономірностей його розвитку (рис. 17.1; 17.2; 17.3).

17.2. Форми економічних відносин у системі світового ринкового господарства

Основними формами економічних відносин у системі світового ринкового господарства є: а) світова торгівля; б) міжнародна міграція капіталу; в) міграція трудових ресурсів; г) міжнародна валютна система; д) обмін у галузі науки і техніки тощо (рис. 17.3).

Світова торгівля – історично перша і найрозвинутіша форма економічних відносин країн, що виникає на ґрунті поділу праці. Вона являє собою не що інше, як переміщення товарів та послуг з однієї країни світу в іншу. Економічною основою торгівлі є: а) нерівномірність розподілу і використання різних технологій або комбінацій ресурсів для виробництва різних товарів. Метою світової торгівлі є досягнення більш ефективного розміщення ресурсів і більш високого рівня матеріального добробуту суспільства. Світова торгівля складається з двох елементів: експорту та імпорту.

Експорт – це вивезення товарів, вироблених у даній державі.

Імпорт – це ввезення в країну товарів іноземного виробництва. Сума експорту і імпорту кожної держави називається **зовнішньоторговельним оборотом**.

Співвідношення коштів, отриманих протягом року за експорт, і коштів, сплачених за імпорт товарів і послуг, називається **торговельним балансом**. Структурно він складається з двох частин: надходжень і платежів. Їхнє зіставлення утворює **експортно-імпортне сальдо**.

Якщо країна експортує товарів більше, ніж імпортує, вона має активне (позитивне) сальдо торговельного балансу. Якщо країна ввозить більше товарів, ніж вивозить своїх, то її торговельний баланс є дефіцитним і вона має від'ємне сальдо. Дефіцит або актив торговельного балансу відображає конкурентоспроможність товарів даної країни на міжнародних ринках, слабкість або силу її економіки.

Виникає питання: погано це чи добре, коли виникає зовнішньоторговельний дефіцит? *З одного боку*, це небажане явище, оскільки виявляє недостатню конкурентоспроможність товарів країни на світовому ринку. *З другого боку*, для споживачів торговельний дефіцит не є несприятливим явищем, адже в країні з'являється більше імпортних товарів, часто кращої якості і дешевших, ніж вітчизняні.

Коли *торговельний дефіцит* стає небажаним, держава вдається до певних протидіючих заходів: підвищення тарифів (митної плати), імпортних квот, ліцензій. Новою формою торговельних бар'єрів є добровільні експортні обмеження своєї продукції в певній країні з метою уникнути занадто жорстких торговельних бар'єрів.

Якщо окрема країна в своїй зовнішньоторговельній політиці застосовує торговельні бар'єри, то такі заходи називають протекціоністськими. **Протекціонізм** – економічна політика держави, спрямована на захист вітчизняних виробників товарів від конкуренції з боку іноземних фірм.

Важливою складовою економічних відносин є міжнародна міграція (вивезення) капіталу. Вивезення капіталу – це переміщення його з однієї країни в іншу в пошуках сфер більш прибуткового використання. Основними причинами міграції капіталу є: а) перенакопичення капіталу в країні, звідки він вивозиться; б) розбіжність попиту і пропозиції на капітал в різних ланках народного господарства; в) наявність у країнах-імпортерах капіталу більш дешевої сировини і робочої сили. Основними формами вивезення капіталу є підприємницька і позичкова.

Підприємницька форма може виступати у вигляді прямих і портфельних інвестицій. **Інвестиції** – це ті вкладення, які утворюються шляхом придбання акцій іноземних підприємств, які не забезпечують права власності або контролю над ними.

Прямі інвестиції забезпечують експортеру капіталу контроль за роботою підприємства, в яке вкладено капітал. За визначенням МВФ, до прямих інвестицій належать лише ті, які становлять не менше ніж 25% акціонерного капіталу компанії.

Портфельні інвестиції формально не пов'язані з прямим контролем над зарубіжними підприємствами і реалізуються найчастіше шляхом купівлі цінних паперів іноземних підприємств або держави.

Позичковий капітал – це грошовий капітал, який надається в позику державі за плату у вигляді позичкового відсотка. Міжнародні позички виступають у формі банківських займів і комерційних кредитів.

Міжнародна міграція робочої сили – переміщення працездатного населення з однієї країни в іншу в пошуках роботи і кращих умов існування. Одна з причин міграції – національні розбіжності в заробітній платі. Вигоди, які отримують підприємці від використання іноземних працівників: а) їм виплачують нижчу заробітну плату, ніж місцевому населенню; б) вони виконують важчу, небезпечнішу і бруднішу роботу; в) у них робочий день довший, ніж установлений законодавством даної країни; г) вони не мають надійного соціального захисту; д) у випадку безробіття вони звільняються в першу чергу.

Міграція робочої сили здійснюється в таких формах:

- організований набір необхідних працівників зацікавленою країною за згодою тієї країни, з якої вони від'їжджають;
- кадрова допомога однієї країни іншій;

- спонтанне переміщення людей, зумовлене соціально-економічними або сімейними причинами;
- обмін фахівцями.

У сучасних умовах швидкими темпами зростають міжнародні науково-технічні зв'язки, міжнародний обмін науково-технічною інформацією. Велику кількість проблем можна з успіхом вирішити тільки при концентрації зусиль значної кількості країн світу (наприклад, пошукових джерел електроенергії, освоєння космічного простору тощо). Сьогодні на передових напрямках науково-технічного прогресу широко використовується ризиковий (венчурний) капітал або малий дослідницький бізнес. Він виникає головним чином для розроблення найменш досліджених проблем науки і техніки. Це регіональні системи вільного підприємництва, які основані на зрощуванні різних фондів, банків, компаній, університетів, НДІ, державних і муніципальних органів у єдиний механізм.

Частина суверенної території, яка має вільний режим для вкладення іноземного капіталу, називається вільною економічною зоною (рис. 17.4).

Основою міждержавних економічних відносин і похідними від інших є **міжнародні валютно-кредитні відносини**, сукупність валютно-грошових і розрахунково-кредитних зв'язків. За їхньою допомогою здійснюються розрахункові операції у світовій економіці. Інструментом цих відносин є міжнародна валютна система, яка обслуговує взаємний обмін результатами економічної діяльності різних країн. Міжнародна валютна система пройшла тривалу еволюцію. Протягом ХХ ст. вона існувала в таких системах: золотого стандарту, золотодоларового (золотовалютного) стандарту, системи плаваючих регульованих курсів (рис. 17.5).

Сучасна міжнародна валютна система започаткована в 1976 р. на нараді представників країн – членів міжнародного валютного фонду у Кінгстоні (Ямайка). Вона побудована на принципі поєднання довготермінової гнучкості валютних курсів і короткотермінової стабільності. Одночасно було запроваджено стандарт СДР (спеціальні права запозичення), який став основою валютних паритетів. СДР розглядалися як альтернатива долара в ролі світових грошей і випускалися міжнародним валютним фондом. Це безготівкові гроші у вигляді запису на спеціальних рахунках країни у МВФ. СДР використовувалися для регулювання сальдо платіжних балансів; міжнародних платежів, придбання вільно конвертованої валюти.

Іншим проявом міжнародних штучних грошей стали ЕКЮ (European Current Unit) – валюта Європейського співтовариства.

Новим етапом у функціонуванні сучасної валютної системи стало впровадження нової міжнародної валюти – **ЄВРО**.

Таким чином, у розвитку світової валютної системи спостерігається дуже важлива тенденція – поступове перетворення колективних валют на головний резервний засіб.

Ключовою проблемою зовнішньоекономічної діяльності і розрахунково-кредитних зв'язків є **валютний курс**, тобто ціна грошової одиниці однієї країни, виражена у валюті іншої країни або у міжнародних розрахункових одиницях. Валютний курс показує, скільки грошових одиниць іншої країни можна купити за одну грошову одиницю конкретної країни.

Фіксування курсу національної грошової одиниці в іноземній називається **валютним котируванням**.

При цьому курс національної грошової одиниці може бути встановлений у формі як прямого котирування (1, 10, 100 од. іноземної валюти = x од. національної валюти), так і зворотного котирування (1, 10, 100 одиниць національної валюти = x од. іноземної валюти). У більшості високорозвинутих країн світу використовується пряме котирування. Котирування здійснюється тільки стосовно п'яти валют, найчастіше до долара США.

Для професійних учасників валютних ринків таке поняття, як «валютний курс», не існує. Воно розпадається на курс покупця і курс продавця.

Курс покупця – це курс, за яким банк-резидент купує іноземну валюту за національну, а *курс продавця* – курс, за яким він продає іноземну валюту за національну.

Різниця між курсом продавця і курсом покупця називається *маржею*. Вона покриває витрати і формує прибуток банку за валютними операціями.

Для обміну валют може використовуватися **крос-курс**, коли дві валюти порівнюються з третьою, потім через неї одна з одною. Припустимо, 1,6790 фунт стер. = 1 дол. США, 1,4940 швейц. франків = 1\$. Тоді крос-курс *ФС* до швейцарського франка дорівнює $1,4940 : 1,6790 = 0,8839$.

Вартісною основою валютного курсу є купівельна спроможність валют, що відображає середні національні рівні цін на товари, послуги та інвестиції. Валютний курс формується під впливом співвідношення попиту та пропозиції валюти, які визначаються багатьма чинниками. Основні з них:

- конкурентоспроможність товарів на світових ринках;
- темпи інфляції;
- стан і розвиток платіжного балансу країни;
- стан національного фінансового ринку;
- ступінь використання валюти в міжнародних розрахунках;
- національне та міжнародне регулювання валютних ресурсів;
- валютні обмеження тощо.

Валютні курси класифікуються на фіксовані, плаваючі та змішані.

Стабільність валютних курсів передбачає збалансовані зовнішньоекономічні відносини і, навпаки, нестабільні валютні курси негативно впливають на розвиток цих відносин.

Саме тому режим валютних курсів і валютних паритетів є об'єктом національного та міждержавного регулювання.

Основні методи регулювання валютних курсів:

- валютна інтервенція (втручання держави в операції на валютному ринку з метою впливу на курс національної валюти. Формами такого втручання є ревальвація і девальвація);
- дисконтна політика – вона полягає у регулюванні облікового відсотка;
- валютні обмеження.

У системі валютного регулювання важливе місце відводиться комплексу заходів із забезпечення конвертованості валюти.

Одним із найсуттєвіших елементів міжнародних валютних відносин є світовий валютний ринок.

Валютний ринок – це: 1) підсистема валютних відносин у процесі операцій купівлі-продажу іноземних валют і платіжних документів в іноземних валютах; 2)

інституціональний механізм (сукупність установ і організацій — банки, валютні біржі, інші фінансові інститути), що забезпечують функціонування валютних ринкових механізмів.

Валютний ринок як економічна категорія — це система стійких економічних та організаційних відносин, пов'язаних з операціями купівлі-продажу іноземних валют та платіжних документів в іноземних валютах. На валютному ринку здійснюється широке коло операцій щодо зовнішньоторговельних розрахунків, туризму, міграції капіталів, робочої сили тощо, які передбачають використання іноземної валюти покупцями, продавцями, посередниками, банківськими установами та фірмами. Існує чотири групи суб'єктів валютного ринку:

- державні установи, основне місце серед яких займають центральні банки та казначейства окремих країн;
- юридичні та фізичні особи, зайняті у різноманітних сферах зовнішньоекономічної діяльності;
- комерційні банківські установи, які забезпечують валютне обслуговування зовнішніх зв'язків, особливо брокерські контори;
- валютні біржі та валютні відділи товарних та фондових бірж.

Основні суб'єкти валютного ринку — великі транснаціональні банки, що мають розгалужену мережу філій і широко використовують в операціях сучасні засоби зв'язку, комп'ютерну техніку.

Банки та інші учасники валютного ринку пов'язані між собою у режимі реального часу за допомогою телефонних, телексних і комп'ютерних засобів зв'язку. За допомогою мережі кореспондентських рахунків банки здійснюють переказ платежів від імпортера до експортера, а сучасні електронні і телекомунікаційні можливості дають змогу переказувати гроші в будь-яку точку планети за лічені хвилини. Територіально валютні ринки, як правило, прив'язані до великих банківських і валютно-біржових центрів, оскільки в ряді країн поряд із міжбанківською торгівлею валютою існують і спеціальні валютні біржі, а встановлений на них курс називається офіційним валютним курсом.

На сьогодні сформувалися такі найбільші **регіональні валютні ринки**:

- Європейський (з центрами в Лондоні, Франкфурті-на-Майні, Парижі, Цюриху);
- Американський (з центрами в Нью-Йорку, Чикаго, Лос-Анджелесі, Монреалі);
- Азіатський (з центрами в Токіо, Гонконгу, Сінгапурі, Бахреїні).

Денний оборот на трьох найбільших валютних ринках світу (Лондон, Нью-Йорк, Токіо) становить на сьогодні понад 4500 млрд дол. США. Річний обсяг на світових валютних ринках сягає 250 трлн дол. США.

Специфічним міжнародним ринком валют країн Західної Європи є ринок євровалют, де операції здійснюються у валютах цих країн, а сам ринок євровалют є одним із секторів євrorинку. Суб'єктами ринку євровалют виступають великі та середні банки країн Західної Європи та США і деякі транснаціональні корпорації цих регіонів. Поглиблення інтеграційних процесів у Західній Європі, посилення ролі транснаціональних корпорацій, значне зростання потреб у міжнародній валюті та введення взаємної конвертованості національних валют — усі ці фактори стали об'єктивною причиною і безпосереднім стимулом виникнення і розвитку ринку євровалют. Цим самим було створено умови для масштабних і стійких валютно-фінансових зв'язків цієї групи країн.

Євровалютний ринок — це автономний і незалежний оптовий ринок, де оперують, як правило, великими сумами. Він майже не піддається регулюванню, не підкоряється національному законодавству, майже не оподатковується. Євровалюти є джерелом дешевого кредиту для позичальника і високого прибутку для позикодавця.

Від самого початку свого виникнення (кінець 80-х років) ринок євровалют розвивається переважно як ринок євродоларів. *Європейські долари* — це тимчасово вільні грошові кошти в доларах США, які розміщені організаціями і приватними особами різних країн у європейських банках і використовуються останніми для кредитних операцій. Додаток «ЄВРО-» засвідчує вихід національної валюти з-під контролю національних валютних органів. Це так звані бездомні валюти. Наприклад, операції з євродоларами, переказаними в іноземні банки за межами США або у вільній банківській зоні в Нью-Йорку (впроваджена з 1981р.), не підлягають регламентації з боку країни-емітента цієї валюти — Сполучених Штатів Америки. Відповідно до додатка «ЄВРО-» називають суми в японських енах — євроенами, в німецьких марках — євромарками та ін.

Головним джерелом ринку євродоларів виступають іноземні держави, юридичні чи фізичні особи, а також транснаціональні корпорації із запасами готівки понад поточні потреби та офіційні резерви центральних банків.

З погляду техніки операцій ринок євродоларів відзначається високою оперативністю. Він складається із сотень банків-посередників, які знаходяться в найбільших фінансових центрах Європи, насамперед у Лондоні. Завдяки значній мобільності ринок євродоларів перетворився на найбільший міжнародний валютний ринок, важливою складовою сучасної міжнародної валютної системи.

Найсуттєвішою перевагою ринку євродоларів є більш висока його прибутковість порівняно з рядом національних валютних ринків. Це дає змогу з року в рік постійно розширювати масштаби ринку євродоларів.

Важливим інструментом валютного ринку виступає **Співтовариство всесвітніх міжбанківських фінансових телекомунікацій (СВІФТ)**, яке було створено в 1973 р. 239 банками 15-ти країн. Зараз у системі СВІФТ бере участь понад 3000 банків із 80 країн (США, Канада, країни Західної Європи та деякі країни Східної Європи). Міжнародні центри розрахунків цієї системи розміщені в Голландії, Бельгії, США. Для банків — учасників системи СВІФТ були розроблені міжнародні стандарти, які систематизують різноманітні вимоги до інформації, призначеної для електронного оброблення. У більшості країн, банки яких беруть участь у системі, створено національні пункти, через які замовлення передаються в міжнародні розрахункові центри, а через їх посередництво національні пункти, в свою чергу, пов'язані один з одним. Саме завдяки цьому процес передавання інформації при здійсненні розрахунків скоротився до мінімуму (від 1 год. до 20 хв.).

У березні 1993 р. Україна стала 92-ю державою, яка увійшла до системи СВІФТ і представлена в цій системі 10-ма українськими банками. Вступний внесок для кожного банку — 55 тис. дол. США, а перший внесок українських банків становив 250 тис. дол. США.

Становлення і розвиток системи світового господарства привело до глобалізації світо господарських зв'язків і виникнення загальноцивілізаційних проблем людства.

Глобалізація — це планетарний складний багатогранний процес, який поширюється на всі сфери суспільного життя: економічну, соціальну, духовну, військову тощо.

Це не тільки об'єктивне явище техніко-економічного розвитку, це ще й результат певної політики держави. У зв'язку з цим глобалізація має суперечливий характер. З одного боку, вона створює широкі можливості для співпраці різних економічних систем і їхніх народів, розвитку їхньої економіки, науки і культури, а з другого – відтворює старі і породжує нові загрози існування людства, абсолютизує економічну і політичну владу транснаціональних монополій, фінансово-олігархічних структур, які вийшли з-під контролю своїх держав.

Домінуючою складовою глобалізації і закономірною тенденцією інтеграції світового господарства є глобалізація економіки. Це якісно новий стан економіки, яка поступово перетворюється на цілісний організм, поєднаний фінансовою, інформаційною і виробничо-збутовою мережею. Сутність глобалізаційних процесів в економіці найбільш повно виражається в її ознаках:

- освоєння зарубіжного ринку стає основною метою процесу господарювання;
- чільне місце в глобальному конкурентному середовищі посідають регіональні угруповання країн (ЄС, Монетарний союз);
- здійснюється поступова конвергенція національних економічних систем;
- спеціалізація національних економік і посилення ролі держави в регулюванні соціально-економічних процесів;
- наявність серйозних проблем у розвитку паливно-енергетичної і сировинної сфери;
- зростання різниці щодо рівнів добробуту населення, спричинене демографічними проблемами.

Формування світової ринкової економіки і повного глобалізованого переходу змушує всі країни світу, в тому числі й Україну, розв'язати складну проблему – як найбільш повно реалізувати свої національні інтереси. Це одна з найактуальніших і найбільш складних проблем нашої держави. Для ефективного її розв'язання нашому політикуму потрібно перейти від політики пріоритетностей до політики взаємовигідної співпраці з усіма економічними системами.

СУЧАСНА СТРУКТУРА СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

Світове господарство – цілісна і взаємно залежна система національних господарств, що взаємодіють на основі спільних економічних законів і формують загальноосвітні явища та процеси, комплекс міжнародних економічних відносин

У підсистемі країн перехідної від централізовано керованої до ринкової економіки виділяються чотири групи країн

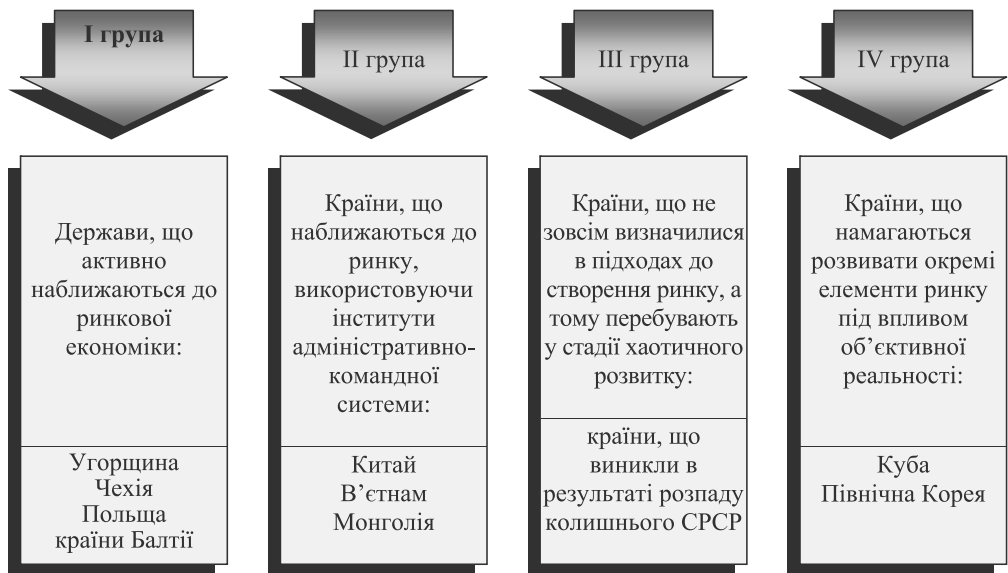

Рис. 17.1. Структура світового господарства

ДЕРЖАВИ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ, ЩО РОЗВИВАЮТЬСЯ

Критеріями (показниками) рівня економічного розвитку є обсяг валового національного продукту, що припадає на одного громадянина країни; обсяг ВВП на одного працюючого (продуктивність праці); розмір доходів (номінальних і реальних) на одну людину

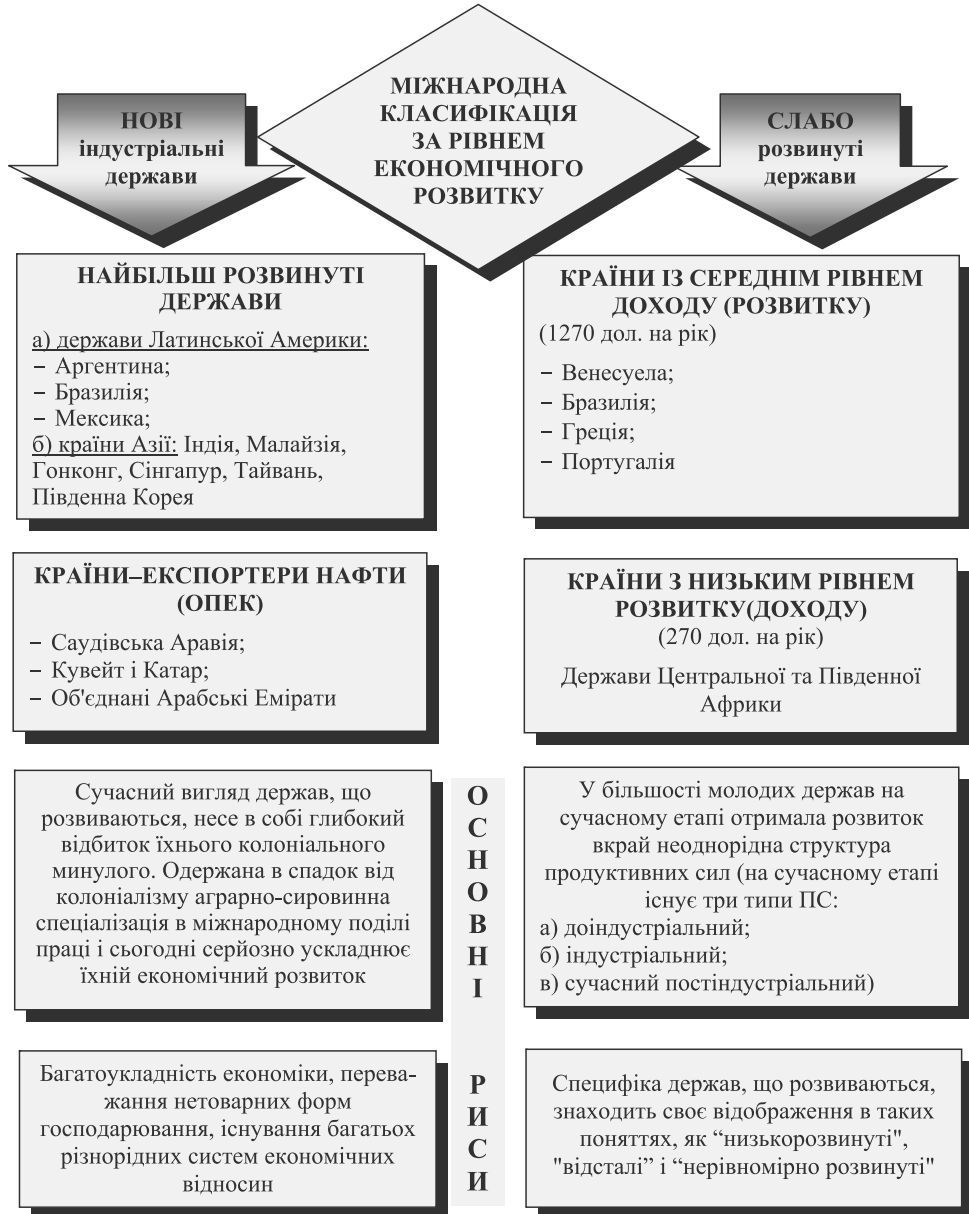

Рис. 17.2. Держави ринкової економіки, що розвиваються

ЗАКОНОМІРНОСТІ СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА

Кожний структурний елемент світового господарства має свої закономірності розвитку. На національному рівні діють закономірності, що впливають з конкретно-історичних умов господарського розвитку кожної окремої країни. Інтернаціональній сфері світового господарства властиві свої економічні закономірності

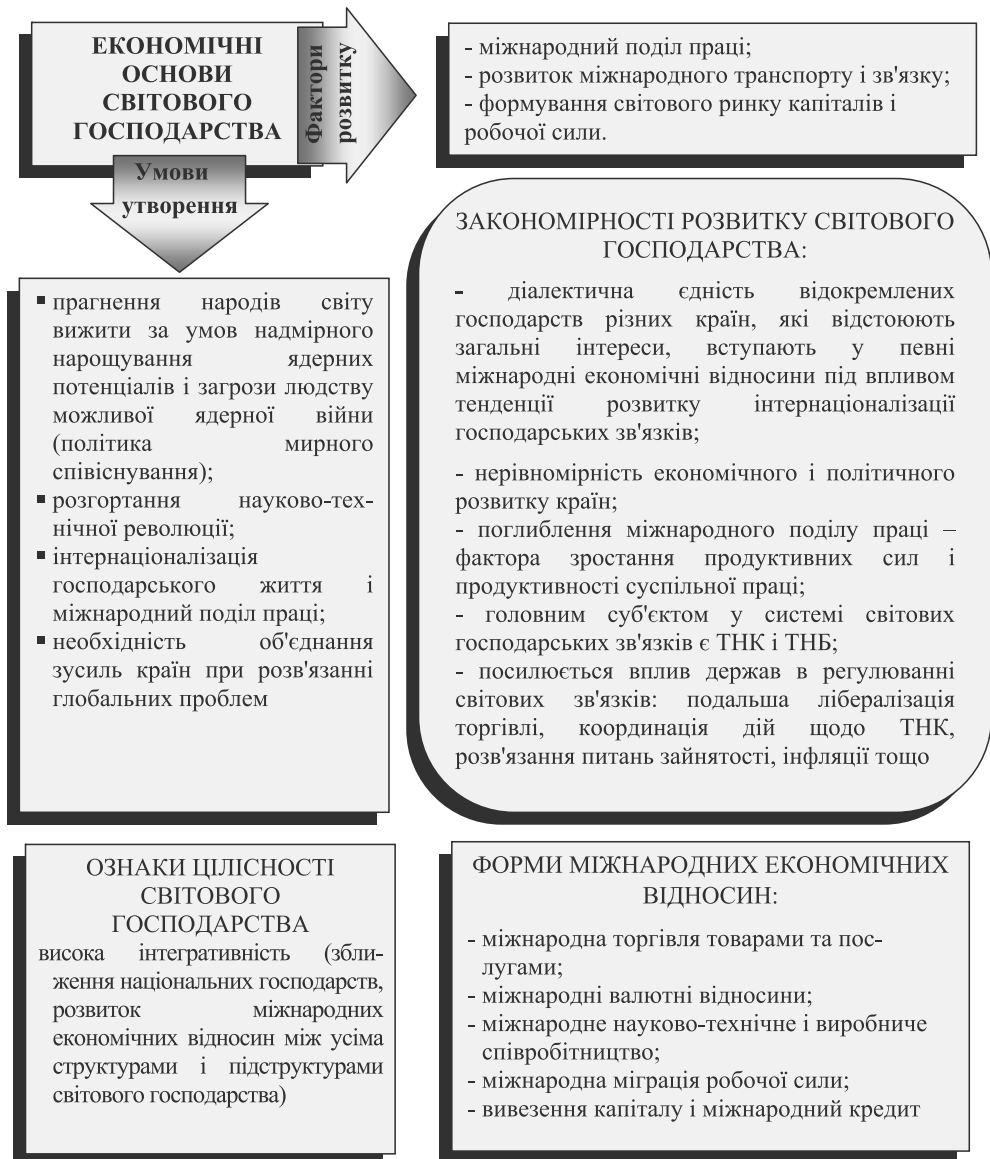

Рис. 17.3. Закономірності світового господарства

ВІЛЬНА ЕКОНОМІЧНА ЗОНА

ВЕЗ – це частина суверенної території, яка має вільний режим для вкладення іноземного капіталу

Рис. 17.4. Вільна економічна зона

МІЖНАРОДНА ВАЛЮТНА СИСТЕМА

Це форми організації міжнародних валютних (грошових) відносин, закріплені міждержавними домовленостями

Рис. 17.5. Міжнародна валютна система

ІНТЕГРАЦІЯ УКРАЇНИ У СВІТОВУ ЕКОНОМІКУ

Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальноvizнаними принципами і нормами міжнародного права.

Ст. 18 Конституції України

Рис. 17.6. Інтеграція України у світову економіку

ПРАКТИКУМ

Основні терміни і поняття

Світова торгівля

Експорт

Імпорт

Зовнішньоторговельний оборот

Торговельний баланс

Експортно-імпорتنе сальдо

Інвестиції

Вільна економічна зона

Позичковий капітал

Міжнародна міграція робочої сили

Валютне котирування

Валютний ринок

Запитання для самоконтролю

1. Місце України на світовому ринку товарів і послуг.
2. Вектори інтеграції України у світове господарство.
3. Форми міжнародних економічних відносин.
4. Міжнародний поділ праці та інтернаціоналізація економіки як основа формування світового господарства.
5. Міжнародна міграція робочої сили: сутність, причини і основні напрями переміщення.
6. Напрями і форми міжнародної спеціалізації.
7. Поняття світового ринку і його структура.
8. Попит і пропозиція на світовому ринку товарів.
9. Національні та інтернаціональні чинники світового економічного розвитку.
10. Поняття всесвітнього (світового) господарства, його сутність, етапи розвитку.
11. Етапи розвитку світового ринку.
12. Економічна інтеграція.

Теми рефератів

1. Інтеграція України у світову економічну систему. Місце України на світовому ринку товарів і послуг.
2. Нова модель економічного розвитку України (у контексті глобалізації).
3. Сутність міжнародного поділу праці і міжнародних економічних відносин.
4. Глобалізація світогосподарських зв'язків та загальноцивілізаційні проблеми людства.

МОДУЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ 2

ТЕСТИ

1. За законом спадної граничної корисності:

- а) усі блага (товари) мають здатність задовольняти будь-яку потребу людини;
- б) необхідно споживати спочатку блага, які мають найбільшу корисність, а потім – усі інші;
- в) загальна корисність блага постійно зменшується.

2. У період пожвавлення економіки:

- а) швидко скорочується рівень безробіття;
- б) оновлюється основний капітал і зростає позиковий відсоток;
- в) реальний обсяг виробництва збільшується.

3. Спонукання виробників товарів до зниження витрат, підвищення якості та споживчих властивостей товарів є:

- а) розподільчою функцією ринку;
- б) однією з функцій ринку;
- в) стимулюючою функцією ринку.

4. Що з наведеного належить віднести до вихідних умов виникнення та функціонування ринкового господарства:

- а) суспільний поділ праці;
- б) економічне відокремлення товаровиробників;
- в) жорстка система управління виробництвом та розподілом.

5. У сучасній економічній літературі використовуються поняття «ринкова класифікація ресурсів». Зміст цього поняття становлять:

- а) робоча сила та засоби виробництва;
- б) робоча сила, предмети праці та засоби праці;
- в) праця, земля, капітал.

6. Яка з наведених характеристик не є складовою ринкової економіки:

- а) конкуренція;
- б) централізоване планування;
- в) вільне ціноутворення?

7. Форма кредиту, за якою банк надає клієнтові (позичальнику) в тимчасове використання частину власного або залученого грошового капіталу на умовах повернення та платності у вигляді банківського відсотка, – це:

- а) комерційний кредит;
- б) споживчий кредит;
- в) банківський кредит.

- 8. Безпосередньо взаємодію виробництва і споживання, попиту і пропозиції товарів відбиває:**
- а) ринок капіталів;
 - б) ринок праці;
 - в) споживчий ринок.
- 9. Регулярні коливання рівня ділової активності, коли за зростанням активності настає її зниження, яке знову змінюється зростанням, у політичній економії отримали назву:**
- а) рецесії;
 - б) депресії;
 - в) економічного циклу.
- 10. Для вирішення економічних завдань держава залучає грошові кошти за допомогою:**
- а) податків;
 - б) позик;
 - в) грошової емісії.
- 11. Які показники характеризують економічне зростання в країні:**
- а) динаміка розвитку, життєвий рівень населення, вирішення проблем обмеженості ресурсів;
 - б) екстенсивний, інтенсивний або змішаний тип економічного зростання;
 - в) рівень виробництва ВВП, особистого доходу?
- 12. В умовах ринкової економіки існують такі види конкуренції, як досконала та недосконала. Досконала (вільна) конкуренція передбачає:**
- а) наявність великої кількості покупців та продавців;
 - б) вільний вхід на ринок та вихід із нього;
 - в) неможливість впливу на ціну ринку.
- 13. Яке з наведених визначень відповідає поглядам сучасних західних дослідників на сутність категорії прибуток:**
- а) це похідна та перетворена форма додаткової вартості;
 - б) це різниця між сукупним та середнім доходом фірми;
 - в) це винагорода за новаторство, нововведення, управлінський талант підприємця?
- 14. На ринку товарів та послуг:**
- а) домашні господарства продають фактори виробництва;
 - б) фірми продають фактори виробництва;
 - в) фірми продають товари.
- 15. Державна політика стимулювання як один із видів антициклічної політики передбачає:**
- а) збільшення державних витрат;
 - б) зниження облікової ставки банківського відсотка;
 - в) зменшення дефіциту державного бюджету.

16. Яке із запропонованих визначень ринку можна вважати найбільш узагальнюючим:

- а) ринок – це тип господарських зв'язків;
- б) ринок – це форма руху суспільного продукту;
- в) ринок – це форма організації суспільного господарства?

17. Значно кращі умови мобілізації фінансових ресурсів, менший фінансовий і підприємницький ризик, ефективний менеджмент та маркетингове обслуговування прийнято вважати перевагами такої організаційно-правової форми підприємницької діяльності, як:

- а) товариство (партнерство);
- б) індивідуальне (одноосібне) підприємство;
- в) корпорація (акціонерне товариство).

18. Антициклічне регулювання економіки спрямоване на:

- а) скорочення кризового спаду виробництва;
- б) стабілізацію економічного розвитку;
- в) стимулювання попиту на товари й послуги.

19. Якщо ціна товару нижча від точки перетину кривої попиту та кривої пропозиції, то виникає (відповідь проілюструйте графічно):

- а) надлишок;
- б) дефіцит;
- в) зростання безробіття.

20. Яка з наведених статей не належать до доходів державного бюджету:

- а) податок на спадщину;
- б) прями податки;
- в) банківський кредит?

21. В умовах ринкової економіки домашні господарства:

- а) виготовляють та продають товари та послуги;
- б) володіють факторами виробництва;
- в) купують та споживають товари та послуги;
- г) залучають та використовують фактори виробництва.

22. Складовими ланками фінансової системи України є:

- а) державні фінанси;
- б) фінанси підприємницьких структур;
- в) грошові доходи учасників процесу відтворення.

23. Свободу підприємця визначає:

- а) захист з боку держави конституційних прав та свобод громадян;
- б) право володіння та право розпорядження засобами виробництва та виробленим продуктом;
- в) невтручанням держави в його підприємницьку діяльність.

- 24. Закон пропозиції, за рівних інших умов, встановлює (проілюструйте графічно):**
- а) обернений зв'язок між ціною та кількістю запропонованого товару;
 - б) прямий зв'язок між кількістю та ціною товару;
 - в) платоспроможну потребу суб'єкта ринкової економіки.
- 25. До витратних статей державного бюджету належать:**
- а) фінансування підприємницьких структур;
 - б) фінансування розвитку пріоритетних галузей економіки;
 - в) фінансування установ і організацій;
 - г) погашення державного боргу.
- 26. Проблеми того, «що, як, скільки і для кого виробляти», належать:**
- а) тільки до тоталітарних систем;
 - б) тільки до ринкової економіки;
 - в) тільки до традиційних систем.
- 27. Державні фінанси – центральна підсистема фінансової системи країни, яка включає:**
- а) бюджет держави;
 - б) спеціальні урядові фонди;
 - в) місцеві фінанси.
- 28. Чи можна вважати достовірним твердження, що сукупні витрати виробництва – це:**
- а) витрати на виробництво та реалізацію продукції;
 - б) постійні та змінні витрати;
 - в) приріст витрат на виробництво ще однієї (додаткової) одиниці продукції?
- 29. За наявності багатьох недоліків, ринковий ціновий механізм має одну безперечну перевагу, а саме:**
- а) надання особистої свободи всім агентам ринку;
 - б) диференціація доходів суб'єктів ринку;
 - в) запобігання економічній нестабільності.
- 30. В економічній теорії розрізняють кілька видів прибутку: бухгалтерський, нормальний, економічний. Чим відрізняється економічний прибуток від інших видів:**
- а) економічний прибуток – плата, винагорода за підприємництво;
 - б) економічний прибуток – частина загального доходу фірми;
 - в) економічний прибуток – мінімальна плата, яка може утримати підприємця на певному підприємстві;
 - г) економічний прибуток – різниця між загальними доходами і витратами?
- 31. Результатом суспільного виробництва є суспільний продукт. З наведених визначень оберіть те, яке розкриває сутність поняття ВВП:**
- а) товари та послуги, що купуються з метою споживання;
 - б) сумарна ринкова вартість усіх кінцевих товарів та послуг, вироблених у країні за рік;
 - в) витрати на інвестиційні товари.

32. Якщо ринкова ціна нижча за рівноважну, то:

- а) з'являється надлишок товарів;
 - б) виникає дефіцит товарів;
 - в) знижується ціна ресурсів.
- Відповідь проілюструйте графічно.

33. У ринковій економіці прибуток виконує такі функції:

- а) характеризує ефект господарської діяльності фірми;
- б) забезпечує реальний кругообіг доходів;
- в) використовується як інструмент розподілу чистого доходу суспільства.

34. Найважливіший вид підприємництва, основна функція якого – виробництво товарів, послуг, інформації:

- а) посередницьке підприємництво;
- б) комерційне підприємництво;
- в) виробниче підприємництво.

35. Які з наведених факторів слід вважати такими, що характеризують екстенсивний тип економічного зростання:

- а) удосконалення технології;
- б) збільшення капітальних вкладень у виробництво;
- в) зростання обсягів сировинних ресурсів, що використовуються в процесі виробництва.

36. Національний ринок складається з різних видів. До якого з них належить така характеристика: товари рухаються від виробників до споживачів через оптову та роздрібну торгівлю:

- а) ринок природних ресурсів;
- б) ринок капіталів;
- в) ринок товарів?

37. Антициклічне регулювання економіки спрямоване на:

- а) зменшення глибин циклічних криз;
- б) стабілізації господарської кон'юнктури і темпів економічного зростання;
- в) скорочення тривалості економічного циклу.

38. Робоча сила – це:

- а) сама людина;
- б) взаємодія людини та факторів виробництва;
- в) сукупність фізичних та духовних здібностей, які має людина, і які вона спрямовує на виробництво матеріальних благ.

39. Ринкова економіка розв'язує три фундаментальні проблеми:

- а) що виробляти, як виробляти, для кого виробляти;
- б) розподіл грошових доходів, прибутку і надприбутку;
- в) як голосувати – «грошима», «ресурсами», «капіталом».

40. Праця – це:

- а) витрати фізичної, інтелектуальної та нервової енергії людей;
- б) сукупність духовних та фізичних сил, які витрачає людина на виробництво матеріальних благ;
- в) доцільна свідома діяльність людини, спрямована на створення необхідних благ з метою задоволення потреб.

41. Класична схема економічного циклу об'єднує такі фази:

- а) бум, піднесення, пожвавлення та економічне зростання;
- б) депресію, спад, падіння ділової активності;
- в) кризи, депресію, пожвавлення, піднесення.

42. На якій, на Ваш погляд, критеріальній основі ґрунтується класифікація видів підприємницької діяльності:

- а) залежності витрат виробництва від його обсягу;
- б) зміні витрат на одиницю продукції;
- в) змісті підприємницької діяльності?

43. Комерційний кредит – це:

- а) форма кредиту, об'єктом якого є грошовий капітал;
- б) кредит, який надається одним підприємством іншому у вигляді продажу товару із відстрочкою платежу;
- в) кредит, який надається банком приватним особам;
- г) довгострокова позика під заставу нерухомого майна.

44. Яке значення для фірми має рівень та структура витрат:

- а) від обсягу витрат залежить обсяг випуску продукції;
- б) при відносно стабільному рівні цін рівень витрат суттєво впливає на рівень доходів фірми;
- в) рівень витрат впливає на середній дохід фірми?

45. До основних принципів розвитку ринкової економіки слід віднести:

- а) конкуренцію;
- б) закон ринку;
- в) вільне ціноутворення;
- г) ринкову психологію.

46. Для визначення додаткового обсягу ресурсів для послідовного розширення виробництва в мікроекономіці використовується:

- а) рівень економічних витрат;
- б) рівень граничних витрат (маржинальні витрати);
- в) рівень середніх витрат.

47. Чутливість змін попиту до зміни відповідних факторів – це:

- а) крива попиту;
- б) індекс цін;
- в) еластичність пропозиції.

48. Споживання кожної наступної одиниці продукції буде супроводжуватися:

- а) падінням її граничної корисності;
- б) підвищенням її граничної корисності;
- в) задоволенням потреби.

49. Закон пропозиції та інших умов установлює:

- а) обернений зв'язок між ціною та кількістю запропонованого товару;
- б) прямий зв'язок між ціною та кількістю запропонованого товару;
- в) бажанням споживача придбати товар.

50. Закон попиту передбачає, що:

- а) перевищення пропозиції над попитом приводить до зниження цін;
- б) зростання доходів споживачів зумовлює в них потребу придбання більшої кількості товарів;
- в) зниження ціни товару сприяє збільшення обсягу товару на ринку.

51. Змінні витрати – це:

- а) витрати, які змінюються залежно від кількості зайнятих на виробництві;
- б) витрати, які змінюються залежно від змін обсягу виробництва;
- в) сума бухгалтерських та економічних витрат.

52. Предмети праці – це:

- а) усе те, що створено природою;
- б) об'єкти, на які спрямована праця людини;
- в) матеріальна основа майбутнього продукту.

53. Незайнятість економічно активного населення, зумовлена комплексом факторів, пов'язаних із динамічністю процесів на ринку праці та недосконалістю інформаційних потоків, є:

- а) структурним безробіттям;
- б) циклічним безробіттям;
- в) природним рівнем безробіття;
- г) фрикційним безробіттям.

54. У ринковій економіці інтереси споживачів спрямовані на:

- а) отримання дешевих товарів;
- б) максимізацію корисності з урахуванням існуючих цін та доходів;
- в) придбання якомога найбільшої кількості матеріальних благ;

55. Система організації та управління діяльністю фірми, пов'язана з розробленням нових товарів, їх виробництвом та збутом на основі всебічного вивчення ринку та потреб споживачів, є сутністю поняття:

- а) менеджмент;
- б) маркетинг;
- в) маркетинг, орієнтований на споживача.

56. На ринку факторів виробництва товаром виступає не праця, а робоча сила.

Це положення не відповідає:

- а) марксистській теорії додаткової вартості;
- б) неокласичній теорії капіталу;
- в) законам ринку.

57. Стихійний порядок, економічна свобода, конкуренція, приватна власність, вільне ціноутворення в їх сукупності вважають:

- а) «правилом «невидимої руки»;
- б) принципами та стимулами ринкової економіки;
- в) визначенням ринкової економіки.

58. Які з перелічених показників належать до показників економічної ефективності:

- а) продуктивність праці;
- б) фондвіддача;
- в) матеріаломісткість;
- г) оборотність оборотних засобів;
- г) ліквідність активів?

59. До витратних статей державного бюджету слід віднести:

- а) податки на прибуток;
- б) асигнування на утримання підприємств та установ;
- в) фінансування економіки.

60. Взаємозв'язок потреб і виробництва як основи економічного розвитку суспільства відбиває протиріччя між:

- а) ресурсами – безмежними, безперервно зростаючими кількісно і якісно;
- б) потребами – кількісно та якісно обмеженими;
- в) ресурсами – кількісно та якісно обмеженими, рідкісними.

61. Поясніть, як співвідносяться ВВП, визначений за методом обчислення доходів, та ВВП, визначений за методом обчислення витрат:

- а) ВВП за доходами дорівнює ВВП за витратами;
- б) ВВП за доходами більше, ніж ВВП за витратами, в умовах економічного зростання;
- в) співвідношення між ВВП за доходами та ВВП за витратами залежить від темпів інфляції.

ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ КОНТРОЛЮ РІВНЯ ЗАСВОЄНОСТІ ПРОГРАМИ КУРСУ «ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ»

1. Класичні і сучасні підходи до визначення предмета «економічна теорія» і «політична економія».
2. У чому проявляється взаємозв'язок потреб та інтересів як рушійних сил економічного прогресу?
3. Як пов'язані між собою продуктивні сили та виробничі відносини?
4. Що Ви знаєте про типології економічних систем, що і вирішення яких питань їх поєднує?
5. Чому відносинам власності належить визначальне місце в економічній системі?
6. Форми власності і принципи відмінності між ними.
7. Чому ринкова економіка є вищою формою організації товарного виробництва?
8. Двоїстий характер праці, втіленої в товарі. До яких економічних теорій належить це поняття?
9. Що Ви знаєте про еволюцію форм вартості?
10. Види сучасних грошей, їх значення для розвитку економічних процесів.
11. Які властивості національних грошей свідчать про рівень розвитку господарства країн?
12. Гроші як гроші, і гроші як капітал. У чому різниця?
13. Чим відрізняється фіскальна політика від кредитно-грошової політики?
14. Особливості визначення категорії «ринок» у сучасній економічній теорії.
15. Ринковий попит на товар. За допомогою якого інструментарію він вивчається?
16. Ринкова пропозиція. За допомогою якого інструментарію вона вивчається?
17. Інфляція: типи, види і їх особливості в Україні.
18. Підприємство і підприємництво. Що спільного між цими категоріями?
19. Організаційні форми підприємницької діяльності в Україні наприкінці ХХ ст.
20. Поясніть логічні зв'язки понять «виручка», «витрати», «прибуток».
21. Чим відрізняється поняття «бюджетний процес», «бюджетний період», «бюджетний рік»?
22. Погляди різних економічних шкіл на прибуток.
23. Економічне зростання і циклічність. Чим спричинена макроекономічна нестабільність в Україні.
24. Форми макроекономічної нестабільності. Наведіть конкретні приклади.
25. Спільні та відмінні риси категорій «фінансова система» та «кредитна система».
26. Що спільного між поняттям «кредит» і «кредитна система»?
27. Взаємозв'язок економічної теорії та економічної політики.
28. Міжнародні економічні відносини: їхня структура і особливості.
29. Менеджмент і управління економікою.
30. Зв'язок предмета, методу та функцій економічної теорії.
31. Сутність виробництва.
32. Визначення капіталу, яке відповідає його соціально-економічній характеристиці?
33. Форми прояву інфляції.
34. Характеристика ринку засобів виробництва.

35. Завдання економічної теорії як науки.
36. Закон спадної граничної корисності.
37. Які економічні процеси відбуваються в період поживлення економіки?
38. Функції ринку.
39. Сутність виробничих відносин.
40. Вихідні умови виникнення та функціонування ринкового господарства.
41. Типи безробіття.
42. Обчислення валового внутрішнього продукту (за методом обчислення доходів; за методом обчислення витрат).
43. Сутність поняття «ринкова класифікація ресурсів».
44. Основні складові і ознаки ринкової економіки.
45. Назвіть економічні форми реалізації власності.
46. Форми та види кредиту.
47. Представники якої теорії визначали вартість за ступенем корисності речі для споживача.
48. Що визначає взаємодію виробництва і споживання, попиту і пропозиції?
49. Сутність понять «реcesія», «депресія», «економічний цикл».
50. За допомогою чого (податків, позик чи грошової емісії) держава залучає кошти для вирішення економічних завдань.
51. Основні етапи розвитку економічної теорії.
52. Технологія виробництва, і в чому вона матеріалізується?
53. Які показники характеризують економічне зростання в країні?
54. Види конкуренції: досконала і недосконала.
55. Функції економічної теорії, як науки.
56. Сутність категорії «прибуток» у теоріях сучасних західних дослідників.
57. Характеристика ринку товарів і послуг.
58. Антициклічна державна політика, її сутність.
59. Предмет науки – економічна теорія.
60. Дайте найбільш узагальнююче визначення ринку.
61. Організаційно-правові форми підприємницької діяльності.
62. Антициклічне регулювання економіки.
63. Характеристика домарксових економічних шкіл.
64. Проілюструйте графічно «надлишок» і «дефіцит» продукції при характеристиці попиту і пропозиції.
65. Основні види ринкових цін, їхня характеристика.
66. Класифікація доходних статей державного бюджету.
67. Основні напрями впливу відносин власності на економічне життя суспільства.
68. Основні завдання домашніх господарств в умовах ринкової економіки.
69. Критеріальні ознаки основного і оборотного капіталу.
70. Фінансова система України та її складові ланки.
71. Що є об'єктом вивчення всіх економічних наук?
72. Що і які фактори визначають свободу підприємця?
73. Сутність закону пропозиції.
74. Назвіть основні витратні статті державного бюджету.
75. Споживча вартість товару. Види споживчої вартості.

76. Поясніть, до яких економічних систем належить проблема «що, як, скільки і для кого виробляти»?
77. Що передбачає всезагальний характер товарного виробництва?
78. Сутність і структура державних фінансів.
79. Типи власності.
80. Характеристика натурального господарства.
81. Сукупні витрати виробництва.
82. Переваги і недоліки ринкового цінового механізму.
83. Організаційно-економічні ознаки натурального і товарного виробництва.
84. Характеристика понять «бухгалтерський прибуток», «економічний прибуток», «нормальний прибуток».
85. Внутрішній валовий продукт (ВВП): сутність, структура і його утворення.
86. Хто і для чого встановлює обмеження на операції з валютою?
87. Економічні і юридичні аспекти власності.
88. Характеристика товарного господарства.
89. До яких наслідків приводить зменшення (збільшення) ринкової ціни нижче (вище) за рівноважну?
90. Характеристика показників «номінальний дохід», «реальний дохід», «особистий дохід».
91. Що є джерелом зростання капіталу (поділ капіталу на постійний і змінний, чи особливості перенесення вартості частин капіталу на вартість товару)?
92. Функції прибутку в ринковій економіці.
93. Види підприємництва.
94. Які фактори слід вважати такими, що характеризують екстенсивний тип економічного зростання?
95. Основні ознаки командно-адміністративної економічної системи.
96. Дайте визначення кругообороту капіталу. Наведіть формулу.
97. Основні причини вивозу капіталу.
98. Що є кінцевою метою монетарної політики?
99. Визначення і характеристика споживчої вартості товару.
100. Соціально-економічні наслідки інфляції.

Види національного ринку.

101. Основні напрями антициклічного регулювання і на що вони спрямовані.
100. Характеристика командно-адміністративної системи.
101. Робоча сила: визначення та її вартість.
102. Кредитні гроші та їхня характеристика.
103. Які проблеми вирішує ринкова економіка?
104. Співвідношення понять «праця» і «робоча сила».
105. Тлумачення категорії капіталу різними економічними школами.
106. Функції грошей та їхня характеристика.
107. На що спрямована державна політика доходів у країнах з ринковою економікою?
108. Переваги і недоліки командно-адміністративної системи.
109. Закон грошового обігу і його визначення. Наведіть формулу.
110. Фіскальна політика держави та її мета.
111. Фази економічного циклу та їхня характеристика.

112. Різноманітність форм власності: що це означає і чим вона спричинена?
113. Які критерії лежать в основі класифікації видів підприємницької діяльності?
114. Сутність комерційного кредиту та його характеристика.
115. Крива Лоренца (наведіть її за допомогою графіка).
116. Ціна робочої сили.
117. Рівень і структура витрат: їхнє значення для фірми.
118. Регулювання грошової маси в обігу: основна мета і суб'єкт регулювання.
119. Основні принципи розвитку ринкової економіки.
120. Умови, причини становлення і розвитку товарного виробництва.
121. Які показники використовуються в мікроекономіці для визначення додаткового обсягу ресурсів для розширення виробництва.
121. Основний і оборотний капітал і їх характеристика.
122. Монометалізм і його характеристика.
123. Спосіб організації та функціонування відносин суб'єктів господарювання в ринковій економіці.
124. Які фактори і яким чином впливають на зміни попиту і пропозиції?
125. Грошова маса та її структура. Грошова база.
127. Чим супроводжується споживання кожної наступної одиниці продукції?
126. Взаємозв'язок і протиріччя потреб і виробництва.
127. Які відмінності між агрегатними показниками грошової маси?
128. Закон пропозиції і його характеристика.
129. Класифікація доходів населення і суспільства.
130. Економічні закони і закони природи: чим вони відрізняються?
131. Закон попиту і його характеристика.
132. Змінні витрати.
133. Витратні статті державного бюджету та їхня класифікація.
134. Предмети праці та їхня модифікація в умовах науково-технічного прогресу.
135. Франчайзинг.
136. Види безробіття, їхня характеристика.
137. Типи інфляції.
138. Процес виробництва та його стадії.
139. Види економічних інтересів. На що вони направлені?
140. Менеджмент і його характеристика.
141. Фактори виробництва та їхня роль в економіці.
142. Форми власності в сучасній ринковій економіці.
143. Характеристика ринкової економіки.
144. Основні показники ефективності виробництва.
145. Сутність матеріального виробництва та його характеристика.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Автоматичні (вмонтовані) стабілізатори – сукупність важелів державного регулювання економіки (податків, бюджетних видатків тощо), здатних пом'якшувати коливання ділової активності й перепади в доходах фірм та людей.

Агрегування – поєднання окремих одиниць або даних в одну одиницю або кілька одиниць. Наприклад, усі ціни індивідуальних товарів і послуг об'єднують у загальний рівень цін або всі одиниці продукції об'єднують у реальний валовий внутрішній продукт.

Адаптивні сподівання – прогнози щодо невизначених змінних (ставок податків, темпів інфляції). Адаптивні сподівання формуються на основі поведінки в минулому.

Адміністративні ціни – різновид цін, які встановлює держава й утримує сталими протягом певного часу.

Адміністративно-командна система – спосіб економічної організації суспільства, за якого всі питання вирішують державні органи. Головні ознаки АКС: державна власність на ресурси, бюрократизація та монополізація економіки, адміністративне ціноутворення, зрівняльний розподіл життєвих благ та панування номенклатури.

Активи – усе, що має грошову вартість і є власністю фірми або особи.

Активи підприємства – сукупні майнові цінності, що використовуються з метою одержання прибутку.

Акцизний збір – непрямий податок, що встановлюють на певний продукт.

Акція – цінний папір без установленого строку, що засвідчує вкладення певного паю в статутний фонд акціонерного товариства. Дає право його власникові на одержання частини прибутку у вигляді дивіденду, а також на участь в управлінні акціонерним товариством, у розподілі майна при його ліквідації.

Альтернативна вартість – кількість інших продуктів, від яких потрібно відмовитися (пожертвувати), щоб виробити одиницю певного продукту.

Амортизація (від латинського *amort* – безсмертя або *amortisatio* – погашення) – відшкодування у грошовій формі вартості капітальних благ, яке відповідає їх зношенню (фізичному – внаслідок використання у виробництві й моральному – внаслідок здешевлення наявних машин і механізмів або виникнення продуктивніших їхніх аналогів).

Аналіз витрат і вигод – порівняння витрат і вигод під час ухвалення рішень про те, чи варто використовувати ресурси і в якій кількості для реалізації проекту або програми (на виробництво товару чи послуги).

Аналітична економія (економічна теорія) – наука про вибір суспільством раціональних способів використання ресурсів для задоволення своїх нинішніх і майбутніх потреб.

Антимонопольне законодавство – сукупність нормативно-правових актів країни, які забороняють монополізацію ринків, таємні угоди між фірмами, що дають змогу підвищувати ціни й обмежувати конкуренцію.

Аудит (від латинського *auditor* – слухач) – послуги щодо оцінки фінансової звітності фірми з огляду на достовірність інформації та можливості фірми у сфері бізнесу.

Аукціон (від латинського *auctio* – збільшення) – відкриті торги на конкурсній основі, де власником стає покупець, що запропонував максимальну ціну.

Багатство (майно) – чиста вартість матеріальних і фінансових засобів (усі активи мінус пасиви), якими володіє нація, особа чи фірма в певний проміжок часу.

Баланс поточного рахунку – обсяг експорту товарів і послуг країни за вирахуванням обсягу імпорту товарів і послуг плюс її чистий дохід від інвестицій і плюс чисті перекази.

Баланс рахунка капіталів – приплив капіталу в країну за вирахуванням відпливу капіталу із країни.

Балансовий звіт – баланс фінансового стану фірми на певну дату; відображає активи в одному підрозділі, пасиви та власний капітал – в другому.

Банк – кредитно-фінансова установа, яка акумулює гроші й надає їх у формі кредитів своїм клієнтам, здійснює грошові розрахунки та інші операції.

Банківські операції – операції, які забезпечують функціонування і прибутковість банків. Розрізняють пасивні (залучення депозитів) та активні (надання кредитів) операції.

Банкрутство (від італ. *banco rotto* – розбитий банк) – неспроможність фірм, установ, фізичних осіб здійснювати платежі за борговими зобов'язаннями. Банкрутство засвідчує судова інстанція.

Бартер – безпосередній (без використання грошей) обмін одного товару на інший.

Безготівкові гроші – записи на рахунках у банках.

Безробіття – ситуація у сфері зайнятості, коли працівники, які погодилися б працювати за наявну заробітну плату, не можуть знайти роботу. Основні види безробіття: фрикційне; структурне; циклічне. Структурне та циклічне безробіття разом становлять вимушене безробіття.

Біржа – організаційно-правова форма оптової торгівлі масовими товарами за стандартами та зразками (товарна біржа), систематичних операцій із купівлі продажу цінних паперів (фондова біржа), робочої сили (біржа праці).

Бреттон-Вудська система – міжнародна валютна система, створена після Другої світової війни. Базувалася на системі регульовано-фіксованих валютних курсів. Золото і долар використовувалися як міжнародні валютні резерви.

Бюджетно-податкова політика – система регулювання, пов'язана з регулюванням державних фінансів, формування державного бюджету та державними витратами і спрямована на реалізацію цілей соціального-економічного розвитку країни.

Бюджетний надлишок – перевищення надходжень до державного бюджету над його видатками.

Валовий внутрішній продукт (ВВП) – вартість річного обсягу кінцевих товарів і послуг, вироблених у країні з ресурсів, що належать як резидентам країни, так і іноземцям.

Валовий національний продукт (ВНП) – вартість річного обсягу кінцевих товарів і послуг, вироблених із ресурсів, що належать резидентам країни, незалежно від того, де ці ресурси застосовують – у національній економіці чи за кордоном.

Валові внутрішні інвестиції – видатки на заново вироблені капітальні блага – машини, устаткування, будівлі й споруди та на приріст запасів.

Валюта (від латинського *valere* – мати силу, коштувати) – грошова одиниця країни. Розрізняють вільно конвертовану валюту (обмінюється без перешкод на інші валюти), частково конвертовану (обмінюється з певними обмеженнями) та неконвертовану (обмін на інші валюти блокований).

Валютний кошик – фіксований набір валют, який використовують для вимірювання середньозваженого курсу окремих валют.

Валютний курс – ціна грошової одиниці однієї країни, виражена в грошовій одиниці іншої.

Валютний ринок – офіційний центр, на якому зосереджена купівля-продаж валют на основі попиту і пропозиції. При цьому гроші однієї країни використовують для купівлі валюти іншої країни.

Валютні ресурси – частина золотовалютних резервів країни у вигляді валют інших країн і спеціальних прав запозичення (СДР), які країна використовує у міжнародних розрахунках з метою вирівнювання платіжного балансу.

ВВП-розрив – потенційний реальний валовий внутрішній продукт мінус фактичний реальний валовий внутрішній продукт.

Вексель простий – боргове зобов'язання, яке видає позичальник грошей на ім'я кредитора; містить дані про місце і час видачі, суму зобов'язання, місце і час платежу.

«Велика сімка» – група із семи розвинутих країн (США, Японія, Німеччина, Велика Британія, Франція, Італія та Канада), лідери яких регулярно зустрічаються для обговорення спільних економічних проблем і намагаються узгоджувати свою економічну політику.

Взаємодоповнювальні товари і послуги – товари або послуги, які споживаються разом (тенісні м'ячі і ракетки). Коли ціна на один із товарів знижується (зростає), попит на другий збільшується (зменшується).

Взаємозамінні продукти – товари або послуги, які задовольняють одну й ту саму потребу (чай і кава, масло й маргарин та ін.). Для цих продуктів існує пряма залежність між ціною на один із них і попитом на другий, тобто коли ціна одного продукту знижується (зростає), попит на інший продукт зменшується (збільшується).

Використовуваний дохід – особистий дохід за вирахуванням особистих податків; використовується для видатків на особисте споживання і для заощадження.

Виробник – підприємство, особа, які, використовуючи власні й залучені ресурси, виготовляють товар чи надають послугу.

Виробництво – процес створення матеріальних і нематеріальних благ, необхідних для існування й розвитку людини.

Виробнича функція – математична функція, яка визначає можливий обсяг продукції в межах фірми або економіки за даних ресурсів і технології.

Виробничі відносини – відносини між людьми, що виникають у процесі суспільного виробництва, розподілу обміну і споживання матеріальних благ і послуг.

Виробничі (економічні) ресурси – сукупність ресурсів, що використовують для виготовлення товарів і послуг: земля, праця, капітал, а також підприємницькі здібності.

Витрати виробництва – вартість споживчих факторів виробництва в процесі перетворення їх на товарну продукцію.

Відкрита економіка – економіка, що пов'язана з економіками інших країн інтенсивним рухом товарів і капіталів, тобто економіка, яка експортує та імпортує товари і послуги.

Відплив умів – еміграція з країни високоосвічених спеціалістів і висококваліфікованих робітників.

Відрядна оплата праці – форма оплати праці, яка прямо залежить від кількості виробленої продукції.

Відсоток – плата за право користування грошовим капіталом, узятим у позику.

Відтворення – безперервність процесу виробництва товарів та послуг, на основі якого здійснюється оновлення елементів економічної системи.

Вільна торгівля (фритредерство) – зовнішньоекономічна політика, за якої держава не втручається в торговельні відносини з іншими країнами; відсутні штучні (створені урядом) бар'єри на шляху торгівлі між окремими особами і фірмами різних країн.

Власний капітал – загальний обсяг активів мінус загальний обсяг пасивів фірми або окремої особи.

Власність – це сукупність відносин між суб'єктами господарювання з приводу привласнення умов та результатів виробництва.

Генеральна угода з тарифів і торгівлі (ГАТТ) – міжнародна угода, досягнута в 1947 р. між 23 державами, згідно з якою кожна з них погодилася забезпечити іншим рівний і недискримінаційний режим торгівлі, скорочувати ставки мита на основі багатосторонніх домовленостей, з часом усунути імпорнтні квоти. На сьогодні її підписали 124 держави.

Гіперінфляція – дуже високі темпи зростання цін (понад 50% за місяць).

Гнучкий валютний курс – курс валюти, який визначається в ході взаємодії попиту і пропозиції на національну валюту на валютних ринках.

Гнучкість цін і заробітної плати – здатність цін і заробітної плати підвищуватися і знижуватися під впливом змін у попиті або пропозиції.

Гранична корисність – додаткова корисність, яку отримує споживач із додаткової одиниці товару або послуги.

Граничний продукт – додатковий обсяг продукції, одержаний від застосування додаткової одиниці ресурсу (кількість інших ресурсів незмінна).

Граничні витрати – приріст витрат на виробництво додаткової одиниці продукції (або зменшення витрат, коли виробництво скорочується на одиницю продукції).

Гроші – металеві або паперові знаки, що є мірою вартості під час купівлі-продажу і виконують роль еквівалента, тобто виражають вартість усіх інших товарів (послуг). Гроші виконують п'ять основних функцій: міри вартості, засобу обміну, засобу платежу, засобу нагромадження та засобу світових грошей.

Грошова маса – сукупність усіх грошових коштів у готівковій та безготівковій формах, які забезпечують реалізацію товарів, послуг та всі нетоварні платежі в народному господарстві.

Грошова система – спосіб організації грошового обігу, закріплений законом; охоплює найменування грошової одиниці (в Україні – гривня); види державних паперових знаків і монет, які мають законну платіжну силу; порядок безготівкових розрахунків; державні органи, що регулюють грошовий обіг у країні.

Грошові агрегати – показники кількості та структури грошової маси; види грошей, диференційовані за ступенем ліквідності.

Девальвація – офіційне зниження встановленої вартості валюти; протилежним процесом є **ревальвація** – офіційне підвищення вартості валюти.

Дезінфляція – зниження високого темпу інфляції.

Демпінг – продаж товарів на міжнародних ринках за цінами, нижчими від витрат виробництва.

Депозит – сума грошей, яку клієнт вносить на зберігання в банк.

Депозитарій – юридична особа, що діє на ринку цінних паперів і надає послуги щодо зберігання, обліку та передавання прав на цінні папери.

Депресія – глибокий, затяжний спад, що триває кілька років. У роки депресії простежуються високе безробіття, недовантаження виробничих потужностей, низькі обсяги виробництва та інвестицій. Неглибокий спад називають **рецесією**.

Державний борг – загальна сума заборгованості уряду за випущеними і непогашеними позиками (включаючи нараховані за ними проценти) та накопичені зобов'язання держави перед внутрішніми та зовнішніми кредиторами.

Державний бюджет – баланс доходів і видатків держави за певний проміжок часу (як правило, за рік).

Дефіцит бюджету – перевищення видатків державного бюджету над надходженнями до нього; звичайно фінансується через позики (інший шлях – емісія грошей); рівень дефіцитності бюджету обчислюють як відношення дефіциту до ВВП, виражене у відсотках.

Дефіцит платіжного балансу – пасивне сальдо балансу поточного рахунка, рахунка капіталу та статистичних розбіжностей.

Дефіцит поточного рахунка – від'ємне сальдо поточного рахунка платіжного балансу.

Дефлятор – коефіцієнт що застосовується для перерахунку макропоказників відповідно до цін базового періоду.

Дефляція – падіння загального рівня цін в економіці.

Диференційований продукт – продукт, який відрізняється за фізичними або іншими параметрами від аналогічних продуктів, вироблених іншими фірмами; купуючи такий продукт, споживачі віддають перевагу певному продавцеві, незважаючи на те, що ціни в усіх продавців однакові.

Дивіденд – дохід одержуваний власником акції із прибутку акціонерного товариства.

Діловий цикл – періодичне коливання рівня ділової активності – обсягу національного виробництва, доходу, зайнятості тощо. Звичайно триває кілька або кільканадцять років. Діловий цикл містить чотири фази: спад (реальний ВВП падає); дно (найнижча точка спаду); піднесення (реальний ВВП зростає), вершина (найвища точка піднесення).

Додана вартість – різниця між вартістю вироблених фірмою товарів і послуг та вартістю матеріалів і сировини, які куплені в постачальників.

Домогосподарство – економічна одиниця, що складається з однієї або більше осіб; постачає економіку ресурсами й використовує отримані гроші для купівлі товарів і послуг, які задовольняють потреби людини

Досконала конкуренція – ситуація на ринку з великою кількістю продавців і покупців, коли жодна фірма не може впливати на ринкову ціну.

Дохід – потік зарплати, відсотка, прибутку, дивідендів та інших грошових надходжень, які одержує особа, фірма чи країна протягом певного часу (звичайно року).

Дохідний підхід – метод вимірювання валового внутрішнього продукту додаванням усіх доходів, створених у виробництві товарів і послуг.

Економетрика – галузь економічної теорії, яка застосовує методи статистики для вимірювання й кількісної оцінки економічних зв'язків.

Економікс – суспільна наука про використання обмежених ресурсів з метою максимального задоволення необмежених матеріальних потреб суспільства.

Економічна ефективність – відношення між витратами обмежених ресурсів і виробленими в результаті їх використання товарами і послугами; виробництво обсягу продукції певної вартості за найменших загальних витрат на ресурси; отримання найбільшого обсягу виробництва товару або послуги із застосуванням ресурсів певної вартості.

Економічна інтеграція – співпраця між національними господарствами різних країн, яка передбачає їхнє зближення і взаємоприспосовування, ліквідацію бар'єрів у торгівлі між цими країнами; зближення ринків цих країн із метою утворення одного великого (спільного) ринку.

Економічна категорія – наукове поняття, теоретичний абстрактний вираз реально існуючих економічних явищ і процесів.

Економічна модель – спрощене відображення економічної системи або її окремих елементів; будується з урахуванням сталих взаємозв'язків в економіці та за абстрагування від другорядних.

Економічна система – спосіб організації національної економіки та сукупність взаємопов'язаних елементів економіки, що утворюють певну цілісність, економічну структуру суспільства.

Економічна теорія – суспільна наука, яка вивчає закони функціонування та розвитку економічних систем, визначає умови, принципи та механізми ефективного господарювання.

Економічне зростання – збільшення реального обсягу продукції в країні (ВВП).

Економічний прибуток – загальний вигодоприбуток фірми за вирахуванням її економічних витрат.

Економічні блага – блага, кількісно обмежені порівняно з людськими потребами. Тому вони розподіляються через установлення ціни.

Економічні витрати – платежі, потрібні для отримання й використання ресурсів.

Економічні закони – внутрішньо необхідні, стали й істотні причинно-наслідкові зв'язки між протилежними сторонами як у середині виробничих відносин економічних процесів і явищ, так і між ними.

Економічні інтереси – усвідомлення прагнення економічних суб'єктів до задоволення власних потреб, об'єктивні спонукальні мотиви їхньої господарської діяльності.

Економічні (матеріальні) потреби – бажання, які можна задовольнити через споживання товарів чи послуг.

Економічні стимули – чинники (ціни, прибутки, збитки), які мотивують та впливають на поведінку окремих індивідів, фірм, установ.

Економічні функції держави – сукупність напрямів державного регулювання економіки: правове регулювання економіки; сприяння конкуренції та пом'якшення наслідків від недовлі-

ків і слабін ринку; організація виробництва необхідних суспільству громадських благ; перерозподіл доходів; здійснення макроекономічної політики.

Експорт – товари і послуги, вироблені в даній країні і продані покупцям інших країн.

Екстенсивний тип економічного зростання – збільшення обсягів, що досягається шляхом кількісного приросту факторів виробництва за їх незмінних якісних характеристик.

Еластична пропозиція – пропозиція, для якої коефіцієнт еластичності більший за одиницю, тобто відсоток зміни величини пропозиції більший, ніж відсоток зміни ціни.

Еластичний попит – попит, для якого коефіцієнт еластичності більший за одиницю, тобто відсоток зміни величини попиту більший, ніж відсоток зміни ціни.

Еластичність – поняття, яке застосовує аналітична економія для позначення реагування однієї змінної на зміну іншої (наприклад, величини попиту на зміну ціни тощо).

Еластичність попиту за ціною – відношення відсотка зміни величини попиту на продукт до відсотка зміни його ціни; реагування величини попиту на продукт на зміну ціни продукту.

Еластичність пропозиції за ціною – відношення відсотка зміни величини пропозиції продукту до відсотка зміни його ціни; реагування величини пропозиції продукту на зміну ціни продукту.

Емісія грошей – випуск грошей в обіг; одна з основних функцій центрального банку.

Ефект доходу – вплив зміни ціни продукту на реальний дохід споживача (купівельну спроможність) і отже, на кількість продукту, яку споживач купить.

Ефект заміщення – вплив, який зміна ціни споживчого блага може справити на кількість продукту, яку споживач купить за умови, що його дохід не змінюється.

Ефект масштабу – підвищення продуктивності, тобто зниження середніх витрат виробництва внаслідок зростання в однаковій пропорції всіх факторів виробництва.

Ефект «третьох осіб» (ефект впливу) – ситуація в економіці, коли частину вигод або витрат, пов'язаних з виробництвом або споживанням продукту, отримують (несуть) ті, хто не є його виробником або споживачем.

Ефективний розподіл ресурсів – розподіл ресурсів в економіці між виробництвом різних товарів і послуг, який максимізує задоволення потреб споживачів.

Євро – єдина валюта держав – членів ЄС, введена згідно з Маастрихтською угодою (1991 р.). З 1 січня 1998 р. – 31 грудня 2001 р. міжбанківські операції проводилися в єку або євро. До кінця 2001 року всі безготівкові платежі можна було проводити в євро, а з 1 січня 2002 р. почався готівковий рух євро.

Європейський Союз (ЄС) – асоціація європейських держав, утворена в 1957 р. (раніше – Європейське економічне співтовариство) з метою поступової ліквідації мита та імпорتنних квот у торгівлі між країнами-членами, запровадження спільного мита на імпорт товарів із третіх країн, вільного переміщення робочої сили і капіталів у межах країн-членів асоціації та узгодження економічної політики в інших сферах.

Загальна рівновага – стан економіки, за якого рівень цін на товари і послуги забезпечує рівновагу на всіх ринках, що не спонукає суб'єктів змінювати свою поведінку.

Загальний виторг – кількість грошей, отриманих фірмою; дорівнює кількості проданого продукту, помноженій на ціну, за яку він проданий.

Загальні витрати – сума постійних і змінних витрат.

Зайняті – особи, які виконують певну оплачувану роботу або мають роботу, але не виконують її з певних причин (відпустка, хвороба, страйк).

Закон зростання потреб – закон, який виражає внутрішньо необхідні, суттєвий і сталий зв'язок між прогресом технологічного способу виробництва, еволюцією всієї системи суспільних відносин і кількісним зростанням, якісним удосконаленням та збагаченням індивідуальних, колективних та суспільних потреб.

Закон попиту – виражає обернену залежність між ціною і величиною попиту на товар або послугу протягом певного проміжку часу.

Закон пропозиції – виражає пряму залежність між ціною і величиною пропозиції товару або послуги впродовж певного проміжку часу.

Закон спадної віддачі – передбачає, що додатковий обсяг продукції від послідовного збільшення одного фактора виробництва зменшується, коли інші фактори залишаються сталими.

Закрита економіка – економіка, в якій відсутні експорт та імпорт товарів і послуг.

Заощадження – використовуваний дохід, що не витрачений на споживчі блага; дорівнює використовуваному доходу після вирахування особистих видатків на споживання.

Заробітна плата – ціна праці й плата за використання послуг праці.

Захисне мито – мито, призначене захистити вітчизняних виробників від іноземних конкурентів.

Збалансований бюджет – рівність між державними видатками та надходженнями до бюджету.

Змінні витрати – витрати, загальна величина яких збільшується (зменшується), коли фірма збільшує (зменшує) обсяг своєї продукції.

Змішана економіка – економіка, яка ґрунтується на ринковій організації та державному регулюванні макроекономічних процесів.

Змовницька олігополія – виникає тоді, коли кілька фірм, які утворюють олігопольну галузь, досягають негласної угоди про запровадження цін, поділ ринків або яесь інше обмеження конкуренції.

Знецінення валюти – падіння курсу валюти країни щодо валюти іншої країни.

Зовнішній борг – заборгованість держави іноземним громадянам, фірмам та інституціям.

Зовнішньоторговельний дефіцит – сума, на яку імпорт товарів у країну перевищує їх експорт із країни.

Зовнішньоторговельний надлишок – сума, на яку експорт товарів із країни перевищує їх імпорт у країну.

Імпорт – ввезення в країну іноземних товарів або капіталу у формі надання кредитів і позик, платне користування послугами іноземних фірм.

Імпортна квота – запроваджене урядом кількісне обмеження на ввезення до країни певного товару з іншої країни впродовж певного проміжку часу.

Інвестиції – видатки на виробництво та нагромадження капітальних благ, вигоди від яких отримуватимуть у майбутньому. Розрізняють валові та чисті інвестиції.

Індекс споживчих цін – відношення вартості фіксованого кошика споживчих товарів і послуг у розрахунковому періоді до його вартості в базовому періоді.

Індекссація – механізм, який забезпечує регулювання заробітної плати і платежів відповідно до рівня інфляції. Важливим елементом індекссації є відповідні пункти трудових угод.

Інновація – запровадження у виробництво нового продукту, нового виробничого методу або застосування нової форми організації бізнесу.

Інтервенція – діяльність центрального банку країни щодо купівлі-продажу національної валюти на ринках із метою впливу на її обмінний курс.

Інфляційна спіраль заробітної плати і цін – підвищення заробітної плати, що викликає зростання цін, яке, відповідно, призводить до подальшого зростання заробітної плати і т.д.

Інфляція – зростання загального рівня цін, яке супроводжується зниженням купівельної спроможності грошей.

Інфляція витрат – інфляція, що зумовлена зменшенням сукупної пропозиції (через підвищення цін на сировину або ставок заробітної плати, зниження продуктивності праці) і супроводжується зменшенням реального обсягу виробництва та зайнятості. Часто цю інфляцію називають **інфляцією пропозиції**.

Інфляція попиту – інфляція, спричинена надлишковим сукупним попитом; «надто багато грошей полює на надто малу кількість товарів».

Інфраструктура – капітальні блага, які зазвичай забезпечує держава для використання їх усіма громадянами та фірмами (наприклад, автомагістралі, мости, міські транспортні системи, системи водопостачання, водоочисні споруди, аеропорти тощо).

Капітал – економічний ресурс, що визначається як сукупність усіх технічних, матеріальних і грошових засобів, що в процесі свого руху приносять дохід. Розрізняють основний (будівлі, машини, механізми) та оборотний (сировина, паливо, матеріали) капітал. Інші назви – капітальні блага, інвестиційні товари, засоби виробництва.

Капіталізм – суспільний лад, за якого переважна частина матеріальних ресурсів (земля, капітал) належить приватним особам, застосовується наймана праця, а ринок є головним механізмом розподілу ресурсів і доходів та вирішення питань економічної організації. Марксистська політична економія розглядає капіталізм як останній експлуататорський лад, що ґрунтується на приватній власності та найманій праці, яку експлуатують капіталісти.

Капіталозберігальний технічний прогрес – удосконалення техніки і технології, що дає змогу виробляти більшу кількість продукту за сталої кількості капіталу (або таку саму кількість продукту за меншої кількості капіталу).

Капіталомісткий технічний прогрес – удосконалення техніки і технології, що потребує більшої кількості капіталу для виробництва певної кількості продукту.

Капіталомісткість – відношення сукупного капіталу до ВВП.

Капіталоозброєність – відношення сукупного капіталу до робочої сили.

Кейнсіанство – один із провідних напрямів аналітичної економії у ХХ ст., основи якого були закладені Дж. М. Кейнсом. Центральним пунктом концепції Кейнса є положення, що ринкова економіка не може автоматично досягти рівноваги за повної зайнятості; за Кейнсом, недоліки ринкової економіки можна усунути за допомогою фіскальної й монетарної політики.

Кероване плавання валютних курсів – валютний курс, який змінюється (плаває), щоб усунути дефіцит або надлишок платіжного балансу. У цьому режимі країна через свій центральний банк періодично здійснює інтервенції, щоб стабілізувати валюту.

Кількісна теорія грошей – згідно з цією теорією ціни змінюються прямо пропорційно до зміни пропозиції грошей; є вихідним пунктом монетаризму.

Кількісне рівняння обміну – тотожність, що виражається формулою $MxY=PxQ$, де M – пропозиція грошей, Y – швидкість їх обігу, PxQ (ціна товарів, помножена на їхню кількість) – вартість національного продукту (номінальний ВВП).

Кінцева готова продукція – товари і послуги, які купують для споживання, а не для подальшого оброблення чи перероблення.

Класична школа – панівний до появи робіт Дж. М. Кейнса напрям аналітичної економії, засновником якого бум А. Сміт. Класики доводили, що природні економічні закони (конкуренція, ціни, індивідуальні егоїстичні інтереси тощо) є найкращим механізмом узгодження приватних і суспільних інтересів, розподілу ресурсів і доходів, стимулювання ефективного розвитку економіки.

Коефіцієнт еластичності – результат від ділення відсотка зміни величини попиту (пропозиції) на відсоток зміни ціни товару.

Коефіцієнт зайнятості – відсоток робочої сили, що зайнятий (має роботу) в певний момент часу.

Комерційний банк – підприємство, яке здійснює розрахункові операції, надає різноманітні послуги (трастові, фондові) та грошові позики іншим підприємствам і населенню.

Компанія з обмеженою відповідальністю – некорпоративна форма бізнесу, власники якої захищені обмеженою відповідальністю.

Компромісний вибір – ідея про те, що одним економічним завданням або метою, доводиться жертвувати для досягнення певної іншої мети.

Конкуренція – змагання між товаровиробниками за найвигідніші сфери прикладання капіталу, ринки збуту, джерела сировини.

Конкуренція імпорту – конкуренція, яку вітчизняні фірми відчувають на своєму ринку з боку товарів і послуг іноземних фірм.

Контроль за цінами і заробітною платою – законодавче встановлення урядом допустимих розмірів зростання зарплати і цін у певний проміжок часу.

Корисність – здатність товару або послуги задовольняти певні потреби людини.

Короткостроковий період – у мікроекономіці – період часу, недостатній для збільшення виробничих потужностей фірм; у макроекономіці – період часу, протягом якого трудові угоди, сподівання, ціни не можуть повністю пристосуватися до змін в економіці.

Корпорація (акціонерне товариство) – правова форма підприємства, яка юридично відокремлена від тих, хто нею володіє (акціонерів), у зв'язку з чим останні несуть обмежену відповідальність.

Країни, що розвиваються (країни третього світу) – більшість країн Азії, Африки й Латинської Америки, для яких характерні низький подушний ВВП, нестача капітальних благ, відсталі виробничі технології, низький рівень писемності, високий рівень безробіття, швидке зростання населення та зайнятість робочої сили головним чином у сільському господарстві.

Кредитна спілка – асоціація осіб, об'єднаних спільними інтересами (наприклад, працівники однієї фірми), яка приймає від них вклади і надає їм позики.

Крива (таблиця) виробничих можливостей – крива (таблиця), яка показує різні комбінації двох товарів або послуг, що може виробляти економіка за повної зайнятості й повного обсягу виробництва з незмінної кількості ресурсів та з незмінною технологією.

Крива Лаффера – крива, яка показує залежність між податковими ставками і податковими надходженнями.

Крива Лоренца – крива, що показує ступінь рівномірності розподілу доходу в економіці. Чим більше крива Лоренца відхилена від лінії 45°, тим більша нерівність у розподілі доходу існує в країні.

Крива попиту – крива, яка показує кількість товару або послуги, котру хочуть придбати покупці за різними цінами протягом деякого проміжку часу.

Крива пропозиції – крива, яка показує кількість товару або послуги, котру продавці пропонуватимуть за різними цінами впродовж певного часу.

Крива сукупного попиту – крива, яка показує взаємозв'язок між кількістю товарів і послуг, котру покупці бажають придбати, та загальним рівнем цін за інших однакових умов.

Крива сукупної пропозиції – крива, що показує взаємозв'язок між обсягом виробництва фірмами товарів і послуг, який вони готові постачати, та загальним рівнем цін за інших однакових умов.

Кругопотік доходів і видатків – спрощена модель економіки, яка відображає взаємодію домогосподарств і фірм у процесі обміну виробничими ресурсами та товарами і послугами на відповідних ринках.

Лібералізм – філософія економіки, яка підкреслює важливість особистої свободи в економічних і політичних справах. Прихильники лібералізму – від Адама Сміта до сучасних економістів Мілтона Фрідмана чи Джеймса Б'юкенена – вважають, що люди повинні мати свободу домагатися реалізації власних інтересів та бажань і що урядову діяльність слід обмежити такими сферами, як гарантування виконання угод і контрактів, підтримання законності та забезпечення національної оборони.

Лідерство в цінах – неофіційний метод, який застосовують фірми для встановлення ціни на продукт, котрий вони виробляють в умовах олігополії; одна фірма (лідер) оголошує зміну ціни, а інші фірми (що йдуть за лідером) незабаром оголошують про ідентичну (або приблизно таку саму) зміну ціни.

Ліквідність – здатність фінансових активів та матеріальних цінностей перетворюватися на готівку.

Людські ресурси (людська праця) – один із головних факторів виробництва; характеризується кількістю та якістю людських зусиль, які спрямовуються на виробництво товарів і послуг.

«Майже гроші» – високоліквідні фінансові активи (держанні цінні папери, акції корпорацій тощо), які можуть легко перетворюватися на готівку, а тому близькі до реальних грошей.

Майновий податок – податок на вартість майна (капіталу, землі та інших активів), яким володіють фірми й домогосподарства.

Макроекономіка – наука, що досліджує національну економіку як ціле; вивчає загальний рівень виробництва, зайнятості, цін, доходу та інші сукупні економічні змінні.

Макроекономічна політика – сукупність важелів та інструментів, які застосовує держава для регулювання національної економіки.

Макроекономічна рівновага – обсяг ВВП, за якого сукупний попит дорівнює сукупній пропозиції.

Марксизм – система філософських, економічних, політичних та соціальних поглядів, яку в XIX ст. започаткував К. Маркс. Марксизм передбачав, що ринкова економіка, або капіталізм, неминуче загине внаслідок загострення своїх внутрішніх суперечностей.

Меркантилізм – школа в аналітичній економії (XV–XVII ст.), представники якої ототожнювали багатство нації із золотом і вважали, що економічна політика має сприяти припливу до країни золота шляхом підтримання активного торговельного балансу.

Металеві гроші – гроші у вигляді злиwkів металів або монет. Розрізняють повноцінні (виготовлені з благородних металів) та білонні (виготовлені зі сплавів дешевих металів) монети.

Мито – податок на імпортні товари.

Міжнародний банк реконструкції і розвитку (Світовий банк) – банк, який надає (і гарантує) позики менш розвинутим країнам із метою сприяння їхньому економічному зростанню.

Міжнародний валютний фонд – міжнародна асоціація держав, що надає позики в іноземній валюті країнам з тимчасовим дефіцитом платіжного балансу і для підтримання валютних курсів.

Міжнародний золотий стандарт – міжнародна валютна система, що існувала у XIX і на початку XX ст. Базувалася на фіксованих валютних курсах. Кожна країна виражала вартість своєї грошової одиниці в певній кількості золота, підтримувала незмінне співвідношення між своїм золотим запасом і кількістю грошей в обігу та дозволяла вільні ввезення і вивезення золота. За цієї системи в обігу обов'язково перебувають золоті монети.

Міжнародний поділ праці – спеціалізація окремих країн на виготовленні тих чи інших видів продукції з метою взаємного обміну ними. Його головні чинники – відмінності між країнами за наявністю природних багатств та якістю трудових ресурсів, історичними традиціями виробництва та ін.

Міжнародні валютні резерви – іноземні валюти, що їх країна може використати для покриття дефіциту платіжного балансу.

Міжнародні економічні організації – організації, створені для сприяння розвитку міжнародних економічних відносин (Економічна і Соціальна Рада ООН, ЮНКТАД, ЮНІДО, Міжнародний валютний фонд, Міжнародний банк реконструкції і розвитку та ін).

Мікроекономіка – частина аналітичної економії, що вивчає окремі елементи економіки (поведінку фірм, ринки окремих товарів тощо).

Мінімальна заробітна плата – найнижча заробітна плата, яку роботодавці на законній підставі платять за роботу.

Мінімальна ціна – офіційно встановлена ціна, яка перевищує рівноважну ціну.

Модель «сукупний попит – сукупна пропозиція» – макроекономічна модель, яка використовує сукупний попит і сукупну пропозицію для визначення і пояснення рівня цін та реального внутрішнього обсягу виробництва.

Монетаризм – сучасна економічна школа, представники якої вважають, що зміна пропозиції грошей є головною причиною макроекономічних коливань, а найкраща макроекономічна політика полягає у стабільному нарощуванні грошової маси.

Монетарна політика – один із видів макроекономічної політики. Суть монетарної політики полягає у контролюванні центральним банком країни пропозиції грошей, процентних ставок, ринків капіталу. Її основні інструменти – операції на відкритому ринку, зміна облікової ставки та норми резервування.

Монетний паритет – співвідношення золотого вмісту грошових одиниць; утратив сенс у 30-ті роки ХХ ст., коли золоті монети були вилучені з обігу.

Монополістична конкуренція – ситуація на ринку, де багато фірм продають диференційований продукт і мають певний контроль над цінами продуктів, які вони виробляють. Такому відносно вільному ринку властива значна нецінова конкуренція.

Монополія – наявність на ринку єдиного продавця певного товару, послуги чи виробничого ресурсу.

Мультинаціональна корпорація – фірма, яка володіє виробничими потужностями в інших країнах і виробляє та продає свою продукцію за кордоном.

Нагромадження вартості – одна з трьох функцій грошей; будь-який актив, що відкладений для використання в майбутньому.

Надлишок – перевищення величини пропозиції товару над величиною попиту на нього внаслідок того, що ціна на нього вища за рівноважну.

Надлишок платіжного балансу – активне сальдо платіжного балансу для перших трьох його розділів.

Натуральне господарство – форма організації економічного життя, коли виготовлені продукти споживаються всередині господарства; переважало на ранніх стадіях цивілізації; у багатьох країнах збереглося досі.

Національний дохід – сума факторних доходів; різниця між чистим національним продуктом (ЧНП) і непрямими податками.

Невидима рука ринку – розроблена А. Смітом концепція, згідно з якою діяльність людини, що прагне до власної вигоди, невидимою рукою ринку скеровується в напрямі, сприятливому для суспільства.

Недоліки ринкового механізму – неспроможність ринку здійснити розподіл ресурсів, за якого найповніше задовольняються потреби суспільства. Зокрема, на виробництво певного товару (послуги) може виділятися недостатня або надмірна кількість ресурсів чи взагалі не виділятимуться ресурси.

Недосконала конкуренція – ринкова ситуація, коли фірма (або кілька фірм) виробляє і постачає таку частку продукту, що може вирішальним чином впливати на формування ціни. До недосконалої конкуренції належать: чиста монополія, олігополія та монополістична конкуренція.

Нееластична пропозиція – пропозиція, коефіцієнт якої менший за одиницю або відсоток зміни величини якої менший, ніж відсоток зміни ціни.

Нееластичний попит – попит, коефіцієнт еластичності якого менший за одиницю або відсоток зміни величини якого менший, ніж відсоток зміни ціни.

Немитні бар'єри – всі перешкоди (за винятком мита), які створюють країни, щоб стримати міжнародну торгівлю; наприклад, імпортні квоти, спеціальні ліцензії, завищені вимоги до якості товарів, бюрократична тяганина при здійсненні митних процедур тощо.

Необмежена відповідальність – відсутність будь-якої межі максимуму збитків, які окрема особа може мати і які згідно з законом вона повинна взяти на себе; необмежений розмір збитків, які одноосібний власник повинен взяти на себе.

Непрямі податки на бізнес – установлюються на товари і послуги (податок на додану вартість, акцизний збір та ін.).

Нецінова конкуренція – застосовувані фірмами способи, крім зниження цін на їхню продукцію, за допомогою яких фірми намагаються збільшити виробництво і продаж своїх продуктів; до цих способів належать диференціація продукту, реклама і заходи у сфері збуту.

Неявні витрати – витрати, що дорівнюють доходу, який дав би змогу отримати цей ресурс за найкращого альтернативного його застосування.

Новий міжнародний порядок – пропозиції, висунуті країнами, що розвиваються, з метою домогтися більшої іноземної допомоги, послаблення боргового тягара, розширення доступу до світових ринків, вільнішого в'їзду в розвинуті країни та подолання неоколоніалізму.

Номінальна відсоткова ставка – норма відсотка, не скоригована на інфляцію.

Номінальний ВВП – валовий внутрішній продукт, обчислений у поточних цінах.

Номінальний дохід – кількість грошей, яку отримала певна особа або група осіб упродовж певного періоду.

Норма прибутку – відношення прибутку до капіталу або до інвестицій.

Норма резервування – відсоток депозитів, який комерційний банк повинен тримати в центральному банку або як готівку в касі.

Нормальний прибуток – мінімальна плата (дохід), яку має отримувати (сподівається отримати) працівник за виконання підприємницьких функцій у фірмі.

Нормативна економіка – частина аналітичної економії, що ґрунтується на ціннісних судженнях людей щодо того, якою має бути економіка; тлумачить проблеми економічних цілей та економічної політики.

Облігація – цінний папір, що приносить відсоток. Облігації випускають корпорації та уряди з гарантуванням у майбутньому повернення суми грошей (ціна облігації) плюс відсоток у точно встановленому розмірі.

Облікова (дисконтна) ставка – відсоткова ставка, яку центральний банк призначає за позики, які він надає комерційним банкам.

Обов'язкові резерви – мінімальна сума, яку комерційні банки повинні тримати як вклади у центральному банку або як готівку в касі.

Оборотний капітал – капітал, інвестований у предмети праці та інші короткострокові активи підприємства.

Однорідні продукти – товари (послуги), які є однаковими за певною ознакою. Протилежне поняття – *різномірні продукти*.

Олігополія – ситуація на ринку, коли кілька фірм продають стандартизований або диференційований продукт і мають обмежений контроль над ціною продукту внаслідок взаємозалежності (за винятком змови між фірмами). Вхід нових фірм на цей ринок ускладнений; типовою для нього є нецінова конкуренція.

Операції на відкритому ринку – купівля-продаж центральним банком державних цінних паперів.

Опосередковані методи виробництва – виробництво і використання капіталу для полегшення виробництва споживчих благ.

Організація країн – експортерів нафти (ОПЕК) – картель, який утворили в 1961 р. тринадцять країн-експортерів нафти з метою контролю ціни і кількості сирої нафти, експортованої його членами.

Організація світової торгівлі – організація, заснована в 1994 р. Генеральною угодою з тарифів і торгівлі з метою забезпечення вільного доступу до напівзакритих ринків країн-учасниць.

Особистий дохід – дохід, який отримують домогосподарства до сплати податків.

Особистий прибутковий податок – податок, який установлюють на доходи, що привласнюють окремі особи у формі заробітної плати (трудоий дохід) або доходів від власності (майнові доходи) – ренти, дивіденду чи відсотка.

Особисті видатки на споживання – видатки домогосподарств на товари і послуги тривалого і короткострокового вжитку.

Особисті заощадження – особистий дохід домогосподарств за вирахуванням особистих податків та особистих видатків на споживання; використовуваний дохід, що не витрачається на придбання споживчих благ.

Паперові гроші – гроші, виготовлені з паперу. З технічного погляду вони є ідеальними, бо для свого виготовлення потребують невеликих витрат, однак приховують у собі небезпеку їх випуску на ринок у необмеженій кількості, а отже – інфляції.

Партнерство (господарське товариство) – правова форма фірми з двома або більше власниками, які погоджуються розподіляти між собою прибутки чи збитки фірми в певній пропорції.

Пасиви (борги) – борги іншим особам чи фірмам (права сторона бухгалтерського балансу).

Патент – винахідкове право, яке надає держава винахідникові для використання винаходу протягом певного проміжку часу. Упродовж цього часу існує тимчасова монополія, яка є своєрідною винагородою за винахідницьку діяльність.

Перекази – кошти, які пересилаються в межах країни або за кордон; платіж, за який взаємні не отримують жодного товару або послуги.

Підпільна (тіньова) економіка – незареєстрована економічна діяльність (може бути як дозволеною, так і забороненою законом).

Підприємницький хист – здатність людини організовувати ефективне поєднання ресурсів для виробництва продукту, ухвалювати послідовні нешаблонні рішення, здійснювати інновації та йти на ризик.

Підприємці – частина людських ресурсів, яка бере на себе ризик організації інших ресурсів для виробництва товарів і послуг.

Платіжний баланс країни – зведений баланс платіжних операцій, що здійснювалися між окремими особами, фірмами та урядом однієї країни з тими самими суб'єктами інших країн протягом року. Співвідношення між валютними надходженнями в країну і платежами держави за кордон.

Повна зайнятість: 1) використання всіх наявних ресурсів для виробництва товарів і послуг; 2) рівень зайнятості, коли існують лише фрикційне і структурне безробіття і немає циклічного безробіття.

Повний обсяг виробництва – максимальна кількість товарів і послуг, яку можна виробити із залучених в економіку ресурсів; досягається за умов розподільної й виробничої ефективності.

Податки – обов'язкові платежі в держбюджет у визначеному законодавством країни порядку.

Податок на додану вартість – податок, який установлюють на різницю між вартістю товарів, проданих фірмою, і вартістю матеріалів і послуг, куплених цією фірмою в інших фірм.

Подвійний рахунок – включення вартості проміжних товарів у валовий внутрішній продукт; урахування одного і того самого товару або послуги більше, ніж один раз.

Поділ праці – спеціалізація людей на виготовленні певних видів продукції або виконанні окремих операцій.

Подушний податок – податок, який установлюють у вигляді фіксованої грошової суми на кожного громадянина країни незалежно від рівня його доходу.

Позаекономічні блага – продукти, які існують у достатніх кількостях і не потребують розподілу серед споживачів за допомогою механізму цін. Ринкова ціна позаекономічних благ дорівнює нулю.

Позичковий капітал – капітал, що надається підприємцям на визначений строк за визначеною платою у формі позичкового відсотка.

Політика «дешевих грошей» – політика збільшення пропозиції грошей, яку проводить центральний банк із метою збільшення інвестицій, отже, ВВП, а відтак – зменшення безробіття.

Політика «дорогих грошей» – політика скорочення або обмеження зростання пропозиції грошей у країні, яку проводить центральний банк із метою уповільнення зростання реального ВВП, зниження рівня інфляції та підвищення курсу валюти країни.

Політика доходів – вид макроекономічної політики, спрямований на боротьбу з інфляцією через обмеження зростання заробітної плати і цін.

Попит – кількість товару (послуги), яку готові купити споживачі за кожного рівня цін та інших однакових умов упродовж певного проміжку часу.

Порівняльна перевага – країна має порівняльну перевагу у виробництві певного продукту, якщо вона виробляє цей продукт із нижчою альтернативною вартістю, ніж потенційний торговельний партнер.

Постійні витрати – витрати, величина яких у цілому не змінюється, коли фірма змінює свій обсяг продукції.

Потенційна конкуренція – ситуація, коли фірми певної галузі привласнюють значні економічні прибутки, що створює об'єктивну можливість входження нових фірм у галузь.

Потенційний ВВП – обсяг національного виробництва, що відповідає природному рівню безробіття.

Поточний рахунок – розділ платіжного балансу країни, який відображає її експорт та імпорту товарів, невидимі операції тощо.

Поточний (чековий) рахунок – вклад у комерційний банк або іншу фінансову установу, на який можна виписувати чек і який є грошима для операцій.

Потреби – об'єктивна необхідність будь чого задля підтримання життєдіяльності і розвитку людини, колективу, нації або суспільства в цілому.

Поцінування валюти – збільшення вартості валюти країни щодо валюти іншої країни; при поцінуванні валюти за неї купують більшу кількість іноземної валюти.

Праця – використання фізичних і розумових здібностей людини для виробництва товарів і послуг.

Прибуток – результат діяльності суб'єктів господарювання, різниця між витратами на продажі і витратами на виробництво товарів і послуг.

Приватизаційний сертифікат – цінний папір, що засвідчує право його власника на володіння частиною державної власності, а також на участь у приватизації останньої.

Приватна власність – право приватних осіб і фірм набувати, володіти, контролювати, використовувати, продавати і заповідати землю, капітал та інші активи.

Принцип платоспроможності – принцип, згідно з яким ті, хто має більші доходи, повинні оподатковуватися в абсолютному й відносному виразі більше, ніж ті, хто має менші доходи.

Приплив капіталу – сума видатків резидентів інших країн на купівлю речового й фінансового капіталу в резидентів певної країни.

Природна монополія – спроможність однієї фірми за рахунок зростання масштабів виробництва в галузі виробляти продукт за нижчих середніх витрат, ніж кілька фірм.

Природний рівень безробіття – рівень безробіття, за якого чинники, що підвищують і знижують заробітну плату та ціни, перебувають у рівновазі. За цього рівня безробіття темп інфляції не змінюється.

Прогресивний податок – податок, за якого середня ставка оподаткування (податок, поділений на дохід) вища для осіб із вищими доходами.

Продуктивні сили – сукупність засобів виробництва і працівників з їхніми фізичними й розумовими здібностями, а також досягнення науки, технології, інформації, методи організації та управління виробництвом, що забезпечують створення матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення потреб.

Продуктивність праці – показник, що обчислюється діленням загального обсягу продукції на кількість праці, витраченої на виробництво цього обсягу продукції.

Проміжна продукція – товари, які зазнали певного оброблення, але не є кінцевим продуктом (сировина, напівфабрикати).

Пропозиція – кількість товару (послуги), яку готові виробити й продати фірми за кожного рівня цін та інших рівних умов.

Пропорційний податок – податок, за якого середня ставка оподаткування незалежно від величини доходу є однаковою.

Протекціонізм – зовнішньоекономічна політика, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції. Її головні знаряддя – мито та квоти.

Прямі податки – установлюються безпосередньо на індивідів чи фірми (податок із доходів, податок із прибутку та ін.).

Рахунок капіталу – розділ платіжного балансу країни, в якому фіксуються приплив і відплив капіталу з країни.

Реальна відсоткова ставка – номінальна відсоткова ставка з урахуванням рівня інфляції.

Реальна заробітна плата – кількість товарів і послуг, які працівник може придбати за свою номінальну заробітну плату; купівельна спроможність номінальної заробітної плати.

Регресивний податок – податок, за якого середня ставка оподаткування зі зростанням доходу зменшується.

Рефінансування державного боргу – виплата власникам державних цінних паперів, строк погашення яких настав, грошей, отриманих від продажу нових цінних паперів, або обмін погашених цінних паперів на нові.

Ринкова влада (сила) – ступінь контролю, який фірма або група фірм має над ціною і виробничими рішеннями в певній галузі. Високий рівень ринкової влади означає монополію, її відсутність – конкуренцію.

Ринкова економіка – система організації національної економіки, заснована на товарно-грошових відносинах, різних формах власності, конкуренції. У ринковій економіці фірми прагнуть максимізувати прибуток; вони купують фактори виробництва і забезпечують за їх допомогою пропозицію товарів і послуг на ринку, а домогосподарства та індивіди, виходячи зі своїх доходів, – попит на них. Ціни і кількість товарів визначаються на ринку.

Ринкова рівновага – ситуація на ринку певного товару чи послуги, коли попит і пропозиція збігаються.

Ринок – місце, де покупці й продавці взаємодіють, щоб визначити ціни та кількості певного товару або послуги. Механізм що забезпечує зв'язок покупців та продавців певного товару або послуг.

Ринок капіталів – ринок, де відбувається купівля-продаж фінансових ресурсів (грошей, цінних паперів); разом із фінансовими посередниками сприяє надходженню заощаджень до інвесторів.

Ринок продуктів (товарний ринок) – ринок, де домогосподарства купують, а фірми продають товари і послуги, які вони виробили.

Ринок ресурсів – ринок, на якому домогосподарства продають ресурси, а фірми купують ці ресурси.

Рівень (норма) безробіття – відсоток робочої сили, що не має роботи в даний момент часу.

Рівень бідності – відсоток населення з доходами, нижчими за офіційно встановлений рівень.

Рівень зайнятості – частка населення країни у віці від 16 років і старше, яка має роботу.

Рівноважна кількість – обсяг попиту й обсяг пропозиції за рівноважної ціни на конкурентному ринку.

Рівноважна ціна – ціна товарів і послуг на конкурентному ринку, за якої величина попиту і величина пропозиції збігаються (дорівнюють одна одній). За такої ціни на ринку немає ні надлишку, ні нестачі товарів і послуг.

Робоча сила – загальна кількість осіб віком 16 років і старше, які працюють, є безробітними або активно шукають роботу.

Розподільна ефективність – розподіл серед фірм і галузей ресурсів, необхідних для виробництва продуктів, яких найбільше потребує суспільство (споживачі).

Світова ціна – міжнародна ціна товару або послуги, яка визначається світовими попитом і пропозицією.

Система вільного підприємництва – економічна система, яка ґрунтується на приватній власності, вільному ринку і невтручанні держави в господарське життя.

Система національних рахунків (СНР) – система взаємопов'язаних показників та класифікацій, що використовуються для опису та аналізу функціонування національної економіки.

Система узгодженого вільного підприємництва – економічна система вільного підприємства з обмеженим втручанням держави в господарське життя.

Собівартість – сумарні, виражені в грошовій формі витрати підприємства на виробництва і реалізацію продукції.

Соціалізм – економічна та політична система, головними ознаками якої є: зосередження частини ресурсів (навіть їх більшості) в руках держави, перерозподіл доходів через державний бюджет.

Спекуляція – діяльність, що полягає в купівлі або продажу з наступним перепродажем або купівлею з метою отримання прибутку.

Спеціальні права запозичення (СДР) – міжнародна грошова одиниця, яка існує у вигляді записів на рахунках країн – членів МВФ.

Сподівання – уявлення споживачів і ділових фірм про те, що відбуватиметься або які економічні умови складатимуться в майбутньому.

Споживчі блага – товари і послуги, які безпосередньо задовольняють потреби людини.

Стагфляція – інфляція, що супроводжується стагнацією виробництва і високим рівнем безробіття в країні; одночасне зростання рівня цін і рівня безробіття.

Структурне безробіття – безробіття, спричинене змінами у структурі попиту на споживчі товари і в технологіях виробництва.

Субсидія – платежі уряду родинам чи індивідам.

Сукупна пропозиція – сумарна пропозиція товарів і послуг у межах національної економіки.

Сукупний попит – сумарний попит на товари і послуги в межах національної економіки.

Сукупні видатки – загальна сума видатків в економіці на кінцеві товари і послуги.

Суспільний лад – система організації соціально-економічного життя країни; включає цінності (переконавання людей), політичне правління (сукупність політичних інституцій) та економічну систему.

Технічний прогрес – запровадження нових методів виробництва, які скорочують витрати, отже, підвищують продуктивність економіки, що розширює межі виробничих можливостей.

Товар – економічне благо, що має суспільну споживну вартість та обмінюється на ринку.

Товарне виробництво – форма організації суспільного господарства, за якої продукти виробляються не для власного споживання їхніми виробниками, а спеціально для обміну, для продажу на ринку.

Товари тривалого користування – споживчі блага з очікуваним строком служби (використання) три і більше років.

Товарні гроші – гроші, які мають внутрішню вартість. До них належать золоті та срібні монети, а також низка товарів, що використовуються як гроші (худоба, сіль, хутра тощо).

Торговельний баланс – різниця між експортом та імпортом товарів країни.

Торговельні бар'єри – протекціоністські заходи, за допомогою яких уряди прагнуть зменшити імпорт (мити, квоти, обтяжливі митні процедури).

Трансферні (передавальні) платежі – виплати державою особі або домогосподарству грошей (товарів і послуг), взамін яких платник (держави) не отримує товарів і послуг.

Трудова теорія вартості – розвинута В. Петті, А. Смітом, Д. Рікардо, К. Марксом економічна концепція, згідно з якою товари обмінюються відповідно до кількості витраченої на їх виробництво праці.

Фезербединг – правило, за яким підприємці зобов'язуються зберігати чисельність наявної робочої сили незалежно від потреби в ній.

Фірма – відокремлена виробнича одиниця в економіці; купує ресурси для виробництва товару або надання послуги з метою одержання прибутку і володіє та керує одним або кількома підприємствами.

Фіскальна політика – один з основних видів макроекономічної політики, яка використовує державний бюджет, податки й урядові видатки для досягнення макроекономічних цілей. Державні видатки і податки змінюють, щоб досягти повної зайнятості чи знизити рівень інфляції.

Фондова біржа – організований ринок, на якому торгують звичайними акціями.

Фрикційне безробіття – безробіття, пов'язане з добровільною зміною працівниками місця роботи і тимчасовими звільненнями.

Центральний банк – державний інститут, який відповідає за пропозицію грошей у країні, контролює комерційні банки, зберігає офіційні золотовалютні резерви та виконує інші функції (в Україні – Національний Банк).

Циклічне безробіття – безробіття, зумовлене недостатнім сукупним попитом.

Ціна – кількість грошей (або інших товарів і послуг), яку платять або отримують за інший товар або послугу.

Цінні папери – різні фінансові активи: акції, облігації, векселі тощо.

Чиста конкуренція – ситуація на ринку, коли величезна кількість фірм продає стандартизований продукт, доступ нових фірм на ринок дуже легкий, індивідуальний продавець неспроможний контролювати ціну продукту, який продає. Для цього ринку характерні відсутність нецінової конкуренції і величезна кількість покупців.

Чиста монополія – ситуація на ринку, коли одна фірма продає продукт, що не має близького замітника, і має значний контроль над ціною на цей продукт. Доступ на цей ринок закритий, тут може діяти, а може і не діяти цінова конкуренція.

Чистий внутрішній продукт (ЧВП) – валовий внутрішній продукт за вирахуванням тієї частини, яка необхідна для відшкодування капітальних благ, зношених у процесі його виробництва.

Чистий експорт – у рахунках національного продукту країни обсяг експорту товарів і послуг мінус обсяг їхнього імпорту.

Чисті податки – податкові надходження мінус державні трансферні платежі.

Явні витрати – грошові платежі фірм за ресурси зовнішньому постачальникові.

Ямайська система – міжнародна валютна система, створена 1976 р., стала основою нинішньої валютної системи керованого плавання валютних курсів.

ЛІТЕРАТУРА

Законодавчі та нормативно-правові документи

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К., 1996.
2. Про господарські товариства: Закон України/ Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 49.
3. Про підприємництво: Закон України/ Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 14.
4. Про підприємства в Україні: Закон України/ Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 24.
5. Про приватизаційні папери: Закон України / Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 24.
6. Про приватизацію майна державних підприємств: Закон України / Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 24.
7. Про форми власності на землю: Закон України/ Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 18.
8. Про власність: Закон України. – К.: Прес К., 1991.
9. Бюджетний Кодекс України. Урядовий кур'єр 25 липня 2001р. №131.
10. Господарський кодекс України. – К.: парламентське вид-во, 2005.
11. Закон України «Про Національний банк України» № 679-XIV від 20.05.1999 р. (із змінами та доповненнями) // Урядовий кур'єр. – 1999. – № 120-121. – С. 1–9.
12. Закон України «Про банки і банківську діяльність» № 2121-III від 07.12.2000 р. (із змінами та доповненнями) // Законодавчі і нормативні акти з банківської діяльності. – 2001. – № 1. – С. 3–47.
13. Закон України «Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)» від 2001 р.
14. Закон України «Про кредитні спілки» від 2001 р.
15. Закон України «Про недержавне пенсійне забезпечення» від 2004 р.
16. Закон України «Господарський кодекс України» від 2001р.
17. Закон України «Про заставу» від 1992 р.
18. Закон України «Про цінні папери та фондову біржу» від 1991 р.
19. Декрет КМУ «Про страхування» від 1993 р.
20. Закон України «Про страхування» від 1996 р.
21. Закон України Про внесення змін до закону України «Про страхування» від 2001 р.

Підручники і навчальні посібники

1. Аналітична економія: макроекономіка і мікроекономіка. – Кн. 1/За ред. С. Панчишина та П. Островерха. – К.: Знання, 2006. – 723 с.
2. *Базилевич В.Д., Колчигін О.П.* Сутність, структура і оборот капіталу. – К., 1995.
3. *Базилевич В.Д., Базилевич К.С.* Ринкова економіка: Основні поняття і категорії. – К.: Знання, 2006. – С. 44–50.
4. *Бандурка О. М., Петрова К. Я., Удодова В. І.* Державне регулювання економіки. – Харків: Вид-во ун-ту внутрішніх справ, 2000.
5. *Башнянин Г.І., Лазур П.Ю., Медведєв В.С.* Політична економія: Підручник. – К.: Ніка-Центр, 2000.
6. *Беляєв О.О., Бебело А.С.* Політична економія. – К.: КНЕУ, 2001.
7. *Беригольц О.О.* Основи політичної економії: Пер. з нім. – К., 1997.
8. *Булатов А.С.* Економіка. – М.: Юрист, 2001.
9. *Бодров В.Г., Кредисов А.І., Леоненко П.М.* Соціальне ринкове господарство: Навч. посібник. –К.: Либідь, 1995.

10. *Борисов Е.Ф.* Экономическая теория. – М.: Общество «Знание», 2000.
11. *Брагинский С.В., Певзнер В.С.* Политическая экономия: дискуссионные проблемы, пути обновления. – М., 1991.
12. *Видятин В.И.* Экономическая теория. Политическая экономия: Учебник. – М., 1997.
13. *Гальчинський А.С., Єщенко П.С., Палкін Ю.І.* Основи економічної теорії. – К.: Вища шк., 1995.
14. *Гальчинський А.* Теорія грошей: Навч.- метод. посібник. – К.: Основа, 1998.
15. *Гальчинський А.С., Єщенко П.С., Палкін О.І.* Основи економічних знань. – К.: Вища шк., 1999.
16. *Гош О.П.* Політична економія. – К.: Преса України, 1999.
17. *Гош О.П.* Політична економія капіталізму і після соціалістичного перехідного суспільства: Підручник – К.: Преса України, 1999.
18. *Грищенко О.* Гроші та грошово-кредитна політика. – К.: Основи, 1996.
19. *Держава та економічне зростання.* – К.: Інститут економічного прогнозування НАН України.
20. *Дідківська Л.І., Головка Л.С.* Державне регулювання економіки/ Навч. посібник – 5-те вид., стер. – К.: Знання, 2006. – 213 с.
21. *Дзюбик С., Ривак О.* Основи економічної теорії. – К.: Основи, 1994.
22. *Економічна теорія: Політекономія: Підручник/* За ред. В.Д.Базилевича. – К.: Знання-Прес. 2001.
23. *Економічна теорія: Політекономія: Підручник /* За ред. В.Д. Базилевича. – 7-ме вид., стер. – К.: Знання-Прес, 2008. – 719 с.
24. *Економічна теорія: у 2-х кн.: Навч. посібник/* За ред. З.Г.Ватаманюка, С.М.Панчишина. – Кн.1 і 2. – К.: Альтернативи, 2003.
25. *Єременко В.Г.* Основи соціальної економіки: Популярний курс. – К.: МАУП, 1997.
26. *Єщенко П.С., Палкін Ю.І.* Сучасна економіка. – К.: Вища шк., 2005. – 328 с.
27. *Зверяков М.И.* Переход к рынку: проблемы теории. – К., 1992.
28. *Камаев В.Д. и др.* Экономическая теория: Учебник для вузов. – М.: ВЛАДОС, 1998.
29. *Климко Г.Н.* Основи економічної теорії: політекономічний аспект / За ред. Климка Г.Н. – К.: Знання-Прес, 2004.
30. *Кравченко К.Т., Савчук В.С., Беляев О.О. та ін.* Політична економія: Навч. посібник / За ред. д.е.н., проф. К.Т.Кравченка – К.: КНЕУ, 2001.
31. *Лазня І.В.* Відносини власності в умовах формування ринкової економіки в Україні. – К.: Логос, 1997.
32. *Лановик Б.Д.* Економічна історія : Курс лекцій/ Б.Д. Лановик, М.В. Лазарович. 5-е вид., випр. – К.: Вікар, 2005.
33. *Маркс К.* Капітал. – Т.1 / Маркс К., Енгельс Ф. Твори.
34. *Мамедов С.Ю.* Политэкономия. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1999.
35. *Мочерний С. В., Мочерна Я. С.* Політична економія: Навч. посібник. – 2-ге вид., виправ. і доп. – К.: Знання, 2007.
36. *Мочерний С.В., Устинко О.А.* Основи економічної теорії. – К.:ВЦ «Академія», 2006.–504 с.
37. *Мочерний С.В., Ларіна Я.С.* Політекономія: Підручник. – 3-те вид., перероб. і доп. – К.: Знання, 2008. – 390 с.
38. *Мочерний С.В.* Політекономія: Підручник. – К.: Вікар, 2003.
39. *Макконнелл К.Р., Брю С.Л.* Экономикс: принципы, проблемы и политика: Пер. с 14-го англ. изд. – М.: ИНФРА-М, 2003. – XXXVI, 972 с.
40. *Макогон Ю.В., Дергачева В. В., Пашко Е.А., Фыльянов П.А.* Глобализация и экономическое развитие: национальный аспект / Под науч. ред. Ю.В Макогона. – Донецк: ДонНУ, 2006. – 260 с.
41. *Основи економічної теорії: Навч. посібник/* За ред. В.О.Білика, П.Т.Каблука. – К.: Ін-т аграрної економіки, 1999.

42. *Основи економічної теорії: політекономічний аспект: Підручник. 2-е видання перероб. і доп.* / За ред. Г. Климка, В.П.Нестеренка. – К.: Вища шк., 1997.
43. *Основи економічної теорії* / За заг. ред. П.В. Круша, В.І. Депутат, С.О. Тульчинської; Київ «Каравела» 2007
44. *Основи економічної теорії: Посібник для студентів вищих навчальних закладів* / Рибалкін В.О., Хмелевський М.О., Біленко Т.І., Прохоренко А.Г. – К.: ВЦ «Академія», 2002.
45. *Основи економічної теорії: політекономічний аспект: Опорний конспект лекцій*/ Упор. Бугас В.В., Семененко В.М. – К.: КНУТД, 2005.
46. *Предборський В.А., Гарін Б.Б., Кухаренко В.Д.* Економічна теорія. – К.: Кондор, 2003.
47. *Радіонова І.Ф.* Макроекономіка. – К.: 1996.
48. *Рибалкін В.О., Бодров В.Г.* Політична економія – К.: Академвидав, 2007.
49. *Ринкова економіка: теоретичні аспекти.* – Харків, 2001.
50. *Світова економіка: Підручник* / Філіпченко А.С., Рогач О.І., Шнирков О.І. та ін. – К.: Либідь, 2000.
51. *Степура О.С., Єремєєва О.С., Пономарьова Т. Ю.* Політична економія. Навч. посібник. – К.: Кондор, 2006.
52. *Стеченко Д.М.* Розміщення продуктивних сил і регіоналістика. – К.: Вікар, 2006.
53. *Старостенко Г.Г.* Політична економія. – К., 2006. – 340 с.
54. *Теория переходной экономики: Учеб. пособие* / Под ред. И.П.Николаевой. – М., 2001.
55. *Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи)* / За ред. В.М. Гейця. – К.: Логос, 1999.
56. *Україна і світове господарство: взаємодія на межі тисячоліть* / За ред. А.С.Філіпченка, В.С.Будкіна, А.С.Гальчинського. – К.: Либідь, 2002.
57. *Управління міжнародною конкурентоспроможністю в умовах глобалізації економічного розвитку* Монографія: У 2 т. / Д.Г. Лук'яненко. А.М. Поручник. Л.Л. Антонюк та ін.; за заг. ред. Д.Г. Лук'яненка. Д.М. Поручника. – К.: КНЕУ, 2006. – 816 с.
58. *Формування ринкових відносин в Україні: Зб. наук. праць.* – Вип. 1. – К., 2008.
59. *Юхimenко П.І.* Історія новітніх економічних вчень (від Кейнса до наших днів) / За ред. Чухно А.А. – Біла Церква, 2005. – 306 с.

Публікації в періодичних виданнях

1. *А.Ревенко.* Продуктивність праці в сучасних умовах // Україна: аспекти праці. – № 2. – Київ, 2008.
2. *Богиня Д., Волинський Т.* Структурна перебудова економіки в умовах глобалізації та інформації // Економіка України. – 2003. – №7.
3. *Бендерський Ю.* Реалії світогосподарських процесів і місце в них України / Економіка України. – 2000. – №1.
4. *Буряк П.Ю., Татарин Н.Б.* Корпоративне управління: особливості розвитку в Україні// Фінанси України. – 2006. – №6.
5. *Білоноженко А.М.* // Фінанси України; Фінансовий капітал в Україні: особливості формування та перспективи розвитку. – 3(148)/2008.
6. *Васильченко З.М.* Банківська діяльність в умовах глобалізації економіки. // Фінанси України. – 2004. – №5.
7. *Геєць В.* Іноземний капітал у банківській системі України// Дзеркало тижня. – 2007.– №26(605).
8. *Гош О.* Визначальний фактор відродження продуктивних сил України. // Економіка України. – 2003. – №6.
9. *Гайдуцький Д.* Міграційний капітал в Україні прихована реальність // Дзеркало тижня. – №15 (644). – 21–27 квітня. – 2007.

10. Гордей О.Д. Суспільний добробут в умовах інтеграційних процесів. // Фінанси України. – 2004. – №5.
11. Дронова В., Мізіковська Е., Ризики та ключові фактори інвестування на фондовому ринку // Фондовий ринок. №4. 2008.
12. Жарко Р.П. Обґрунтування функцій податків на сучасному етапі розвитку продуктивних сил. // Фінанси України. – 2004. – №5.
13. Збарський М. Інтереси – рушійна сила суспільного прогресу. // Економіка України. – 1999. – №7.
14. Ібрагімов Е.Е. Теоретико-методологічні аспекти формування ринкового механізму ціноутворення в телекомунікаційній сфері// Формування ринкових відносин в Україні. – 2008. – №1.
15. Каракай Ю.В. Особливості формування ринкового інноваційного потенціалу// Формування ринкових відносин в Україні. – 2008. – №2.
16. Кредисов В. Держава і ринок: необхідність взаємодії у перехідній економіці. // Економіка України. – 2002. – №2.
17. Костусев О. Захист економічної конкуренції в Україні: стан і проблеми // Економіка України. – 2003. – №5.
18. Кульпінський С.В. Регулятивні механізми фінансового ринку в макроекономічній динаміці // Фінанси України. – № 2. – 2009.
19. Кудряшов В.П. Державна підтримка економічного зростання в Україні // Фінанси України. – 9. – 2008.
20. Крисоватий А. І., Кошук Т. В. «Податкові трансформації та економічне зростання // Фінанси України. – 9. – 2008.
21. Малий І. До питання про теорію земельної ренти та проблеми реформування земельних відносин. // Економіка України. – 2000. – №8.
22. Мочерний С.В. До питання про предмет політичної економії. // Економіка України. – 1997. – №2.
23. Мокряк В., Мокряк Є. Проблеми формування і розвитку підприємництва в процесі пострадянського трансформування суспільства // Економіка України. – 2004. – №11.
24. Новицький В. Національні інтереси України в контексті економічної глобалізації. // Економіка України. – 2003. – №7.
25. Нетесаний Ю.В. Актуальні проблеми економіки; Грошово-фінансові групи як ефективна форма організації бізнесу. – 3(81)2008.
26. Гончарова Н.В. Проблеми функціонування ринку цінних паперів країни // Формування ринкових відносин в Україні. – №5. – (84)/2008.
27. За матеріалами НБУ та УАІБ. Огляд світової фінансової системи та ринку цінних паперів України // Фінансовий ринок України. – №12 (62). – 2008.
28. Рибалкін В., Мамічева Л. Акціонерна власність – внутрішня основа формування соціального ринкового господарства // Економіка України. – 1998. – №2.
29. Покритан А., Гринчук В. Деякі питання аналізу і реформування відносин власності// Економіка України. – 2003. – №3.
30. Підйомний О. М. Актуальні проблеми контролю вітчизняного ринку цінних паперів// Фінанси України. – 2007. – №7.
31. Туниця Ю та ін. Фактори глобалізації і стратегія сталого розвитку // Вісник НАН України. – 2004. – № 7.
32. Умови відновлення мотиваційної природи заробітної плати в перехідній економіці України// Економіка України. – 2002. – №8.
33. Фірсова С.Г. Ринкові механізми управління цінами// Формування ринкових відносин в Україні. – 2008. – №2.
34. Филок Г. Економіка України, Соціально-економічні наслідки монополії: теоретичний і практичний аспекти. – 2/2008.
35. Ходзінський К., Мазурок П. Первісне нагромадження капіталу та підприємство в Україні// Економіка України. – 2003. – №4.

36. *Чистилін Д.* До питання стратегії економічного зростання України // Економіка України. – 2003. – №1,2.
37. *Чумаченко М.Г.* Дослідження теоретичних, методологічних і прикладних проблем регіональної політики сталого розвитку // Фінанси України. – 2008. – №11.
38. *Шевчук В.* Глобальна місія України і національна модель сталого розвитку // Економіст. – 2006. – № 1.
39. *Шнитко О.* Постіндустріальна глобалізація: сутність, чинники, тенденція та суперечності розвитку // Економіст. – 2005. – № 4.
40. *Яременко Л.А.* Фінансова глобалізація і національна економіка // Фінанси України. – 2003. – № 10.
41. *Яцко В.В.* Місце та роль підприємницької діяльності в трансформації цільової моделі ринкової економічної системи // Формування ринкових відносин в Україні. – 2008. – №1. – Ст. 109–112.
42. <http://www.kmu.gov.ua/> (Урядовий портал)
43. <http://www.amc.gov.ua/> (Антимонопольний комітет України)
44. <http://zakon.rada.gov.ua/> (Офіційний Веб-сайт Верховної ради України)
45. <http://www.ukrstat.gov.ua/> (Офіційний Веб-сайт Державного комітету статистики України)

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
МОДУЛЬ 1. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА	5
Тема 1. Предмет, метод і функції економічної теорії	5
1.1. Виникнення економічної теорії, основні етапи розвитку та наукові течії.	5
1.2. Місце економічної теорії в системі економічних наук. Предмет і метод економічної теорії	9
1.3. Економічні закони і категорії	10
1.4. Функції економічної теорії	13
ПРАКТИКУМ	19
Запитання для самоконтролю	19
Теми рефератів	19
Тема 2. Суспільне виробництво та його складові.	
Продуктивні сили і виробничі відносини.	20
2.1. Суспільне виробництво як матеріальна основа життя людини	20
2.2. Фактори виробництва. Продуктивні сили і виробничі відносини	21
2.3. Науково-технічний прогрес та його роль у розвитку виробництва	23
ПРАКТИКУМ	33
Запитання для самоконтролю	33
Теми рефератів	33
Тема 3. Економічна система та її структура	34
3.1. Сутність і структура економічної системи.	34
3.2. Типологізація і порівняння економічних систем	35
3.3. Історія та уроки формування економічної системи України	37
ПРАКТИКУМ	44
Запитання для самоконтролю	44
Теми рефератів	44
Тема 4. Економічні потреби та інтереси – головна рушійна сила соціально-економічного прогресу	45
4.1. Сутність і структура економічних потреб суспільства	45
4.2. Економічні інтереси, їхня класифікація та взаємодія	47
ПРАКТИКУМ	51
Запитання для самоконтролю	51
Теми рефератів	51
Тема 5. Економічні відносини власності	52
5.1. Власність у системі виробничих відносин	52
5.2. Основні тенденції розвитку у відносинах власності на сучасному етапі. Форми власності	55
5.3. Інтелектуальна власність як складова і особлива форма відносин власності ..	57
5.4. Роздержавлення і приватизація як шляхи реформування відносин власності в Україні	61

ПРАКТИКУМ	70
Запитання для самоконтролю	70
Теми рефератів	70
Тема 6. Форми організації суспільного виробництва.	71
6.1. Характеристика натурального господарства.	71
6.2. Товарне виробництво та умови його виникнення.	71
6.3. Товар та його властивості. Двоїстий характер праці, втіленої в товарі ...	72
6.4. Величина вартості товару. Закон вартості та його функції	72
ПРАКТИКУМ	80
Запитання для самоконтролю	80
Теми рефератів	80
Тема 7. Виникнення грошей, їхня сутність та функції	81
7.1. Еволюція форм вартості та виникнення грошей.	81
7.2. Сутність грошей та їхні функції. Закон грошового обігу	82
7.3. Інфляція: сутність, причини та соціально-економічні наслідки	86
ПРАКТИКУМ	104
Запитання для самоконтролю	104
Теми рефератів	104
Тема 8. Капітал як економічна категорія, види капіталу та його рух	105
8.1. Капітал як економічна категорія розвинутого товарного виробництва .	105
8.2. Механізм і способи виробництва додаткової вартості.	107
8.3. Кругооборот та оборот капіталу підприємства	109
ПРАКТИКУМ	122
Запитання для самоконтролю	122
Теми рефератів	122
Тема 9. Капітал сфери обороту	123
9.1. Торговий капітал і торговий прибуток	123
9.2. Позичковий капітал і позичковий відсоток.	125
9.3. Кредит і його форми	127
ПРАКТИКУМ	141
Запитання для самоконтролю	141
Теми рефератів	141
Модульний контроль 1	142
ТЕСТИ	142
МОДУЛЬ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ РИНКОВИХ ВІДНОСИН	
НА МІКРО – І МАКРОРІВНЯХ	151
Тема 10. Ринкова економічна система, її суть та умови функціонування.	
Закони ринку	151
10.1. Ринок, його сутність, умови та функції	151
10.2. Структура та інфраструктура ринку	152

10.3. Роль економічних законів у системі механізмів ринкового регулювання.	157
10.4. Конкуренція та її умови.	162
10.5. Ціна як економічна категорія ринкової економіки.	164
ПРАКТИКУМ	185
Запитання для самоконтролю	185
Теми рефератів	185
Тема 11. Підприємство та підприємництво в сучасній економічній системі.	186
11.1. Підприємництво, його суть, форми та функції	186
11.2. Підприємство як первинна ланка економіки	189
11.3. Стійкість функціонування підприємства в умовах ринку	195
11.4. Управління підприємством і підприємницькою діяльністю.	198
ПРАКТИКУМ	216
Запитання для самоконтролю	216
Теми рефератів	216
Тема 12. Витрати виробництва і прибуток	217
12.1. Витрати виробництва, їхня суть і види. Собівартість продукції, її структура і шляхи зниження.	217
12.2. Прибуток як економічна категорія. Маса і норма прибутку	221
12.3. Аналіз фінансових результатів діяльності підприємств України	223
ПРАКТИКУМ	230
Запитання для самоконтролю	230
Теми рефератів	230
Тема 13. Заробітна плата і робоча сила.	231
13.1. Робоча сила як товар.	231
13.2. Заробітна плата як ціна товару «робоча сила».	231
13.3. Форми і системи заробітної плати	233
ПРАКТИКУМ	241
Запитання для самоконтролю	241
Теми рефератів	241
Тема 14. Монополії в ринковій економіці. Акціонерний капітал та ринок ЦП. . .	242
14.1. Причини виникнення, суть, види і форми монополій.	242
14.2. Монополії і конкуренція. Антимонопольне законодавство.	242
14.3. Закономірності виникнення, сутність і механізм формування акціонерного капіталу	248
14.4. Ринок цінних паперів та фондова біржа.	249
ПРАКТИКУМ	253
Запитання для самоконтролю	253
Теми рефератів	253
Тема 15. Відтворення і циклічність суспільного виробництва.	254
15.1. Сутність суспільного відтворення, його види і форми	254
15.2. Умови реалізації продукту при простому і розширеному відтворенні	256

15.3. Система національного рахівництва (СНР) та основні макроекономічні показники	259
15.4. Циклічність та безробіття – закономірність економічного розвитку. . .	264
ПРАКТИКУМ	279
Запитання для самоконтролю	279
Теми рефератів	279
Тема 16. Фінансово-кредитна система	280
16.1. Фінансова система ринкового господарства та її структура	280
16.2. Податки та податкова система.	293
16.3. Сутність кредитної системи та її структура	295
ПРАКТИКУМ	305
Запитання для самоконтролю	305
Теми рефератів	305
Тема 17. Світове господарство та його розвиток	306
17.1. Суть та структура світового господарства.	306
17.2. Форми економічних відносин у системі світового ринкового господарства .	307
ПРАКТИКУМ	320
Запитання для самоконтролю	320
Теми рефератів	320
Модульний контроль 2	321
ТЕСТИ	321
ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ КОНТРОЛЮ РІВНЯ ЗАСВОЄНОСТІ ПРОГРАМИ КУРСУ «ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ»	329
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	333
ЛІТЕРАТУРА	338

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Володимир Михайлович СЕМЕНЕНКО
Дмитро Іванович КОВАЛЕНКО
Валерій Васильович БУГАС
Олена Володимирівна СЕМЕНЕНКО

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

ПОЛТЕКОНОМІЯ

*За загальною редакцією
Семененка В. М. та Коваленка Д. І.*

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Керівник видавничих проєктів – Б. А. Сладкевич
Оригінал-макет виготовлено
ТОВ «Центр учбової літератури»
Дизайн обкладинки – Б. В. Борисов

Підписано до друку 20.11.2009. Формат 60x84 1/16.
Друк офсетний. Гарнітура PetersburgC.
Умовн. друк. арк. 29,25.
Наклад 800 прим.

Видавництво “Центр учбової літератури”
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 425-01-34, тел. 451-65-95, 425-04-47, 425-20-63
8-800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: WWW.CUL.COM.UA

Свідоцтво ДК №2458 від 30.03.2006